І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Т. 8

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ДЕСЯТИ ТОМАХ

КИЇВ — 1967

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ТОМ ВОСЬМИЙ
ПРОЗОВІ ТВОРИ

«НАУКОВА ДУМКА»

У2
Н59

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
О. Є. ЗАСЕНКО, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. Є. КРУТІКОВА (голова), М. Є. СИВАЧЕНКО

Редактор тома
М. Д. БЕРНШТЕЙН

Упорядкування та примітки
М. С. ГРИЦЮТИ та В. І. МАЗНОГО

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

7—3—3
251—67М

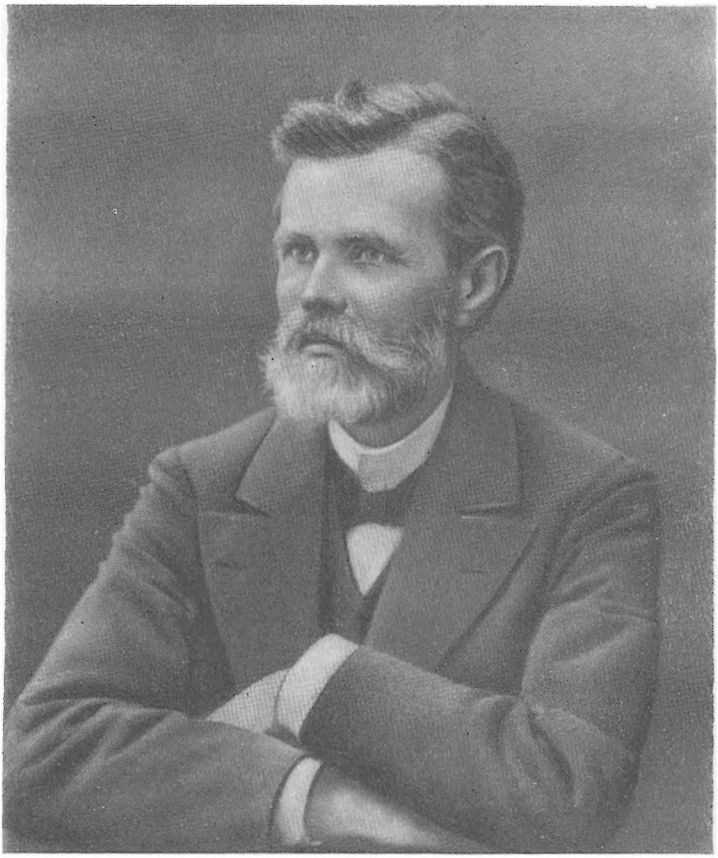

І. С. Нечуй-Левицький. *Фото кінця 90-х років.*

НА ГАСТРОЛЯХ В МИКИТЯНАХ

Повість

I

Одного дня вранці, після Пе́тра, отець Зіновій Літошевський, священик у селі Микитянах, достав з волосної управи лист з пошти. Отець Зіновій впізнав на конверті руку свого брата, оперного артиста Флегонта Петровича Літошевського, і швиденькою ходою попрямував до свого кабінету. Його зацікавило, що то пише до його брат з Києва, де він тієї зими співав в опері. Прочитавши листа, отець Зіновій гукнув на свою жінку, Ольгу Павлівну, що вешталась коло стола та прибирала посуд після вранішнього чаю.

Ольга Павлівна швиденько прибігла в кабінет, цікава знати, од кого то прийшов лист. Вона була височенька на зріст, поважна й гарна з лиця, чорнява й кароока.

— Оце до нас пише брат, Флегонт Петрович, кланяється тобі і він, і його петербурзька жінка, Софія Леонівна. Брат просе нас, чи не згодились би ми прийнять їх на літні вакації. Він обіцяє навіть давати плату і за

себе, і за свою сім'ю, і за свою няньку, — сказав отець Зіновій і при тих словах підвівся з стільця й став серед кабінету, випроставшись на ввесь свій зріст.

Високий та широкий в плечах, отець Зіновій трохи не черкався кучерявою головою об сволок в невисокому кабінеті. Його невеличкі карі очі неначе забігали й заблискали од сподівання, що то скаже на це жінка. Він сам був радий, що брат приїде до його на літній час і трохи розваже його в сільській глушині, бо дуже любив веселе товариство та гостювання, єднався з сусідами, часто бував у їх в гостях і запрошував їх до себе, щоб побалакать з людьми, а при нагоді й по чарці смикнути в компанії.

— А де ж ми їх примостимо? В нас же троє дітей, а братова́ — петербурзька столична панія. Ще ж вона, певно, привезе й няньку, бо в неї є синок. У нас покоїв чимало, але для двох сім'їв у нас буде тісно. Їм усім буде в нас недогода, а мені це буде неприємно, і нас потім ще й судитимуть перед людьми, — сказала Ольга Павлівна з сутінком заклопотання в голосі.

— Одже ж ти й неправду кажеш! Брат пише, що в його жінка ліберáлка й демократка, що вона нічого і нікого не буде нехтувать і ладна жити хоч би і в мужицькій оселі й навіть в мужицькій хаті; пише, щоб ми не дуже турбувались їх приїздом.

— Воно то на словах так, але на ділі, певно, вийде інакше. Знаєш що? Пошли до їх таку óдписку, нехай вони оселяються в нашій школі. Ми чистенько й гарненько очепуримо для їх школу, повимиваємо підлогу, побілимо кімнати, почепляємо на вікнах завіси, даватимемо їм дурно бутвину з городу на закришку й картоплю; дамо горшки й миски, і шапличок, і відра; даватимемо опал, печений хліб і паляниці до чаю, бо цього добра настачимо на всю їх сім'ю. А Софія Леонівна нехай везе з Києва свою куховарку та й готує усяку страву собі на поживок у себе в школі. Мене, сказать по правді, гірше од усього турбує обід та вечеря для їх, та ще й для слуги, і для дитини. А плати я не візьму нізащо в світі: якось ніяково.

— Одже ж ти добре радиш. Не дурно ж ти розумного батька розумна дочка. Таку й дам їм одповідь і зараз одвезу листа в містечко на вокзал на пошту.

— Софія Леонівна не бозна-яка аристократка. Вона дочка якогось дрібненького петербурзького урядовця. Через невеликі батькові засоби вона не спромоглася на-

віть скінчить гімназії, бо з прогімназії перейшла на фершальські курси. Яка ж вона панія? Не зазнала вона розкоші та панування і в батька, то й не повинна б нехтувать такого житла, як наша школа. Там і стеля високо, і вікна чималі, навіть більші, ніж у нашому домі. А втім... хто його зна, що вона за людина, — говорила далі Ольга Павлівна.

— От як приїде, то й побачимо, що то за цяця. Брат її хвалить, але молодий чоловік завжди хвале свою жінку, бо так вже поводиться у людей; а як поживе доволі, то вже не хвале, а часом то й лає, — сказав отець Зіновій.

— Так, як оце ти мене, — не втерпіла й перебила його жінка.

— Або ти мене, — додав далі отець Зіновій. — Загадай лишень зараз наймитові лаштувать повозку та запрягати коні, а я тим часом начеркаю листа до брата та й покатаю в містечко й на вокзал.

— Оце вже ти й радий, що трапивсь випадок пошвендять по місті. Сьогодні там торжок. Стрінешся з сусідніми батюшками або панками, то, бога ради, не заходь з ними в заїзд та не заводь бенкетів та чаїв. Не гайся лиш там довго, — сказала жінка.

— Не бійся! Сьогодні ж не ярмарок, та ще й роковий. Будлі-якого знайомого сусіда тамечки, надісь, і не зострінy.

Отець Зіновій і справді любив з нудьги часом швендять без усякого діла по ярмарку, так... аби себе трохи розважить. Він любив побалакать в товаристві. Стрічаючись в містечку з батюшками сусідами та з знайомими панками, він затягав їх у номер в заїзді, посилав за пивом, загадував наставлять самовар, купував закуски. І нудьгуюча по селах компанія засиджувалась за пивом, закускою та за чаєм часом і до вечора, а часом і до глупої ночі. Ользі Павлівні ці чоловікові походінки дуже не припадали до вподоби, бо отець Зіновій звичайно вертавсь додому з спорожнілими кишенями й з засніченими червоними очима.

Отець Зіновій швиденько начеркав лист до брата, скочив на повозку й покатав з двора.

«От і добре, що брат житиме в школі. Буде принаймні куди ходити в гості, буде з ким з нудьги і побалакать, і вряди-годи по чарці випити, й поспівать, — думав він, катаючи битим шляхом до здорового містечка. — А жін-

ка чогось вже заклопоталась, але... жінки усі клопотливі. Певно, такі вже вони на вдачу усі дочиста».

Ольга Павлівна зосталася в кабінеті сама, сіла на стільці, сперлась ліктем на стіл і задумалась. Вона зирнула по чималому кабінеті й розмірковувала, де б було догідніше поставить двоє ліжок для гостей, коли в школі не буде зачасу поприбирано; де б примостить і їх дитинча та куховарку і яка там приїде куховарка: чи з міських жильців, чи з селянок, чи проста, чи, може, якась спаніла міська міщанка, така, що й її доведеться класти спать десь не в пекарні, а в покоях; і яка то сама Софія Леонівна? Чи гарна й моторна, чи, може, непомирлива й непоміркована людина з петербурзькими панськими вередами та примхами?

Але цікавість перемогла усякі клопоти в думках Ольги Павлівни. Їй заманулось побачить ту столичну панію так здорово, що вона забула й за усякий клопіт та крутанину і була ладна хоч би й зараз вітать гостю в своєму домі й пеклюваться її дитиною, навіть наймичкою.

Отець Зіновій недовго засидівсь у містечку. Набравши хапки усяких за́купок, він вернувсь додому ще завидна й пообідав перестояним борщем та перепрілою, сливе холодною кашею.

Через два дні отець Зіновій достав лист од брата. Брат дякував йому й писав, що жінка згоджується оселитись на вакації в школі й привезе свою куховарку. Але коли вони прибудуть, він не може напевно призначить дня, бо ще має скінчить деякі грошові справи з своїм антрепренером.

— От і добре, що брат приїде несподівано: не треба за ним висилати коні на вокзал, — сказав отець Зіновій, — згодять собі візника та й приїдуть.

— Але тим часом треба заздалегідь заходжуваться коло школи, треба ж вимазати і всередині, оббілувать і о́коло, повставлять шибки, що їх повибивали чи хлопці, чи собаки, чи худоба рогами; треба ж чистенько повимивати та вишарувать піском підлогу в покоях. Ти пошли до волосного, нехай він зараз-таки виряде на роботу кільки мазальниць та покличе скляра, щоб засклив вікна. А то знаєш, яка в волосного справа? А вони, може, прикотять от-от незабаром. Де ми їх тут примостимо? В покоях буде гармидер, шум, галас. Стовпиться й стикнеться

дві сім'ї, та ще й з наймичками, — клопоталась Ольга Павлівна.

— Одже ж ти й правду кажеш. Зараз пошлю до волосного, нехай висилає мазальниць та ушивальників. Все одно — школу треба ж очепурить та опорядити чи тепер, чи через місяць, — обізвавсь отець Зіновій, — але добре, що я оце згадав. Чи ти пак знаєш, що піч у пекарні курить вже давненько? Десь, мабуть, у виводі або в лежаку повивалювалась цегла. Треба, щоб вже заразом волосний прислав мурівщика, щоб полагодив піч та общикатурив обколупані стіни принаймні всередині. А то нам сором буде: школа стоїть облуплена, обколупана, мов та коза-дереза, обдерта вовками. Ми повинні ж дбать за школу. Брат підійме мене на смішки. От зараз-таки напишу за все волосному.

Отець Зіновій одіслав листа до волосного. Через кільки день чоловік привіз до школи хуру рудої глини та якогось глею й клунок білої глини. Замість мурівщика з'явились з глиняниками та віхтями три молодиці й заходилися шпарувать облупані стіни та поколупані призьби.

— Погана справа коло дядькового воза! Погана, бачу, справа в волосного. Коли він так пеклюється за школу, то з лагодінням буде таки добра загайка, — сказав отець Зіновій до жінки.

Молодиці повештались коло школи день та й пішли додому. Другого дня й живого духа не з'явилось коло школи; третього дня так само ніхто не прийшов. Час минав. Школа стояла пошпарована, ряба й скидалася на рябу телицю або коняку.

А тим часом в неділю надвечір несподівано прикатав з вокзалу Флегонт Петрович з жінкою, з дитиною й своєю київською куховаркою. Ольга Павлівна аж за голову вхопилась обома руками. Отець Зіновій теж забідкався, вибігаючи назустріч братові на ганок. Слідком за ним прожогом вибігла й Ольга Павлівна. Вона на той час забула навіть за те, що школа ще не гаразд опоряджена. Її брала цікавість хутчій побачить, яка то петербурзька цяця приїхала до неї в гості.

В одчинену браму в'їжджав чималий стародавній обдертий та облупаний фаетон. На височезних козлах стовбичив, неначе свічка, візник Волько, що трохи не черкавсь головою в брамі об перекладину на ворітницях. На Воль-

кові було ясне смугнасте засмальцьоване літнє пальто, неначе він напнув на плечі смугнасту стару спідницю. В задку заманячіла так само смугнаста постать в сіро-смугнастому балахоні й капелюші, оповитому білим серпанком. Коло неї вгніздилась якась жива біла копиця, на котрій зверху стримів солом'яний бриль з широкими крисами. Проти цих двох живих копиць в передку лицем до їх сиділа напнута хусточкою молода міщанка, а коло неї тулився невеличкий хлопчик. За фаетоном біг чудовий здоровий сетер з нашийником, аж висолопив червоного язика. В задку стриміла рушниця, бо Флегонт Петрович дуже кохався в полюванні. Фаетон був не дуже навантажений пакунками, бо господарі звичайно не дуже набирали усякого добра в мандрівку. Артисти, мабуть, пам'ятають заповідь апостолам: «Коли йдете в дорогу, не набирайте з собою ніякої вантаги, окрім хліба, ціпка та... постолів». Тільки ззаду повозка неначе випнула черево: там був прив'язаний мотузками пакунок з подушками. А в Волька в ногах лиснів самовар, котрий визирав з личаної циновки. Загалом уся бричка з пакунком ззаду та з двома широкими живими копицями зверху неначе обпухла й набрякла, мов її напала страшна во́дяна. Цей пузатий та пухлий екіпаж скидався на циганську халабуду, що переїжджає на нове місце з шатром та усякими манатками.

— Дві петербурзькі копиці сурганяться в браму, а на козлах стирчить цап з борідкою, — пожартував пошепки до жінки отець Зіновій.

— Істинно дві копиці, накриті зверху брилями. Але твоя братова, нівроку їй, гарна, навіть дуже гарна: чорнява, як волошка, — обізвалась Ольга Павлівна, — і де ті волошки взялися там у Петербурзі на далекій півночі!

Захуджені сухоребрі Волькові шкапи з охотою спинились далеченько в дворі, не доплуганившись навіть до ганку. Флегонт Літошевський жваво стрибнув додолу й поміг жінці злізти з фаетона.

— Чисто тобі неначе черниця в мантії, ота твоя братова в широкому дорожньому балахоні, — сказала нишком матушка.

— Або якась петербурзька княгиня, поставна та поважна. Істинно княгиня! — шепотів отець Зіновій.

Софія Леонівна повагом ішла по зеленому шпориші в широчезному білому балахоні з подовжастими тоненькими чорними смужками. На голові на капелюші світились

через серпанок червоні маківки. На ясному сонці виразно чорніли її рівні брови на білому матовому чолі. Чималі карі блискучі очі аж блискали.

— Що гарна, то гарна. Артисти здатні стямкувать, що гарне, а що погане. Про це нема що й казати, — промовив стиха отець Зіновій.

— Оце ми до вас на гастролі в ваші краї! — гукнув артист на ході.

Гості вийшли по східцях на ганок. Хазяїни привітно й з щирим серцем привітались до їх і запросили до покоїв. Гості пороздягалися в прихожій і вступили в світлицю. За ними слідком вбігла собака, понюхала носом повітря й лизнула в руку хазяйку. Світлиця була чимала, подовжаста, але з невеличкими вікнами й невисока. Артист був височенький, плечистий та тілистий, з білим лицем, русявий та з ясними карими очима. По білому виду, по рожевих устах було знать, що цей колишній селюк вже дуже спанів, бо скидався на випещеного панка-дідича.

— От ти, Соню, і на Україні, та ще й у Микитянах, в українському селі. Отут ти перенудишся й, може, перепечалишся на смерть за вакації, — сказав в жарти Флегонт Петрович.

— Я нігде не нудитиму світом, хоч я й зросла в столиці. Чи на селі, то й на селі. Мені байдужісінько за це! Ще змалку тягло мене на південь. А по своїх пересвідченнях і поглядах — я демократка, ніколи не нехтувала села та народу, — говорила Софія Леонівна, примостившись в тісненькому кріслі проти матушки.

— Коли в вас такі сьогочасні пересвідчення, то ви швидко звикнете до села й до нас, селюків, — промовив отець Зіновій.

— Ви петербурзька, а тим часом ви дуже скинулись на волошку, неначе ви родом з Бессарабії, абощо, — сказала матушка, в одну мить окинувши оком Софію Леонівну й її очі, і темно-червоні уста, і чималі білі руки, і рівну тілисту постать, до котрої ніби влипла гарненька сизенька сукня.

— Та в їх у Петербурзі помішані горох з капустою. Є там мішанина та усячина: є й великороси, і німці, і татари й чухна, і естонці та ливонці. Може, моя Соня з чухонців,— жартував Флегонт Петрович.

— Вже з кого-кого, тільки я не з чухонців. Ти ж знаєш, що в їх на голові волосся або жовте, або ніби

лляне, — говорила Софія Леонівна низьким альтовим голосом.

— Це правда, що вони, мов жовті лисиці, а ти, нівроку, гарна на вроду, бо чорнява, як волошка.

— То-то й ба! Це й показує уявки, що я не чухонка, — сказала Софія Леонівна.

Її низький голос був гучний, голосний і приємний, хоч був трохи різкий. Гучний голос її сповнив усю світлицю і неначе ще й не зміщався в їй.

— А школа, мабуть, ще не готова для нас на житло, бо стоїть, неначе ряба корова: певно, тільки що пошпарована. Не встигли обмазать окола? — спитав Флегонт Петрович.

— Ет, бодай не казать! Посилаю, посилаю в волость листи, щоб опорядили школу, щоб прислали муляра, скляра та мазальниць, а волосний шле мені по дві бабі на тиждень з віхтями. А там ще й піч курить, і груби потріскались, — сказав отець Зіновій.

— Нічого — те. Тим часом поживете в нас у покоях, поки опорядять ваше житло, — сказала з прихильністю Ольга Павлівна. — Ти б, Зіновію Петровичу, загадав, щоб наймити внесли в кабінет залізне ліжко для Софії Леонівни. А ви, Флегонте Петровичу, тим часом спатимете в кабінеті на турецькій м'якій софі. Якось та попритулюємось на якийсь там час. А ваша куховарка спатиме в прихожій на тапчані, бо вона, певно, в місті одвикла од сільських дівчат. Ще, може, й гордуватиме ними, не спатиме вкупі з ними в пекарні.

— Вона не сільська, а міська, з київських міщан. Наша Маша Дударецька трохи-таки з вередами та з гонором, та й не без міської фанаберії,— додав Флегонт Петрович.

— Коли вона ніколи не жила на селі, то от при цій нагоді й село побаче. Може, згодом оббудеться, оговтається та й призвичаїться до сільського життя та до людей, — сказав о. Зіновій.

— Ми насилу вмовили її їхати з нами на село. Стала дибки та гопки та й годі! Перед мужиками вона таки добре кирпу гне, — сказав Флегонт Петрович, — вже зве мужиків хохлами, а мужичок — хохлушами, нехтує їх і навіть повсякчас глузує з їх. Це, бач, тепер в Києві в міщан та українських крамарів пішла така поведенція, що вони дражнять сільських молодиць очіпками та хохлушами, а мужиків хохлами.

— А як я вчився в школах, то тоді міщани й крамарі ще не дражнили такими прізвищами селян: певно, тоді й себе ще залічували до хохлів та хохлушок. Цікаво б знати, за кого ж то вони тепер мають самих себе, коли нехтують селян і навіть українську мову, мов справжні пани, — говорив о. Зіновій.

— Мабуть, вже й міщани, і крамарі, і навіть самі куховарки й горничні, що недавнечко самі поскидали очіпки, вважають на себе, як на панів, котрі не повинні ні в чому єднаться з мужиками, навіть у мові.

— Наша Маша тепер має себе як не за дідичку, то, певно, почуває себе панією або й дворянкою, — сміявся Флегонт Петрович.

«Ой, коли б вона часом не коверзувала тут по-панській!» — подумала матушка.

— Це й мені не припадає до вподоби, що наша Маша високо несеться та піднімає носа вгору. Ми з Флегонтом Петровичем торік їздили в гості до його батька. Там кімнатки тісні, і ми напитали собі на тимчасне прожиття світлицю в одного заможного чоловіка сусіда. Світлиця була через сіни, просторна й дуже чиста. Я прожила вкупі з селянами тижнів зо три і, сказати по правді, не гордувала мужиками та молодицями, як наша загониста та гордовита Маша,— сказала Софія Леонівна.

— Мабуть, преться в пани, як пруться усі київські міщани та крамарі, що пиндючаться перед селянами й нехтують сільську українську мову, — сказала Ольга Павлівна.

— А я й сама радніша б навчиться говорити по-українській, та в Києві не навчусь од Маші й од людей. От і добре, що мій син принаймні добре навчиться говорити тутечки на селі українською мовою.

Софія Леонівна й справді згодом потім нахапалася слів на селі й навчилась таки добре говорити по-українській. Як цікава столична людина, вона зацікавилась українськими книжками й читала їх залюбки. Пробуваючи на селі в Флегонтового батька, вона вже й тепер добре розуміла українську мову й не забороняла синкові говорить з селянами по-українській, як звичайно забороняють у нас батьки своїм дітям, нехтуючи народну мову й народ.

— А ходім лиш подивімся на школу та поміркуймо, як би нам краще й догідніше розташуваться в ній, — сказав Флегонт Петрович і поволі підвівся з канапи.

— То й ходім. Обдивіться своє житло завидна, а тим часом самовар закипить, — сказала Ольга Павлівна.

Усі повставали заразом і пішли до школи навпростець через тік, а далі борозною через невеликий огород, через картоплю й перелізли через перелаз. За старшими рушила уся дітвора: три батющині хлопчики й Флегонтів Петрусь. За дітьми навздогінці побігли три собаки. Певно, й їм остогидла сидня та лежня в дворі, і вони понюхом почутили якусь ворушню і собі чкурнули через двір навздогінці, плигнули через тин у город і побігли через картоплю та мішаницю, посіяну на пашу.

Школа стояла над чималим вигоном, обгороджена частоколом з вербини. Перед школою коло хвіртки росли дві здорові верби, а третя росла на причілку, але увесь огород коло школи пустував, неначе то була толока. Огород дармував, бо грунт був піскуватий, не придатний під огородину.

Усі ввійшли в школу, огляділи здорову, довгу й світлу кімнату з олеографічним царським портретом на стіні, з старим, сливе чорним здоровим образом у кутку й з купою немальованих парт, складених одна на одну в кутку зали сливе до стелі. Огляділи й другу, меншу, кімнату, що була призначена задля їх спочивальні. Маша передніше за все огляділа піч у тісненькій пекарні. Кімнати були високі, вікна були здоровецькі, але стіни були обколупані, замазані та витерті од низу школярськими спинами, неначе туди заганяли худобу та вівці і худоба обшмульгала стіни боками та захвискала замазаними хвостами. На помості було трохи не на палець грязюки, так що й дощок було не знать. Облупана стеля скинулась на підрі з дощок десь у коморі або в возовні. На грубах чорніли розколини завширшки в палець, а од груб тхнуло якоюсь згарятиною, смалятиною й сажею.

— Школа висока й світла. Як її очепурить та опорядити, то вийде веселеньке літнє житло, — сказав Флегонт Петрович. — Взимку вчителі сидять тут у колошах, але теперечки, хвалить бога, літо.

— Авжеж, кімнати просторненькі й світлі. Я не дуже-то звикла до аристократичної обстави й з охотою ладна́ оселиться на якийсь час і в такому житлі, — обізвалась Софія Леонівна, обернувшись до господині, але по очах її було знать, що вона трохи ніби засмутилась. Вона хоч була лібералка й демократка, але ж тільки книжкова

й теоретична, як міська людина. До практичних справ вона ще не прикладала своїх поначитуваних та десь почутих теорій та й не дуже квапилась до цього.

Хазяйка з цікавістю слідкувала за кожним рушенням, за кожним словом столичної панії й зауважила, що вона поводилась у всьому прόсто, натурально — і в розмові, і в рушеннях.

«Одже ж моя ятрівка поводиться зовсім-таки просто й природньо, як поводяться сьогочасні молоді панянки-лібералки. Це мені припадає до вподоби. З цією братовою й сама несамохіть якось поводишся просто, натурально, без остраху чимсь себе осоромити, чимсь собі пошкодить перед нею», — думала матушка, безперестанку кмітячи та назираючи за столичною гостею.

Ольга Павлівна Літошевська не була старосвітська проста матушка, але не була й новосвітська. Вона була людина перехідного часу, вчилась у повітовому місті в невеличкому пансіоні, трохи вміла грати на фортеп'яні й силкувалась, щоб вдержаться в усьому на вищих східцях культурності, не спуститись низько та не спроститься, як спрощується й недоброхіть спускається низько багато матушок і навіть паній-дідичок по селах.

— Чи чуєш, Флегонте, яка голосна луна йде в оцій порожній світлиці? Як голос гучить та гуде! Аж лунає попід стелею! — сказав отець Зіновій.

— Ото якби голос так лунав у театрі, як отутечки в порожній школі! Аж неначе самі стіни гучать та гукають! — говорив артист.

І справді, в порожній школі неначе гули стіни й лунали сволоки од голосної розмови. Діти ввірвались і собі в школу, розбіглися по кімнатах, кричали, реготались. Школа загула, ніби ожила, аж одляски йшли по сінях, по стінах та по пекарні. О. Зіновій завів якоїсь пісні. Його чудовий низовий, але гучний бас загув і приглушив дитяче голосне щебетання. Артист спробував якусь руладу на високих нотах. Ноти неначе фонтаном бризнули по усіх закутках. Отець Зіновій пустив низовим басом якесь: гого-го! І його голос неначе покотився, як грім попід хмарами. А діти й собі почали дзявкать, верещать та перекривляти старших. Школа неначе заклекотіла гуками.

— Цур вам! пек вам! Перестаньте верещать! В мене вже аж у вухах шкребе! — крикнула матушка на всю про-

сторну світлицю і ще й собі недоброхіть додала крику та зику.

Вона була слабка на нерви, не змогла довше видержати дитячого лящання й верещання й мерщій вибігла з школи.

А школа аж гула, аж дзвеніла. Артист затяг арію й залюбки виспівував її, ніби сам милувався міццю й гучністю свого оксамитового горьового баса. Дітям ця криклива іграшка була дуже сподобна. Вони ховались поза грубами в суточках та попід партами і все верещали, перегукувались та згукувались одно з одним, неначе погубились десь в лісі або в гаї. Артист витинав свій спів, неначе й не чув дитячого лящання. Отець Зіновій потягував низовим басом якесь го-го-го! Школа сповнилась гуканням, таким безладним та недоладним, неначе хтось одслонив віко в фортеп'яні й лупив з усієї сили по клавішах кулаками або ломакою. Очевидячки, діти бавились лящанням, як бавились і старші.

Софія Леонівна стояла серед світлиці, обсипана, ніби посипальниками на новий рік, тим галасом і згуками, і тільки осміхалась. Її цупкі нерви видержували цей галас співаків, роздратованих гучністю порожніх горниць. Їй на одну хвилину навіть уявилось, що вони всі або знавісніли, або й показились, кинувшись на якісь чудернацькі співові жарти.

Нарешті й Софії Леонівні остогид той чудернацький несподіваний концерт. Вона вийшла з школи й почала розмовлять з матушкою. Тим часом жвава Маша огляділа піч, нагляділа дірки й зашкалубини, видряпалась з сінців по старій хисткій драбинці на горище, вгляділа в лежаку щілини й розколини, небезпечні для будинку, і за все розказала господині.

В той час співуни, наверещавшись донесхочу, повиходили з школи. Отець Зіновій обіцяв знов послати в волосну управу й нагадать волосному, щоб лагодив школу якмога швидше.

— А ходім он на той горб! Побачиш, Соню, яка тутечки чудова місцина, та ще й дуже придатна до вловів. От де влови на качок та водяне птаство, так-так!

— Ну, за твої влови мені байдужісінько, — обізвалась Софія Леонівна, — про мене хоч би їх і не було. А коли місцина добра й придатна для цієї нісенітниці, то я з цим тебе поздоровляю.

Чимале село розкинулось на височенькому березі річечки Кам'янки, котра звалась так, певно, тим, що внизу понад берегами витикались подекуди камінюки, і сама Кам'янка недалечко за селом вливалася в Рось серед скель. З чималого височенького взгір'я далеко за селом мріли горби, вкриті лісом і повиті ніби імлою. Між горбами на широкій низині лисніла чудова річечка, подекуди обставлена вербами та осокорами. А по другий бік села розстелялась в широких розложистих долинах низина, скільки сягало око, по один бік обрамована невисокими горбами, зарослими старим лісом. Зелені розложисті луки та сіножаті розстелялись, неначе зелений оксамит. По луках вилась гадючкою Кам'янка. Скрізь на луках лисніли мочарі та плеса, зеленіли ніби порозкидані нарізно вередливою рукою кущі верболозу та купи вільхи. Де-неде виганялась вгору купа височезних осокорів, неначе на зеленій низині висли велетенські храми, повиті імлою.

— Он, Соню, бачиш оті плеса, оброслі навкруги осокою, очеретом, татарським зіллям та кущами верболозу? Отам качок та водяних курочок! Часом, як було нагляджу цілу зграю та як тарахну з рушниці, то так тобі неначе ціле плесо затріпоче крильцями, зашелестить в осоці і вмить шугне вгору! — заговорив артист.

— Ну, не бреши-бо! Так-таки ціле плесо знялось би та й полетіло вгору під небеса, — сказала Софія Леонівна. — Це в тебе, надісь, в уяві грають дикі качки цілими зграями.

Матушку цей вислов, зовсім не столичний, трохи засоромив. Вона спустила вії на очі, бо була делікатна на вдачу і своєму отцеві Зіновієві цього зроду не сказала б.

— Ой, коли б ти сама побувала там та побачила на свої очі! Ти б тоді сама пересвідчилась, що тому правда, — говорив Флегонт Петрович, — здійметься ніби ціле плесо вгору, і в одну мить одна качка — ляп з неба в воду! то знов друга качка — свись в осоку або в очерет! А собака зараз пуць у воду! А далі...

— Заразом аж в три качки влучав? — спитав з дива отець Зіновій.

— Атож! Це буває, та ще й частенько, — чванився Флегонт Петрович, — он там, ген-ген, аж коло того дальшого села, бачиш, мріє в імлі зелена смуга! Отам качок! Я часом заразом стріляв тамечки по три качки.

Софія Леонівна шукала тієї смуги і втирила очі в

далеч, неначе вона хотіла вглядіти ті три качки, що колись застрелив її чоловік, влучний та меткий стрілець. Але вона нічого не вгляділа. За широкою низиною мріло в вербах далеке село, неначе потопало в зеленому морі; і тільки дзвіниця та баня на церкві виринали з тієї гущавини. А за тим селом знов на закруті річки лисніли луки та мокрачі, а за ними в сизій далечі на горбах бовваніла дідицька клуня в Мазепинцях, в давній маєтності гетьмана Івана Мазепи, і стриміли рядки тополь кругом току, неначе натикані турецькі мінарети навкруги величезного присадкуватого східного храму. А побіч тих горбів знов десь витикалась з верб висока дзвіниця й лисніла проти сонця хрестом, неначе хтось кинув блискучу зірочку на сизе верховіття верб і вона зачепилась і миготіла, аж в очі різала. Уся зелена низина була залита тихим вечірнім червонуватим промінням. Яким спокоєм подихало з тієї широкої зеленої низини! Яким теплом та добром повівала та зелена місцина з луками та гаями! Подумав би, що в цій прехорошій мирній та тихій країні ніколи не крапнула й крапля людської крові. А тим часом скільки там було її пролито! Скільки трупу укривало ті оксамитові зелені луки та сіножаті в цьому осередку України!

Через тин наймичка гукнула, що вже закипів самовар. Уся компанія рушила з школи до господи і, перелізши через перелаз, довгим рядочком потяглася через борозну по картоплі та продиралась стежкою крізь високу стеблисту мішаницю, що сягала попід пахви. Усі вертались в веселій, радісній направі. Діти пошились в мішаницю, неначе пірнули, і бігли, аж вибрикували. В покоях усі вікна були поодчинені. На подовжастому столі в столовій парував самовар.

— Де це ділась моя собака? Може, повернула назад додому до Києва? — згадав Флегонт Петрович. — Вона ж не бігла за нами до школи?

Він одчинив двері в спочивальню. На парадовім ліжку господині вивернувся сетер, уткнувши голову в подушки, і спав, заплющивши очі, аж лапи простяг.

— Он де він! Певно, натомив ніженьки в дорозі, як біг за повозкою, а тепер одпочиває. Ізнемігся бідораха та здорожився. Спить, аж хропе! — сказав отець Зіновій.

— Пішов! — крикнув Флегонт Петрович на сетера й штовхнув його в бік.

Сетер потягся на м'якому ліжку, позіхнув і дляво зліз додолу, неначе заспана дитина. На подушках чорніла пляма од його голови. На укривалі було знать замазане й запаскуджене пилом місце. Ользі Павлівні цей вчинок випещеного панського пса очевидячки не припав до вподоби. Вона насупилась.

— Видно, що спаніла собака! Любе спати не в соломі або в хмизу, а на м'якеньких подушках, — пожартував отець Зіновій.

— Ото Флегонт Петрович так зучив його: лізе та й лізе сліпцем на подушки й замазує мені постіль, — обізвалась Софія Леонівна.

— Одже ж не пішов до наших собак у двір, бо міський: певно, не хоче єднаться та вести компанію з сільськими барбосами, — жартував отець Зіновій. — Не дурно ж приказують: «сільське дитятко, а міське телятко — то все одно», щодо розвитку голови.

— Я люблю собак, бо люблю влови, а моя Соня натомість любе котів. Завжди в неї два котяки лежать на столі за обідом і з жадобою пантрують на печеню,— сказав Флегонт Петрович.

Матушка засипала чай і попросила усіх сідати за довгий стіл. Усіх дітей посадовили рядочком. Софія Леонівна сіла коло свого Петрушки, щоб напоїти його чаєм і нагодувать. За чаєм пішла весела розмова. І гостям було приємно, і господарі були очевидячки раді гостям. Матушка, наливаючи та подаючи чай, розпитувала в Софії Леонівни, де співав брат, в яких містах їм доводилось пробувать взимку; і Софія Леонівна оповідала за все, говорила розумно й цікаво, навіть вряди-годи жартувала.

«Приємна й весела людина оця моя ятрівка, і знать не гордовита, поводиться з усіма надто просто, не гне кирпи перед нами, селюками: людина привітна, веселенька й просвічена. Одже й мені буде приємно побрататься та поєднатись з нею й провести літо в приємному сусідстві. Буде з ким розважить себе розмовою в час жнив'яного клопоту», — думала матушка, пеклуючись, щоб догодить і гостям, і навіть їх наймичці Маші, щоб була догода навіть і їх сетерові.

— Ваша Маша, певно, звикла, як міська людина, пити чай, — сказала матушка.

— Вранці вона п'є чай на снідання, а ввечері ні, — одповіла Софія Леонівна.

— Ось я наллю стакан чаю та подам їй в прихожу.

— Нащо коло неї так панькаться! Вона довго опиналась, не згоджувалась їхать на село. Навіть довго сперечалась, доки згодилась. Нехай, як ми нап'ємося чаю, тоді, про мене, напійте й її чаєм в прихожій, а я загадаю їй помити й поприбирать з стола посуд, — сказала Софія Леонівна.

Столова аж гула од веселої розмови та дитячого щебету. Горнична Мотря стовбичила в дверях, розглядаючи гостей, і слухала та кмітила з цікавості за всім, неначе то наїхали якісь високі особи або князі. Навіть куховарка Ївга, вже доходжала дівка, не втерпіла: вскочила в покої й зирнула на гостей за столом, ще й трошки постояла та послухала їх розмову.

Але наприкінці чаю маленькі заводіяки почали пустувати й заводиться. Один кинув в жарти на Петрушку шматочком паляниці; Петрушка пожбурив на його ложечкою; його сусіда, маленький Антось, несподівано луснув Петрушу по голові. Діти завелися й почали галасувати, так що довелось розборонять їх. Усі підняли регіт, навіть горнична й Маша реготалися в дверях. Ця маленька дитяча пригода очевидячки бавила всіх. Після чаю усі посипались з-за стола в світлицю. Матушка одчинила фортеп'ян. Флегонт Петрович почав співати. Отець Зіновій пристав до його в дуеті з «Запорожця за Дунаєм». Доки поспіла вечеря, вони все співали, неначе не могли наспіваться. Обидві панії спочатку залюбки слухали їх співи та гарні гучні голоси. Але згодом ці невгаваючі разуразні співи остогидли їм. Вони повставали й пішли на прогуляння в садок. Діти посипались за ними, мов овечата на випас, і кинулись бігати і навза́води, і скоком, і ристю, і наввипередки по довгих доріжках вздовж і впоперек садка, доки Мотря не покликала їх усіх вечерять. Артисти ще довго співали всяких українських пісень та романсів, які вони колись виспівували, бувши в семінарії. Співали, доки похрипли, і врешті замовкли. Од тих співів їм аж їсти схотілось.

Флегонт Петрович ще змалку любив співи, як люблять їх сільські хлопці та дівчата, що ладні виспівувать та роїть пісень з ранку й до вечора. Він скінчив науки в Київській семінарії й зараз подався до Петербурга до консерваторії добувать собі талану. Поетичний на вдачу, він усе марив за далекі південні теплі краї: йому снились і привиджувались уявки пальми та магнолії десь на бере-

гах синього моря. Але якась непереможна сила тягла його на сумну північ, де можна було навчиться співать в консерваторії й вийти на артиста. Батько його дияконував поблизу, за Россю в Канівщині, і не пускав його їхати в таку далеч. Мати плакала й не згоджувалась, щоб він ішов в світи на одчай божий, куди він їхав ніби навмання та наосліп, не знаючи напевно, чи вийде щось путяще з його науки. Але він наважився їхать, намігся і таки поставив на своєму. Брат його, вистаравшись на священика й оженившись багатенько, став йому до помочі, посилав йому вряди-годи гроші на прожиток, доки він добув собі через свою падковитість до науки чималу стипендію од консерваторії й вистаравсь на артиста.

Вже смерком, як надворі поночіло, матушка запросила гостей на вечерю. Після вечері, як наймички порались в горницях та прибирали з стола, Ївга вступила в покої й спитала в матушки, чи кликать Машу на вечерю в пекарню.

— Як ти упоралась коло печі, то сідайте вечерять та й Машу кличте, — сказала матушка.

Ївга побігла в садок і покликала Машу вечерять. Невелика на зріст, але широченька й ситенька, бо трохи опаслась на добрій харчі, Ївга була на взір непогана, кругловида, з кирпатим носиком, з чорними товстими кісьми та чорними рівними й довгими бровами. Тільки маленькі чорні очки були надзвичайно розумні й гострі, і такі блискучі, неначе вони були кришталеві. Вона була цікава, розумна й гостра на язик. Жвава та кмітлива, вона своїм розумом одразу втямила куховарську науку, вміла спекти й зварити, але була палка на вдачу, лайлива й дуже опришкувата. Служила вона в матушки вже давно: спочатку була за горничну, а потім і за куховарку. Матушці вона припадала до вподоби, бо нічого не зачіпала і вміла сама зготувать усякі потрави.

Маша ввійшла в пекарню. Стіл вже був прибраний. Ївга поралась коло горшків. Мотря розкладала ложки. Незабаром увійшов наймит Левко, високий, чорнявий, жвавий та язикатий, незгірше Ївги, а за ним несміливо вступив наймитчук Петро, погонич коло плуга.

— Ой, какое ж тут у вас свинство в кухне! — стрельнула одразу Маша, ще й спідню губу закопилила.

Вона говорила мішаною мовою, мішаючи докупи великоруську й українську мову, як говорять в Києві міщани, і вже нехтувала українською мовою, нібито сільською.

Наймити й Мотря осміхнулись. Вони терлись, м'ялись коло стола, і їм очевидячки було ніяково передніше од Маші сідати за стіл. Маша походжала по хаті, ніби справді якась панна з куделею чорного волосся на голові. Слугам уявлялось, що до їх випадком заскочила в пекарню на вечерю посесорова менша дочка, на котру Маша трохи скинулась з лиця і чорними бровами, і гостреньким довгеньким видом.

— Де ж та свинота? Чи в хаті, чи в людях? — одрізала Ївга.

— А верно в хати! Как здесь у вас нехарашо! И пола нет! — неслась чваньковита Маша.

— Ба є! Хіба ж ви не бачите? Ондечки! — сказала Ївга, тикнувши рукою на піл коло лежанки.

— Нет, вот этой пол! — сказала Маша й навіщось копирснула діл кінчиками черевиків, ставши навшпиньки. — Совсем, как у хохлов, мужиков. В Киеве в нашей кухне есть пол, и хороший пол з дубины.

Але Маша тільки дерла носа. В їх, у Києві, пекарня була тісна, як мишача нора, тимчасом як в матушки пекарня була просторна, світла, з образами на покуті, на которих Ївга почепляла свої два пустовітівські рушники, заткані червоними та синіми смугами та взорцями.

— Где же мне садиться? — спитала Маша поради, ніби в стін, ще й запишала губи.

— Де хочете, там і сідайте; хоч і на покуті. Сідайте на покуті, он тамечки під образами. А хлопці сядуть за столом, — порядкувала Ївга.

Маша пурхнула на покутя й сіла, запишавшись. Наймити все тупцяли коло полу й наче не насмілювались рушить з місця й сісти поруч з Машею за стіл. Левко згодом якось-таки набрався сміливості, але примостився осторонь, далеченько од Маші на другому кінці стола. Наймитчук примостивсь попліч з ним. Горнична Марта, хоч була в'юнка та зручна дівчина, сіла теж осторонь, коло їх рядочком. Маша стовбичила на покуті, ніби зумисне окроме посаджена. Хлопцям усе здавалось, що за стіл сіла якимсь випадком посесорова дочка, панна Мальвіна, і вони усе щулились, зиркали на неї спідлоба й їли мовчки. Тільки сміліва Ївга примостилась перед столом на ослоні поблизу коло Маші.

— Какие в вас велыкие деревянные ложки! Я ще й рота сибе роздиру! Та шорсткие! Аж колют в губи! В

нас ложки маленькие та гладинькие. Купуемо в Лавре, — говорила Маша.

Вона говорила тим страшним київським жаргоном, що в Києві зветься «русским языком», і щиро була пересвідчена, що вона говоре дійсно по-руській, мов справжня городянська панна або купчиха.

— А ми їмо, та якось і ротів не роздираємо. В нас кажуть, що тільки «суха ложка рот дере», — обізвалась Ївга.

— А кто ж берьот у рот сухую ложку? В нас у Києві цього дива нет, — говорила Маша.

— Та це так тільки приказують до того, коли нема чого їсти з миски, коли страви в мисках обмаль, чи що б то, — сказала Ївга.

— Якби мені довелось завсегда їсти таким ополоником, я б верно роздерла собі рота до самісіньких вух,— сказала Маша.

Хлопці осміхнулись. Маша була чорнявенька й гарненька, з карими очками та білим лицем. Але на довгому гострому виду негарно витикавсь її чималий рот з повними, випнутими наверх губами. Левко подивився на ті губи й осміхнувсь.

— Чи в вас усьо їдять на обід та вечерю вот еті галушки? В нас в барині дають нам щодня на обід печеню або котлети, а часом і печену курятину.

— А в нас на обід борщ та каша — мати наша, — сказала Ївга й осміхнулась. — Коло нашого обіду не багацько й заходу.

Але Маша, невважаючи на здорову зателепувату ложку, таки добре мотала з миски галушки й уминала на всі застави, бо в дорозі таки добре виголодалась. Вона аж глигала, як індик, хапаючись. Хлопці витріщали на Машу очі й загавронились так, що Маша спожила й їх частку вечері. Хлопці встали з-за стола, не повечерявши вволю, сливе голодні. Наймитчук одкраяв собі партику хліба й пішов з хати, запихаючи рот хлібом.

Маша встала з-за стола, недбайливо перехрестилась перед образами, навіть не кланяючись, і вийшла в покої, нікому не подякувавши за вечерю. Слуги зараз підняли її на сміх та глузування й почали судити та гудить.

— Ще й пишається. Нема й для чого дерти здоровою ложкою того ротища. В неї й так рот, як верша, бо ложка **так** і пірнає вся в щелепах, — сміявсь Левко.

— Удає з себе якусь чи панну, чи городянку. А мабуть, прийшла в місто з якогось села в спідниці та боса. А тепер нап'яла на себе панянську сукню та й гне кирпу перед нами, — судила Машу Ївга.

— Ось як вийдуть в школу, то скине вона оті черевики, підтикає сукню та й стане коло помийниці, як от і ми, — обізвалась Мотря.

— А певно, бо вона ж така сама панна, як і я. Така ж куховарка, тільки що городянська, і їй нема чого навіть бундючиться та нестись перед нами, — говорила Ївга.

— Вона ніби й гарненька, але якась чудна, бо дуже довгобраза, — обізвався Левко.

— Вже й ви, Левку, тямите в красі! Яка ж в неї краса? Лоб широкий, а морда довга та гостра, неначе в кози. Ще й губи товсті та широкі, аж теліпаються на гострім підборідді на кінчику. Причепи їй цапину борідку, то й буде коза-дереза,— глузувала гостра Ївга.

— Оце ж ви, Ївго, правду кажете. Вона й справді трохи скинулась на козу. Мені все уявлялось, що на покутя втеребилась коза, і здавалось, що вона от-от незабаром розтулить рота й замекає по-козиному, — глузував Левко й реготавсь.

— Та й говоре якось дуже голосно, аж кричить. Ще й голосок в неї різкий, неначе в перепродух та перепічайок. Чисто тобі ніби мекає: ме! ме! ме! — перекривляла Мотря. — А галушки жере, аж глигає, неначе індик, так що і в рот не потовпляться.

— А як вона хреститься до образів! Помахала пучкою, неначе одганяла мухи од очей, та й ні разу не поклонилася, ще й нікому не подякувала за вечерю: не знає, надісь, ні людського звичаю, ні звичайності, — говорила Ївга.

— Може, вона вихрестка, бо трохи витрішкоока, неначе жидівка; очі зверху, як у жаби, — докладав Левко.

В пекарні так одразу й продражнили Машу козою й звали її в розмові поміж собою не Машею, а київською козою-дерезою.

II

Минув день, минув і другий. Отець Зіновій послав листа до волосного, щоб поспішали лагодить школу. Але на лист не було ніякої одповіді. Гості й господарі стіснились в кімнатах. Діти гралися і вже заводились, а то ча-

сом і билися з Петрушею. Флегонт Петрович раз у раз виспівував з братом усяких пісень: і церковних, і українських, і романсів з ранку до вечора. В покоях було людно й тісно. В пекарні побільшало роботи наймичкам. А Маша одмикувала од роботи зумисне й тільки посиденьки та походеньки справляла, навіть крадькома ходила на прогуляння на греблю до питля. Слуги почали нишком гримать на Машу з зависності, що вона нічого не робе. А волосний і гадки не мав за школу: школа стояла обдерта, обчухрана та обляпана, мов сирота в дранті.

На третій день вранці в одчинені ворота прикотив з вокзалу фаетон. З фаетона виплигнув студент університету, родич отця Зіновія, на прізвище так само Літошевський, його брат в первих. Він частенько бував у Києві в гостях у Флегонта Петровича і двічі або й тричі на тиждень обідав у його. Вкупі з ним до артиста внадилось ще кільки студентів. Артист приймав їх і годував та частував дуже радісно, бо вони сприяли йому: з гальорки скажено викликали його на сцену й обсипали гучними навіженими аплодисментами. А такі завзятущі плескачі — це ж була вода на його млин. Молодій Софії Леонівні подобалась ця компанія, бо вона любила студентське веселе товариство. Щодня вона робила приварок до обіду або готувала зо дві зайві порції. А студенти знали за це й часто, добре виголодавшись на лекціях, заходили саме на обід, щоб підживитись смачними та тривними потравами в щедрої господині після піснюкання од обідів в дешевих поганих столових. Виїжджаючи на село, хазяїни запрошували молодих студентів одвідувать їх на дачі в школі, в чудовій місцині, де була й річка, де було чудове купання, ще й на луках та мочарах можна було ходити на влови на диких качок.

Отець Зіновій вибіг на ганок назустріч гостеві. Молодий гість проворно вибіг по східцях, здійняв картуза й привітавсь до отця Зіновія, не рекомендуючись. Отець Зіновій придивлявсь до гостя й очевидячки не впізнавав його. Але гість був йому ніби по знаку.

— Одже ж ви, отець Зіновій, мабуть, мене не впізнаєте, бо давно мене бачили. Я Левко Гнатович Літошевський.

— А, Левко! То-то я придивляюсь до вас і бачу, що ви мені трохи по знаку! Я вас як бачив ще хлопцем, то потім не бачив вас і до цього часу. Як ви підбільшали й вилюдніли, вже навіть змужніли! Зовсім стали чоловіком,

та ще й здоровим поставним чолов'ягою, вдалися в Літошевських, — говорив отець Зіновій, запрошуючи родича в покої. — От і спасибі вам, що ви не цураєтесь родичів і таки родаєтесь з нами, не так, як ваш панотець, що од нас ніби одцурався.

— Коли ж ми далеко од вас живемо. Не диво, що мій панотець не їзде до вас в гості. А от, як тільки я перечув через людей, що Флегонт Петрович приїхав до Києва, то зараз і пішов до його з одвідинами, — говорив гість на ході, вступаючи в прихожу.

Отець Зіновій запросив гостя в світлицю. В світлиці поралась матушка, саме стирала з фортеп'яна порох. Вона вгляділа гостя й зараз впізнала його.

— А! Левко! Слихом слихати — в вічі видати! Як ви виросли та вилюдніли! Я вас одразу впізнала, хоч бачила вас ще хлопцем. Ви з лиця мало й змінились, — промовила Ольга Павлівна, пильно оглядаючи гостя.

Левко Гнатович стояв серед світлиці, рівний станом, широкоплечий, височенький на зріст та гарний з лиця. Він і справді скидався на Флегонта Петровича і постаттю, і лицем, тільки був дуже русявий, навіть білявий, з темно-русою борідкою та з ясними русими вусами. Але в його очі були темно-карі, достоту такі, як і в Флегонта Петровича. Тільки на вдачу він був веселий, говорючий, верткий та жвавий, багато жвавіший, ніж Флегонт Петрович.

— Сідайте ж та розказуйте за себе, за вашого панотця, за вашу матір, — просила матушка.

Левко Гнатович розказав за свого батька, за матір, розказав, що він вже на третьому курсі, вчиться на доктора і їде до батька на вакації. Але по дорозі заїхав побачиться і з ріднею, і з Софією Леонівною, бо вона запрошувала його доконечно заїхати на село й подивиться на її житло десь в школі, чи що.

— А де ж та школа? — нарешті спитав гість. — Цікаво б побачить, як там примостилась Софія Леонівна.

— Та вона ще не в школі, а пробуває тим часом у нас, бо школа ще й досі не опоряджена, — сказав отець Зіновій.

— От тобі й на! — прохопивсь студент. — А я оце приїхав на гастролі в Микитяни, бо й я ж трохи артист. Я співаю в українському хорі Лисенка й часом виступаю на його концертах навіть в солах. Та й в оперному хорі я беру уділ вряди-годи.

— Ви ж наш гість і родич, такий самий, як і Флегонт Петрович, — сказала матушка. — Побудьте і в нас на гастролях. Це вам не завадить.

— Де ж це вони ділись, що їх обох не видко? Може, кудись поїхали в гості? — спитав Левко Гнатович.

— Та там десь у садку Флегонт чисте рушницю. Оце хоче йти полювать на качок, — сказав отець Зіновій. — Ходім лиш у садок, то й побачитесь з ним.

Вони усі повставали й пішли в садок. За хатою під старою гіллястою грушею дулею на лавці сидів Флегонт Петрович, а на столі лежала рушниця. Софія Леонівна ходила по стежці й ніби марила про щось на самоті.

— То це ви приїхали? Я чув, що загуркотіло в дворі, і думав, що, певно, приїхав якийсь сусід батюшка, та й не дуже цікавився, — сказав Флегонт Петрович, цілуючись з гостем. — Соню! — гукнув він просто в гілля. — А ходи лишень сюди! Приємного гостя маємо.

Прийшла Софія Леонівна і, вглядівши гостя, аж руки зняла вгору з дива.

— А! Левко! Таки додержали свого слова! — аж гукнула вона, йдучи доріжкою, і приспішила ходу, неначе підтюпцем побігла назустріч паничеві.

Левко Гнатович вхопив її за обидві руки й тряс їх довго-довго. Було знать, що в їх єднання та братерство було велике й щире.

— Ото яка шкода, що ми не можемо привітать вас у себе, в своїй дачі, цебто в школі! — сказала Софія Леонівна, примостившись на вузькій лавці рядочком з гостем.

— То вітатимете мене от тутечки під грушею. Хіба ж отут погано? Надісь тут краще, ніж там у вашій школі. А ви вже й забідкались? Га? Еге, так? — сказав гість.

При цих словах він ляпнув її в жарти по руці, що лежала на столі.

Софія Леонівна осміхнулась і з смішками зирнула на матушку: дивіться, мовляв, які в його дурницькі молодечі жарти! Але по її веселих очах було знать, що такі жарти припадають їй до вподоби.

Софія Леонівна розбалакалась з молодим студентом, жартувала, реготалася. Він докладав жартів і вряди-годи смикав її за руку, неначе залицявсь до неї або й женихався в жарти...

Поважний передніший тон у Софії Леонівни десь зник. Під грушею сиділа й теревені справляла з молодим хлоп-

цем неначе не та поважна панія, що приїхала в дім отця Зіновія, а якась інша, і весела, і жартовлива, що любе й жартувать з хлопцями, а може, й лицятись. Вважлива та кмітлива матушка зараз постерегла ятрівчині норови і вдачу своїм жіноцьким тонким розумом.

— Чи це ви, Флегонте Петровичу, йдете на полювання? Коли йдете зараз, то й мене візьміть з собою. Я люблю швендять по луках, — сказав перегодя гість.

— Хіба з ломакою підете на качок, бо в мене нема другої рушниці, — обізвавсь Флегонт Петрович.

— Та в мене в коморі десь валяється негоденна стара рушниця, — обізвався отець Зіновій. — Держу про всякий випадок: на злодіїв та розбишак, а то й на скажених собак. Часом лякаю ворон на вербах, бо ці хижі хапуни як занадяться в оселю, то помаленьку так і вищезнуть курчата й каченята.

— От і добре. Задля такого вловчого, як я, заваляща рушниця саме підхожа, — сказав гість.

Отець Зіновій пішов через двір до комори; забрязкав ключами, трохи потовкся та понишпорив у коморі. Щось звалилось і брязнуло об поміст; і незабаром вийшов на сонце з дверей комори, неначе з чорної продухвини, отець Зіновій з старою заіржавілою, але добрящою рушничкою.

В садок поприбігали діти. Левко почав гратись з ними та бігать наввипередки по доріжках, неначе сам змалився й став дитиною. Діти повеселішали, почали реготаться, кричали, аж верещали. Софія Леонівна почала й собі сміятись. Один хлопець поліз на стару грушу, неначе кіт. Левко кинувся за ним в густе гілля, виліз на самий вершок груші й почав там кукурікать, а потім закував, як зозуля. Діти реготались ляскучим сміхом на ввесь садок.

— Ото пустує! Дійсно так, наче малий школяр, — сказала Софія Леонівна. — І йому не завадила б приставлена нянька або й різка.

— Та він і змалку був такий пустун, що «ходив на голові», як приказують на селі. Раз якось, як приїхали ми до його батька в гості, то він перекидався на ожереді соломи сторч головою так, що трохи не скрутив собі в'язів. Він, як то кажуть, якийсь ніби кручений вдався; часом було регочеться так, що аж спазми схоплять його в грудях, і ми даємо йому напитись криничаної холодної води, і тоді він трохи вгамується, а потім важко дише та одсапує, — казала матушка і чогось важко зітхнула.

— Такий вже він навісний та пришелепуватий вдався на вдачу зроду. Що то з його вийде? — казав отець Зіновій і трохи задумавсь.

— А годі вже вам дуріть з дітьми! Ось і рушниця ваша прийшла з комори. Лаштуймось лишень на болото! — гукнув Флегонт Петрович на ввесь садок, неначе затяг якоїсь арії.

Левко зліз з груші й прибіг засапаний, аж почервонілий. В одну мить понабивали рушниці набоями, покликали собаку й рушили з двора.

— Та не вихайте так на ході рушницями! Гей ви, вловчі! будьте обачливіші. А то ще котрась рушниця пальне́ та наробе мені пожежі в дворі, — гукав здалеки отець Зіновій.

— Та не гайтесь там довго! Поспішайте на обід, щоб не довелось нам довго піснюкать! — гукнула й матушка з садка через штахети.

— Добре, добре! Ждіть нас на обід. Нанесемо вам качок повну торбину! — одгукувавсь з-за тину Левко. — А може б, і ви, Софіє Леонівно, потьопались з нами на болота та на очерети? Сидітимете ж тут дурно та з нудьги позіхатимете. А то, може б, дійсно вам, а не нам поталанило застрелить якусь дурну качку.

— Коли ж я наберу болота в черевики та задрипаю спідницю! — гукнула Софія Леонівна з-за штахетів.

— То надіньте чоловікові чоботи та підтикайтесь, та й гайда з нами по луках! — одгукнувсь Левко з-за тину.

— Ждіть вже, ждіть, та не дляйтесь, а то ще хтось попередить вас та й вистріляє усі качки, а вам зостанеться тільки пір'ячко! — гукнула з садка матушка.

Вловчі пішли до річки навпростець через сукупні огороди й незабаром зникли десь у вербах та соняшниках. В садку одразу стало тихо. Два молоді співаки пішли й неначе з собою понесли і пісні, і веселість. Матушка зараз пішла в пекарню, щоб наставляти борщі та загадать наймичкам патрати й розбирать порізані курчата. Отець Зіновій пішов до клуні. Софія Леонівна зосталась сама в садку, довгенько сиділа на лавці під грушею, а далі зняласъ з місця й пішла по довгих доріжках та стежечках. В садку стало тихо і здавалось ще тихіше й мертвіше після недавнього веселого балакання та реготу. Тільки було чуть, як десь далеко в гущавині ляцали та верещали діти та в гіллі цвірінькали горобці.

На Софію Леонівну найшла задума й нудьга. Вона чомусь пожалкувала, що не пішла з вловчими на левади та луки хоч би подивиться, як вони стріляють та влучають в качок. Живучи в людних містах, вона одвикла од самотності. Наполягаюча на серце нудьга в цій глушині трохи стурбувала її.

Вже давно сонце звернуло з півдня. А вловчі не верталися. Вже й обід був готовий. Матушка ждала гостей, застелила стіл, накраяла хліба й паляниці, а гостей не було. Вже сонце стало на вечірньому прузі. Усім схотілось їсти. Отець Зіновій випив чарку горілки й почастував гостю, щоб заморить черв'яка, як кажуть на селі; але черв'як не заморився і надокучав страшенно. Матушка аж зблідла од втоми та голоду. А гості, неначе зумисне, гаялись та не дуже-то хапались додому.

— Оце лишечко! Чого це вони так довго забарились? — бідкалась вона перед Софією Леонівною. — Вже й борщ умлів, і каша вприла, і печеня з курчат всмажилась. Ото горенько! І борщ перестоїть, і каша перепріє. Мені буде сором перед вами. Вже люде полуднують, затого й вечір буде, а ми ще й досі не обідали.

Але саме в той час загавкали собаки в дворі. Усі кинулись до дверей зострічать вловчих. Усі були раді, бо були голодні, неначе втомлені, аж тлінні. Тлінні були і вловчі од довгого блукання, ледве-ледве волокли задрипані ноги, натруджені на мочарах. Паничеві пощастило: він таки застрелив одну качку в очереті. Флегонт Петрович десь у гіллі влучив в сиворакшу й приніс цю одним одну здобич. Посідали за стіл і уплітали на всі застави і перестояний борщ, і перепрілу кашу, а пересушені курчата аж хрущали на всі покої. Задрипана пещена вловча собака протовпом вбігла просто до стола, а далі попрямувала в опочивальню і вже була ладна виплигнуть на парадове ліжко й простягтись на укривалі для одпочинку. Матушка побігла слідком за нею й одвоювала свої подушки.

Пообідавши всмак, неначе робочі трудовники після важкої цілоденної праці, отець Зіновій, Флегонт Петрович та Левко пішли курити в світлицю. Левкові заманулось співать. Він одчинив свій чемодан і витяг звідтіля чимало писаних та друкованих нот. Йому кинулась в очі арія з стародавньої опери «Стрілець». Ця арія на три голоси здалась йому найуподобніша після недавніх вло-

вів. Отець Зіновій взявся співать басову партію, Флегонт держав партію секунди. В Левка був гарний високий тенор, і він почав співати партію першого тенора. Почались не співи, а більше репетиція співів. Отець Зіновій зовсім не знав своєї партії й почав передніше од усього вчити її, вигукуючи і вздовж, і впоперек, помиляючись на кожній ноті. Артист сів за фортеп'ян і проказав йому усей спів. Почали справляться: заспівали втрьох, але всі помилялись, бо знали цю арію вловчого не дуже добре. Покої аж гули од якогось негармонічного крику. Все починали арію з початку й не доводили до кінця, та й знов вертались до початку. Врешті якось потрапили довести арію до кінця й почали вже співать її. Усі співці набрались охоти й завзяття. Вони викрикували, скільки було сили, співали арію по кілька раз. Софія Леонівна й господиня слухали-слухали та й слухати перестали. Їм остогидли ті крики, те верещання дужих голосів, що ніби не зміщувалось в тісненьких покоях. А баси вигукували з завзяттям: гоп-гоп-гоп! гуп-гуп-гуп! піф-паф-піф-паф! — так завзято, що шибки в вікнах трохи не дзвеніли.

Матушка затулила вуха долонями. Софія Леонівна, міцніша й видержливіша на нерви, тільки осміхалась. Переспівавши тричі арію, співці знайшли якусь другу арію в тріо і знов почали розбирать та справляться. Знов забренькав фортеп'ян, почались крики та викрики й навіть змагання та лайка. Але чим далі, арія пішла зручніше. Співаки співали з завзяттям, аж самі себе слухали, бо голоси в їх були дуже здорові й чудові. Левко знов знайшов якусь підхожу для їх арію. Після тієї арії вони знов згадали за «Стрільця» і вхопились за його. «Гоп-гоп, піф-паф! гоп-гоп!» неначе аж тріщало й лящало в вухах у матушки. Левко схопився з місця, ходив по залі й на радощах аж махав руками й дригав ногами.

— Ой коли б вони випровадили того «Стрільця» або в садок, або й десь далі, на луки та мочарі, та там і гопали, про мене, хоч і цілий день! — промовила нишком матушка до Софії Леонівни. — Їй-богу, вже далі не видержу: вуха луснуть!

І вона хапком вийшла з світлиці, затуляючи долонями вуха; а співці, нітрошки невважаючи на неї, тільки осміхнулись і не вгавали, і навіть ні на одну хвилину не спинялись. Арія йшла за арією раз у раз, бо вони саме розспівались. Усі три були співучі й поетичні на вдачу. Зачеп-

лені нерви саме розворушились і роздратувалися. Співці несвідомо почували якусь потребу вдоволить свою співацьку жагу й саме розходились. Вони були ладні співать й вигукувати того «Стрільця» хоч би й до смерку, так він припав до їх співацької вподоби.

— Цур вам, пек вам з вашим «Стрільцем», — і собі гукнула Софія Леонівна, бо й її вуха вже далі не видержували. Вона схопилась з стільця й попрямувала до дверей та й утекла в прихожу.

— Куди ж це ви тікаєте? А хто ж нас слухатиме, як усі слухачі повтікають? — гукнув Левко і, наздогнавши Софію Леонівну, вхопив її за обидві руки та й потяг назад.

Між ними почалась тяганина та войдування. Софія Леонівна пручалась, Левко не пускав і смикав її за руку та цуприкував назад. Ольга Павлівна визирнула з дверей і вгляділа те, ніби дитяче войдування, але схоже на залицяння або й женихання. Вона раптом одхилила голову за одвірок і сховалась з осміхом на устах.

«По якому це воно? — майнула в неї думка. — Чи це воно в їх по-парубоцькій, чи, може, по-сьогочасному, по модному... Щось ця наша невістка трохи заздрінна... в стосунках до паничів. Дуже вже вона вольно поводиться з моїм дівером... А може й з іншими паничами вона так само поводиться...»

Вечірній чай пили вже смерком в садку під старою гіллястою грушею. Після чаю знов почались співи. Чудові голоси дзвеніли, аж розлягались по садку та по левадах. Отець Зіновій давно співав вкупі з добрими голосами й неначе не міг наспіватись, бо в йому таївся теж артист, котрий тільки випадком потрапив у рясу. Він був ладен співать з гарними співцями хоч би й до півночі. Вже надворі поночіло; наймичка принесла лампу й поставила на столі. Флегонтові Петровичу заманулось грати в карти. До карт запросили й Софію Леонівну. Матушка пішла до пекарні пеклюватись вечерею. Незабаром зійшов місяць. Ніч була ясна та тепла. Картярі грали сливе до глупої ночі. В пекарні була крутанина з вечерею. Наймички крутились, як мухи в окропі, готуючи парадову вечерю для гостей. Гості ще й після вечері довго не лягали спати. Артист та його жінка, як звичайно буває в оперних співців, зучились в місті обідать аж після опери, в другій годині ночі, а лягали спати аж у третій.

Їм і тепер не хотілось спати. Вже в глупу ніч все вгамувалось. Світло погасло, і все в домі й в оселі затихло.

Другого дня хазяїни й слуги своїм звичаєм мусили вставать вдосвіта. Усі ходили ніби сонні. Артист і його жінка спали сливе до півдня, бо позвикали в місті спати до дванадцятої години, — до цього раннього ранку в артистів. Ольга Павлівна звеліла наставить самовар. Самовар кипів-кипів та й годі сказав. Артист не вставав і аж хріп у кабінеті. Сіли пити чай самі. Левко встав, прочумався й похапцем сів за стіл до чаю, позіхаючи раз у раз безперестанку. Вже й самовар прохолов, вже й посуд помили й поприбирали на столі, а гості все викачувались в постелі. Матушка пішла до пекарні, щоб загадать Івзі наготувати, що належалось до обіду. В пекарні знов почалась тяганина. Артист ще звечора просив, щоб йому зсмажили на обід сиворакшу. Матушка була гидлива, хоч знала, що люде їдять сиворакш. Довелось Івзі смажить сиворакшу й качку в риночках нарізно, а курчата окроме. В Івги побільшало роботи. Маша не помагала Івзі ні в чому й не бралась ані за холодну воду. Вона неначе зумисне одмикувала од пекарні, і, забравши дітей в садок, вона тільки походжала по садочку та виспівувала під самісінькими вікнами коло пекарні міські трактирні романси:

А какой-то в сиртуке
Держит Катю на руке,
Целует ее, целует ее.
Она его целовала,
Его цепочкой играла,
Просила часов, просила часов...

— А бодай ти луснула з твоїми «часами»!— промовила Івга до няньки.

Івгу аж злість брала, що ця міська наймичка, така сама, як і вона, ні в чому не помагає їй, а тільки виспівує пісень в садку, ніби справдешня панна. Вона якось несвідомо одразу зненавиділа цю міську гордовиту наймичку, для котрої мусила ще й сиворакшу смажить окроме в ринці, бо чула, що в Києві міщани їдять сиворакш та галок. Од завидливості та ненависності до Маші вона зумисне тільки покапала маслом сиворакшу, щоб вона висмажилась на сухар і щоб Маша поламала свої довгелецькі зуби за обідом.

Вже опівдні артист і його жінка повставали й почали

вмиватись. Матушка загадала Маші наставлять вдруге самовар, але Маша втекла в садок і очевидячки не хотіла браться за самовар. Друга наймичка, горнична Мотря, мусила сама наставлять вдруге самовар. Самовар стояв на столі до самого пізнього сільського обіду.

Після чаю Флегонт Петрович з Левком знов задумали йти на влови. Обидва були надто падковиті до вловів і дуже любили тиняться по гаях та зелених луках, та очеретах, бо обидва ще й до того любили і зелені гаї, і левади, й луки. Надворі була година. Сонце сяло й неначе манило їх в гаї та луги. Погода сприяла вловам якнайкраще. Обидва забрали рушниці, покликали собаку й знов потяглись понад річкою по гаях та луках вже на другий бік, аж до Білої Церкви. Обидва гуляли по чудових низинах та береговинах між двома пасмами гір та горбів і не дуже-то й квапились стрілять будлі-яку дичину.

Знов довелось ждати їх з обідом сливе до вечора. Матушка вже сердилась; сердились і наймички. Тільки Маша ні на що не вважала, не клопоталась ні за що, і без сорому пішла з Петрусем теж на влови, — на греблю до питля, де вона роздивлялась на молодих офіціалістів, що вряди-годи виходили на ганок з питля розважить себе з нудьги та й подивитись на гарненьку приїжджу киянку.

Вловчі приблукались до господи вже як сонце стало на вечірньому прузі, задрипані та заляпані багном, але з таким апетитом, що й вовки їм позавидували б. Знов довелось їсти перестояну страву та пересмажену суху печеню. Артистові подали в риночці смажену сиворакшу, але сиворакша висохла, як сухар. Артист трохи не поламав собі зубів і ткнув сиворакшу в зуби своїй собаці. Голодна собака потрощила її в зубах, одразу проковтнула і тільки облизувалась.

Наприкінці обіду приїхали два артисти тенори, Завіновський та Чернявський. Вони були з другого сумежного повіту, їхали до своїх батьків батюшок на вакації й по дорозі завернули до Флегонта Петровича, щоб подивиться на його дачу й одвідать його. Але артистова дача була ще не полагоджена, і вони завернули до отця Зіновія, бо Завіновський доводився йому братом в других. Закусивши й випивши по чарці після дороги, артисти пішли з Флегонтом Петровичем подивитись на школу. За ними пішла й Софія Леонівна, а за нею, як звичайно, посипалась дітвора й попленталась Маша. Оглядівши школу,

вони вернулися до отця Зіновія в світлицю покурити та побалакать. Обидва артисти були молоді й ще недавно виступили на сцену. Обидва були високі, довгошиї, тонкі станом, жваві та проворні. Завіновський був чорнявий, аж смуглявий, Чернявський був делікатний, русявий, з карими ясними очима. Завіновський одружився з якоюсь артисткою, але вже й розійшовся: вона пішла соб, а він цабе, бо були «обоє рябоє» і обоє були невдатні супряжичі в житті. Він вже був зібрав собі п'ять тисяч карбованців, але, розійшовшись з жінкою, чи з нудьги, чи з досади вже й прогайнував ті гроші.

Отець Зіновій попросив артистів заспівать яку-небудь арію. Артисти познаходили якісь співи в тріо й розпочали співи. Ольга Павлівна й Софія Леонівна посідали й з охотою слухали їх чудові співи.

Але врешті отець Зіновій якось згадав за арію з «Стрільця» і попросив заспівать її, ще й сам пристав до їх. Цей «Стрілець» вже трохи лякав паній. Дужі голоси крикнули з усієї сили. Розляглось по покоях: гоп-гоп! гуп-гуп! Вікна в покоях неначе залущали, ніби в світлиці задзвонили в усі дзвони. Ользі Павлівні була невидержка, — вона втекла з покоїв і звеліла подавать самовар в садок під грушу, щоб на такий спосіб виманить цих крикунів з покоїв на простір в садок. Вона знала з досвіду, що на цих співаків часом ніби бувають наслані знахурські крикливці. А крикливці безперечно були наслані — чистим повітрям, поезією чудової місцини, поезією садків та гаїв. Усім заманулось співати й виливать поетичну направу душ в співах та в гуках, та в гармонії чудових арій.

Панії посідали коло стола. Ольга Павлівна поналивала чай в стакани. Але співаки й гадки не мали за чай. Вони знов розпочали свого навісного «Стрільця», почуваючи широкий простір для своїх міцних та дужих грудей. Під гіллям груші, осторонь од стола, вони вдарили голосами так, що сповнили гуком увесь садок, ніби величезний театр. Голоси розглягались і по садку, і по оселі і луною одгукувались, через сумежний з садком вигін, в зеленім старім ліску, одгукувались і по другий бік вигону на високих п'ятьох банях церкви. Люде спинялись на шляху й з дива наче очамріли та витріщали очі на садок, звідкіль ішов якийсь нечуваний чарівний спів.

— Ну та й репетують! Ну та й гвалтують, неначе до їх приступає! — гомоніла матушка до Софії Леонівни. — Ще добре, що заманила їх у садок, бо в світлиці й вікна б полускались.

— Це вони неначе прибули на гастролі. Їм, мабуть, все уявляється, що вони на гастролях, і на їх, мабуть, найшло сільське натхнення, бо в мене вони ніколи не вигукували так здорово, як оце тутечки в вас у садку,— говорила Софія Леонівна.

Нагупавшись та нагопавшись донесхочу, гості посідали за стіл і хапки сьорбали чай якось нервово, неначе хапались, поспішаючи в театр на службу. Напились чаю й почали розмовлять про артистичні й оперні справи.

Сонце заходило, неначе падало в зелену безодню на далеких очеретах та гаях. Пишнота на рожевому заході, в синьому небі, на зелених лиснючих луках, в синій далечі лісів, на горбах знов викликала в співунів хіть до співів. Надворі було тихо, як у покоях. Шум та гам на селі стишувавсь і ніби замирав. Зелена земля й синє небо неначе дрімали в легеньких сутінках. Надворі потрошку смеркало. Вечірня поезія махнула крилом над садком, над річкою та зеленими очеретами. Потоптаний закаблуками канупер та м'ята розливали пахощі. Резеда ніби розливала тонкий ароматичний солодкий дух, що промикувавсь в повітря поміж гіллям. Співаки затягли чудової арії в тріо. І чудові були їх співи не для публіки, а для себе! Скільки щирого почування, скільки поезії виливалось з їх молодих душ під синім небом! То були щирі й поетичні співи поетичних на вдачу душ, співи щирого артизма й штучництва, а не співового байдужного ремества, як здебільшого буває в театрах на сцені, де часто співці одбувають повинність, як селяни одбували колись панщанну повинність.

І Софія Леонівна, і Ольга Павлівна, під подихом поетичного вечора та співів, несамохіть слухали, не розмовляли, неначе зчамріли од співу. Вони обидві позадумувались. Ольга Павлівна зітхнула. На той час вона забулась і за гармидер в покоях, і за клопіт в пекарні. Тихі мелодії, чарівні, як синє небо та рожевий захід, навели на клопотливу та запопадну господиню тиху задуму й поезію. В неї серце несамохіть взрушилось. Щось миле, приємне заворушилось в її серці, в її уяві. Їй чогось згадались і ніби привиджувались давніші часи, молоді літа.

Ніби промайнули перед нею чиїсь тіні, приємні, милі, як ті співи, і ніби визирнули з давнини. Задзвеніли чиїсь давні молоді голоси, неначе вони одгукувались з давньої давнини її молодих літ, ніби десь з неба. Вона ніби почула з далекого гаю, як там щебетали пташки, співав соловейко, кувала зозуля,— але десь далеко-далеко... І з тієї далекої далечі неначе на неї повіяло духом зеленої весни... Вона згорнула руки й задумалась, згадуючи свою молодість, згадуючи поезію свого дівування.

Софія Леонівна, хоч була черства на почування, і собі задумалась. Вона дивилась на молоденького Левка, але... вона вгляділа, ніби уявки, в тінях вечора чиїсь великі палкі й блискучі чорні очі. Майнули чиїсь густі чорні брови. Вона згадала красуня студента, Наркиса Назарова, його чорні очі, захищені довгими кучерявими віями, згадала й зітхнула. Він був далеко од неї...

Вона так само запрошувала й його прибуть до неї в гості на село на дачу. І їй чогось в цей час заманулось, щоб він прибув оце зараз, таки цього вечора... щоб подивиться на ті пишні очі отутечки, під цим зеленим гіллям, під тихим сяєвом вечірнього неба. Вона насамохіть зітхнула. Поезія співів, поезія вечора промкнулась і в матеріальну душу, і в серце цієї Мессаліни під гіллястою грушею.

А співаки доводили до кінця свої співи. Арія наприкінці пішла в піано, а далі в піаніссімо, тихе, делікатне, замираюче. Співи неначе впадали в дрімоту і ніби засипали од солодкої втоми солодким сном, і вже лунали снами мрій та чарів, золотих, легеньких, як марево, гарячих літніх днів.

Хазяйновита господиня заслухалась і сиділа мовчки, похиливши голову. В її клопотливій душі все ворушились, як золоті пасма марева, якісь приємні тіні, якісь милі згадки. Софії Леонівні страшенно забажалось зараз побачить чорноокого красуня, заманулось, щоб він стояв тутечки під гіллястою грушею попліч з Левком, щоб вона могла дивитись на ті виразні чорні палкі очі, милуваться молодим гарним видом красуня.

«Чи приїде ж то він до мене на село? Ой, коли б приїхав! А я ж його запрошувала, аж благала!» — думала та гадала молода Софія Леонівна, розкидаючи думи та гадки за недавній минувший час у Києві.

III

Після чаю хазяїн витяг з шухляди в столі карти й став прохать артистів пограти. В матушки аж у душі похололо.

«І де ж то класти їх спать? І що стелити їм, коли в покоях і так повно гостей, неначе напхано!» — думала вона, перемиваючи посуд.

Але як не намагавсь отець Зіновій, артисти одмагались, бо самі добре знали, що їм нема де ночувать. Та й найнятий візник хапавсь і не згоджувався ночувать. Як тільки місяць підбився вгору, вище од лісу, артисти попрощались і виїхали з двора.

— А що, отче Зіновію, — промовила Ольга Павлівна нишком до чоловіка, — заходжуйся лишень швидше коло школи. До наших гостей, певно, наїжджатимуть гості щодня. В нас в покоях гармидер, безладдя. Наші гостоньки сплять сливе до півдня, а лягають опівночі. Ми не висипаємось, наймички недосипають ночів і вже ремствують. Переводьмо швидше їх на нову господу й на їх хліб: нехай їх гості їздять до їх, а не до нас. Ти ж знаєш, що тут поблизу в околиці аж вісім оперних артистів, ще й капельмейстер петербурзької опери прибув оце до брата з жінкою. Як сунуться усі з одвідинами до нас, та ще саме в жнива, то я збожеволію од клопоту. Ще, може, й петербурзька капельмейстерша задумає завітать до нас з одвідинами. Та ще, надісь, і професор петербурзької консерваторії приїде на вакації додому в Канівщину. Я не знаю, як і вітать тих професорів, бо зроду й не бачила їх. Може, воно щось таке завбільшки, як будлі-який князь або граф, чи що.

— Зате ж мені весело. Ото шкода, що Завіновський та Чернявський поїхали! Був би оце в карти пограв всмак. Саме підхожа партія, — говорив отець Зіновій.

— І добре зробили, що догадались та поїхали. Тобі тільки б бавиться з ними та верещать. А на мене спадає усей клопіт і в покоях, і в пекарні. В мене вже голова ходором ходе, а ти собі походжаєш та гукаєш пісень з ранку до півночі. Он жнива вже починаються: сьогодні вже приходили настоятелі на жито та на пшеницю, щоб жати за сніп.

— Може, ти й правду кажеш. Настоятелів на жито вже не приймай: я вже згодив на жито женців. Завтра сам покличу майстрів до школи, бо волосний длятиметься

й одкладатиме, хто його зна й доки, — говорив отець Зіновій.

Другого дня зрання він послав наймита з возом привезти піску та глини, сам пішов до майстрів, покликав мурівщика й ушивальника. Мазальниць напитали поблизу. Артист щедро заплатив майстрам з своєї кишені. Майстрі кинулись і за один день очепурили школу. Молодиці насилу обмили багно на підлозі, не митій рік: і піском шарували, і ножами шкребли, доки дошкреблись до дерева. Через день Флегонт Петрович з жінкою розпакували свої завиніння, щоб розташуватися в школі з своїми манатками.

Матушка познаходила свої цицóві білі завіси од вікон і почепляла їх на вікна в школі. Парти повиносили трохи в сіни, трохи в повітку. В меншому покої Софія Леонівна поставила двоє ліжок. Більший клас став замість світлиці. Машу притулили в пекарні, де взимку жив вчитель, котрий виїхав на літо кудись до батька. Ольга Павлівна понадавала доволі усякого посуду і до печі, і для мочіння та прання плаття, і до всього. Левко таки багато допоміг в роботі коло вбирання покоїв. Старі зчорнілі образи, давно перенесені в школу з старої церкви, перемили й повішали в світлиці. Великий старий зчорнілий бозна-колишній образ Ноя й трьох синів теж обмили. Левко витер його цибулею, — образ пояснішав, і дуже давнє гарне малювання європейсько-польської школи виступило ясно й виразно. Образ був здоровецький, постаті були намальовані сливе на людський зріст. Ной, підвівши очі вгору, благословляв своїх синів, Сима й Афета, котрі поставали навколішки й понахиляли голови. У Ноя борода була намальована така здорова та широка, неначе маляр причепив йому до лиця сніп вівса. В Сима й Афета бороди теліпались такі завбільшки, як куделі білої вовни. Ці сини з білими куделями неначе присіли перед Ноєм і щулились; а середущий Хам гордовито стовбичив осторонь, намальований окроме, мов якийсь стоян, і був намальований з чорними кучерями, з короткою, ніби паничівською кучерявою борідкою. Батько й два сини були білі на виду, з малиновими устами, а Хам стояв чорний, неначе циган, і витріщав здорові очі кудись в далеч, набік, ще й держав у руці якусь патерицю, ніби циган файду. Ной стояв, ніби закутаний в синє простирядло, Сим і Афет неначе понапинались

рожевими ряднами, а Хам напнув якесь обчикане вузьке червоне убрання й стояв, мов циганський джигун з файдою в руках. Над головою в Ноя видно було напис великими церковними буквами: «Святый и праведный Ное». Цього Ноя почепили на стіні проти вікон.

Левко й Флегонт почепляли в двох кутках школи вершки з стародавнього іконостаса з старої церкви з різаними прозорими колонками з виноградного листу й синіми китяхами ягод, а на покуті почепляли рядками старі зчорнілі образи. Матушка почепляла пустовітівські та кролевецькі рушники на кіотах в двох кутках. Софія Леонівна понавозила картатих плахот, позавішувала ними деякі вікна й порозстеляла замість килимків: вона любила пістряві та квітчасті перські матерії.

Школа побілішала, покращала й повеселішала, але дуже скидалась на якийсь церковний музей або церковне «древнехранилище», повне усяких стародавніх образів та збляклих парчевих тканок. На стінах в школі нігде не було видно ні географічних карт, ні глобуса; нігде не було ані однієї книжечки. Тільки дешевий стінний годинник теліпався на стіні з однією гирею та стримів на шафі один здоровий старосвітський плисковатий каламар з уткнутим пером. І це стародавнє знаряддя так само неначе було дано в музей якимсь давнім парохом ще за часів панування Польщі на Україні, бо ці місця зараз на південь од Василькова ще так недавно належались до Польщі. Каламар був такий завбільшки, як ті тикви-гарбузи, що теліпаються в прочан коло пояса з водою в дорозі до Києва.

Переноситься зараз в школу не схотіли: підлога була мокра як хлющ. Од підлоги парував якийсь важкий дух, наче сморід. В школі тхнуло ніби кізяками та загородою, бо хлопці наносили на підошвах кізяків, що всисались в дошки цілий рік. Поодчиняли усі не позабивані вікна, поодчиняли настіж усі двері. Маша, як городянка, аж носом крутила, походжаючи по пекарні. Постановили переноситись другого дня вранці, і усі гуртом вернулись через город додому.

Тільки що вони увійшли з току на подвір'я, в одчинені ворота в'їхав мужицький кінський віз. Сусіда Грицько ньокав на коні. На простому возі, на соломі, сидів білявий пан. Коло його сидів маленький хлопчик, схожий на його, а в ногах стриміла здорова вловча клаповуха собака

з здоровими каштановими вухами. А коло собаки стояли чималі картини, притулені збоку, завинуті в простирядло. Коло пана збоку лежала віолончель, так само завинута в парусиновий мішок.

— Що це таке до нас їде? Чи якийсь подорожній чех-музика з бандурою, чи що? — сказав отець Зіновій.

— От і добре! Матимемо обід з музиками, — обізвався артист. — Це якийсь музика, певно, сурганиться в Київ, мабуть, в літній садовий оркестр.

— Але що ж то в його за плисковата коробка стоїть, притулена до полудрабка? — сказала Софія Леонівна.

— Мабуть, якісь цимбали або жінчина арфа. Певно, і його жінка трундикає на цимбалах в оркестрі. А може, — сказав отець Зіновій... і не встиг скінчить, бо всі впізнали, хто приїхав.

— Чи це ти, Льоню! — гукнула до його здалеки матушка.

— А хіба ж ти мене не впізнала? Це ж я приїхав на гастролі в ваші Микитяни і до тебе, сестро, в гості, і до школи на дачу до артиста, — гукнув з воза Леонід Семенович Лагодзінський низовим хрипким басом.

— Ти напнув відлогою голову так, що тільки твого носа видно, а я тебе й не впізнала здалеки, — сказала матушка.

— Го-го-го! Здорові були, Леоніде Семеновичу! Де це ви доп'яли таку фараонову колісницю? — гукнув весело отець Зіновій.

— В містечку. Зате ж фараонова колісниця не дорога. Можна нею хоч сорок рік катать по степах аравійських слідком за Мойсеєм. Не дорого коштувало б і сорокалітнє тиняння по пустині,— говорив повагом Леонід Семенович, ставши на ввесь високий зріст на возі в широкому дорожньому парусиновому пальті з гострим узирем відлоги на голові, неначе він напнув на голову ворочок для сира. Він в цьому убранні скидався на ченців XI віку, яких малюють на образах.

— Що ж то в вас коло козел? Чи гусла, чи цимбали? — спитав отець Зіновій, охочий до жартів.

— Та то ж я привіз тобі, Олю, дві картини. Адже ж ти колись просила мене намалювать тобі дві картини, — обізвався гість повагом.

— Ага! Пам'ятаю. Спасибі. Та оце такі здорові картини намалював для мене?

— Атож! Щоб було що принаймні чеплять на стіни. Я не люблю малювать дріб'язку.

Гість зліз поволі з високого воза й плигнув додолу, держачись за налюшник та кінчик стяге́ла в полудрабку. Він зсунув відлогу й почав щільно та міцно цілуваться передніше од усіх з сестрою, а далі з усіма.

— Чи це ти, Флегонте Петровичу, ще не на дачі в себе? не в школі? — спитав гість.

— Та там такий сморід, що аж у носі круте, — сказала Софія Леонівна й теж цмокнула його в щоку.

— А я оце думав побуть трохи в Олі, трохи в вас на дачі, доки будень, а в суботу чкурнуть до батька, бо я одпросився на два тижні до рідні,— говорив гість.

— То й побудеш і в нас на дачі. Ми, надісь, завтра й переберемось, як школа трохи висмердиться, — сказав Флегонт Петрович і зняв хлопчика з воза, поцілував і поставив долі.

Собака плигнула з воза сама. Отець Зіновій взяв у руки віолончель та картини, і всі гуртом пішли в покої. З покоїв вискочив артистів сетер і наче з дива витріщив очі на привезену собаку: де ти, мов, взялась така гарна та пишна в оцій глушині?

Прихожа зашуміла од натовпу. Господиня була рада братовому приїзду, бо брат був веселий, розважав її в сільській глушині, ще й привіз чудову прикрасу на стіни. Увійшли в покої, трохи побалакали й пожартували. Господиня зараз запросила усіх в столову на обід, бо знала, що брат здороживсь і, певно, в його й ріски в роті не було од раннього ранку. Вона знала, що цей артист був, як птиця небесна, що він ніколи не бере з собою поживку в дорогу; знала, що в його зайві гроші неначе муляли йому в кишені. І справді, щоб збутись цього клопоту, він завжди наклика́в до себе в гості півчих з урядовців, пив з ними в товаристві чай, ставив їм могоричі й гайнував зайві гроші до решти. Артист любив веселе товариство, любив до глупої ночі сидіть з гістьми, випивати по чарці й щось теревенить або когось приставлять та передражнювати. Він трохи скинувсь на старосвітську людину.

Леонід Семенович встав і попростував до столової. Високий на зріст, рівний станом, з чималими темно-сірими очима, з куделею русого цупкого, як дріт, волосся на голові, що спадало хвилями аж на плечі, він черкнувся об одвірок низеньких дверей тією дротяною куделею і за-

раз втирив очі в графин з горілочкою. Отець Зіновій знав за його смак і почастував здоровецькою чаркою. Другу чарку патлатий артист налив вже сам і вкинув її в рот, ще й збляклі повні губи навіщось всмоктав у рот.

— Олю, серце, чи нема пак у тебе свіжого сала, та ще й почеревини, щоб закусить? Люблю сало, як циган. Нема смачнішого заїдку після горілки, як сало.

— Є, є! Де вже пак, щоб на селі не було сала. Вже що-що, а сало є. Адже ж я тобі колись слала в Петербург по пошті шматки свіжої почеревини, — сказала Ольга Павлівна, і пішла до шафи, та й поставила на стіл полумисок з четвертинами свіжого сала.

— От і спасибі тобі! Чудове сало! От покушай, Флегонте! Пам'ятаєш, як ми було принесемо з пошти оцю запорозьку харч та ради сала зараз смикнемо по чарці та й закусюємо? Без сала я б пропав в Петербурзі, — говорив з повагом низовим басом Леонід Семенович.

Флегонт Петрович не осміхнувсь, а якось розтяг свої рожеві повненькі уста, гарні, як у панни, і собі простяг руку до сала.

Леонід Семенович не був зроду дуже простий, та в столиці трудно було й спроститься. Але він любив удавать з себе людину просту, навіть старосвітську, любив удавать давнього запорожця або поважного селянина і завсігди говорив українською мовою. Але часом в цій простоті трохи переборщував. Усяких салонових церемоній та панькання він не любив і вважав на їх, як на панські вигадки та витребеньки. Загалом сказать, він неначе приставлявся простою людиною, неначе грав роль селянина повсякчас і в себе вдома, і в гостях. Він мав великий потяг до співів та мальовництва, покинув науку в семінарії вже в вищому класі, поїхав в Петербург і запи савсь у консерваторію. В вольні дні він ходив в мальовничу школу, що при Академії художеств, і потроху вчився малювать. Ще змалку він не любив книжок, але зате сливе цілі довгі дні влітку сидів за мольбертом, змальовував скелисті береги по Росі та чудові поетичні закуточки з надзвичайною для хлопця терпеливістю. Бувши в консерваторії, він вибрав собі віолончель, бо в консерваторії, окрім співів, кожний студент повинен ще потроху вчиться грати на будлі-якому інструменті. Леонід Семенович вибрав собі віолончель, як інструмент незавальний, щоб

можна було брать з собою на село, приїжджаючи в Канівщину до батька на вакації.

Але на його безталання, після виходу з консерваторії в його збавився голос: став трохи хрипкий та сипкий. В оперні солісти він вже не годивсь і спочатку мусив стати за хориста. Плата була мала, а роботи й тяганини було багацько. Він напитав собі місце регента та вчителя співу в одному місті під Москвою, але незабаром посварився з соборним протопопом і з директором, перейшов у друге місто, а далі в третє. Його скрізь знали як непомирливого та упертого чоловіка, а начальство не любило його за те, що він оступався за малих півчих, котрих погано харчували соборні економи. Через це він скрізь заводився й гризся з протопопами. Він корився гімназіальним директорам доти, доки вони поводились з ним, як з рівнею. Але як тільки начальники поводились з ним, як з залежним од їх слугою, він заводився з ними, сварився і зараз забирав свої манатки та й тікав на інше місце.

В той час він служив за регента в Києві в архієрейському хорі і в двох гімназіях за вчителя співу. В останній рік його вчення в консерваторії Флегонт Петрович прибув до Петербурга й записався в консерваторію. Земляки поєднались, побратались на чужій чужині й стали великими приятелями, а згодом вони стали ще й сватами.

— Одже ти, Льоню, нічого не писав нам за свою жінку. Чи вернулась пак вона з Петербурга, чи й досі там байдикує? — спитала матушка в брата.

— Ще б пак писав за таку Мелегерію Султанівну! Чи варто ж за неї писати? Дав їй опрічний пашпорт, та й нехай собі тиняється по столицях, коли пішла в світи. Цур їй, пек їй!

— Невже ти таки наважився розійтись з нею? — спитала сестра з спочуванням до братового горя.

— Атож! Як же я житиму вкупі з нею, коли вона сливе щовечора прибирається, прилизується й ходе на плебейські бали в Царський сад, в Шато. А з балів вертається в третій годині, ще й якісь кавалери завжди приводять її додому. В останній раз, як вона чепурилась перед дзеркалом, дитина прибігла та й припала їй до колін. А вона як пхнула хлопця, то він покотився, як цуценя, і об стіну вдарився. Не прийму я її. Та й вона, надісь,

не схоче вертатися до мене, бо в столицях веселіше й догідніше життя для такої особи, — сказав він з осміхом.

Леонід Семенович оповідав за це своє горе з смішками й жартами. Це була його звичка. За все, навіть за свою жінку, за своє лихо, він говорив з жартами, хоч під тими жартами ховалось горе, ховалась драма його життя. Сестра зітхнула. Флегонт Петрович задумавсь. Задумавсь і веселий отець Зіновій. Усім було шкода родича. Леонід Семенович був естетик од насіння й до коріння ще змалку; він дуже любив гарні цяцьки, гарненькі картинки, кольорові писанки. За гроші, що батько давав на гостинці, він тоді ще, як був малим, купував картинки та усякі малюнки, та хусточки, де були вибиті гарні квітки, тюльпани та маківки. Усе гарне та квітчасте надило його до себе ще змалку. Наглядівши біляву красуню десь у Тулі, він навіть і не розпитував гаразд про неї й зараз оженився, бо вважав тільки на її гарну вроду, а про її вдачу навіть не питав ні в кого. «Хоч під лавкою, аби жити з гарною панянкою; хоч під дровами, аби жити з чорними бровами», — каже українська народна приказка. І він вчинив по приказці. Природжена естетичність, природжений потяг до всього гарного, до краси й запагубила його вік. Його жінка була пещена, мазана красуня, була гарна животина, а не людина. В неї, потай і не потай од чоловіка, тягся роман за романом, лицяння за лицянням, доки за це не пішла чутка по всіх усюдах і дійшла й до чоловіка.

— То ти розпочинай діло за розвід. Візьми та розведись з нею, то й лиху буде кінець, — сказав Флегонт Петрович.

— Коли ж вона не згоджується, а силувать її не можна ж. Певно, має на думці показиться, поки молода кров грає, а як підтопчеться, то й вернеться до мене. Але я її зроду-звіку не прийму. Вона мене зрадила, занапастила мене й остогидла мені, — сказав Леонід Семенович.

— Це ви так тільки говорите. Одже ж приймете, як вона приїде до вас, — сказав отець Зіновій.

В сірих ясних Леонідових очах блиснуло щось гостре. Стальовий блиск мигнув і зник в одну мить. Він був упертий, завзятущий і невблаганний і за обиду й кривду не дарував нікому.

— Як приїде до мене, то й піде туди, де й була, коли їй завадило в Києві; а я не стерплю такої обиди, — сказав він з осміхом.

— Це ви тільки так говорите. «Як буде каяття, то буде й вороття»,— сказав отець Зіновій.

— Ой смачний же в тебе, Олю, борщ з курятиною! — промовив Леонід Семенович, покуштувавши борщу з тарілки. — Нема в світі смачнішого наїдку, як сало та ситий добрий борщ. Оце так козацька їжа! Оті солоденькі потрави, оті пундики та лагоминки — то все наче трава. Як дві тарілки борщу, то я вже й пообідав. Цим я тільки й живлюсь.

І справді, він виїв дві тарілки борщу й потім ще з'їв шматочок печені, а до третьої потрави й не доторкався. Зараз по обіді Леонід пішов у прихожу, розкутав з простирядла картини, вніс у світлицю й поставив на канапі проти вікон. Картини були здорові й гарненькі. На одній були намальовані дівчата, що танцювали козачка під ворітьми коло садка; на другій було намальовано озеро й Альпи, а над озером на березі стояв будинок, де на лавці сиділи панія й пан, а дитина ніби задивилась на воду, держачи ляльку в руках.

— Олю! — гукнув артист на всі покої низовим басом. — А йди лишень сюди та подивись на картини!

Ольга Павлівна швиденькою ходою увійшла в світлицю й кинулась до картин, бо так само, як і він, дуже любила картини.

— Оця мені сподобніша: я люблю озера та гори, а оті дівчата та лобурі парубки хоч і гарно намальовані, але нам, селянам, вони невдивовижу, бо ми їх щодня бачимо. Та яка ж краса і в тих сояшниках та пшінці, ондечки за тином? — сказала матушка.

— Потривай лишень, ось я винесу їх надвір в садок, а ти подивись на їх у вікно, — сказав Леонід Семенович.

Він ухопив обидві картини, пішов у садок і почепив на сучках на вишнях. Картини покращали вдвоє. Вода в озері аж лисніла. Хвильки на березі аж біліли. Дівчата й хлопці неначе сміялись і манячіли, ніби маленькі ляльки, поначіплювані в зеленому гіллі.

— Чи ви їх продаєте, чи дурно роздаєте? — спитала Софія Леонівна в маляра.

— Я їх вже понавозив братам чимало, а в себе обвішав усі стіни, так що й курці нігде клюнути. Коли вони вам сподобні, то я й вам щось намалюю. Продавати якось ніяково, і таки шкода, та ще як мені сюжет дуже припаде до вподоби. А вольного часу в мене так багацько, що

його нікуди дівати. Які вам до вподоби? Чи дівчата та хлопці, чи Альпи? — сказав Леонід Семенович до Софії Леонівни, запалюючи папіросу.

— Обидві гарні. Я люблю й дівчат та хлопців... — прохопилась вона й трохи не сказала, — і студентів, — але якось вдержалось слово на кінчику язика.

Він робив папіроси й пахкав раз у раз, не перестаючи, та все щось говорив, про щось оповідав. Папіроса гасла, а він знов тер сірнички та її запалював, все пахкав безперестанку та все говорив. Він розказував за артистів або за усяких регентів, за хори, за півчих, за усякі співи й більше ні за що. Іншої розмови в його не було. Ця однобічність розмови скидалась на мономанію і згодом обридала так, що всім, а більш од усього паніям, була невидержка його слухать, і вони втікали з світлиці. Як він був веселий, то любив оповідать ще й передражнювати ті особи, за котрих говорив. Це передражнювання він так штучно удавав, неначе й справді грав будлі-де на сцені в театрі.

— Як же ви там живете в Києві? Чи добрі до вас ченці? — спитав отець Зіновій.

— Поки що вони до мене добрі, але я до їх не дуже добрий. Тільки економ на півческій, отой отець Пафнутій, вже мені трохи остогид. Коли не прийду справлять півчу, він усе стовбиче в дверях, або підслухає під дверима, або зазирає в двері з-за одвірка. Після співки оце сяду та й балакаю з великими півчими, найнятими дрібними урядовцями з канцелярій, а він усе висовує свого гострого носа з-за одвірка, підслухає, про що ми балакаємо, та підглядає, чи не стоїть часом в нас пляшка на столі. Оце позавчора якось сидимо, та й забалакались до смерку. Коли дивлюсь, аж з-за одвірка вже висовується його довга ключка, неначе журавель висовує свого дзьоба. Покаже дзьоба та й сховається. А ми все сидимо та балакаємо. Він, певно, не втерпів, одхилив другу половинку дверей...

Леонід Семенович схопився з місця, налапав на столику-косинчику в кутку стару батющину скуфію, почимчикував в кабінет, надів скуфію, накинув наопашки батющин кафтан, закинув патли за вуха, стулив долонею невеличку борідку,згорнув навхрест руки на грудях і почав виглядать з-за одвірка: висуне голову та й сховається. Потім помалесеньку, неначе закрадалась лисиця до

курей, увійшов у двері, згорбившись та скорчившись в три погибелі, ще й ступав на ході навшпиньки. Він розтяг губи сливе до вух і так змінив свою постать та обвід лиця, що й справді скинувсь на якогось монастирського шпигуна-слимака.

Всі зареготались. Навіть поважна Софія Леонівна засміялась. Леонід Семенович був таки добрий штукар і вмів дуже штучно удавать усяких людей усякої верстви.

— Господи Ісусе Христе, помилуй нас! — промовив Леонід Семенович тоненьким підлесливим голоском. — Чи все в вас гаразд?

— Амінь! Усе гаразд, усе! Тільки нема по чарці після співки, щоб гортань промочить, — вже гукнув Леонід Семенович басом і випроставсь на ввесь зріст.

— По нашому уставу це не полагається, хіба тільки в великі святки в трапезі полагається по одній красовулі, — сказав Леонід Семенович, знов згорбившись та підсолодивши голос.

— А я думаю: дай налякаю оцього непроханого наглядача,— заговорив він вже своїм голосом.— Та обернувсь до вікна, заглянув та як гукону ніби з дива: «Отець Пафнутій! Он отець намісник іде в клобуці: коли в клобуці, то це він, певно, ходе по чернечих келіях». Як стрепенеться мій шпигун, як шугне в двері! — «Ой, господи Ісусе Христе! А в мене ж на столі пляш... Були в гостях сусіди ієромонахи»,— каже він з переляку. В його, мабуть, саме тоді стояли на столі пляшки з наливками, бо він дуже любе наливки. Аж тут і справді в сінці присургав ось о. намісник. Ледве несе свою ситу гладку особу.

Леонід Семенович накинув на голову бриля, що лежав на фортеп'яні, вернувсь в кабінет, вхопив сестрину чорну хустку, що висіла на стільці, напнув її на бриль, ніби чернечу намітку, випроставсь на ввесь зріст, задер голову, випнув черево, напиндючивсь і повагом увійшов у двері. Кінці хустки коливались та метлялись по обидва боки. В його в одну мить ніби виросло таке черево, неначе він підмостив під кафтан діжу з тістом. Ступивши повагом кільки ступенів, він коливавсь на обидва боки, ще й придержував обома руками пузо, цей осередок чернечої ваги й вартості.

— А ви, отче Пафнутію, тут? — гукнув він низьким басом, ніби голосом ситого й гладкого чернецького начальника.

Постать була така смішна, така химерна, що всі реготались, аж сльози виступили з очей. Метлялись кінці хустки, коливалось і черево. Уся здорова постать неначе хиталась на ногах од великої ваги чернечого черева.

— А ви, Леоніде Семеновичу, на співці? — промовив він до мене з порога.

— А тут, — кажу. — От і добре, що я зострівся з вами. Мої півчі нарікають, що їх годують пісним борщем з лободою та з тарканами... А він до мене: «Та то вони вигадують! В монастирях спасаються не таркани, а ченці та спасеники-прочани, та люде божі. Цьому неправда», — каже він до мене та й головою затріпав, аж намітка заколивалась.

І Леонід Семенович показав, як намісник затріпав головою. Кінці хустки зателіпались, неначе він замахав здоровецькими вухами. Вийшло таке смішне опудало, що матушка аж покотилась на канапі од реготу. Софія Леонівна, по своїй вдачі здержлива та поважна, не могла на цей час здержатись й зареготалась на всю світлицю. Діти аж вищали од реготу.

— Ой скинь оту намітку, бо вмру од сміху! Цур тобі, пек тобі, як розсмішив мене! — говорила сестра, аж червона од реготу.

— Що це ви вигадуєте на нас? Я, Леоніде Семеновичу, чув це про вас не вперше. Це якась пеня на нас, та ще й надаремна, якась намога, якась причепа, хто його зна й за що. Я буду жаліться на вас архієрееві. Побачимо, хто виграє, а хто програє. Не буде Галя, то буде другая, — гримів Леонід Семенович докірливо басом на всю світлицю та все тріпав хусткою, неначе пейсами.

Сестра схопилась і зняла з його ту хустку. В неї од реготу виступили сльози з очей.

— Гляди лиш, щоб тобі та намітка часом не пошкодила, — сказала сестра.

— Ого! нехай тільки мене зачепе. Я втирав носа кращим од його псяюхам; утру носа й йому. Не злякався я його й не боюсь.

— «Не бійсь, та стережись», — кажуть в приказці. Він може вам пошкодить, — обізвавсь отець Зіновій.

— Нехай шкоде! не дуже-то мені завгорить! Не я шукаю місця, а місце шукає мене. Я вже чув, що цей нахабний калугер вже підставляє мені під ноги стільчика,

де тільки зможе. Але я йому цього не попущу й не подарую нізащо.

По його очах було видно, що він і справді не любе нікому попускати й дарувать. Сестра знала, що він нікому й ніколи не дарував і через це мусив часто мінять службу. Вона одразу ущухла й замовкла. Замовкли усі, тільки діти в кутку ще верещали й пустували поти, поки матері не впинили їх і не випровадили в садок.

Леонід Семенович сів у крісло, запалив папіросу й почав оповідать і за своїх начальників, і за артистів-співаків, і за всяких регентів. Він було як почне ці оповідання, то вже не спиниться. Оповідання тяглись без кінця одно за другим та все за співи, та за співців. За інші речі та за інших людей він не любив розмовлять. То була в його ніби якась однобочність вдачі, може, й манія.

— В Подольському хорі тепер регентує якась вимочена в квасу кислиця, бо й мордочка в його, як кислиця. Це ледащо переманило в мене оце недавно два баси. А само мале, дрібне та заниділе, нужденне, миршаве, але зависне, зле та опришкувате! Як справляє хор, то аж стрибає, неначе його хтось припікає в п'яти розпеченим залізом. Пищить та верещить тоненьким голоском, неначе порося в тину. Як тільки котрий дискант не доносить або переносить або котрий альт зарізнить, то він скіць до його! та камертоном лусь по лобі! Скаче на всі боки, як заєць, ще й тріпає руками, неначе сполохана курка крилами, та так і сипле раз у раз навкруги помордаси, потиличники та поляпаси.

І Леонід Семенович, звичайно длявий, зайорзав на кріслі й показував, як той регент кидається на всі боки та дає поляпаси.

— А от в Петербурзькому хорі, в Ісакія в соборі, був регент так регент! Високий, поставний, здоровий та тихий, рівний, поважний.

Сестра знала, що як він почне розмову за всяких співаків, то не сплоха спиниться. Вона почала позіхать. За нею позіхнула Софія Леонівна, а потім і Флегонт Петрович позіхнув на всю світлицю після смачного тривного поживку. А Леонід Семенович все тяг своє оповідання рівним одногучним та одноманітним басом.

— Так отой регент, от так регент! Цей не собачка-дзявкало, що й сюди дзяв-дзяв, і туди дзяв-дзяв! та круть-верть на всі боки, як муха в окропі! Цей регент

справляє хор повагом, так достоту, як я! — сказав він з почуванням своєї вартості, трохи збільшеної.

— Та годі вже тобі за тих регентів! — аж крикнула на його сестра, бо їй вже осточортіли ті оповідання. — Говори за щось інше й цікавіше!

Вона була нервова людина і вже насилу-силу видержувала ті нецікаві для неї оповідання. А Леонід Семенович нітрошки не вважав на неї й тяг далі басом, неначе якусь товсту колоду, котра шипіла десь по піску або по землі й наводила сонноту та дрімоту на слухачів.

— Оцей регент так знає своє діло, вміє справлять півчу, неначе в мене вчився. Як співи йдуть вгору, так він піднімає руки вгору, неначе знімає їх до бога. Певно, бачив, як я часом в Петербурзі ставав замість регента в Ісакія.

І Леонід Семенович розставив руки й зняв їх, неначе до бога, ніби ширококрилий орел, що насторочився підняться високо вгору й махонув дужими крилами.

— А як підуть співи на тихіше, цей регент спускає руки нижче; а як ще тихіше, цей регент спускає руки нижче; а як ще тихіше,— то тільки воруше пальцями та все шепоче: «Тихіше, тихіше...» — ще й очі заплющує...

Леонід Семенович і сам поволі спускав руки нижче, простягнувши їх на всю довжину, закинув назад голову, заплющив очі й помалесеньку ворушив заразом усіма довгими тонкими пальцями та все стишував голос та шепотів: «Тихіше, тихіше...» Він неначе й сам засипав або замирав. Але засипали і його слухачі. Усім так надокучили його довгі ті оповідання, що всім хотілось криконуть: та годі вже, бо остогидло!

Сестра вже не видержала далі, схопилася з стільця й крикнула: «Ой годі вже, годі, бо мені вже нудно!»

Вона втекла в двері, а Леонід Семенович ні кришки не вважав на неї: все сидів, закинувши патлату голову, й тріпав пальцями, все заплющував очі й шепотів: «Тихіше, тихіше, тихіше... цисс...сс».

Це «цсс...сс» розсмішило й розбуркало дрімаючих слухачів. Вони недоброхіть засміялись і самі неначе прокинулись. Отець Зіновій знав, що цей артист ладен тягти таке оповідання хоч би й до смерку. Щоб його спинить, він раптом затяг церковної великодної пісні. Голос його загримів і одразу розбуркав Леоніда Семеновича. Флегонт Петрович і Левко несамохіть пристали до їх. На

співаків неначе спало натхнення. Знов розпочались запеклі співи. Світлиця загула, аж в садку залунало.

«Ну тепереньки знов ревтимуть до смерку, — подумала Ольга Павлівна. — Ой коли б швидше здихатись цього клопоту! Коли б гості мерщій переходили на своє самостійне житло, бо вже мені невидержка далі. Це кара божа, а не артисти».

— Чи ти пак, Флегонте, пам'ятаєш артиста, баса Шакулу, того, що співав разом зо мною в опері? Це той, що було співає арії, неначе галушкою вдавивсь. Отак-о! — сказав Леонід Семенович, перебиваючи співи, і завів арію зовсім таким голосом, як той Шакула, неначе й сам галушкою або давлючою грушею вдавивсь.

Але Флегонт Петрович не вважав на його питання й тяг дрібний спів далі, щоб зумисне перебить його нудні оповідання й приголомшить його. Оповідач побачив, що втратив вважливих слухачів, замовк, а далі й сам незчувся, як пристав до їх. Веселий голосний великодний спів неначе й його заметив охотою до співів і одразу пробуркав в йому природжений артистичний потяг до співання. Він вже забув і за Шакулу, і за регентів, і за їх химерні вихватки на співках і став співати вкупі з ними з нестямки так завзято, ніби він співав арії на сцені перед високими слухачами.

Тимчасом, як батьки гралися в співи, діти теж гралися в садку й несподівано збили таку бучу, що матері мусили йти в садок і розбирать їх справу, ніби на суді.

Флегонтів Петруша трохи скинувсь на мавпу, бо страшенно любив лазить по покрівлях та по деревах. Леонідів синок теж дряпався слідком за ним на височезні старі вишні. Вони давали привід в цьому й матущиним дітям. І ці дерлись слідком за ними на гілляки. Петрушка виліз на вишню й дражнився звідтіля з дітьми. Матущин синок достав його за ногу й почепився на їй. Петруша гепнув з вишні й дав поляпаса Івасеві, а Івась дав йому здачі по потилиці. Хлопці зчепились, як півні, і подряпали один другому щоки. Петруша гамселив Івася, Івась лупцював кулаками Петрушу. Маша була в садку, але вона не дуже ними пеклювалась і загалом наглядала за дітьми тільки здалеки. В садку піднявся крик. Брати оступились за Івася й кинулись на Петрушу. Скоїлась справдешня баталія. Матері повибігали в садок. Їм з

переляку уявилось, що, може, котрий хлопець упав в криницю, бо в садку була криниця з журавлем.

Почали розбирать ту справу. Петруша рів, Івась репетував. Маша напевно не могла знати, хто з хлопців правий, а хто винний, але виправдовувала свого панича й скидала пеню та провину на Івася.

Софії Леонівні стало жаль синка. Вона надулась, аж розчервонілась на виду й од того часу не говорила з матушкою, навіть одверталась од неї. Матушці так само було шкода свого Івася, але вона була звичайніша од гості й здержлива і не показувала свого невдоволення перед гістьми.

Але ввечері знов трапилась подія вже в пекарні. Ївга й наймити, звичайно, як слуги, були завидливі до Маші, що вона завсігди б'є байдики, нічого не робе й Ївзі ні в чому не помагає. Дівчата змовились: вони собі й наймитам поклали кращі ложки за вечерею, а перед Машею поклали стару ложку, вищерблену на носику, з визубнем сливе до середини ложки.

— От тепер Маша, може, не похопиться виловить в мисці усі галушки щербатою ложкою! — сказала Ївга до наймитів. — А то ця прожир така спішна́ та ненажерлива, що за нею й не похопишся з їжею: не жує галушок, а просто глитає, неначе індик. Я не встигну проковтнуть однієї галушки, а вона вже проглине дві! Я лічила, скільки галушок вона проглине за вечерею, — сливе вдвоє більше за мене; я лічила-лічила та й лік погубила.

Але як наймички сіли за вечерю, Маша взяла ложку й зараз постерегла, що такою щербатою ложкою не можна донести юшки до рота. Вона пожбурила ложку до порога, а далі спересердя встала з покутя, вхопила щербату ложку й побігла в покої жалітись на Ївгу. Матушка мусила сама йти до пекарні й залагодить цю справу, знайшла новішу ложку на миснику й подала Маші. Але розлютована Маша вже й не сіла за стіл і вийшла з пекарні. Софія Леонівна бачила ту ложку, і їй чомусь здалось, що тут зневажають її наймичку через те, що, надісь, зневажають і її саму. Вона ще гірше насупилась. Кмітливе матущине око й це примітило. Матушка зобидилась.

— Ой коли б ці гості хутчій перебирались в своє житло. Дам їм усе, що потрібно в господарстві, дам і наддам, аби вони швидше виходили й жили собі нарізно од нас в опрічнім домі, — говорила Ольга Павлівна до отця Зіновія нищечком.

— Та то ти вже дуже пеклюєшся тією Машею. Ти не дуже їй потурай та падкуй коло неї, бо вона така ж сама, як і Ївга, тільки на селі кирпу гне, нібито вона справжня панна, — говорив о. Зіновій до жінки.

Але матушка була добра, і їй було шкода й Маші, що вона через свої вереди та городянські гордощі зосталась без вечері. Вона покликала Машу в прихожу, вкраяла добру партику паляниці, накришила на тарілочку сала й подала Маші. Маша взяла з якимсь нехтуванням в очах, сіла на стільці коло столика й почала уплітать паляницю й сало на всі застави.

В покоях знов почалось вештання та готування до парадової вечері, застеляння стола та розставляння парадового посуду. Леонід Семенович аж охрип од співів. І Флегонт, і отець Зіновій вже переситились тими співами й замовкли. Матушка попросила гостей сідати за вечерю. Подали смажені курчата.

— Та ти, сестро, не дуже-то пеклюйся мною. Мені не дуже-то уподібні усякі панські пундики. Ти мені зготуй гречані галушки з вишкварками, — оце так козацька їжа! — говорив Леонід Семенович, примостившись коло стола.

— Коли тобі ця потрава до смаку, то я звелю тобі принести. Сьогодні Ївга варила слугам на вечерю гречані галушки. Маша не схотіла вечерять, то в горшку їх, мабуть, зосталось доволі. Підіть, Машо, та спитайте в Ївги, — говорила матушка.

Незабаром Маша ввійшла в столову й поставила перед Леонідом Семеновичем тарілку з галушками.

— Оце так запорозький поживок! і смачний, і тривний. Люблю сільську страву більше од усього, — говорив Леонід Семенович.

Він і справді їв галушки з жадобою, бо в Києві скучив за цією сільською потравою.

Після вечері знов почалась біганина — стеління та укладання дітей в постелі. Леонід Семенович знайшов дорожню батющину теплу бурку з відлогою й сказав усім добраніч.

— Куди ж це ти йдеш? Чи не в порожній школі часом думаєш спати? — спитала сестра.

— Піду в клуню та ляжу в засторонку на соломі. Мені найуподобніша ота селянська постіль. Пам'ятаєш, Флегонте, як ми колись малими викачувались в клуні на пахучому сіні та на вівсяній соломі сливе до півдня! Та й

добре ж спалось на пахучій вівсяній соломі! А ходім, Флегонте, в солому! — запрошував він артиста.

Але Флегонт вже спанів і тільки осміхнувся рожевими устами, повними й свіжими, мов у панянки.

— Було колись гарно на сіні, а теперечки на подушках таки краще й догідніше, ніж на соломі, — одповів він.

— Та тільки не куріть там в засторонку, щоб часом не наробили пожежі. Покиньте в хаті оте курево, — обізвавсь отець Зіновій.

— Це ти бозна-що вигадав! Ще схопиш якусь хворобу, — сказала сестра.

Вранці Леонід Семенович прокинувсь і почутив, що в його в боку коле колька. В засторонках перед жнивами звичайно буває порожньо. На по́ді засторонка валялась тільки вогка ме́рва та якась потерть з соломи, що миші пересікли за літо, та ще й вогка. Леонід Семенович застудив один бік. Він попросив у сестри спирту й довго розтирав бока, доки перестала колька.

— А бач! Я ж тобі казав, що ми вже зам'якинились і спаніли од городянського життя. От і «не видержав по́стригу», як приказують. Ото другий раз не квапся спати на запорозькій постелі або в садку проти неба на землі. Гречані галушки не завадили, а вогкий діл в засторонку пошкодив, — говорив Флегонт Петрович.

— Мабуть, ми вже скапцаніли. А влий, будь ласка, сестро, в чай з півстакана рому. Може, тепло пройме мене й промкнеться в порібрину, де саме зосередилась колька, — говорив Леонід Семенович.

— Це значиться, що нам вже годі спускаться до клуні та до хати, а наперева́ртт: треба піднімать селянську хату й селян вгору до себе, до нашого рівня, — сказав Флегонт Петрович. — А на це треба великої напруги сил і державних, і наших поодинчих.

Якби в наш час була Запорозька Січ, Леонід Семенович з його вольнолюбством та потягом до простоти, певно, опинився б в Січі й був би завзятущим козаком-запорожцем.

IV

За чаєм Софія Леонівна сиділа задумана та бундючна. Вона насилу говорила з господинею ради звичайності, бо не могла забути за обиду свого Петрушки та й своєї Маші.

«Певно, моя ятрівка зла, коли надулась, як індик. Бозна-чого дметься! Малі хлопці усі заводіяки й ладні битись щодня, щогодини. Після чаю треба заходжуватися коло переносин в школу», — думала Ольга Павлівна, скоса зиркаючи на ятрівчине лице, на котрому було знать сутінок невдоволення.

Після чаю артисти пробували розважать себе співами, але, очевидячки, співи їм трохи вже надокучили. Отець Зіновій вийшов до людей, що стовбичили в пекарні й заважали матушці й Івзі пораться коло печі. Женці, що почали вже жати за сніп, полаялись за постаті на різі й прийшли до батюшки, щоб він сам зробив діляницю постатів, бо хліб місцями був на різі дуже не однаковий. Жвавий батюшка побіг бідкою на поле, поділив їм постаті, звелів класти стайки з полукіпків рівними рядками й натикать будяками на знак, до кого належаться нажаті копи. Отець Зіновій побачив, що женці вже розпочали роботу й доведуть її самі до кінця, вернувся додому й звелів заходжуватися коло переносин в школу. Наймити зняли з підрів в возовні стародавні дерев'яні ліжка й попереносили в школу. На підрях стриміли старі стільці, зчорнілі од пороху. Їх поздіймали й пообмивали і теж попереносили в школу. Левко знайшов у клуні старого ослона, на котрому одпочивали молотильники коло машини, припер його до школи й поставив цю мебіль в салоні. Ці переносини були гулянкою для гостей. Леонід Семенович затесав чотири кілки й забив їх на причілку під єдиною вербою на ввесь шкільний город... Левко знайшов в стані дві дощечки і поприбивав їх на кілках; от і вийшов дачний стіл в холодочку. Флегонт Петрович познаходив на підрях та в закутку в возовні старі низенькі рамчаті улики й дуплянки з щілинами, попереносив їх і поставив кругом стола. Малі паничі принесли ще дві дуплянки й поставили теж коло призьби, буцімбито височенькі стільці для Петрушки.

Школа вже висмерділась і провітрилась. Софія Леонівна поставила двоє ліжок в меншому класі й причепурила їх, застеливши літніми укривалами. Машу примостили в пекарні на вчителевому ліжку. Левко розстелив через довгий салон килимок з картатих плахот і поставив невеличке ліжко в кутку коло груби задля себе. Школа причепурилась, неначе молода дівчина до вінця. Сонце лило ясне проміння в п'ятеро чималих вікон. Білі сті-

ни ще збільшували світ. Левко нарвав в огороді васильків, ласкавців та чорнобривців і обквітчав ними старі образи на покуті. Леонід Семенович в жарти обквітчав зверху й старого праотця Ноя, котрий покращав од жовтогарячих повняків та од чорнобривців. Ці переносини були задля усіх і роботою, і іграшкою та гулянкою.

Наймички попереносили в школу потрібний посуд до столу, діжечку на воду, навіть діжечку й шаплик для прання плаття з відмоки, аби тільки збуться гордовитої Маші, котру вони вже зненáвиділи вкупі з наймитами за її нахабність та гордощі. Матушка дала свій менший старий самовар, що валявсь десь у комірчині, аби тільки здихатись клопоту.

Як сонце стало на вечірньому прузі, Флегонт Петрович запросив усіх до себе на дачу на чай. Софія Леонівна застелила квітчастою скатеркою дошки на повбиваних кілках і звеліла подавать самовар під вербу на причілок. Обстава вийшла надзвичайна й цікава. Діти обстали той стіл, а старі обсіли стіл на вуликах. Собачня́ теж позбігалась і никала оддалік коло школи або лізла під стіл. Батюшці й матушці здавалось, що вони ніби приїхали на якусь дачу й весело бавляться далеко од своєї господи. Усім було весело. Навіть матушка забулась за завсідній клопіт в передніші дні й з щирим серцем бавилась ніби десь в гостях далеко од господи й од господарського клопоту в веселому товаристві.

— Це вас неначе сам бог привів до нас, — говорив веселий отець Зіновій. — Розважили нас в глушині та трохи розігнали нашу нудьгу. Ми оце неначе заїхали кудись за тридев'ять земель на якусь городянську дачу та й п'ємо чай і розважаємо себе в гостях, в товаристві.

Після чаю усі зайшли в прибрану й очепурену школу. Школа аж світилась ніби наскрізь, як клітка, од багатьох чималих вікон. Усі заразом заспівали пісні, як тільки Левко виступив починальником і затяг веселого козачка. Порожня школа аж загула, як порожня церква. І довго вони співали та балакали ще й при світлі, доки Івга не прибігла та дала звістку, що вечеря вже готова. Гості рушили з школи через город рядочком, неначе качки попливли по ставку одна за однією, і вечеряли в отця Зіновія в останній раз. Леонід Семенович не пішов ночувать в клуню в засторонку. Він побачив, що вже не знесе за-

порозького звичаю. Флегонт Петрович з жінкою пішли ночувать в своє нове житло. Синка поклали на ліжку, і він зараз заснув. Маша зачинилась у пекарні й теж лягла спати. В школі запанувала тиша сонна та аж мертва, ще більше примітна після гучного товариства, балакання та разуразних співів. Один маятник коло годинника цокав гучно та рівно. Світло погасло. Село заснуло, неначе одразу вимерло. Школа стояла на одшибі коло здорового вигону. Не було навіть чути, як гавкали сільські собаки. Флегонт Петрович мовчки ходив вподовж довгої світлиці. Йому уявлявсь дім його батька, батькова світлиця з темними образами на покуті, з вишиваними рушниками на образах. Несамохіть пригадались дитячі літа. Він згадав, як батько не пускав його в Петербург на науку в консерваторію, як мати плакала, сидячи край маленького віконечка. Тепер він вийшов побідником з тієї життєвої битви, поставив на своєму й досяг до того, чого так бажала його душа.

Він стиха заспівав веселої арії. Мрії заворушились у його в голові. Йому забажалось купити будлі-де над Россю грунт і хату й поставить дачу в поетичній оселі.

Софія Леонівна лежала на ліжку й курила безперестану. Інші думки ворушились в її палкій голові. Самотність та тиша викликали в неї інші мрії. Чудна, трохи східна обстава покоїв припадала їй до вподоби. Вона любила азійські різкі та гарячі кольори, усе квітчасте та поцяцьковане на перський зразець. Її думки полинули в далекі східні невідомі краї. Перед нею майнув Левко, що недавно тут стояв серед світлиці й виспівував пісень. Вона згадала Левкових товаришів, що часто заходили до неї в гості; і веселий молодий натовп студентів неначе заворушився тут, серед просторної світлиці. І їй чогось стало сумно, що той натовп розлетівся на вакації, неначе полинув в якийсь вирій... а вона зосталась сама, закинута в якесь далеке село на довгий час, в якусь глушину, для неї чужісіньку.

«Флегонт незабаром поїде кудись на гастролі, і я зостанусь сама в цьому глухому домі, неначе черниця в келії... Коли б хоч частіше одвідували мене тут мої знайомі», — думала вона, окидаючи очима порожні кутки порожньої світлиці.

І вона згадала чудові очі в студента Наркиса Назарова, котрий дуже часто одвідував її в Києві. Він неначе

став перед нею серед світлиці в цій ніби перській обставі й осміхавсь своїми червоними устами. Між усіма знайомими студентами він був їй найсподобніший. Його одного, тільки його заманулось їй побачить в цім тихім соннім пристановищі.

«Ой коли б же ти прибув до мене хоч на годину, хоч на день! В цих порожніх тихих покоях я б намилувалася тобою донесхочу, хоч надивилась би в самотині на твої пекучі очі... А він обіцяв, що прибуде до мене, доконечне прибуде... коли не трапиться яка притичина од матері».

І Софії Леонівні стали неприємні веселі Флегонтові співи. Вони неначе заважали її марить і одганяли од неї ту пишну мрію, що ніби уявки манячіла перед нею, як золоте марево на тутешніх нивах.

— Та годі вже тобі мугикать! Нема тобі спину ні вдень, ні вночі. Вже ви добре накричали мені й Ользі Павлівні вуха за оці дні! Раз у раз кричать і не перестають! — крикнула вона сердито на чоловіка.

Флегонт замовк. Він вже добре постеріг жінчину вдачу та жінчині норови й дізнавсь, що вона запекла, опришкувата й натуриста, не любе, як з нею сперечаються або справдовуються. Він послухавсь і замовк, бо любив її, як свою душу, і годив їй, як коханій та пещеній дитині.

— А що, Соню, правда, доладна наша дача? Дивись, лишень, яка поетична! І високі й світлі кімнати, і образи, обквітчані зіллям та квітками, обвішані рушниками. Ондечки чорнобривці, а он гвоздики як гарно визначуються на білих стінах! Навіть праотець Ноє покращав і помолодшав, обквітчаний гвоздиками та чорнобривцями. Як приємно пахнуть квітки! — говорив Флегонт Петрович і осміхнувсь якось солоденько до жінки, почуваючи на душі приємний подих рідної сільської поезії, сільської чепурної, обквітчаної зіллям світлиці.

— Ну, не багацько поезії в цих запашних простацьких квітках, в цих зчорнілих образах, зовсім-таки недоладних, — якось знехотя обізвалась Софія Леонівна.

— Невже в вас було краще на тих столичних «Пісках»? в тих ваших «підвальних» покоях, куди треба було сходить по східцях, неначе в пригребицю до льоху? А на сходах завжди вогка слизота. Завжди там тхнуло цвіллю та льохом. Взимку стіни мокріли. А тутечки глянь, як світло, сухо та чепурно! А повітря чисте, свіже, ще й пахне м'ятою та чорнобривцями. А!.. як гарно!

І Флегонт Петрович широко розплющив очі, роззявив рота й ніби хапав і всисав в рот свіже пахуче повітря. І рідна чепурна обстава в покоях, і сільська природа розбуркали в йому дрімаючу поетичність і дали поетичну направу його душі. В його серце взрушилось; він приступив до жінки, узяв її за повні плечі, пригорнув до себе й щільно й міцно цмокнув у чоло. Але Софії Леонівні чомусь став неприємний обнімок і поцілунок його рожевих повненьких уст... Інші уста манячіли в її думці, інші мрії порушила нова обстава в цій самотині, в цій глушині. Вона була міська людина, зросла на далекій півночі й зовсім-таки не тямила тієї сільської поезії, що так натхнула душу її чоловіка-селюка.

— А ти казала колись в Петербурзі, що тобі однаковісінько, де б не жити, хоч би в сільській хаті, бо ти ліберална й демократка, — обізвавсь чоловік.

— Ат! дай мені покій з тими сільськими поетичними хатками.

— Бач, які ви хитрі! Ти, мовляв, серце паничу, любиш хатки, і... я люблю хатки. Ти на хутір у ліс, і я туди ж за тобою.

— Одчепись ти од моєї душі з своїми жартами! Ет! Вигадує бог зна що!

— Ти, паничу, на небо, і я з тобою; ти в пекло, і я туди ж! Еге, так? чи ні? Ти в ліс по опеньки, і я з тобою, бо без тебе ходжу, блуджу, світом нуджу. Еге, так?

— Ти од тієї сільської поезії неначе впився або збожеволів.

В веселий безробітний час Флегонт Петрович часом любив трошки пожартувать. З його тихої та доброї вдачі часом несподівано виглядав Гоголь, бо маленький Гоголь ховається в кожному українцеві й часом несподівано визирає при сприяючих обставинах та випадках.

«Починає чогось вередувать. Щось її тут не до шмиги, та не знаю, що... Може, матушка сказала їй щось неприємне, може, вона розгнівана за нашого Петрушку, котрому діти надавали штовханів... Але як знати людське серце? Як дізнаться, що в йому замикається?» — думав мовчки Флегонт Петрович, оступившись од жінки та походжаючи по просторній світлиці.

Софія Леонівна довго сиділа мовчки задумана, навіть насуплена, а далі засвітила свічку та й пішла в спальню на одпочинок, неначе понесла свої мрії в захисний заку-

точок, щоб їм ніхто не перебаранчав та не сполохав їх, як полохливих пташок в вишневому садочку.

Флегонт Петрович зостався сам в великому покої, роздягся, ліг на ліжко й курив безперестанку, погасивши світло. Рідна обстава, свіже повітря ворушили його думи, доки не зміг сон міцний та дужий. І в сні йому ввижалась чистенька світлиця в батька та запашне покутя, заквітчане ласкавцем та гвоздиками.

Другого дня вранці Софія Леонівна, причепурившись перед дзеркальцем, пішла до Ольги Павлівни, щоб позбирать порозкидані по столах дріб'язки свого убрання. В отця Зіновія вже давненько повставали й чай вже давно випили, але самовар стояв на столі. Матушка запросила Софію Леонівну на чай. Випивши похапком стакан холодного чаю, Софія Леонівна позабирала усякі дріб'язки: дзеркало, шпильки та гребінці, взяла в руки коробку з капелюшем і хотіла йти додому. Матушка ще знайшла зайву ринку та сковорідку й дала Софії Леонівні.

— От ще будете самі нести таку нісенітницю. Дайте лиш мені оту куховарську непо́тріб та оте пузате коробчище. Я вам однесу, — обізвавсь Левко.

— То й несіть. Все-таки буде для вас сяка-така робота, — сказала Софія Леонівна.

Левко забрав більші речі. Софія Леонівна завинула дріб'язки в листок газети, і вони вдвох почимчикували через тік. Отець Зіновій з матушкою стояли коло одчиненого вікна і слідкували за ними очима. Левко пересадив через перелаз Софію Леонівну, неначе перекинув її через тин, вхопивши під руку. Потім, кинувши речі через тин, сам вхопився обома руками за кілки, підобгав ноги і вмить неначе перекинув свою гнучку постать через перелаз. Забравши речі в одну руку, він другою обхопив Софію Леонівну за стан і повів її стежечкою до школи. Вона не пручалась і навіть щільно притулилась до його плечем.

Надворі було ясно та гаряче. Їх було видко з вікон, як на долоні.

— Чи ти ба! Як обнімаються! — сказала пошептом матушка до свого чоловіка. — Це гарно! ні стида, ні сорому їй нема! Левкові іграшки, а її неслава та сором.

— Як пригортається до Левка! А Левкові, певно, це й приємно. Він ладен женихаться з усіма молодими паніями й лицятись до усіх, в кого тільки побаче гарненькі очки. А твоя ятрівка гарна з лиця, кат її не взяв! — ше-

потів стиха отець Зіновій, щоб часом з столової не почув Леонід Семенович.

— Одже я боюсь, щоб і ця часом не дременула до Петербурга, як дременула Леонідова «Мелегерія Султанівна», коли випадком стикнеться з якимсь прудивусом. Щось вони обидві ніби з одного кодла, одним миром мазані, — шепотіла матушка.

— Наші брати, естети на вдачу, люблять усе гарне, бо мають хист і тямлять в цьому. Обидва природжені художники. Тим-то вони й побрали собі жінок, вважаючи тільки на їх гарну вроду, а не на їх вдачу, — говорив отець Зіновій.

— Побрали б собі жінок от тутечки на Україні, то були б щасливі. Цих не тягло б до столиці в широкий світ, і вони не квапились би мандрувать та йти в світи, а сиділи б дома та хазяйнували. Ож побачиш, ож поназдивишся! І ця столична «Мелегерія Султанівна», надісь, накоїть лиха братові, — говорила матушка.

— А може, то в їх у столиці така поведенція, щоб войдуватись з паничами та трохи не щипаться, як роблять парубки та дівчата. Може, це в лібералок така поведенція або пошесть, що їм до вподоби, коли паничі смикають їх за руки та ляпають по долонях, — одповідала матушка.

— Леоніде Семеновичу! Чи ви пак взяли з собою краски? Маю до вас маленьке прохання, — сказав отець Зіновій до гостя, як той вступив у кабінет.

— Аякже! Я завсігда беру з собою на село свої малярські причандали, бо як угляджу будлі-де гарненький поетичний закуточок, то не втерплю й зараз змалюю його собі на пам'ятку, — сказав Леонід Семенович.

— Поновіть мені, будь ласка, старі образи трьох святителів. Це ті, що ми кладемо на аналой перед іконостасом наперемінку в кожну неділю. Баби чисто постирали шерсткими губами усі фарби, а в нас храм на трьох святителів, то ці образи завжди кладемо на аналой для парафіян, щоб вони знаменувались.

— Добре. Біжіть до церкви та принесіть ті образи. Я піду в школу та в одну мить і поновлю їх, бо тут в покоях і душно, і мух сила. Мухи порозвозять свіжі краски. В школі й холодненько, і мухи ще не завелись. Там і діти не заважатимуть, — сказав Леонід Семенович.

Отець Зіновій швиденько почимчикував до церкви й

незабаром приніс три зчорнілі образи, на котрих ледве було знать постаті святих в неясних обвідах.

Леонід Семенович забрав під пахву образи, взяв палітру та пензель і пішов до школи на роботу. В школі саме пили чай на причілку під гіллям старої верби в холодочку. Леонід Семенович пішов в школу, поставив три образи рядком на столі, попідпиравши їх книжками, і заходивсь поновлять. Розмазавши краски на палітрі, він швиденько понаводив жовтою та жовтогарячою фарбою парчеві смужки, позамальовував витерті зелені та червоні ризи, підсвіжив види, а потім почав пораться коло митр, але замість митр він намалював папські тіари.

Леонід Семенович не любив малювать образів. Отець Зіновій намігся з роботою, дуже нудною для його. За таким малюванням його брала нудьга, і він розважав себе жартовливими додатками на образах; але це не показувало, що він був богозневажник, як не були богозневажниками складачі давніх великодних комедних українських віршів, ні їх читальники та слухачі.

— «За одним присідом — вечеря з обідом» — от я й поновку скінчив! — говорив Леонід Семенович. — А дивіться, чи гарно буде?

— Гарно, гарно, хороше! Образи стали ніби новісінькі! Спасибі вам, що ви оце приїхали. Неначе знали, що вже час поновлять трьох святителів, — говорив отець Зіновій. — Але... що це за папські тіари? Ой лишечко!

— Я радий, що зробив вам сяку-таку послугу. Нехай же сохнуть. От я зараз знов перероблю папські тіари на митри.

— А ми тим часом сідаймо та пограймо в карти, поки зготують обід, — сказав Флегонт Петрович до отця Зіновія.

— «Я до цього торгу й пішки!» — обізвавсь отець Зіновій. — Ми ж оце в вас в гостях на дачі, то треба ж гостювать та бавитись, доки ви тутечки. Один тому час. Леоніде Семеновичу! кидайте образи та беріть у руки оте «луб'я», що лежить на столі.

— Ні, не сяду. Я не люблю грати в карти. Надворі година, — ясно та прозірно. Погода мені дуже прияє. Піду я оце зараз на греблю та схоплю накидок з вигляду на ставок та питель. Це ж закуточок такий поетичний, що аж сам проситься на картину, — сказав Леонід Семенович.

Він і справді не був картяр, і його брала нудьга за

картами. Не любили карт його батько й його брати. І в батьковому домі не було й заводу карт ні грання в карти.

Чоловіки посідали за карти й запросили взяти спіл в гранні й Софію Леонівну. Леонід Семенович забрав свої малярські причандали, свиснув на свою собаку й длявою ходою почвалав наниз до ставка на греблю.

Гребля була стара, широка, як шосе. На обох боках греблі росли столітні верби, насаджені ще бог зна колишніми дідичами. Гребля скидалась на розкішну стару алею, в котрій верховіття та гілля зійшлось докупи й поспліталось одно з одним в якісь зелені гніздища. Леонід Семенович перейшов греблю й вибрав місце на кінці супроти питля, недалеко од лотоків. Він розташувався на лавці, що була під останньою вербою на ріжку греблі коло містка на лотоках. Механік та мірошники вкопали в землю ту лавку на кілках, щоб було де одпочити та побалакать в холодку в вольний од роботи час.

Година та пізній ранок і справді прияли малярові. Сонце вже високо підбилось вгору й неначе дивилось з високості синього неба на саму середину здорового довговастого ставка. Надворі було гаряче, ясно й тихо. Повітря було чисте, надзвичайно прозоре. Вигляд був прозірний: було видко здалеки кожний закуточок, кожний листочок. Це дуже прияло художникові.

Леонід Семенович зиркав накруги й вибирав в береговині найкращі місця та закуточки для змалювання. Він поставив на триногах чималий, вже загрунтований блят і почав вдивляться в околишню місцину. В кінці греблі під високим горбом стояв мурований питель на чотири етажі. Коло питля збоку було притулене забудування для паровика постінь з питлем, а побіч його бовваніла височезна залізна труба, що виганялась багато вище од верб та осокорів ніби в синє небо. Питель виразно й яро жовтів проти ясного сонця на зеленому полі з вербового гілля, неначе сам намагавсь стати на картині спереду, на першому місці: бери, мов, мене, бо я ж окраса цих верб та цього ставка. Поперед питля стриміли штахети на містку над лотоками. Проти питля, через шлях, на сугорбі було видко гарний мурований невеличкий дім з ганком, де було житло для механіка та для писарів. Дім пишавсь на сугорбі, над самим ставком, як цяцька, з ялинками по обидва боки ганку. Нижче од дому, понад шляхом, в огороді зеленіли, неначе побгані зелені руна, гіллясті акації.

А далі за греблею лиснів широкий та довгий ставок, неначе обставлений двома зеленими високими стінами з верб та осокорів. Недалечко од берега проти домка ніби плавав довгенький маленький острівець, ввесь зарослий старими тополями, бог зна коли насадженими, певно, ще за часів панщини. А далеко вгору, де зелені береги ставка сходились близенько, де вливалась в ставок річечка, знов ніби плавав подовжастий плисковатий острівець, зарослий зеленим високим бадиллям та лозами. Здавалось здалеки, ніби там плаває здоровий кошик, повний жовтих квіток, свіжого зілля та бадилля.

Повітря було гаряче й вогке. По воді простяглась неначе золота стежка од берега до острівця, і лисніла, і блищала, аж очі вражала золотими скалками. На острівці сиділи гуси та качки, неначе обліпили зелені м'які бережки. На ставку й коло берегів плавали здорові зграї гусей та качок. Гуси грали на воді, плескали, ляскали крилами об воду; вода раз у раз ніби ворушилась. Дрібні хвилі та брижі неначе розсипались по ставку, несли на собі золото та срібло й розкидали навкруги по воді іскри та проміння. Коло берега недалечко од лотоків чоловіки напували воли, котрі стояли по коліна в воді, ясно освічені сонцем. Одні смоктали воду повагом, поволі, другі стояли непорушно, і в їх з ротів текли потьоки до самої води. Потьоки лисніли на сонці, неначе срібні шнурки. Воли стояли ніби з срібними довгелецькими вусами.

В гарячому повітрі було тихо. Усе стояло непорушно, ніби намальоване на полотні. Далеко на ставку понад берегами під лозами було видно на воді сідла рибалок на чотирьох кілках. Рибалки сиділи з удлищами непорушно, неначе вироблені з міді людські постаті. Надворі було тихо, але в тій ніби мертвій зачарованій тиші закипіло світове життя. Веселі гуси гегали на ставку, брьохались, ляскали крилами, вигравали по воді; качки безперестану кахкали, пливучи довгими рядочками. Удлища в рибалок вряди-годи ворушились, неначе ті мідні постаті, мов пам'ятники на майданах, вряди-годи оживали. Самий веселий світ вранішнього сонця був ніби живий і ворушив життя в усьому. Над берегом світ дрижав, мов живий. Вода хилиталась і ворушилась, мов жива.

— Гей, Чорний! Гей! Соб, Безрогий! — чулось в веселому світі гукання чоловіків, що завертали дрімаючі напоєні воли з води й хвиськали в повітрі батогами.

— Ану, Шутий! Годі тобі смоктать! Допався, неначе до браги! Гей! Цабе! Час рушать з мішками! — гукав на воли другий дядько й штовхнув пужалном ззаду Шутого, з позбиваними кінчиками рогів, вола. — Ще й куняє в воді! Мабуть, тобі там гарно?

— Ший ставай, Безух! — кричав голосно хтось коло здорового магазину за питлем, запрягаючи в ярмо того Безуха.

Леонід Семенович схопив оком загальний обвід вигляду на питель, на горб з поетичним домком, з острівцем з тополями, з широким плесом води й почав робить той обвід хапком, жваво, накидаючи його смужками та пружками на полотно. Він замугикав стиха пісні. То була ознака, що він натрапив на якусь «ідею вигляду», на якісь сподобні йому закуточки.

А сонце грало промінням на вербах та на воді. Гуси та качки плавали й раз у раз збивали крилами воду. Вода розходилась кружалами, в котрих лисніло проміння. Ставок ніби сміявсь. На далекому острівці по бережку дибали чорногузи й миготіли на сонці червоними дзьобами та ногами. Дві шуліки шугали понад ставком і з жадобою поглядали на каченята. Річані чаєчки літали понад ставком, неначе білопері голуби, і різким криком пронизували гаряче повітря. Нижче од греблі на спусті шуміла вода. В шумі під спустом купались малі підпасичі й кричали різкими голосами, незгірше чайок. В питлі гули колеса, гула уся снасть, неначе велетенський бубон десь на кутку на весіллі. Гула вода, падаючи з лотоків на турбинове колесо. З високого димаря швидко валував дим, ніби хтось викидав і шпурляв з його здорові чорні клубки вовни. Клубки летіли вгору в синє високе чисте небо. Труба пахкала, ніби жива стота. Веселі ластівки-щурі пурхали над самісінькою водою та все щебетали, черкаючись крильцями об воду. На питлі цвіринькали горобці; над покрівлею вились голуби. Джерела живого, веселого життя ніби десь пробивались і проривались з невідомого нутра землі, з недосяжного потаємного небесного простору. Усе в піднебессі неначе було промкнуте потаємним світовим життям, дрижало од веселої світової жизності. Усе ворушилось, раділо та вигравало і в гарячому повітрі, і в синьому небі, і в хвилях теплої води. Небо неначе сміялось до пишної землі, а земля осміхалась до золотого сонця.

І в душу молодого художника промкнулась та потаємна іскра світового життя, що аж вигравало з збитками і в небі, і на землі. І Леонід Семенович несвідомо затяг веселої пісні й на той час забувсь за своє горе, навіть за свою вродливу, але зрадливу жінку. Якась потаємна світова радісна міць злинула на його, оповила його душу заразом з землею, водою й вербами, з сяєвом марева і влила в його радісну направу, веселе почування, поетичне натхнення.

Леонід Семенович обчеркав хапком обвід вигляду на картині й почав поволі накидати малюнок, та все стиха мугикав пісню. То був знак повного вдоволення його душі; то був виявок його почуваннів краси на землі й у небі.

«Забрав би з собою в душне та курне місто і ці верби та осокори, і цей лиснючий ставок з берегами, і цей питель, і шпиль з домком, та горенько, що не влізуть у торбу. Треба хоч схопити обвід та накидок от тутечки та завезти додому. А вигляд сьогодні чудовий та прозірний! Надзвичайно ясно надворі, видно кожний листочок, кожну бадилину! Чудова погода! чудове освітлення! Саме добре малювать», — думав Леонід Семенович і хапки водив рукою по полотні, неначе хапався, щоб часом не нахмарило й не затемрявило прозірного вигляду.

Сонце стояло трохи не серед неба. Надворі стало душно. В вогкій бережині під густою вербою стало ще душніше. Рука в маляра почала мліти. Він скинув бриля й кинув його додолу. Люде вештались по греблі, здоровкались з ним. Він одповідав їм голосно, але й голови не повертав до їх, неначе в його скам'яніли в'язи. Вийшов з питля механік німець і, йдучи на обід, завернув через місток до Леоніда Семеновича, побалакав трохи, поцікавився картиною, оглядів малюнок і пішов додому на шпиль. Зайшли й два євреї, млинові бухгалтери, поцікавились малюванням, заглянули через малярові плечі на картину й попрямували просто до домка на шпилі.

Коли це саме опівдні щось несподівано загуло, застугоніло, і неначе задвигтіла за греблею земля, неначе десь схопивсь вихор або пожежа. Леонід Семенович оглянувсь назад. Коло церкви на сугорбі піднялась курява, густа-прегуста, неначе хмара піднімалась однизу з землі й досягала вже до високості менших бань. Курява наближалась. Почулось рохкання та мекання. Корови заревли, і їх

ревіння пішло понад ставком. Леонід Семенович догадавсь, що то череда йде на стійло. Курява сягала вже до середини ставка й неначе закаляла чисте блискуче повітря. З-за шпиля сунула череда, ніби орда наступала. З шпиля ніби посипались свині, за ними висунувсь наче гай з рогів. Жваві свині бігли, мов хапались або кудись поспішали. Густа, сливе суцільна жива маса ніби посунулась з шпилів і попростувала набік од греблі на стійло нижче од спуста над широке плесо. Кільки корів одбилось од гурту й простувало до ставка. Підпасичі займали їх, цькували собаками й турлили назад. Слідком за чередою з-за шпиля катав панський табун коней. Жваві коні посипались до плеса й протовпом кинулись до води просто через череду. Курява вкрила верби на греблі, неначе вони зайнялись, тліли й куріли. Леонід Семенович вглядів ту куряву й забідкавсь. Вигляд став непрозірний, неясний, неначе хтось задимив самий світ сонця. Маляр оглянувсь на греблю. Через греблю сунулась густа отара овець на всю ширину. Вівчарі ставили отару на стійлі по другий бік ставка в холодку під вербами, що росли на окопах коло городів. Вівці позбивались докупи, ніби позлипались. Здавалось, що гребля вкрита здоровецьким живим чорним вивернутим кожухом, на котрому подекуди манячіли білі латки та уставки.

Порох душив Леоніда Семеновича. Очі в його запорошились. Він устав, хапком одсунув триноги й картину на самісінький край греблі до низенького тинка, котрим була обрамована гребля од ставка. Живий кожух посунувсь незабаром на місток і пхав маляра з лавки, зачіпаючи його довгі ноги.

— А кучю, каторжні! От тобі й малюй! Принесло ледащо оцих дурних животин. Пропала уся поезія! Нема де дітись, треба кидать роботу, — говорив сам до себе маляр і, вхопивши свої причандали в руки, він насилу-силу протисся поза вербами через живий кожух і швиденько пішов додому, втікаючи од густого давлючого пороху. Він прийшов до школи, де ще грали в карти.

— Чи це ви й досі граєте? А мене оце овечки прогнали з греблі. Мусив утікать од тієї сарани. Трохи не спер мене отой дурний натовп з греблі в воду. Попсували мені роботу, — бідкався Леонід Семенович.

Матушка прислала наймичку, щоб вона покликала на обід. Але картярі не вважали на неї й усе грали. Аж тут несподівано в світлицю вступила баба-бранка.

— Ой батюшко! Це я до вашої милості прийшла: молодиця ородинилась завчасу. Охрестіть мерщій дитинча, бо воно нечасне́, та вже й ледве дише: от-от одійде до бога. В цієї молодиці діти й часті, але якісь не живучі. От і це вродилось нечасне. Я вже його ввела в хрест: тричі облила свяченою водою. А ви вже, панотче, дохрестіть,— просила батюшку баба-бранка.— Та й родиво було таке важке, що либонь і породілля до вечора не доживе. Ще як вона ходила вагітна́, то вже нездужала.

— Коли б ця дитина була часна́, то от ми й дограли б оце зараз до кінця. Чом би пак дитині не підождать трохи! — говорив Флегонт Петрович.

Батюшка швиденько пішов додому, щоб до обіду встигнуть увести в хрест дитину. Софія Леонівна вже готувала обід самостійно, як у себе вдома в Києві.

— От і добре, що трапилась ця нечасна дитина. Поки батюшка дохресте дитину, я до обіду ще й наведу фарбами свою картинку.

— Що ж це ви намазголили на полотні? Нічогісінько не розберу. Не то лози, не то дерева, не то якесь гайвороння... Ще й збоку стримить якийсь стоян, неначе шибениця, — промовила Софія Леонівна з ваганням та з недомислом в очах.

— Ой ви! Не маєте ви тямку про малярські справи ані на шаг. Ось я зараз понаводжу усе, так тоді й дізнаєтесь, що то за гайвороння. Нічого ви не тямите,— обізвався Леонід Семенович.

— Ну! я не така вже нетяма, щоб і цього не втямить. Бачу, що ви намалювали кат зна що та й годі!

Софія Леонівна й справді нічого не тямила в мальовництві, не любила картин і ніколи не дивилась, що на їх намальоване.

— Ож дивіться! — сказав Леонід Семенович і, вхопивши пензля в руки, в одну мить посинив воду, позелени́в верби та осокори, навів жовтогарячою фарбою питель, почорнив трубу. Картина одразу ніби ожила й глянула на неймовірну Софію Леонівну. Поки покликали обідать, картина вже була ніби живий вигляд з греблі на околишні береги.

— Кидайте вже оте мальовидло та ходім обідать, бо я вже їсти хочу! — обізвався Левко Ігнатович, вирячивши очі на картину та несамохіть слідкуючи очима за кожним рушенням пензля. — Ну та й падковиті ж ви до цьо-

го штучництва! Ви б, надісь, малювали і вдень, і вночі. Як гамселить по полотні!

— Атож! Як найде на мене оце дурне натхнення, то я й справді був би ладен і вночі малювать. А часом то так зам'якинюсь та розледащію, що й пензля не хочеться взять у пучку. Це, певно, на мене тутечки повіяв подих сільської поезії. Це ж мої гастролі на селі, мабуть, такі, як будуть згодом десь далеко і твої, Флегонте Петровичу.

В суботу Флегонт Петрович з Леонідом Семеновичем та Левком пішли на співку, щоб трохи справить півчу, а в неділю вони співали в церкві в хорі. Артисти виспівували і в хорі, і в тріо так, що селяни з дива сливе усю службу божу стояли лицем не до престолу, а до хор, де гриміли чудові голоси. Слава за їх співи пішла навіть по селах скрізь по околиці.

V

Три дні ще пробув Леонід Семенович в сестри. Ще двічі ходив на греблю з своїми мальовницькими причандалами, щоб докінчить роботу. Картина ще гаразд і не висохла, а тільки зашерхла, як він вже зібрався в дорогу.

— Час мені браться до батька в Канівщину. Швидко мине той тиждень, що й не зоглядишся, а мені треба б ще посхоплювать деякі гарненькі вигляди по Росі в Канівщині. Може, мені знов доведеться десь тинятись на далекій півночі, де я вже тинявся. Як було побачу на картині понамальовувані рідні місця, то неначе вдома побуваю, аж повеселішаю й стаю бадьористий. Часом було аж очі зайдуть сльозою од нудьги та смутку на чужині за рідною країною.

Через три дні, наспівавшись та розважившись себе малюванням, Леонід Семенович рушив з двора до батька в Канівщину. Сестра заплакала на прощанні. Їй жаль було і брата, і його малого сина, котрого наче сиротою покинула навіжена мати. З Леонідом Семеновичем поїхав в містечко й батюшка за налигачами, обротями, налюшниками та деякими закупками, потрібними в жнива. На козлах примостивсь і Флегонт Петрович, щоб дізнаться, чи нема часом на пошті звістки про запрошування будлі-куди на гастролі з артистичного бюра. Леоніда Семеновича одвезли на вокзал, а самі вони заїхали в крамниці. Зробивши свою купівлю, вони зострілись з одним знайомим з

містечка. Він запросив їх до себе на карти. Невважаючи на гарячий жнив'яний час, отець Зіновій загаявся до пізньої доби і вже сливе в глупу ніч вернувся додому з налигачами та обротями. Матушка сердилась, сварилась та й годі сказала. Усю провину вона скидала на своїх гостей, що наїхали не в добрий час, саме в жнива, бо через гостей часом доводилось занехаять роботу на полі. Після од'їзду Леоніда Семеновича й Левко догадавсь, що й йому час би вже їхать до батька. Але отець Зіновій і Флегонт Петрович намагались, щоб він зостався ще на якийсь час, мабуть, через те, щоб розважить себе трохи, бо їм не було з ким грати в карти. Левко не дуже-то й одмагавсь і зостався. Він обідав наперемінку то в школі, то в матушки. Сусіди баби скуповували по селі для Софії Леонівни курчата та кури на обід. Маша ходила щоранку на батющину леваду по бутвину та усяку гичку на закришку й готувала обід у школі в пекарні. Хліба й паляниць до чаю постачала гостям матушка. Життя гостей в опрічній хаті вже не заважало хазяїнові й господині. Софія Леонівна часом запрошувала батюшку й усю його сім'ю до себе на чай на причілок. Отець Зіновій був дуже радий гостям, бо йому було до кого повсякчас піти в гості, розважить себе трохи, і побалакать, і поспівати, і в карти погрять. Левко, як штукар на вдачу, своїми смішками та жартами розвеселяв усіх, а найбільше обох хазяїнів, і без того нахильних до жартів та штукарства. І Маша в опрічному житлі вже не так здорово гнула кирпу перед наймичками й наймитами: вона оговталась, оббулася в чужій оселі, вже не так бундючилась перед сільськими слугами, призвичаїлась до сільського щоденного порядку в батющиному домі, ходила туди за молоком та паляницями й частенько-таки бігала позичать посуд для якоїсь по́трібки. Часом вранці, йдучи з кошиком по бутвину на леваду, вона ніби ненароком завертала на греблю до питля, щоб прогулятись та при нагоді й побачиться з молодим товаришем механіка, панком Суходольським. Течія життя пішла рівно, плавко і для обох сім'їв дуже приємно.

Через три дні після того, вже надвечір, Флегонт Петрович з товаришами грав у карти на причілку під старою вербою. Вже сонце обійшло школу сливе навкруги й неначе заглянуло з-за вугла на причілок. Вечірній гарячий промінь сонця впав у густу тінь од школи й перетяв її

золотою стрілкою до самого стола. Саме в той час од церкви через вигон якийсь пан катав неначе навзáводи на баских коніках. В фаетоні стримів панок в дорожньому парусиновому білому пальті з відлогою, напнутою на капелюш, як звичайно їздять місцеві дідичі та урядовці по селах.

— Хтось катає добренькими кіньми, неначе аж хапається, так прудко біжать коні. Може, це хтось їде до вас, — сказав Флегонт Петрович.

— Це їде хтось не тутешній, бо погонич не повернув на об'їздку кругом вигону по твердому шляху, а покатав навпростець через вигон по глибокому піску та по будяках, — обізвавсь отець Зіновій, — дивіться, як врізався шинами в глибокий пісок і плуганиться, неначе загальмував фаетона.

Але через хвилину прибігла наймичка Ївга й сказала, що приїхав якийсь пан, либонь з фабрики чи з гамарні з Білої Церкви, бо як говоре, то закидає ніби трохи по-лядському або по-німецькому.

Отець Зіновій пригладив долонею кудлате волосся й похапцем почимчикував до господи. Там на подвір'ї стояв фаетон. Візник розгнуздав коні, щоб вони трохи одсапали та попаслись на зеленому шпориші в дворі, бо коні аж перепались од бігні. Отець Зіновій вступив у світлицю й побачив молодого панича, дуже гарного на вроду, чорнявого, випещеного й убраного в нову гарну й дорогу одежу.

— Добривечір вам! — привітавсь панич до батюшки.

— Доброго здоров'я! Сідайте, будьте ласкаві. Ви, мабуть, з білоцерківської гамарні? От і добре. В мене постиралось аж п'ятеро коліщат в молотилці. Я оце мав на думці заїхать до фабрики, як був у Білій Церкві, та на лихо спохвату забувся вкинуть коліщата в повозку. Може, ви вкинете їх у свій фаетон?

Гість осміхнувсь. Слухаючи балакучого хазяїна, він навіть не встиг порекомендуваться, хто він такий. З-під чорних довгих вусів, з-під червоних губів блиснули два рядки білих, рівних, неначе підрізаних зубів.

Отець Зіновій попросив гостя сісти. Гість сів на стільці, присунувши його до стола.

— Я не з фабрики. Я з Полтавської губерні, студент університету, Наркис Амфилохійович Назарів. Я оце їду з Києва та по дорозі додому завернув в вашу господу.

— По дорозі з Києва в Полтавщину завернули в наше село? — з дивуванням в голосі несамохіть перебив його розмову отець Зіновій. — А мені чомусь здалось, що ви з білоцерківської фабрики абощо. Наша наймичка, мабуть, наздогад сказала мені за це і так направила мої думки та здогади.

Студент зареготавсь на всю світлицю, що його прийняли за якогось гамарника.

— Вибачайте, отець Зіновій, що я сміюся, бо мені стало дуже смішно, — почав говорить студент.

— О! звідкіль же й од кого ви довідались, що я отець Зіновій?

— Та од Флегонта Петровича й Софії Леонівни, — говорив і разом реготавсь студент.

Матушці було цікаво знать, який то гість приїхав, і вона ніби ненароком заглянула через двері в світлицю.

— Ольго Павлівно! — гукнув отець Зіновій.— Це приїхав гість до Флегонта Петровича, студент, добродій Назарів.

«Ой лишенько мені! ще гість, і певно на довгий час», — подумала вона й увійшла в світлицю.

Гість устав, порекомендувався й поздоровкавсь. Студент-красунь кинувсь їй в вічі своєю стрункою постаттю й красою. Рівний станом, як тополя, довгобразий, з чорними кучерявими васильками, з чудовими карими чималими очима, молодий гість стояв серед світлиці, мов намальований. Подовжасті повненькі щоки були рум'яні: з-під чорних вусів лисніли повні губи, червоні, як калина. На гостеві було ясне рябеньке новісіньке убрання, а на ногах лисніли лакировані ботинки. Матушка, як селючка, несамохіть задивилась на таку цяцю, якої й не траплялось їй бачить на селі.

— Сідайте, будьте ласкаві! А мені здалось, що хтось приїхав з білоцерківської фабрики, — почала матушка та й спинилась.

«Чого це їм обом спала на ум та білоцерківська гамарня? Невже я скинувсь на ту гамарню або будлі-якого німця гамарника?» — подумав Назарів. — Чим же це я запобіг такої ласки в тієї гамарні? — спитав з сміхом і голосно Назарів.

— Бо ви трошечки скинулись з лиця на німця-механіка або ніби на якогось чужоземця, — обізвавсь отець Зіновій.

— Одже ж ви, отець Зіновій, трошки і вгадали, бо дід мій, полтавський дідич, був армянського роду, якийсь зайда з Тифліса й оженився в Полтавщині. Але я чистий полтавець, щирий приятель Флегонта Петровича. Це я й прибув на дачу до його на одвідини. Але де ж він, що його не видно в вас? Він казав мені, що побуде якийсь час у вас, а потім згодом переберется на дачу десь тутечки на селі.

— Флегонт Петрович вже й перебравсь на дачу, — обізвалась матушка, несамохіть задивляючись на гостя, на його лакировані ботинки та на жваві іскряні очі, що неначе аж крутились на чистих білках.

«Ой щось воно надто вже веселе та дзиндзюристе!» — подумала матушка.

— Де ж та дача? То вона таки до вас належиться, чи до якогось чоловіка або пана? Чи далеко звідсіля? Кудою ж до неї їхать? — спитав Назарів.

— О, так далеко, що звідсіля видно, — сказав всмішки отець Зіновій, — буде так звідсіль, як тричі ломакою добре кинуть.

— Он як! То це, мабуть, десь тутечки, десь поблизу? — спитав студент.

— Ондечки! навіть у вікно видно. Дивіться! Он-оно за клунею! на хаті стирчить мурований верх: ото ж їх дача, — сказав отець Зіновій.

— А поведіть мене, коли ваша ласка! — гукнув Назарів і схопився з стільця, як опечений.

«Ну та й жвавий же та в'юнкий оцей жевжик!» — подумала матушка і, вставши з канапи, і собі похапцем чкурнула навздогінці за ними, надто зацікавлена тим жвавим та багато убраним красунем.

Бадьористий отець Зіновій швиденько йшов вузькою борозною через картоплю, аж картоплю толочив, а за ним слідком ішов гість. Вийшовши поперед гостя на причілок, отець Зіновій сливе пошепки сказав до артиста:

— Флегонте Петровичу! Там до вас приїхав якийсь гамарник чи механік з фабрики з Білої Церкви по ділу, певно, за якийсь млин, чи за молотилку, чи за кружала та коліщата в молотилці.

— Який гамарник? За які це кружала та коліщата? — спитав з дивуванням Флегонт Петрович, аж очі витріщив.

— Добривечір вам на дачі! А що, чи додержав я свого слова, чи ні? — гукнув гість до Софії Леонівни голосно, здалеки вітаючись з нею.

— Це Назар Стодоля! Он який механік! А я митикую, аж морочу голову од здогаду, який це механік приїхав аж сюди до мене, — гукнув Флегонт Петрович і тричі поцілувавсь з гостем.

— То то мене отець Зіновій прийняли за гамарника з Білої Церкви, бо я ж звідтіль і прибув з вокзалу,— одказав гість і зареготавсь.

— Ото наша Івга направила мене на такий здогад: каже мені, що гість, як говоре, то трохи закидає ніби по-німецькій, — одмагавсь отець Зіновій.

Назарів і справді ніби закидав в розмові по-якомусь, бо трошки гаркав якось неначе по-дитячій, що робило його мову більше делікатною й навіть приємною.

Левко радісно й весело привітався до гостя й почав пустувать на радощах: вхопив його за стан і обкрутив його кругом себе аж тричі. Софія Леонівна одразу повеселішала й стала бадьориста й жвава.

— Та годі вже вам вихрити! Аж куряву збили! Ще запорошу собі очі од вашого крутіння, — гомоніла Софія Леонівна.

— Назар Стодоля таки додержав свого слова, завернув до нас, щоб одвідать нас на дачі. Спасибі, спасибі! — говорив Флегонт Петрович до гостя.

— Та вас же не так звуть. Я пам'ятаю, як ви в нас заповістились за себе,— обізвалась матушка,— чи, може, то в вас двоє йменнів?

— Та де там! Мене батюшка охрестив одним йменням, а оці харцизи продражнили мене ще й другим, по Шевченковій драмі,— сказав Назарів, тикаючи рукою на Левка.

— Коли ж батюшка дав йому таке недоладне ймення, що й вимовить трудно! — обізвавсь Левко.— Де ж пак! Наркис Амфилохійович. Було б і справді краще, якби ти спростив оте цупке ймення на якогось Наркиса Гамарниковича абощо,— жартував Левко.

— От тепер сідайте з нами «за тесові столи», цебто за карти, та гратимемо далі; трудовників доволі тепер, і в нас діло піде спірно, — сказав отець Зіновій словами пісні.

«Не хочу я, сестро, за столи садитись, а буду я, сестро, на тебе дивитись»,— заспівав тихенько Назарів далі народну пісню й зирнув бистро на Софію Леонівну.

— Та співайте ж далі! Я люблю слухать, як співають пісень, та ще й гарно, — обізвалась Софія Леонівна.

— Та годі вам співать! Сідай лиш мерщій, добродію гамарнику, за стіл, — гукнув веселий Левко й потяг з усієї сили гостя за руку до стола. Гість випручувавсь. Йому було ніяково перед матушкою за такую парубоцьку Левкову вихватку. Але Левко цуприкував його за руку. Гість опинавсь. Вони, жартуючи, почали войдуваться. Левко вихав гостем, неначе коцюбою, і ненароком зачепив закаблуком улика. Улик перекинувсь, зачепив другого улика, і той улик пішов уперекúдь.

— Ну та й дуріють же оці хлопчиська! Чисто неначе кошенята, — промовила Софія Леонівна й кинулась піднімать та ставити улики на місця.

— Оці жевжики, оці джигуни, неначе ті ведмеді влізли в пасіку та й поперекидали улики,— обізвавсь Флегонт Петрович.

— Правда, що улики, тільки без щільників,— обізвалась матушка, слідкуючи за гостевим ворушінням.

Назарів кинувсь і собі до улика, вмить поставив і примостивсь на йому. Свіжий, повненький, як молодий огірок, чорнявий та стрункий, цей випещений красунь-гість здавався матушці якимсь зачарованим царевичем, про якого розказують в казках, і що цей царевич, котрий десь поблизу був зачарований, спав сто год десь в діброві, а це тільки що прокинувсь та несподівано, ніби якимсь чудом, з'явився тут на простацькому причілку, трохи не в пасіці в катразі, та й сів на улику. Матушка зирнула на Софію Леонівну допитливим очком. Софія Леонівна одразу аж посвіжішала на виду й неначе побілішала. Очі стали веселі, неначе аж грали; уста раз у раз осміхались. Погляд її став ласкавіший. Вона подобрішала, сіла на застеленій килимком призьбі коло матушки й почала розмовлять з нею любенько та приязно, мов близька й щира приятелька. Краса зробила неначе якісь чари, неначе подихувала на їх обох подихóм поезії.

Софія Леонівна була неворушлива людина, навіть длява і, може, через те вона дуже любила жвавих людей, а найбільше проворних та веселих молодих та жартовли-

вих паничів жевжиків та джигунів. Вони її надили тим, що бавили й розважали її, а вона сиділа непорушно, дивилась на їх та милувалась ними.

Левко аж силував товариша сісти за карти, але він усе одмагавсь.

— Оце причепилась причепа! Одчепись ти од моєї душі. Ще встигну доволі награться в карти. Мені оце після дороги заманулось скупатись отам в ставку або в річці під отими гіллястими вербами та осокорами. На шляху була велика курява, і я запорошив себе усього на тому курному шляху од вокзалу. Мені хотілось скупаться в ставку по дорозі, та візник не згодивсь спиняться та гаяти час.

— То й ходім оце та й будемо купатись, бо мені од того войдування з тобою аж душно стало, — обізвавсь Левко, в котрого думки та бажання виникали раптом і нагло і так само нагло й швидко зникали.

— А після купання прошу на чай до нас у садок, — запрошувала Ольга Павлівна усіх, — але стривайте на хвилинку! Ось зараз я пришлю вам наймичкою простирядло, гребінець та шматок мила, — додала вона на ході коло причілкового вікна.

Незабаром проворна Ївга прикатала й принесла всі купальницькі причандали. Отець Зіновій навантажив Левка тими причандалами, і купальники попростували через вигон проз церкву, перелізли через перелаз в батющину леваду й пішли до річки навпростець, через людські сукупні городи по борознах, де в одній садибі сливе щодня купалась уся батющина сім'я.

На причілку зосталась сама Софія Леонівна. Під вербою одразу стало тихо, аж ніби мертво, та ще після гаму та голосної бучі, яку збили молоді жевжики. Спочатку ще було чуть здалеки голосну розмову з вигону, але згодом і той гомін затих і замер. Гості одразу зникли, неначе крізь землю пішли. Саме в жнива на вигоні нігде не ворушилось ані живого людського духу, тільки чиїсь овечата никали попід тинами, хапком теребили свіжу зелену траву та бадилляcте збутлявіле зілля, що постікало в завсідньому холодку.

На Софію Леонівну несподівано спала задума, а потім і нудьга. Перед її очима все ніби манячіли молоді говорючі та веселі жевжики й нагадували про веселе молоде товариство в її житлі в Києві. Вона згадала усіх па-

ничів, але ніхто з їх не припадав їй так до вподоби, як красунь Назарів. І вона й незчулась в тій глушині, як його іскряні карі очі та ніби намальовані чорні брови заслонили і Флегонтові карі очі, і всіх паничів та все виникали в її думці й надили до себе і веселістю, і ласкавістю, і коханням.

Софія Леонівна озирнулась навкруги. Перед очима просто проти неї стримів старий частокіл. За вигоном зеленіла левада, обсаджена вербами, а далі на горбику на чолопочку стара церква ніби потопала в високих липах та диких грушах. І нігде ні живого духу! Неначе усе село вимерло. На Софію Леонівну найшов сум. Вона не видержала далі тієї сільської мертвоти й тиші, схопилась з призьби, побігла мерщій в покої, налапала в комоді простирядло й похапцем побігла й собі до ставка просто шляхом до греблі.

Софія Леонівна не знала тих закуточків по городах, заслонених густими гіллястими вербами, де звичайно купались потаєнці молодиці й дівчата, і попрямувала просто на греблю. Озирнувшись на ставок та на широке плесо нижче од греблі під спустом, вона зійшла з греблі до плеса. Їй здавалось, що вона сховалась од людських очей за греблею в холодку і в захисті, бо гребля була висока, сливе на два сажні, а нижче од плеса росли старі верби та осокори за тинами в людських городах. Вона почала роздягатися коло самої греблі й складать одежу на хворостини та хмиз, що висовувавсь з-під греблі й та́расу.

Але Софія Леонівна не знала, що через греблю йшов великий трахт на повітове місто і через греблю вряди-годи їхали люде й сновигали євреї.

«Одже ж мене видно з греблі. Але мені байдуже за тих мужиків, пастушків та міських жидів. Це ж не пани»,— подумала не дуже-то соромлива панія й полізла в воду.

Ця книжкова столична демократка вважала на селян, ніби на якусь худобу, перед котрою можна було й не соромиться.

«Це ж не люде, а якісь ягниці. А хіба ж мені сором перед волами та ягницями?» — думала Софія Леонівна, розкошуючи в дрібненьких хвильках та брижах на плесі.

На греблі все манячіли вози й люде. Якийсь місцевий чоловік віз самотужки бідкою кулі, зумисне спинивсь і

почав розмовлять з чоловіками з питля та дивиться на неї; їм здалось, що то купається жінка Лейби, писаря з питля, бо вона без сорому завжди купалась в плесі, невважаючи на те що її було видно з греблі. Софія Леонівна й трошечки не соромилась і од того часу все купалась в спусті, окроме од свого чоловіка й Левка.

Але трохи згодом селяни довідались, що там купалась не Лейбина жінка, а панія.

— Це мабуть, якась проява, а не панія, коли купається на видноті й людей не соромиться, — загомоніли люде по всьому селі.

Обполоскавшись нашвидку в плесі, Софія Леонівна з великою труднацією допленталась додому: після купання в неї все тіло ніби обважніло й ослабло. Вона неначе впала на стілець і причепурилась перед дзеркалом. В покоях було тихо, аж ніби мертво. Тільки веселий промінь вечірнього сонця промикувавсь через вікна, сягав на усю довжину покоїв і звеселяв чисто побілені стіни. Софія Леонівна взяла золоті сережки й почепляла їх, потім наділа чисту квітчасту блузку, ніби обсипану пунцовими квіточками польового маку. Після купання в спусті в холодних джерелах, що били з дна в плесі, в неї вид став білійший і багато делікатніший. Вона вже направилася йти на чай до матушки в садок, як несподівано під вікнами затупотіли паничі й раптом убігли в покої. Софія Леонівна жалілась, що після купання неначе розімліла й ледве волоче ноги. Паничі в жарти вхопили її з обох боків попід руки і повели через грядки та через високу мішаницю й наробили патолочі, неначе через мішаницю хтось проїхав возом.

В садку під грушею стояв застелений стіл з самоваром, стояли поналивані стакани чаю й хололи. Матушка все турбувалась, що паничі надто загаялись в школі, а чай холоне. Глянула вона в двір поверх штахетів, аж паничі ведуть удвох Софію Леонівну попід руки й регочуться. Софія Леонівна й собі реготалась.

— Ну та й веселі ж ваші паничі, Флегонте Петровичу! — промовив отець Зіновій.

— Ведуть Соню, неначе бояри тещу до зятя на перезві, — додав Флегонт Петрович і побіг одчинять хвіртку в садок назустріч паничам.

— Ну та й дуріють же оці жевжики! — обізвалась

матушка Ольга Павлівна до отця Зіновія.— Знать весела мати родила їх обох.

— А Софія Леонівна, очевидячки, й сприяє їм, — пошепки сказав о. Зіновій,— мабуть, такі жарти припадають їй до вподоби: певно, не дуже-то шанується моя невістка, коли паничі геть-то вже запанібрата поводяться з нею, неначе парубки з дівчатами.

— Ольго Павлівно! попроганяйте лишень оцих хлопчиків ломакою, щоб вони дали мені спокій,— промовила Софія Леонівна й ніби впала од утоми на стілець поруч з господинею.

— Коли ж не подужаю їх, бо обидва паничі вже не маленькі. Якби це так пустували наші Петрусь та Івась або якісь там недолітки, то я б ще дала собі ради: а цих дітей я не впиню й нічого не вдію з ними, — одмовлялась матушка.

— Але це й добре, що вони доволокли мене в садок. Я оце вперше скупалась цього літа, і після купання в мене так обважніло все тіло, що я насилу допленталась од греблі до школи, та оце й до вас з помагачами,— говорила Софія Леонівна і вкинула в стакан дві грудочки сахару та й почала колотить чай ложечкою.

Паничі посідали за стіл і похапцем сьорбали прохоловший чай, неначе хапались кудись на службу. Наркис Амфилохійович Назарів сидів проти Софії Леонівни і все піднімав її на сміх, що вона купалась коло греблі на тáрасі та на хамлі під спустом. Він очевидячки залицявся до неї. Після купання Софія Леонівна побілішала, навіть трошки зблідла, стала делікатніша на взір. Гарні чорні брови ще виразніше малювались на білому чолі, а чималі карі очі ніби побільшали й стали виразніші. Втома од купання та од доброї прóмашки до річки наддала її красі і делікатності, і якоїсь романтичності.

Наркис Назарів почував, що той погляд карих, ніби втомлених очей доходить до його серця й глибоко проникується в його душу. А чудові чорні брови манили його очі й неначе лащились до його серця, а задума в очах неначе подихáла на його гарячим подихом. Резеда розливала тонкі делікатні пахощі попід грушею. І молодому хлопцеві уявлялось, що ті делікатні пахощі вникали в очі й брови Софії Леонівни і що тими пахощами повівають на його Софіїні очі та чорні брови. Софія Леонівна ще й передніше дуже подобалась йому, а теперечки в той чудовий вечір, в гарній поетичній глушині, під зеленим гіллям, під

чистим синім небом та одліском вечірнього сонця в його в серці розжеврілось й запалилось щире кохання.

Наркис не зводив очей з Софії Леонівни. Вона пила чай і вряди-годи зиркала на його втомленими, ніби благаючими очима. І в її серці з'явився зародок чогось більшого й дужчого, ніж звичайна прихильність до приємного й веселого красуня.

Висьорбавши чай, непосидящі, товкущі хлопці кинулись до дітей, що поприбігали до стола, і почали з ними граться. Паничі знать не дуже-то ослабли й обважніли од купання, бо наперемінку садили їх собі на потилиці й ганяли з ними кругом груші, неначе грали в хрещика. Хлопчики реготались, хапались рученятами за навислі груші та листя, поганяли їх і ньокали, ніби на коні. Молоді паничі неначе й самі змалились, бавлячись з дітьми, стали, мов великі діти.

— Та годі вже вам дуріть! Пустують, неначе малі діти; і вгамувать, і впинити вас нікому. Сідайте лишень та мерщій пийте чай, бо затого й самовар вичахне. Он вже й череда йде, затого вечір буде. Йдіть-бо! — гукала матушка на паничів.

Назарів скинув дитину з потилиці, прибіг засапаний і сів на лавці попліч з Софією Леонівною. Вона приємно осміхнулась і не посунулась далі од його.

«Чи ти ба! присунувсь, неначе парубок до дівки, аж плечі їх черкаються. Може, в їх у Києві тепер так поводиться. Гарна ж у їх там пішла поведенція»,— думала матушка, маючи на думці сільський погляд на женихання й залицяння.

— Давайте грати в чого-небудь, чи в жельмана, чи в сусіда, чи що, — говорив Наркис Назарів, вмостившись надто щільно коло Софії Леонівни, — чи ви пак, сусідко, задоволені своїм настирливим сусідом?— промовив він в жарти до Софії Леонівни.

— Атож! Чом би пак і ні. Тільки сидіть тихо та не дурійте, як оце ви дуріли з дітьми, а то я ладна покликать іншого, смирнішого сусіда.

Назарів зітхнув, згорнув руки на грудях і неначе замер в одній поставі.

— От так-о, чи що б то? — промовив він трошки згодом.

— Про мене, й от так-о, — обізвалась Софія Леонівна й почутила, що їй дуже приємно торкаться об його плече.

— Потривайте ж, я передніше вип'ю чай та тоді вже й одубну в отакій позі: сидітиму мовчки й мовчатиму під вашим загадом, — жартував Назарів і хапався пити чай сливе нахильці.

— Ти таки добра дзига: не посидиш тихо ні хвилиночки, то й трудно тобі буде додержать своєї обіцянки,— сказав Левко через стіл.

— От тобі на! Тільки що був гамарником, а це одразу вже став дзигою,— обізвавсь Наркис,— сказать по правді, я не люблю тих хамул, тюхтіїв та мовчунів. Ой не люблю! Такі люде наводять на мене страшенну нудьгу.

— То цебто й я наводжу на вас нудьгу, бо ваша сусідка таки добра хамула та мовчуха,— жартувала й собі Софія Леонівна.

— Я невдоволений своєю сусідкою за обговорювання таки самої себе, а не інших людей. Прощайте! Зоставайтесь здорові! — сказав Наркис і при тих словах устав, ухопив за руку сусіду й так здорово здушив, що вона трохи не крикнула й ледве вдержала крик.

— Та я ж вас не проганяю! Сидіть собі хоч і мовчки, коли хочете. Мені за це байдужісінько.

Назарів знов сів коло Софії Леонівни й присунувсь близенько. Він попросив у хазяйки ще стакан чаю, хоч йому вже й не хотілось пити. Він пив чай повагом, помаленьку. Йому було приємно сидіти поруч з Софією Леонівною. І він був ладе́н сидіть і жартувати з нею, доки й ніч впаде на землю, доки й місяць зійде.

Ради нового гостя матушка загадала Ївзі готувать вечерю для всіх. Ївга крутилась, як муха в окропі, патрала курчата й нишком кляла Машу, котра в той вольний для себе час гуляла на греблі під вербами з помічником механіка Суходольським.

Сонце зайшло. Надворі помаленьку сутеніло. Ніч спускалась на садок помаленьку, ніби крадькома. Матушка мила посуд. Стіл з гістьми неначе стиха тонув в поетичних сутінках. Садок неначе млів в теплому літньому повітрі. Густішали тіні під гілками груші, і вид в Софії Леонівни ще більше поделікатнішав. Молодому Наркисові вона здавалась якоюсь східною царівною казок Шехерезади. Йому уявлялось, що він якимсь чудом опинився несподівано в дуже далекому краї, ніби в чудових казкових царських східних садках, а коло його сидить сама красуня Паризада, оповита вечірніми поетичними сутіня-

ми. І він несамохіть налапав під скатеркою її руку й міцно стиснув. Але Паризада ніби розгнівалась од такої нахабності зовсім не східного лицаря й зараз висмикнула свою руку й поклала її на стіл.

Наркисові чомусь заманулось співать, неначе та мила ручка, ті чорні брови й чудові очі самі були піснею й викликали в його в душі охоту до співу. Він затяг українську пісню тихо, неначе пошептом, як зачинає серце пісню кохання, неначе він боявся сполохать голосним гуком і своє серце, і свою любов, і тишу пишного вечора, і виступаючі зорі на небі.

Левко підхопив той спів. Флегонт Петрович і незчувсь, як почав вторувати. До їх зараз пристав отець Зіновій. Полилось чудове тріо: «Чи це ж тая криниченька, що голуб купався? Чи це ж тая дівчинонька, що я женихався? Жаль, жаль мені буде! Візьмуть її люде: тепер же вона не буде моя», — виспівували молоді голоси неначе нишком, а Наркис виводив з якимсь сумом в голосі: «Тепер же вона не буде моя!»

«Ой у полі з криниченьки орли воду п'ють; а вже мою дівчинонъку до шлюбу ведуть. Жаль, жаль її буде», — промовляв далі слова пісні молодий красунь, і в його голос затрусивсь, подужчав, неначе голосно крикнув од жалю, ніби він співав пісню за себе самого, що не цілувати йому тих очей та чорних брів, котрі стали йому такі сподобні в цей пишний вечір.

— От такі тихі співи я люблю й ладна́ слухати хоч би й цілий вечір, — обізвалась поетична на вдачу Ольга Павлівна, — бо вони наводять на мене думи й неначе лащаться до мене, мов маленькі діти. Але співи співами, а вечеря має своє право. Вже час би й за вечерю сідать, бо оті дітлахи поснуть, де впадуть,— сказала вона, раптом підводячись з лавки, гукнула на няньку й загадала їй, щоб вела дітей в покої і щоб вона застеляла стіл.

VI

Після вечері вже в пізні обляги́, набалакавшись донесхочу, отець Зіновій поклав спати Наркиса в своєму кабінеті, а Флегонт Петрович взяв з собою Левка в школу, щоб примостить його в великому школьному покої, де стояло зайве ліжко, котре було поставлене для будь-якого випадкового гостя або родича. Прийшли вони в школу вже лягома́, засвітили світло, пороздягались і за-

раз полягали спати. Левка довго не брав сон. Нарешті вже пізньою добою він почав дрімати й навіть засипать, але крізь легкий сон він почув, що на горищі ніби хтось ходе або нишпорє. В його чуття було дуже добре, і він зараз прокинувсь і почав прислухаться: на горищі й справді ніби щось шаруділо або стиха човгало. Молодий хлопець був чуткий на вухо, насторочив вуха й почав прислухаться. Незабаром щось неначе чмихнуло, але якось чудно, не по-людській.

«Що воно за нечистий от там порпляється на горищі? Чи не злодій часом вліз та чогось шукає? Не домовики ж там пораються в глупу ніч», — майнула в Левка ніби сонна думка.

Він знов почав засипать, і йому вже почалось верзтись у сні якесь кострюбате страховище, що никало по закутках в горниці, все ворушилось, а потім полізло вгору під стелю по пічурках, неначе по драбині. Пронизуватий дикий крик або дитячий плач неначе шпигонув йому в вуха, і він раптом прокинувся й не міг навіть добре опам'ятатись і пригадать, де це він знаходиться: чи в батька, чи в отця Зіновія, чи в Києві.

«Одже ж це, певно, злодій виліз на горище, продерши кулики: мабуть, думав, що нові київські пожильці багатенькі й доконечно понавозили всякого добра й сховали дещо й на горищі. Треба збудить сторожа, нехай лиш полізе на горище та добре оглядить закутки».

Левко встав і пішов в прихожу, а потім в сінці, де під драбиною спав сторож Яків.

Саме в той час на школі закукувакав неприємним і плакучим криком сич. Левко втямив, який то злодій нишпорив по горищі, й заспокоївсь, але згодом його сливе всю ніч будили то сова, то сичі й не дали йому гаразд виспатись.

Вранці він розказав Флегонтові Петровичу про свою пригоду вночі.

— Це, мабуть, на горищі оселилась або сова, або сич, — сказав Флегонт Петрович. — Ото горенько! ніяк не дам ради оцій школі, так її занехаяли. Але кудою б оце проліз сич, коли ушивальник позашивав куликами усі продухвини на покрівлі й дірки. Вже й потьоки не течуть по стінах, і з стелі вода не крапає, бо позамазували усі проточини й червоточини. Треба знов оглянуть горище пильніше.

Після чаю вони вдвох полізли на горище й нагляділи

гніздо сича під кроквою, а під латами стриміло кільки горобиних гнізд. Подекуди попід стріхою світились надвір дірки, котрих знадвору було не видно.

— Он кудою влітають сичі та горобці. Чи ти ба! таки добрали способу після того, як укривальники позамощували всі дірки на покрівлі. Це в голові запущеної школи завелась така нужа. Ось ми поськаємо в миршавій голові цієї всеросійської сироти, — сказав Левко й почав знімать горобині гнізда.

— Ці птахи, мабуть, думали, що стоїть на одшибі покинута пустка, та й намостили собі безпечно гнізд, — сказав згодом Левко.

Принесли вони оберемок соломи, щільно позатикали усі дірки й поскидали всі гнізда. Підлітки сиченята скидались на витрішкуватих чортенят. Горобині голоцванки вже повбивались в палки. Левко повикидав усіх їх надвір і покликав собаку. Собака в одну мить поковтала їх, навіть не жувала, потім сіла на задні лапи й з жадобою пильно дивилась Левкові в очі, неначе казала очима: «Ой, та й смачне щось оце я поглинула! дай ще, будь ласка, такого гарного поживку!»

— Ну тепер, Левку, вже спатимете добре; вже злодіїв схламала цюця, — говорила Софія Леонівна всмішки.

Після чаю Левко ввійшов у світлицю й одчинив вікно, щоб висвіжить та провітрити її. Він зопалу швиденько пхнув вікно надвір. Несподівано дмухнув вітер, вхопив рами й стукнув ними об стіну. Струхлявілі рами й нижчі шибки однизу посипались на призьбу, а з їх випали найнижчі тахлі й брязнули об призьбу.

— От тобі на! На тобі ще й друге лихо, бо одного мало! З цих шибок аж закуріла порохня, бо всі рами були поточені наскрізь шашлями, — говорив Левко.

Довелось на ніч затикать вікно подушкою, щоб блукаючі по смітниках собаки часом не повлазили в покої. Другого дня вранці Флегонт Петрович покликав столяра, щоб принаймні полагодив струхлявілі рами.

— В цій церковній школі добре жити тільки домовикам та совам. Тут усе струхлявіло: і забудування, і сама наука, — говорив з досадою Левко.

Після чаю прийшов Наркис. Левко розказав йому за свою пригоду вночі. Софія Леонівна сміялась, Наркис реготався. Трохи згодом прийшов отець Зіновій і нарікав і на громаду, і на волосного старшину, що вони за школу

не дбають таки зовсім, а вчителем нехтують і кривдять його в усьому: видають, неначе видавцем, топливо, а плату видають не щомісяця, а часом через два або й три місяці.

Вони зараз посідали грати в карти на причілку, а награвшись донесхочу, перед обідом пішли купатись. Після купання Софія Леонівна запросила Наркиса до себе на обід, як свого гостя. Молодому паничеві дуже сподобалось і село, і чудова місцина над річкою й кругом ставка, і веселе товариство; але більше од усього його надила молода господиня, Софія Леонівна. Він вже дві ночі ночував в покоях в отця Зіновія. Матушці він вже заважав, як людина, чужісінька для неї, хоч він сливе цілісінький день пробував у школі, де уся компанія сливе безперестану грала в карти і до обіду, і після обіду. Отець Зіновій був радий, що було з ким і розважить себе, і побалакати, і поспівать.

Але через три дні надвечір з містечка привезли телеграму, котрою артистичне бюро викликáло Флегонта Петровича на гастролі в Нижній Новгород та в Казань, бо він записавсь в це бюро, як спілець, і бюро викликало своїх спільників на гастролі. Флегонт Петрович не сподівавсь, що його так швидко викличуть і пошлють на гастролі. Він вже трохи розледащів на селі, одбився од своєї артистичної роботи. Але одмикувать од роботи довше було некорисно, бо в його грошей було обмаль.

— Та не дляйся-бо, та поспішай на гастролі, то, може, розстараєшся грошей; бо грошей нам треба,— вмовляла його Софія Леонівна.

— Одже ж ти правду кажеш. Як розстараюсь чимало грошей, то зараз куплю отут будлі-де над Россю здорову оселю з хатою й садком, перероблю хату на дім, а потім згодом, може, прикуплю й клапоть огороду або й леваду, та тоді вже матиму свою дéржаву й не тинятимусь влітку по селах, по чужих хатах, — сказав Флегонт Петрович і зараз почав складатись та лагодиться в далеку дорогу.

Коні й наймит отця Зіновія знов згаяли день. З Флегонтом Петровичем поїхала в місто Софія Леонівна, щоб накупити усяких наїдків та пива й вина для своїх молодих гостей. Вона не мала думки швидко пустить їх додому, бо обидва веселі молоді паничі розважали її в самотині, а Наркис в цій поетичній глушині ще більше сподобався їй, і вона почувала, що покохала його.

Софія Леонівна вернулась з міста вже пізно, сливе лягома́. Вона ввійшла в школу, і її чомусь вразила тиша й якась порожнеча в покоях. Хоч вона при людях і бадьорилась, що не боїться нечистої сили й не вірить в неї, але вона ще з столиці привезла в своїй голові не гаразд викишкану віру в усякі забобони. Вона оглянулась навкруги по темних закутках, і несподівано їй спали на думку домовики, що люблять товктись по пустках та порожніх покоях. Їй одразу стало чогось ніби страшно, неначе вона щохвилини сподівалась, що от-от з темної світлиці визирне щось страшне, кудлате.

Софія Леонівна роздяглась і мовчки сиділа, роздивляючись на порожні покої. Їй уявлялось, що Флегонт Петрович от-от вийде з світлиці й заговорить з нею, як звичайно бувало. Але він не вийшов. Мертва сільська тиша обгортала її, бо панувала в покоях. Нігде й не дихало живим духом. На Софію Леонівну найшов смуток. Але під вікнами хтось затупотів і рипнув сінешними дверима. В покої увійшов Левко,— і неначе вніс з собою живе життя й одразу розпудив усі страховища з іншого невідомого потаємного світу, що ніби поховались і попритаювались десь в темних покоях та в грубах. Левко ночував на ліжку в великому покої й після вечері прийшов лягать спати.

Другого дня було невелике свято. Отець Зіновій служив службу божу хто його зна задля кого, бо церква в маленькі святки звичайно буває сливе порожня. Після чаю отець Зіновій, нагагакавшись в церкві, ліг одпочивать, бо встав на утреню, ще як тільки почало дніти. Паничів брала нудьга на селі після раннього сільського обіду. Їм забажалось з нудьги поплавать човном по ставку та по річці. Софія Леонівна згодилась прогуляться човном вкупі з паничами.

Паничі зараз метнулись на греблю й випросили в механіка човна. Механік запросив їх подивиться на снасть в недавно переробленому вальцьовому питлі. Паничі обдивились питель по всіх чотирьох етажах, лазили навіть вгору під саму покрівлю, звідкіль починалась справа, де з ківшів сипалась пашня на вальцьову снасть і де її спочатку дерли на дерть. Припавши борошном та обметицею, неначе пудрою, вони незабаром прибігли до Софії Леонівни, забрали з собою Івася та Петрушку й попрямували до ставка, де в березі були прив'язані на прича-

лах човни. Маша й собі пішла з ними буцімто задля того, щоб наглядать за дітьми, але в неї була думка побачиться та побалакать з підпанком Суходольським.

Млинарі зараз принесли з питля весла, де вони були на схованці, вичерпали коряком воду з човна й витерли дно рядниною. Левко сів на гребки коло ключин, Наркис вмостивсь ззаду човна, щоб правувать човном. Софія Леонівна й діти посідали посередині човна на лавочках. Механік одімкнув замочок на ланцюжці, котрим звичайно припинали човна до стовпчика, закопаного коло містка через лотоки. Обперлись веслами й одіпхнули човна. Легенький човен зашипів по піску й полинув по воді, як качур, плавко, легко й швидко. Одноразний мах весел гнав його по воді швидко; човен полинув, мов на крилах.

Сонце вже стало на вечірньому прузі, неначе спускалось на далекі верби та осокори й сягало промінням навскоси по воді. На мілких, грузьких та мульких місцях коло греблі під човном шугала на всі боки вро́зліт дрібненька рибка, неначе розпуджена й сполохана зграя горобців. Левко наліг на двоє весел, що було сили; Наркис додавав сили, хапаючи воду плиско́м й закидаючи весло глибоко, сливе до дна. Ставок перелетіли в одну мить. Софії Леонівні така гулянка по ставку, очевидячки, сподобалась. Вона бистро кинула оком на питель, на берег коло питля, на горбок з домом та ялинами і одразу впізнала той вигляд, що його змалював Леонід Семенович.

— Чи ви бачите? Ондечки коло питля я неначе бачу уявки ту картину, що намалював Леонід Семенович. Чи ти ба! Яка велика схожість! — казала Софія Леонівна до Наркиса.— А я думала, що художники вигадують з своєї голови все, що малюють.

— Та вже ж наші художники малюють з натури. Через це то од їх утворів так і подихає подихом поезія, мов од самої натури,— обізвався Наркис і втирив очі в Софію Леонівну, котра зумисне сіла лицем до його, щоб надивитись на його.

Ставок далі все зужувавсь, все ужчав. Обидва береги ставка, обставлені старими вербами й осокорами, наближались один до одного, ніби сходились дві зелені стіни й ніяк не могли зійтись докупи. Човен доплив до плисковатого острівця, вкритого густим високим зіллям. Кругом острівця скупились качки й порплялись в лататті та

в рясці. Наркис махнув на їх веслом, і качки закахкали, ніби крикнули, й кинулись врозліт на всі боки.

За острівцем річка Ра́ставиця вливалась у став. Човен полетів, як птиця, по чистій прозорій воді. Троє весел махали водночас і гнали човна з усієї сили. Паничі стиха замугикали пісні. Синє небо, лиснюча річка, зелені верби та осокори, що стояли по обидва береги, неначе зелені стіни, навівали поезію на молодих хлопців, і вони затягли пісні, аж луна пішла між вербами. Річечка загиналась, закручувалася на всі боки, неначе молода жвава дівчина вигиналась в танцях, а далі вганялась в зелені левади, городи та садки в береговині. Он далі смужкою заманячів високий, але вузенький місток, перекинутий через річку на перехрестях з стовпів, з штахетами по один бік. За містком на пока́ті сугорба зазеленіла яра гичка сахарних буряків, неначе ввесь покат до самого берега був застелений килимом ярого зеленого кольору. А ще далі вгору, вже за селом зазеленіли розложисті луки. Подекуди понад берегами стояли купи темної вільхи та верболозу, а по луках подекуди зеленіли невеличкі гайки, де під гіллям чорніли ніби поетичні печери. Вони своєю густою, сливе чорною тінню та холодком ніби манили до себе на спочинок і прогуляння.

Наркис дивився і не міг надивиться на Софію Леонівну. Косе золоте проміння обливало її розкішну постать, неначе скобзалось по білому чолі, по щоках. В різкому ярому сонячному сяєві її чималі темні очі здавались ще темнішими й світились тихим блиском радісного життя, щастя, кохання...

Молодому палкому Наркисові забажалось причалить човна до невисокого зеленого пухкого бережка, піти з нею в ті алеї та печери в зелених вільхах та вербах і йти з нею попід руки без краю, без кінця, йти й милуваться нею й поетичними алеями під зеленою покрівлею з гіллястого дерева, і не лічить годин, не знати ні часу, ні дня.

За луками береги річки були обсаджені старими вербами й осокорами. Річка поужчала. Велетенські гілки осокорів неначе попростягались, а осокори неначе подавали через річку свої зелені руки й ніби хапались за зелені лапи. І човен незабаром неначе пірнув в довгу галерею старих стовбурів, прикритих переплутаним зеленим гіллям. Човен одразу неначе пірнув в чорну густу тінь, ніби

з сонячного світу несподівано потрапив в поетичний вечір з його поетичними сутінками, з здоровою бадьористою прохолодою. Важка духота й спека гарячого дня одразу зникла. Вогке холодненьке повітря обвівало лице. Діти закричали, загаласували, неначе в якійсь порожній горниці або в галереї. Паничі й собі неначе змалились і почали гукать та ніби перегукуваться, наче в гущавині лісу.

— Гоп-гоп! Агов! — загукав Левко з протягом, неначе заблудившись у лісі, згукувався з кимсь у діброві.

— Гоп-гоп! Агов! — ляснуло десь за вербами, а далі трохи згодом тихенько одгукнулось десь на косогорі в діброві, неначе казало: гоп, гоп! чую, чую!

Паничі, неначе змовившись, перестали махать веслами й позгортали руки. Човен поплив посовом, помаленьку, ледве сунувся по воді. З стрімких невисоких круч, підмитих водою в час розлий-води та в заливу, висовувалось коріння і знов всисалось і вникало в мокрий глейкуватий грунт та в воду, неначе з круч лізли в воду велетенські павуки й плазували здорові чорні гадюки.

За гущавиною верб річка знов поширшала й розлилась круглим плесом по низині. За плесом слались зелені луки та мочарі, вкриті очеретами, рогозою та темними кружалами ситнику. А ще далі, де Раставиця вливалась у Рось, була горяна місцина. По обидва береги річки понависали круті гори.

Софії Леонівні очевидячки вже надокучило сидіть непорушно на одному місці й пектись на гарячому, дуже дошкульному промінні сонця.

— Та повертайте вже човна назад! Затого вечір буде, і ми опізнимось на чай. Та мені вже й остогидло сидіти зігнувшись,— сказала вона до Левка.

— Коли ж тут так гарно, що я ладен хоч і ночувать от тутечки на цій пухкій, як подушка, травиці, — сказав Левко,— отут, мабуть, качок силенна сила! Коли б знатя, то був би взяв рушницю та хоч торохнув разів зо три, щоб сполохнуть качки в очеретах.

— А дивись лиш, Левку! ген-ген понад берегами стоять стінами очерети. От там, мабуть, качок безліч!

— Та годі вже, годі! Повертайте лишень човна назад, бо в мене ноги помліли од сидні й отерпли. Мені байдуже за ваші качки. І надало ж мені плисти з вами в ці нетрі,— сказала Софія Леонівна трохи сердито.

— Як повертать, то й повертать,— сказав Наркис і

повернув човна раптом, неначе перекрутив його на одному місці.

Перепливли вони в одну мить зелену галерею, знайшли при́шиб на за́річку, що трошки вганявся в луку, де бережок був не дуже крутий, і причалили човна. Паничі таки добре втомились; в їх теж помліли руки, а з лоба аж капотів піт. Наркис виплигнув з човна цибатими ногами, неначе заєць, і витяг на м'який бережок човна. Софія Леонівна встала й шпурнула з човна зонтик на траву. Вона стояла в човні, гарна та рівна станом. Сіроперлова сукня неначе влипла в її кругленький повненький стан. Наркисові уявлялось, що то чудова русалка випливла з зеленого сутінку в вербовій галереї, вирнула з води й вийшла на берег. Він подав руку, і вона скочила з човна на берег. Наркис на льоту вхопив її за стан, міцно обняв і неначе перекинув дужою рукою з човна на згористий берег.

Паничі очевидячки потомились. В їх так само помліли руки й отерпли ноги. Вони вискочили на зелений обрив і, неначе снопи, впали на м'яку пухку траву. В Левка ще й досі неначе тру́дили в долоні держална весел. В Наркиса понабігали на обох руках на пальцях могодзулі. Про́машка була добра, на кільки верстов.

— Які чудові поетичні місця на цих маленьких річках! Як тут хороше́! Яка поезія! Я лежав би отутечки хоч і до півночі та дивився на зорі, — говорив Наркис, лежачи на спині горілиць і вдивляючись в високе та глибоке синє небо, котре крило широку зелену долину, неначе велетенське оксамитове шатро.

Недалечко вниз було видно місток. Через місток сновигали раз у раз люде, вертались вже з полів на заріччя з сніпками материнки, дроку та іншого помічного зілля. За містком на спадистому сугорбі зеленіли буряки, аж очі вбирали в себе. По буряках скрізь стирчали ніби розкидані високі ломоваті коноплини. Здалеки здавалось, неначе по зеленому килимі були розкидані недбайливою вередливою рукою ткалі темно-зелені взорці. За буряками, далі за межею, вгорі на сугорбі біліли чепурненькі хати, а од хат неначе бігла наниз до річки густа ватага головатих жовтих соняшників.

— Які гарні оті соняшники! Неначе військо в жовтих шликах простує з сугорба до води. Як я дякую вам, Софіє Леонівно, що ви запровадили мене в ці поетичні за-

куточки! — говорив Левко, лежачи так само лицем догори.

— Ну й яка ж там поезія в тих буряках та соняшниках? Це ваші вигадки. І де ви знаходите ту поезію?— аж дивувалась петербурзька панія.

— Ви обоблічена столична проза і навіть не маєте й тямку про цю сільську поезію соняшників та маку,— гукнув Левко.

— Але годі вже витріщать баньки на ту поезію, бо вже нерано. Впаде затого ніч, і вона зникне, а ми опізнимось на чай,— вже гомоніла на паничів Софія Леонівна,— вставайте лишень мерщій! Анумо в дорогу!

Брилі обох паничів і дітей валялись на траві. Одна русява, а друга чорнява голова неначе пірнули в зелене пір'я. Паничі розкошували, обвіяні подихом вечірньої поезії тієї чудової місцини, й одпочивали од втоми. Їм було так гарно, так приємно качаться на пухкій пахучій та густій, як щіт, траві; повітря було таке легке, свіже й вогке, що вони були ладні лежати й до смерку. Спокій, тиша, поезія пишного вечора неначе вникали в їх душу й ніби промикувались в їх тіло наскрізь.

Діти невтомно все бігали по луці, по м'якенькій лучаній травиці та ганялись за довгохвостими плисками й метеликами. Хитрі плиски, коливаючи довгими хвостиками, неначе дражнились з ними, то пурхали, то знов сідали недалечко од їх і неначе пірнали в густу соковиту лучану травичку.

Софія Леонівна не дуже-то тямила поезію місцини й сливе не вважала на ту поетичну обставу річки. Вона несамохіть задивилась на двох молодих паничів, котрі попростягались на траві догори лицем. Їй чомусь уявлялось, що один з їх був гетевський молодий Вертер, а другий був його щирий друг Альберт; а на саму себе вона вважала, як на Шарлоту. Вона бистро зирнула на Наркисове матово-біле високе чоло з кучерявими васильками на висках, і неначе хтось підказав їй, що він її Вертер, що він давно кохає її щиро.

Наркис дививсь на неї вгору, лежачи на траві. Вона стояла над самісінькою кручею над водою, рівна станом, як молода тополя, гарна й пишна, неначе богиня тієї пишної долини вийшла з гаю ввечері й оглядала свою зелену поетичну державу в час вечірнього холодку.

— Ой час би вже й додому! Побіжім та напиймось з

криниці води. Он якась дівчина саме бере воду з криниці,— сказав Левко.— Ой гарно ж тут навкруги, мов у раю, ще й ондечки гарна дівчина! — І він почав стрибать, махав руками, дригав ногами, підскакував і знов махав руками, неначе всередині в його хтось завів механізм з пружин. Діти реготались, дивлячись на його. Натхнення од краси з усіх-усюдів неначе корчило корчами його почутливі тонкі нерви. Софія Леонівна пильно витріщала на його очі з дива.

— Одже ж до вас неначе оце приступає! — сказала вона, дивлячись на його.

— Ой приступає, приступає! — аж гукав він, дригаючи ногами й махаючи руками, мов вітряк на здоровому вітрі.

— Та годі тобі дуріть! Гляди лиш, щоб тебе часом не вхопив дідько од таких екстазів! — гукнув Наркис.— Мабуть, ти незабаром будеш ходити на голові догори ногами, як кажуть селяни.

А Левко все дурів та витинав усяких пісень на все горло, аж луна йшла в гаю.

Вони мерщій побігли до криниці, куди прямувала од хати стежкою дівчина з відрами, похапцем напились погожої холодної води, облили водою гарячі голови й кинулись до весел.

— Ну, тепер за водою вже буде легше плисти, і діло піде спірно,— сказав Левко й сіпнув веслами на гребках.

Човен наче побіг по воді прудко та швидко. За́крути річки минали, неначе миготіли. Сонце сипало червоним промінням вподовж річки. По берегах скрізь манячіли рибалки на сідлах і неначе крадькома й нишком удили плітку й верховодів на юшку на вечерю. Надвечір по воді скрізь сливе суспіль скидалась дрібна рибка тихо, без ляскання й шелесту. Проти сонця в деяких місцях рибка лисніла, неначе в воду сипались довговасті краплі срібного дощу.

— Чи ви бачите? Он дощ накрапає,— обізвавсь Петруша, бо зроду не бачив, як густо скидається рибка літніми вечорами.

Незабаром човен виплив на ставок, так що всі й не зогляділись, як швидко за водою допливли до його. Ввесь ставок лиснів срібними краплями, неначе сипавсь з неба срібний краплистий дощ. Здалеки вже було видно греблю з вербами, неначе обсипаними золотим порохом.

На лавці під вербою, коло містка над лотоками, сиділа Маша поруч з Суходольським і, очевидячки, залицялась до його. Вона так само гуляла, як і її пани, і навіть забулась, що вже час наставлять самовар.

— Ген-ген, на греблі я бачу Машу з Суходольським! — сказав Наркис.— І знайшла ж собі красуня з цапиною борідкою.

— Невже це вона байдики б'є, а за самовар і забула? — сказала Софія Леонівна. — Ну постривай же, ледащице! Прочитаю тобі добру молитву.

В той час, як Маша сиділа з Суходольським під вербою, наймит пригнав напувать воли та коні, набачив їх і потім розказав за це Івзі й няньці. Івгу й няньку взяли завидки, що Маша пішла на прогуляння, неначе справдешня панна, ще й лицяється з милим трохи не серед дня. Тим часом і наймити, і наймички вважали на неї, як на просту наймичку-дівку, а не як на панну, і часом піднімали її на сміх та на жарти.

Човен перелинув через став в одну мить. Один мірошник, ввесь білий, неначе напудрений аж до чобіт, вибіг з питля, причалив човна, прив'язав ланцюжком до стовпчика й замкнув ключем. Паничі повисаджували дітей з човна й вивели Софію Леонівну попід руки на круту греблю.

Сонце вже низько спустилось над далекими вербами понад річкою й кидало косе проміння вподовж ставка, на верби на греблі, й неначе обсипало річку, став і верби золотим порохом. Усе небо на захід сонця неначе тонуло в золотому повітрі. А десь далеко, вгорі над річкою, сизіли зубчасті купи осокорів, облиті червонуватим та фіолетовим сяєвом.

Наркис Амфилохійович довго дивився на той поетичний, ніби фантастичний вигляд і промовив:

— Прощай, веселий ставочку! прощай, золотий дню! Доки живий буду, цього дня й вечора не забуду,— сказав Наркис з поетичною задумою й заглянув в очі Софії Леонівні.

Софія Леонівна примітила ту поетичну задуму й смуток в його очах, і в неї в серці заворушилось щось більше й міцніше од простого спочування до співучого красуня.

— На вас повіяла крилом поезія. Але... мені здається, поки ми дійдемо до господи, то ваша поезія й ваш

смуток зникне, розійдеться, мов оте золоте марево, отой золотий порох сонця над ставно́ю тихою водою,— сказала Софія Леонівна.

— Невже ви думаєте, що я такий легкодумний та забудливий?— спитав у неї Наркис.

— Я цього не думаю. Але я знаю добре, що сливе всі молоді паничі недерзкі, змінливі, як оте золоте марево над ставком та вербами. Поки дійдемо додому, отой золотий пил зникне й вищезне до останньої порошини,— сказала Софія Леонівна.

Вони вийшли на горб до церкви й попрямували через втерту стежку до школи. На вигоні почувся спів півчої. Голосні співи лились десь з верб з псаломщикової садиби.

— Цей псаломщик справляє півчу на неділю, надісь, в себе вдома, а вікна, мабуть, поодчинені. А побіжім та поспіваємо трохи перед чаєм. Я вже давно співав у хорі,— сказав Левко.

— А справді побіжім. І мені замандюрилось покричать,— обізвавсь Наркис.

І молоді однодуми, неначе змовившись, бігцем побігли навпростець до псаломщика через густі будяки, невважаючи на те, що їм було колько бігти через будяки та колючки. Діти побігли за ними навздогінці.

— Та не баріться, бо вже затого чай буде готовий! — гукала до їх Софія Леонівна з-за бузини та колючок.

Вона прийшла додому ще завидна. Маша вже наставила самовар. Вже й самовар закипів, а півча все співала й не вгавала. Псаломщикова хата стояла в опрічному дворі тільки через город од школи. Співи хору було чуть, неначе хор співав десь надворі під вербами. Спочатку співали церковних пісень, а згодом почали співать хорові українські пісні. А самовар кипів та вже й почав гаснуть. Софія Леонівна послала Машу покликати їх на чай. Але вони на неї не вважали та співали до смерку і вже смерком прийшли на чай.

— Чого це ви так довго загаялись у псаломщика?— питала вона в паничів.

— Вчили півчу співать українські хорові пісні. Я й у нашому селі навчив півчу співать гуртові українські пісні; і тепер у нас на селі не тільки парубки, але й дівчата добре співають хорові пісні,— говорив Левко.

— Треба буде ще кільки раз піти на співку та на-

вчить хор українських гуртових пісень. Але цей молодий псаломщик таки не без пересвідченнів і не без національної самосвідомості, коли вчить півчу співати народні пісні. Мабуть, набрався цих пересвідченнів од передніших тутешніх вчителів, коли стямкував про цю справу. Хоч, сказать по правді, парубки та дівчата не здобріють такою культурою. Бо ця культура артизма, це ж те золоте марево, що ввечері сипалось золотим пилом на став та на верби,— сказав Левко.

— Воно ніби й так, але й це золоте марево культури трошки просвітить й одуховнить сільську темноту та сліпоту. Все докупи, усього потрошку, то все-таки загалом піде більше світа в глушину,— додав Наркис Назарів.

Випили чай і повечеряли на причілку. Маша вже поприбирала посуд з стола. Час було лягати спать, а сторож Яків не приходив в школу на ніч.

— Чом це Якова й досі нема? — спитав Левко в Маші.

— А хіба ж я знаю, чом його й досі нема,— знехотя одказала Маша не київським жаргоном, а чистою сільською українською мовою, бо вже оговталась на селі і з людьми, і з їх мовою.

Левко швиденько встав і промовив:

— А може, він там вже хропе під драбиною в сінях? А побіжу та подивлюсь.

В кутку в сінях під драбиною лежала купа соломи та якоїсь потерті чи мерви, а коло неї в куточку стояв невеличкий куль соломи: то був Яковів матрац та подушка. Постіль була порожня, солома не розстелена на долу. Якова не було.

— Де це задлявся наш оборонець од усякої напасті? — промовив Левко, вернувшись на причілок.— Час би вже й лягати спать, а він, мабуть, прийде пізно, гуркотітиме, стукотітиме та й нас побудить.

— Може, забарився десь в гостях, бо сьогодні ж якесь свято,— сказала Софія Леонівна.

— Та сьогодні таке свято, що люде роблять на полі, як у будень,— сказав Левко,— може, він несподівано запив та загуляв, бо це часом трапляється з ним і в самісінькі жнива. Громада обирає за сторожа в школі або старезного діда, нездатного до роботи, або будлі-якого калікуватого чоловіка, або якогось старого п'яничку-москаля, бо й сама вважає на школу, як на якусь непотріб. Я в цьому добре пересвідчивсь по школі в нашому селі.

Але, загалом сказавши, Яків Прохоренко не був ледачий чоловік. Він був роботящий, працьовитий і навіть богобоящий. В неділю й на святках він влітку все було лягає на призьбі на причілку в себе вдома або коло школи й читає біблію або житія святих; а як вчився в школі, то співав у хорі на криласі. І, бувши в наймах, він робив роботу не тільки під загадом, але й без загаду. Тільки вряди-годи на його часом неначе щось находило, і він тоді пив напропа́ли два або три дні поспіль, занехаявши усяку роботу навіть в самі жнива.

В волосній управі, після о́блічки рокової оплаті з кожного хазяїна, звичайно знаходилось кільки хазяїнів, що не заплатили всіх грошей. На Якові Прохоренкові було вже чимало недоплату за рік. Громада обрала його за сторожа до школи, і з рокової плати за службу, доки він сторожував у школі, одлічувала цьому винуватцеві гроші на громадську оплать. Через цю ніби волосну покуту Яків не дуже-то й дбав за свою недоброхітню службу при школі і при нагоді або при якійсь наглій оказії зовсім не ходив ночувать у школі, кинувши цю сироту без усякого догляду на одчай божий. Сторож неначе знущався над нею, як знущалась і волосна управа.

На причілку всі сиділи й балакали; думали, що сторож от-от незабаром надійде. На селі зовсім стишилось. В хатах світло згасало. На столі під вербою ясно світила лампа й освічувала частокіл і ворота, і далеко сягав широкий промінь од світла на вигон.

Коли це одразу десь далеченько на вигоні почулась пісня. Співав бас і тенор якоїсь чудернацької пісні. Обидва голоси були такі чудні, навіть дикі, неначе десь на вигоні вили й скавучали два вовки.

Дикі голоси наближались до школи й стали зблизька ще чудніші. Бас силкувався вторувати, але не потрапляв гаразд і гупав уривчасто, неначе товкач в ножаній ступі. Тенор аж вищав, аж скиглив на високих нотах, ще й переривався, неначе грала попсована катеринка.

— Ото концерт! Ото співи! Таких мені не доводилось чуть, одколи животію на світі,— говорив Левко і аж заливався од сміху.

Голоси було вже чуть недалечко, сливе за частоколом. Всі посхоплювались і побігли до частокола. Світ од лампи та од вікна сипався на вигон широкою смугою, і з тем-

ряви неначе вигулькнув Яків, високий, тонкий та смуглявий, як волох, а з ним попліч плентався Панько Дзюбаний, його близький сусід і приятель.

«Ой ти Гриць — я Маруся; ой ти служиш — й я наймуся»,— вигукував рипучим басом Яків на ввесь вигон.

«Ой, Грицю, до телят! — в Гриця ніженьки болять; ой, Грицю, до Марусі! — Зараз, зараз приберуся»,— вищав Панько високим тенором, і в його рвучкий п'яний голос все рвався та перетинавсь, неначе в розбитої катеринки; а Яків все гупав, неначе гамселив та лупцював довбнею в здорове барило.

— Та це ж наш сторож, наш оборонець од злодіїв так завзятущо вигукує басом, — сказала Софія Леонівна.

— Якове! а чом ти не йдеш у школу спать? — гукнув з-за частокола Наркис Назарів.

— Нема часу! Не йду, бо ніколи. Постривайте трохи. От піду на часок додому та зараз і вернусь.

— А хто ж оце нас стерегтиме в школі, доки ти вернешся? — спитав всмішки Левко.

— А хіба ж вас хто покраде вночі, чи що? Куди ж пак, які боязкі! Мені ніколи. Нігде не дінетесь, доки я прийду,— обзивавсь Яків хрипким та сипким голосом і зараз затяг: «Ой ти Гриць — я Маруся; ой ти служиш — й я наймуся».

— Який святий та божий! А в неділю лежить на призьбі та все читає біблію сливе цілісінький день,— сказала Маша, стоячи на порозі.

— А як тверезий, то такий несміливий, таке м'яло, така хамула, що й в очі не дивиться, як з ким з нас говоре. Казала мені матушка, що він як іде до батюшки або до дідича по якомусь ділу, то бере в кишеню пляшечку горілки та ковтне чарок зо дві за брамою, а тоді вже йде в прихожу й говоре сміливіше, дивиться просто в очі й говоре за якесь своє діло, навіть жартує. А поки не випє, то в його насилу язик в роті повертається.

Паничі почали передражнювать Якова та Панька: «Ой ти Гриць — я Маруся; ой ти служиш — й я наймуся»,— затяг Левко, неначе заскиглив, і, вхопивши під руку Наркиса, замахав рукою.

Наркис загупав і заскрипів достоту так химерно, як гупав та неначе скрипів голосом Яків. Левко вищав рвучким тенорцем. І вони, побравшись попід руки, потяглись вздовж частокола, махали руками, вихали ногами, неначе

знавісніли. А Петруша, як та мавпа, потягся слідком за ними й замахав руками, задригав ноженятами й занявкав, як кіт.

— Ой, покиньте оті ваші микитянські гастролі,— говорила Софія Леонівна й разом з тим реготалась на всю оселю.

А паничі вертались назад попід частоколом та все витинали спів достоту так, як Панько та Яків, неначе грали ролі на сцені. Петруша крутився й верещав, неначе чортеня. Маша стояла коло призьби і втирала рукавом сльози од скаженого реготу.

Левко й Наркис зостріли Якова, як він смерком прийшов ночувать в школу на другий день.

— А чом же ти, Якове, не співаєш сьогодні так гарно, як співав учора вкупі з Паньком? — спитав Якова Левко.

Яків осміхнувся й похнюпився та все дивився в землю. Йому було сором дивиться паничам в очі. Він засоромився так, як соромляться малі діти або дуже молоді дівчата, котрі затуляють вид рукавом й одвертають голову набік од сорому. Яків якось ніби скорчився, зморщився, потупцяв на одному місці й тихою ходою пішов в темні сіни до свого барлога під драбиною.

VII

Левко й Наркис внадились в псаломщикові покої і вчащали до псаломщика на співки трохи з нудьги, а більше через те, що в їх вдачі був зроду зародок артизма. Такі люде мають природжений потяг до якого-небудь штучництва або принаймні до штукарства. Через це-то і Левко, і Наркис горнулись до артистів та артисток, знайомились з ними, навіть приятелювали з декотрими. Через те вони обидва вчащали в Києві й до Флегонта Петровича, в котрого часто стикалися і знайомились з оперними артистами й з охотою приставали до їх компанії. До сцени їх неначе тягла якась непереможна сила, ще й до того вони обидва мали прехороші голоси й самі любили співать.

Але врешті Левкові вже надокучили ті микитянські гастролі і в хорі в псаломщика, і в покоях отця Зіновія. Розважать себе вже не було чим, окрім карт. Левко, як та бджола, вже виссав і висмоктав медок з усіх місцевих квіток, і йому забажалось їхати до батька. Саме тоді

отець Зіновій виряджався в містечко за налюшниками, налигачами та усякими хліборобськими причандалами й одвозив лагодить попсовані коліщата од молотилки, бо вже незабаром треба було молотить пшеницю та жито. Левко сів з ним на повозку й покатав до вокзалу. Наркис так само хотів їхать з ними. Але Софія Леонівна намоглась, щоб він не їхав і зостався в неї на якийсь час. Її лякала нудьга після веселого товариства, котре розважало її в глушині та в самотині. Наркис зглянувсь на неї й зостався. Вона запросила його до себе, щоб він перебрався в школу, в велику горницю, де ночував Левко.

— От тепер я не загину з нудьги, доки Флегонт Петрович вернеться з гастролів, бо матиму в господі веселого пожильця,— говорила Софія Леонівна до Левка й подала йому на повозку свою руку на прощанні.

Левко поцілував її в руку й бажав весело провести вакації. Після Левкового од'їзду Наркис попросив Машу зараз попереносить його манатки в школу й сам туди перебрався.

Надвечір пили чай не на причілку, а в великому покої, бо небо захмарилось і збиралося на дощ. Десь далеко за чагарником та кладовищем миготіла гадючками блискавка. Після чаю Наркис витяг з чемодана новісінькі книжки Байрона, Надсона та Гейне й подав їх Софії Леонівні. Книжки були переплетені в чудові червоні та блакитні палятурки й поцяцьковані золотими буквами.

— Це я привіз вам за вашу добрість та ласкавість маленького гостинця, ваших любих та уподобних вам письменників-поетів,— сказав Наркис і подав їй чепурно оправлені й золотообрізні книжки.

— Спасибі й за гостинець, і за те, що ви пам'ятаєте за мою письменську вподобу. Я справді люблю цих ліберальних письменників більше од усіх. Я з усолодою читатиму їх отутечки в самотині з нудьги та житиму мріями, як ви поїдете, хоч я бажала б вдержать вас до Флегонтового приїзду. Це буде мені на згадку й пам'ятку за вас, за ваші одвідини мене на цій поетичній й цікавій дачі.

— Та й я не забуду, поки й мого віку, і за цю дачу, і за поетичну нашу гулянку на Ра́ставиці,— сказав Наркис, бистро зирнувши в очі Софії Леонівні і потім оглянувши навкруги подовжасту горницю,— як гляну я на цю горницю, на цей садок та на верби навкруги оселі, на

береги річки, то мені все уявляється, що я оце заїхав кудись далеко-далеко, ніби в Бразілію, або в Каліфорнію, або в Сірію. Мені все чогось ввижається, що я тепер десь або в Сірії, або в Персії, десь на далекому Сході, в якомусь східному чудному житлі; все чомусь здається, що там за хатами ростуть пальми та кипариси, цвітуть розкішні магнолії та лимони. Мені все здається, що я приблудився в якесь східне місце. А той праотець Ноє, що висить на стіні, все здається мені картиною Будди або Зороастра. Мені здається, що й ви самі неначе дочка якогось індуського раджі або якогось шейха серед цієї чудернацької обстави.

Наркис устав і почав ходить по довгій світлиці. Він ходив швидко, жваво й уважливим оком оглядав стіни, завіси над вікнами, зілля за образами, вінки з зілля, почеплені на білих стінах. Світлиця була чисто й гарно очепурена, біла. Завіси на вікнах теж були білі. Краса молодої чорнявої красуні ще виразніше виступала, ніби на білому полі картини. Ще виразніше чорніли брови на матово-білому чолі, ще ясніші стали іскряні блискучі очі.

— Мабуть, в вас дуже велика уява, коли ви в цих Микитянах уявляєте себе десь на далекому Сході,— сказала Софія Леонівна й милувалась сама кожним рухом молодого красуня.

І вона в той час почутила, що Флегонт Петрович одразу зник з її серця й пам'яті; їй одразу здалось, що він десь дівся, кудись поїхав і вже більше не вернеться до неї. Молодий красунь ніби навіки заслонив Флегонта Петровича гарним видом, пишними очима, своєю стрункою постаттю. Під впливом Наркисових мрій та фантазії їй уявлялось, що Наркис в господі вже заступив місце Флегонта Петровича.

Наркис жвавою ходою приступив до неї, вхопив її за руку й неначе впік гарячими червоними устами. М'які вуса ніби погладили її по руці; потім він притулив її до свого твердого чола й схилився на її плече. Софія Леонівна й незчулась, як обвила його міцну шию рукою й цілувала його в чоло, в уста, в щоки.

— Софіє Леонівно! тікаймо кудись далеко. Їдьмо в Швейцарію на будлі-яке поетичне озеро, оселимось там в горах над озером в невеличкому місті й будемо там жити й кохаться, доки й нашого життя. А як не хочете тікати в Швейцарію, то тікаймо ще далі, в Америку або

в Індію, куди забажає ваша душа. Заїдемо в далекий край, щоб тутешні люде й не знали, де ми знаходимось і що з нами трапилось і де ми ділись.

Він дивився їй в очі, цілував в чоло, пригортав до себе, неначе втратив тяму й пам'ять. В очах виявлялось неначе божевільство, в рушеннях виявлялась дикість.

Софія Леонівна тільки мовчки дивилась на його, не вмикувалась в його розмову й тільки милувалась його палом і дикими, наче непритомними рушеннями.

— Тікаймо звідсіля хоч зараз. В мене грошей багацько. Моя мати удова й любе мене, як свою душу; вона сприятиме нам, слатиме мені грошей, скільки душа моя забажає. Вона нас не покине в небезпечності на одчай,— говорив в нестямці Наркис швидко та дрібно якимсь нервовим, роздратованим голосом, яким говорять нервові пещені та вередливі діти.

— Навіщо нам тікать? Мені такий вчинок в коханні зовсім-таки не личить. Ніяково мені кидать чоловіка й дитину, бо я повинна й мушу додержувать свою повинність, що стосується до їх обох. Коли ви мене так щиро й гаряче кохаєте, то кохаймось тутечки; поїдемо на якийсь час в Петербург, коли схочете, знов вернемось і кохатимемось, доки й нашого віку,— говорила Софія Леонівна спокійним рівним голосом; і було знать, що вона не вагалась в своїх думках, бо по своїй деспотичній вдачі вона була й не здатна до вагання ні в чому.

— Я без вас не животітиму на світі, не хочу животіть. Я це почуваю в своєму серці. Я занидію без вас, загину, зачеврію, як квітка в спеку. Ви моє життя, всі мої радощі, моє щастя,— шепотів він, наче божевільний, і не міг оступиться од неї, неначе його держала якась непереможна сила й не пускала його ані на ступінь од неї.

Надворі вже поночіло. Маша в пекарні готувала вечерю. Петруша вже спав. В горницях було довгенько тихо. Несподівано Маша гуркнула дверима в сінях. Наркис одскочив од Софії Леонівни на кілька ступенів і почав швиденько ходить по світлиці од кутка до кутка. Маша одчинила двері, прийняла з стола самовар, познаходила в пічурці тарілки й розставила їх на столі для вечері.

— Чи вже готова вечеря? — спитала в Маші Софія Леонівна.

— Атож! зараз подаватиму, бо юшка перестоїть; саме час вечеряти,— одповіла Маша й хутчій вибігла в сіни.

Наркис знов ухопив в обнімок Софію Леонівну, щільно й міцно пригорнув її до себе й поцілував в уста і в руку, неначе на прощання. Він був зобиджений, бо не звик брать одкоша од паннів та паній, а намóга пещеного Наркиса, щоб вона тікала з ним, та ще й зараз, трохи надокучила їй.

— Це я прощаюсь з вами. Піду до отця Зіновія, переночую в його, а завтра вранці покатаю до вокзалу й поїду додому,— сказав трохи сердито Наркис, одвернувши вид і дивлячись на стіну,— хто кого любе, той повинен жити в парі. Це моє щире пересвідчення, і я ані хибить не поступлюсь ним нікому.

— Схаменіться! опам'ятайтесь! Це, мабуть, кохання запаморочило вас, довело до нéстямки. Ви ж мій гість, а не отця Зіновія. Подумайте лиш, що скаже отець Зіновій, як ви впроситесь до його на ніч, покинувши ні з сього ні з того мене. Ви нервова й вередлива людина. Коли що робиться не по-вашому, то ви зараз стаєте гопки й вередуєте, мов дитина. Побудьте в мене, хоч доки вернеться Флегонт Петрович або хоч тижнів зо два, зо три, бо мені без вас буде тут в глушині важко й нудно. Я вже й так перенудилась багацько часу в самотині.

Маша подала вечерю, поставила пляшки горілки та вина. Блиснула блискавка й перемогла світло од лампи й осяяла горницю, як удень. Затріщав грім. Одразу полив наглий, тучний дощ. Од краплистого дощу школа неначе затріщала, залускала, а потім застугоніла. Дощ порощив у вікна, піжив над вербами, котрі ніби зашуміли од вітру. Софія Леонівна й Наркис неначе не чули грому, не бачили блискавки. Вони випили по маленькій чарці горілки й сіли за вечерю. Софія Леонівна тріскала на всі зáстави шинку, неначе нічого перед тим і не трапилось. І кохання, і женихання додали їй апетиту й смаку, неначе приємне гуляння в човні на ставу та на Раставиці. Наркис їв без смаку, якось механічно, сливе без свідомості. Палке кохання, незгода милої зараз їхати з ним в далекий край стурбувала його, збентежила й навіть розсердила. Він сидів надутий та понурий і за вечерею й слова не промовив до Софії Леонівни.

Увійшла Маша й поприбирала з стола посуд. Вони обоє випили по чарці вина й довго мовчали, помаленьку

п'ючи вино чарка за чаркою. Наркис сьорбав вино ніби знéхотя, навіть не почував, який у йому смак.

Заливний дощ піжив і лив, як з відра. Наркис напиндючився, насупився й не дивився на хазяйку. Це випещене паненя було мазане ще змалку. Пестив його батько; він був і мамин мазун, бо мати вволяла його волю, сприяла йому в усьому, навіть в дитячих дурощах; двірська челядь слухала й корилась йому в усьому й назахват хапалась догоджать йому. Як він став паничем-красунем, панни залицялись до його, панії тішились ним, як веселим і жартовливим хлопцем, і запобігали в його ласки, маючи його на приміті, як чудового жениха для своїх дочок. І з Наркиса вийшов палкий, опришкуватий та вередливий панич, котрого можна було гладити, як чорного кота, тільки за шерстю, але не проти шерсті.

Довго сидів Наркис насуплений, аж ніби сердитий; потім раптом устав, надів пальто, взяв зонтик, ступив зо три ступені до Софії Леонівни й почав прощатися.

— Куди це ви налагодилися йти? Опам'ятайтесь! Подивіться лишень, що діється надворі. Дощ аж хлющить і ллє, як з відра, — сказала Софія Леонівна й глянула на його здивованими очима.

— Софіє Леонівно! скажу вам просто і виразно: одколи животіє світ, мабуть, не було такої нездатливої та непоміркованої в коханні людини, як ви. Піду ночувать до отця Зіновія, або до псаломщика, або до механіка в питель. Будлі-де переночую цю ніч, а завтра вранці поїду додому до матері. Прощайте! та вибачайте, що я помилився. Я людина щира, нехибна, а ви...

— Ви чи не розсудливі, чи безтямкі; вже й не знаю, як і назвати вас. Ви ж вихопились з Києва в самих лакованих ботинках, зовсім по-паничівській, неначе кудись у гості в Києві, навіть колоші забули взять. Одколи світ стоїть, не було, мабуть, такої вередливої та непоміркованої людини. Он гляньте, що діється надворі.

Софія Леонівна вхопила його за руку, повела в сіни й одчинила сінешні двері. З стріхи дзюрчала вода суспіль на всю довжину покрівлі. Надворі було поночі, аж чорно. І небо, і земля неначе злились докупи в якійсь мокрій безодні. Дощова вода з полів стікала з згористої місцини в село шляхом на вигон, залила ввесь вигон та леваду. Було поночі, неначе в льоху. Тільки за ставком над ви-

сокими вербами було видно на двох верхніх етажах питля два рядки ясно освічених вікон, а коло їх з високої трубидимаря валував клубками червонуватий дим з іскрами з олійниці. Здавалось, що зараз за вигоном скаженіє збурене хвилями море, а на хвилях стоїть корабель з двома рядками освітлених вікон та з паровою трубою, звідкіль валує іскряний дим.

— Невже ви пірнете в цю мокру чорну безодню з нестямки та з нетямучості? Од кохання на вас найшла не́стямка й дурість.

Наркис стояв і мовчки дивився. Блискавка раз у раз блискала. Було видно, як удень, що на вигоні стояв ніби здоровий ставок, що й леваду за вір'ям вже залила вода, звідкіль вона стікала в став, лилась з кручі й шуміла та ревла, мов здоровий водоспад. Десь далеко коло питля чи коло греблі так само страшенно шуміло, неначе стогнала гребля під натиском і вагою силенної сили води.

— Ой боже мій! це ж, мабуть, од заливи стало вже повіддя в Раставиці, — бідкалась Маша і все хрестилась по тричі, як тільки вдарив грім, — це ж, мабуть, ставок розлився, коли вода затопила вже вигон. Як блискавка блиснула, то я вгляділа, що на сугорбі церква стоїть вже над водою, а брама й баркан кругом цвинтаря вже стоять у воді. Вода вже дійшла сливе до дякової хати й клуні. Ой що ж ми робитимемо, як оце вода залле й школу?

— Потопимось, як заздалегідь не повтікаємо, — сказала Софія Леонівна трохи неспокійно, бо вода була вже недалечко й од воріт школи.

— А що ж це так страшно шумить та реве отам коло питля? — спитала Маша.

— Це, певно, мірошники попіднімали всі заставки коло питля на лотоках та в спусті. А може, то вода вже прорвала греблю й шубовснула на городи та левади, — обізвавсь трохи сердито Назарів.

— Ще, надісь, і Суходольського залле залива в питлі або, може, й понесе на хвилях в Рось, коли він порався на греблі та не встиг сховаться в питлі, — жартувала Софія Леонівна.

Маша злякалась, аж пополотніла. На спусті вода ревла, неначе на Ніагарі; за левадою на кручі теж вода шуміла страшенно. А дощ хлющав, аж пищав, а на небі блискавка раз у раз блискала. Разуразний грім гуркав

та тріщав, неначе десь поблизу йшла страшна баталія і стріляли з гармат та рушниць.

— Зачиняй, Машо, мерщій двері, та тікаймо в кімнату, — сказала врешті Софія Леонівна й повела за руку Наркиса в покої.

— Якби ви в цей час пішли ночувать до отця Зіновія, в отаку негідь та сльоту, він подумав би, що я полаялась з вами й вигнала вас з хати. А мене в Києві вже й без того обнесли та ославили, що я і лайлива, і непомирлива, і вередлива... як от ви, — казала на ході Софія Леонівна і при тих словах зачинила в кімнаті двері, ще й защіпкою защепнула.

Після картини чорного та мокрого страховища надворі біла, ясна й тиха світлиця була привітна й гарна і світилась, мов перлина.

— Отут ми будемо, неначе в салоні в Ноєвому ковчезі в час потопу, — та й нам обом буде приємніше сидіть отутечки в захисті та в спокої, ніж тиняться десь на чужій чужині й поневірятись в якійсь сірій безвісті.

— А хіба ж у Києві мало таких, що побрались, трохи пожили вкупі та й розійшлися. Адже ж і брат в первих отця Зіновія, оперний артист, оженився на артистці, а потім розійшовсь і живе собі окроме з другою, і люде ж не тюкають на його. Чом би пак і вам не розійтись з своїм чоловіком? Там десь на чужині, в далекій далечі ми могли б і повінчаться і жили б щасливо в парі.

— Ви, Наркисе, вигадуєте щось таке, що ні до бога ні до людей, як кажуть на селі. Мені ніяково кидать чоловіка, бо він дуже добрий, мирний і любе мене, як свою душу, хоч і про людський поговір мені байдужісінько, бо я вас щиро покохала, так покохала, як ніколи не кохала Флегонта Петровича. Полюбила вас, і сама незчулась, коли й як.

— Їдьмо в Швейцарію! Я там куплю віллу над озером і запишу на ваше ймення. А потім ми повінчаємось і...

Але він ще не встиг скінчить своєї думки, як десь поблизу вдарив такий страшний грім, що в шибках тахлі задзвеніли й трухляві вікна заторохтіли. Блиснула блискавка, і в світлиці стало видно, як удень. З темних образів глянули лиця святих. З одного подовжастого образа на три персоні виглянули три мироносиці, неначе вигулькнули з темряви на одну мить і знов сховались.

Наркис жахнувсь і кинувся, але небоязка Софія Леонівна стояла непорушно.

— Вдарило десь близько, може, влучило в дім отця Зіновія, — сказала Софія Леонівна.

Знов блиснула блискавка, вже зелена, і світлицю неначе осяяло проміння зеленого сонця. Біла світлиця в одну мить уся позеленіла й освітилась, неначе наскрізь, зеленим вогнем. У вікнах майнула зелена дякова хата й комора, зелена вода на току коло подів. Перед Наркисом стояла Софія Леонівна, уся зелена, тільки й чорніли її очі та брови. Од враження після недавньої гулянки на човні між зеленими берегами Наркисові уявилось, що десь він стоїть під зеленими вербами або опинився чудом в якомусь кришталевому русальчиному палаці на дні, що і сама Софія Леонівна стала русалкою і стоїть не на червонястому плахтяному килимі, а десь в печері на дні, застеленому перлами та коралами.

Знов вдарив грім десь далі, за чагарником. Майнула золота смужка, оперезала сливе половину неба й неначе вскочила в усі вікна червоним промінням. Світлиця стала червона, неначе облилась кров'ю. Всі прикраси на стінах одразу стали червоні. На васильках за образами, на вінках з зілля, почеплених по стінах, неначе запеклась кров. Праотець Ноє на здоровій картині почервонів, а біла борода стала рожева. Софія Леонівна стояла червона, неначе зацвіла, як маківка на городі.

— Ну та й ілюмінація на небі! — промовила стиха Софія Леонівна. — Ви, Наркисе, в цьому огняному червоному світі неначе червоний Мефістофель в «Фаусті» на сцені. В вас і вуха стали червоні, — і при тих словах вона оповила його шию гарячими, заголеними до ліктів руками.

Наркис дмухнув і загасив світло. Блискавка блискала щохвилини то білим, то зеленим, то червоним світом. В світлиці мінявся світ, ніби на сцені. В темній світлиці світ та блиск став дуже ярий та різкий. Вони обоє стояли й милувались, ніби фантастичною картиною, фантастичним світом. Наркис неначе очамрів од того дива: він любив усе фантастичне, бо мав велику уяву зроду.

— Нащо ви загасили світло? Хочете грать навпомацки в піжмурки, чи що? — спитала Софія Леонівна.

— Ні; це я граюсь в ілюмінацію та фейєрверки. Мені тепереньки все уявляється, що я в якомусь кришталевому

храмі або палаці Шехерезади, де сяють чарівні вогні через кришталь, як розказує Шехерезада в казках.

— І прийде ж у голову така шехерезадська нісенітниця! А мені все перед очима манячить світлиця в микитянській чепурно вимазаній школі. Чи зостанетесь же на ніч в цьому палаці Гаруна Аль-Рашида? Не втечете до отця Зіновія в прозаїчні покої? — спитала вона підлесливим солоденьким голосом. — Зоставайтесь в мене, доки схочете, бо я не звична жити в самотині якимсь одлюдком, як чернець у скиті.

— Ні, не втечу. Та як його в таку негідь тьопаться по калюжах, сливе по коліна в воді, — одповів він вже помирливим голосом і сів поруч з нею коло вікна й милувався блиском та світом на воді на вигоні, котрий став схожий на здорове озеро, де по воді, по вербах, по церкві і за вір'ям по леваді миготів то білий, то зелений, то червоний ярий блиск.

Дощ згодом все меншав і опівночі перестав. Надворі стишилось. В покоях було тихо, анічичирк! було ще тихіше й мертвіше після дощового шуму, клекоту та плескоту. Наркис засвітив світло. Вже була пізня доба. Вряди-годи десь далеко-далеко за горами та горбами одгукувавсь неначе здавлений одгомін грому та тучного дощу, неначе од його йшла тиха луна.

— От я і вгамувала ваші палкі мрії та ваш немірко-ваний дитячий потяг до легкодумної далекої мандрівки. Я й не виную вас, бо добре знаю, що ви людина вередлива в бажаннях, недосвідна й дуже загониста, хоч і добра й щира в своїх почуваннях і вчинках. Що вам спаде на думку, ви ладні те зараз же й зробить. Коли ми вподобали одне одного, то й будемо тут кохатись, а не десь в Індії чи в Америці, як вам чомусь заманулося.

На другий день надворі ще зрання зовсім випогодилось. Сонце світило ясно. Село пишалось, як рай, неначе й страшного пекла вночі не було. Перед обідом, як вода постікала і стежки протряхли, Наркисові забажалось піти на греблю та подивиться, якого лиха накоїв страшний дощ. Софія Леонівна й собі схотіла йти на прогуляння, а Петруша реп'яхом причепивсь, щоб і його взяли на гулянку.

Грязюка на піскуватому шляху вже зашерхла, затужавіла й стверділа, тільки в бакаях ще стояла вода. На далеких низинах з мочарів та очеретів підіймався на сонці легенький опар, неначе з окропу та літепла. Верби стояли,

неначе підлиті молоком. На леваді вода потроху зсякала й уникала в пухку землю та грядки. Капуста виникала головками з води, неначе в каламутній воді плавали рядками здоровецькі жаби, побравшись лапами. Став сповнився водою вщерть до вершечка греблі й розлився по городах та левадах. Злива наробила чимало шкоди: поскочувала з полів по покатах снопи, недóкладки та п'ятки в городи й на вигон. В декотрих городах вода повиносила картоплю. На спусті й досі ревла й стугоніла вода й хвилями лилась в городи через тини. Питель підтопило однизу, нижче од греблі. В городах на низинах скрізь стояли в воді верби, груші й вишні.

З питля вийшов механік, поздоровкався й бідкавсь, що вода нашкодила йому: підтопила питель, колеса й лотоки; залила сливе ввесь низ питля, ще й греблю подекуди розваляла.

Наркис і Софія Леонівна, вертаючись додому, забігли на часок до отця Зіновія, щоб побалакать за вчорашнє страховище. Вони увійшли в покої; в покоях був гарнидер та крутанина. Фортеп'ян був застелений рядном, на рядні стояли ночовки та дві яндоли з каламутною рудою водою. Миски стояли в одному кутку, а в кабінеті коло груби так само стояли ночови; серед кабінета стояла балія, неначе помийниця з помиями. Стеля була вкрита мокрими плямами, а подекуди на стелі одвологла глина поодвисала й теліпалась смужками. Очевидячки скрізь по стелі були проточини, а по стінах було знать потьоки. Церковний дім так само був занедбаний, давно вшиваний, як і церковна школа.

— Чи бачите, якого лиха наробила нам злива! От і добре, що Флегонт Петрович зачасу трохи полагодив школу та полатав покрівлю, — сказала Ольга Павлівна, — а от у нас після довгої суші та спеки покрівля розсохлась, як діжка. А тепер нам така морока, що не знаю, коли ми опорядимо та приберемо свої покої.

— А цей фортеп'ян ми купили не за готові гроші, а на виплат в білоцерківського направщика, що направляв у нас старий фортеп'ян. Як не спроможемось виплатить гроші зачасу, то направщик, може, й не візьме назад, так його обпаскудив отой дощ, — говорив отець Зіновій з сутінком бідкання в голосі.

— То візьмете в господа бога засвідчення та й покажете німцеві, що не ви винні, — говорив Наркис всмішки.

— Була б і нам в школі така сама морока, якби Флегонт Петрович не полатав заздалегідь школи. А тепер у нас у школі сухо та гарно, як у віночку: ми мали добрий захист в час страшної зливи, — сказала Софія Леонівна, — а я оце прийшла до вас, Ольго Павлівно, по маленькому ділу: моя Маша ще й передніше жалілась мені, що їй трудно ходить по бутвину на город через скошену леваду, бо колько ходити по стерні: стерня коле її в ноги через панчохи в литки й навіть через черевики. А теперечки їй доведеться брести босоніж через леваду й капусту. В неї чобіт нема, а ходить босоніж вона не звикла. Будьте ласкаві, загадайте Ївзі, щоб вона рвала бутвину на закришку і для вас, і для нас і заносила до мене, доки вода зсякне на леваді.

— Добре. Я скажу наймичкам рвати бутвину і для нас, і для вас, — сказала матушка.

Саме тоді нянька стирала глину на підлозі й чула ту розмову, і потім розказала в пекарні. Ївга підняла Машу на глум.

— Ця Маша удає, що вона спаніла у місті і їй буцімто колько ходить по стерні. Ходити на леваді по стерні то й колько, а як бігать до Суходольського навпростець через вигон по будяках, то й не колько й не мулько. Хіба ми Машині наймички, що повинні носить їй в школу бутвину? Це київське ледащо спаніло й очевидячки одмикує од простої сільської роботи, — глузувала Ївга.

— Прошу вас до себе на чай на причілок. Я вже нудьгую без Флегонта Петровича. Ще добре, що цей панич гостює в мене. Принаймні не так страшно домовиків та злодіїв, — жартувала на прощанні Софія Леонівна.

— Весела сьогодні моя ятрівка. Певно, буде весела доти, доки в неї гостюватиме отой вродливий та веселий красунь, — говорила згодом матушка до свого чоловіка.

Надвечір отець Зіновій з сім'єю пішов до Софії Леонівни пити чай на причілку. Софія Леонівна прибралася, причепурилась, неначе думала йти будлі-куди в гості: наділа ясну сукню, начепила золоті сережки й золоту здорову брошку. На одній руці лиснів золотий браслет. Золоті убори дуже пристававали їй до лиця. На плечі червоніла оксамитова кокарда з стьожок. Вона була надзвичайно привітна і ввічлива до Ольги Павлівни, не бундючилась, розмовляла веселенько, жартувала й піднімала на

сміх та глузування Левка і Наркиса, і свого тихого та мирного сплюху, як вона часом дражнила свого чоловіка.

Саме проти школи залива залила частку вигону, одну леваду й кільки городів. Залива сповнила нижчу частку вигону, і там став ніби ставок. Вода не вникала в намочену землю й не стікала, бо й стікать було нікуди. В той ставочок і в городи, залиті водою, злізлись жаби неначе з усього кутка й, мабуть, на радощах, купаючись, підняли таке квакання, такий гвалт, неначе відьми на Лисій горі в свій відьомський шабас. Вода в ярочку позаливала грядки. Молодиці й дівчата стояли по коліна в воді, підтикавши спідниці, і за́зелень висмикували за гичку моркву та цибулю, неначе удили й витягали жовту рибу та печерували зелені раки.

— Дивіться, як ондечки на городах молодиці та дівчата печерують цибулю та моркву, — жартував Наркис, байдужний до того клопоту та біди.

— В нас на леваді жито й огородина вродили так, що можна б було збу́ток і продати. А тепер, певно, доведеться рятувать моркву та цибулю з води, бо й на нашій леваді вода залила сливе половину городу; вода з полів стікає на вигон, а з вигону в заливу оце кинулась через тин на наш город та леваду, — обізвалась матушка з спочуванням в голосі до молодиць та дівчат, що бовтались у воді.

— А на нашій леваді вода ще й до того прорвала в окопі прірву, ще й провалила таки добре провалля. Наробив дощ і нам багацько шкоди, — бідкався отець Зіновій.

— На наших буряках, де вода спала і вникла в землю, вже пожовкла гичка, а на огудину впала падь; гичка на буряках буде гнисти, як не вдарить сонце та не обсушить. Збавило й нам огородину, — бідкалась і собі матушка, аж зітхнула.

— Ну та й репетують же капосні жаби! І де їх набралась така сила? Збіглись, надісь, з усього кутка, неначе дівчата на вечорниці, та й ро́бять гірше од дівчат. Чи чуєте? аж скрегочуть, аж скиглять, мов собаки,— жартував Наркис.

— Це, мабуть, оті водяні артистки поз'їжджались в новий ставок на гастролі, бо зачули добрий поживок, — додав жартів отець Зіновій.

Після чаю гості ще довгенько сиділи й весело балакали. Ольга Павлівна розважила себе трохи в веселій ком-

панії; вона очевидячки була рада, що вряди-годи можна було приємно провести якийсь час з розумною й просвіченою людиною на селі, де рідко трапляються гості. Софія Леонівна й Наркис провели їх навкруги садиби через вигон аж до дому.

— Як Софія Леонівна не дметься та не вередує, то мені здається, що кращої од неї людини й на світі трудно знайти: тоді вона весела, привітна й звичайна в розмові, як подобає столичній панії, і в її розмові й сліду нема нічого різкого. І чого-то вона зараз ніби зчорніє на виду й поганшає, як дметься та бундючиться? От примічай! — говорила кмітлива по-жіноцькій матушка.

— Одже ж ти правду кажеш. Жінки лучче кмітять та все прикмічають, ніж ми. Вона часом стає чорніти на виду тоді, як сердиться та чогось бришкає. Чи не слабує вона часом на якусь хворобу, що в неї біле зроду лице іноді одразу стає ніби смугляве й темнішає, а вона стає тоді опришкувата, зла й деспотична, — говорив отець Зіновій стиха, щоб часом будлі-котра наймичка не підслухала десь за дверима.

VIII

Наркис Назарів пробув в гостях в Софії Леонівни ще десять день. Як тільки була година надворі, він ходив з нею на прогуляння на греблю до питля, швидко побратався з механіком, навіть з Суходольським і мірошниками, бо був негордий і поводився з усіма запанібрата. Часом він брав у їх човна й гуляв по ставку та по річці, посадивши в човен Софію Леонівну та Петрушу.

У питлі вже піднімали їх на сміх та глум. Механік казав знайомим, що один чоловік Софії Леонівни поїхав на гастролі, а другий її чоловік приїхав теж на гастролі до неї, певно, на зміну. Вже і отець Зіновій, і матушка дивувались, що цей вродливий панич занадто довго гостює в гарної й молодої панії, та ще й в опрічному домі, що стоїть на одшибі. Поговір пішов по селі, але Софія Леонівна була столична й ліберальна людина і не вважала ні на які поговори.

Одного дня вранці Софія Леонівна переслала через Машу записку отцеві Зіновієві й просила, щоб він дав коні одвезти панича на вокзал в містечку. Отець Зіновій аж цмакнув з досади й почухав потилицю, бо в жнива

саме йшла робота на полі, але згодився, хоч недоброхіть, і звелів наймитові запрягти коні й одвезти панича в містечко. Наркис прибіг, подякував за коні й похапцем попрощався з усіма. Софія Леонівна сіла на повозку, щоб провести його аж за питель до царини.

Вони поминули питель і олійницю й спинили коні коло магазину, в котрому зсипали привезену звідусіль пшеницю та складали мішки з питльованим борошном, вже недалечко од коловорота чи царини. Софія Леонівна встала з повозки, попрощалась з Наркисом і тричі поцілувалася з ним на розпрощанні. Вище од питля й коло магазину стояла здорова валка возів з пашнею, і поралось багато людей, котрі зносили мішки з пшеницею в магазин. Але Софія Леонівна не вважала на селян, та ще й не місцевих, а таких, котрі понаїжджали звідусіль з далеких сіл. Як столична людина, вона не соромилась мужиків, як не соромилась волів, що теребили сіно або ремигали, прив'язані до війя, бо думала, що одні воли стоять коло возів з рогами, а другі — в шапках та в брилях, і тільки в тому була в їх одличка. Але з високого ганку коло питля було добре видно бричку, і декотрі мірошники бачили, як Софія Леонівна цілувалася з Наркисом, і зараз розказали за це в питлі механікові й Суходольському. Чутка про ці поцілунки пішла по селі, дійшла й до матушки, наймичок і наймитів.

— Так он яка столична моя ятрівка! — говорила вона до отця Зіновія. — Я ще й передніше заздрівала їй, що вона закохалась в Наркиса, а Наркис не дурно одвідав її в наших Микитянах.

— Це ж він зумисне приїздив на гастролі в Микитяни, — сказав отець Зіновій всмішки.

— Флегонт Петрович поїхав на гастролі в Оренбург, а Наркис приїхав на свої гастролі в Микитяни,— додала матушка. — Шкода мені Флегонта Петровича. Софія Леонівна, очевидячки, його дурить.

— А Флегонт Петрович, може, піддурює Софію Леонівну. Певно, в артистів така вже поведенція, що стосується до лицяння й кохання. Та загалом і в своєму житті вони не дуже-то статковиті люде, бо марнують гроші не по-нашому, — додав отець Зіновій.

— Як я оце гаразд досвідчилась за все, то виходе, що Софія Леонівна не варта доброго слова, — сказала матушка, зітхнула й задумалась.

Минуло п'ять день після Наркисового од'їзду. Софія Леонівна передала через Якова записку отцеві Зіновієві й просила, щоб він дав коней, бо їй доконечно треба було поїхать в містечко буцімто за усякими закупками. Але справді їй не треба було нічого купувать. На од'їзді Наркис обіцяв подавати за себе звістку двічі на тиждень і просив одписувать йому як можна частіше. Вона сподівалась од його листа. Але вона вже досвідчилась, що на селі люде дуже цікаві, бо і чужі, і навіть родичі розпечатують чужі листи й читають їх з нудьги, мов газети.

Софію Леонівну брав і острах, щоб часом цікаві писарі в волосній управі або й сам отець Зіновій і матушка не перехопили й не прочитали листів од Наркиса. Вона наважилась двічі на тиждень брати коні в отця Зіновія й їздити в містечко на пошту, щоб самій забирать Наркисові листи й разом з тим посилати до його й свої. Отець Зіновій почухавсь, скривився з досади, але мусив дати коні й вирядить підводу в містечко.

Через кільки день Яків знов приніс лист до отця Зіновія. Софія Леонівна знов просила коней. Батюшка розсердився, але мусив вволить її волю: він думав, що то брат так часто пише до неї потрібні листи про свої артистичні справи. Через три дні вона знов просила дать їй коні. Саме тоді вже почалась возовиця. Коні й наймит були потрібні для роботи вдома. Хоч отець Зіновій любив розвагу в компанії, але він був хазяйновитий, практичний і навіть запопадний в життьових ділах і падкував коло хазяйства. Він пішов до школи й просив братову вибачить йому на цей раз і одкласти поїздку надалі, бо треба возить снопи й користуваться сонячними днями.

— Вибачайте, будьте ласкаві, на цей раз. Надворі година й суша, і ми хапаємось звозить снопи в тік зачасу. Чи не могли б ви одкласти поїздку на кільки день? А потім згодом я ладен давати вам коні й наймита хоч і щодня.

Софія Леонівна одразу насупилась, одвернула лице й дивилась у вікно проз отця Зіновія, а потім навіщось почала стукотіть рукою навідлі по столі: то в неї був звичайно знак, що вона сердиться.

— Мені доконечно треба сьогодні навідаться на пошту. Сподіваюсь од Флегонта Петровича листа з грішми, — одповіла вона й замугикала якусь пісеньку; це було прикметою, що вона розприндилась і стала зла.

— Коли ж тепереньки в нас саме гарячий час. Ми розпочали возить снопи. Доки година, нам не можна гаяться ані дня, бо часом несподівано лине наглий тучний дощ і замочить недокладені або незавершені стіжки й помочить в полі недóбірки полукіпків.

— Гм... гм... гм... — мугикала натуриста братова і вже далі нічого не казала. Вона й тямку не мала, що то значиться на селі якась там возовиця, та усяка жнив'яна крутанина, та якісь полукіпки та недобірки. В неї на думці був тільки красунь Наркис, котрий здавався задля неї вартнішим без міри од якихсь стіжків та недокладків, зовсім для неї не потрібних.

Отець Зіновій попрощався й пішов на пораду до жінки.

— Та це вона літає на пошту, бо, мабуть, забирає листа сама од свого полюбовника та подає йому свої писульки, — сказала матушка, — якби до неї слав листи Флегонт Петрович, то передавав би нам поклін та й звістки за себе; а вона чомусь нічого такого не каже нам.

— Одже ж ти вгадала. Он куди вона гне! Он чого так надить її пошта! а вона так жадає листів, неначе од тих листів залежиться її щастя й доля. Нехай же братова сидить у школі та не рипається.

Софію Леонівну брала нетерплячка. Без Наркиса їй став світ немилий, а школа була противна. Листи од милого розважали її в самотині й ворушили мрії. Вона читала листи од його й неначе розмовляла з ним, бачила уявки його пишні очі й червоні уста. Вона послала Машу на куток, щоб найнять в будлі-якого заможного чоловіка коні, але Маша тільки дурно ходила по кутку: усі коні й воли, і люде були в полі на роботі. Другого дня ще світом вона збудила Якова й попросила, щоб він пішов пішки на пошту, одніс лист на пошту й забрав листи до неї.

— Потривайте ж, пані, я піду додому та передніше помолюсь богу та поснідаю, та скину оцього крамного жупана й надіну просту, саморобну свиту, бо, може, доведеться в дорозі й заночувать... Та дайте мені завдатку хоч півкарбованця, бо мені треба дещо купить на торжку.

— Нащо ж тобі ночувать, коли до містечка всього десять чи дванадцять верстов? А як я дам тобі завдаток, то знаю вже, де ти ночуватимеш та, може, й співатимеш по вулицях: «Ой ти Гриць, я — Маруся». Йди зараз та

поспішайсь, бо як заночуєш по дорозі в селі в шинку, то матимеш не карбованця, а тільки півкарбованця, — сказала Софія Леонівна й махнула рукою на дорогу. Вона заздрівала вже вперед, де-то заночує Яків в дорозі.

Яків хапком поснідав і пішов. Надвечір він вернувся й приніс листа од Наркиса. Наркис писав про свою гарячу любов до неї, писав, що не може жити на світі, не бачивши її щодня, щогодини, а на кінці листа подав звістку, що надумався з кількома товаришами перейти в петербурзький університет і виїде з Києва в Петербург на другу пречисту. Він просив і благав її, щоб вона одпросилась в Флегонта Петровича в Петербург ніби до своєї матері, виїхала з дому і ждала його в гостиниці «Лев», що недалечко од вокзалу; він заїде за нею в гостиницю, і вони вдвох поїдуть в Петербург, де й житимуть вкупі в Знаменській гостиниці.

Така звістка неначе колька шпигнула її в серце. В неї була думка кохаться з Наркисом у Києві потаємці, так щоб чоловік її цього не запримітив і навіть не догадавсь, бо вона не вважала на своє кохання й на зраду чоловіка, як на якусь провину або на злочинок.

«Кохання й лицяння це ж звичайна річ у кружку артистів і артисток. Поїду з ним в Петербург і житиму, доки прохолоне моє серце й згасне почування. Піддурю Флегонта Петровича, скажу, що поїду в Петербург на якийсь час до матері та одвідаю рідню й передніших приятельок та знайомих; поживу там якийсь час, бо занудилась у Києві, на провінції», — подумала Софія Леонівна й наважилась їхать в Петербург з Наркисом в призначений день.

Через тиждень отець Зіновій, впоравшись з роботою, пішов до Софії Леонівни й сказав, що коні й погонич тепер вольніші од роботи і він даватиме для неї коні, коли їй треба буде.

— Спасибі вам, але ви опізнились... Коней мені тепер не потрібно; якось обходилася без коней, то й обійдусь і далі, — сказала вона злим голосом і сиділа мовчки насуплена, навіть не дивилась на отця Зіновія, ще й пісеньку замугикала. На прощанні вона ткнула руку отцеві Зіновієві, навіть не підвівшись з стільця.

— І Софія Леонівна така ж пещена столична панія, як і Наркис. Розпринділась і говорить не хоче зо мною,— говорив отець Зіновій до жінки, вернувшись додому,—

ці артистки й артисти звикли, щоб з ними усі панькались та цяцькались. Отам у Києві розпестили їх багаті прихильники до співів, дають для їх розкішні обіди, дають на сцені багаті подарунки, справляють бенкети, неначе запобігають в їх ласки, мов у великих особ, і не тільки в їх, але і в їх жінок або чоловіків. Так і знать, що й Софія Леонівна вже спещена таким паньканням, як і всі артисти. От і вередує та вигадує якісь примхи саме в жнива, коли в хазяїнів аж чуб мокрий од клопоту, тяганини й крутанини.

— «Кричить Гандзя, репетує; ніхто її не рятує», — сказала Ольга Павлівна словами пісні,— я не люблю потурать примхам. А Флегонтові Петровичу ти таки напиши або хоч натякни йому про Наркиса, щоб він за все догадавсь та припинив оту пещену столичну панію.

— Якось ніяково мені вмикуваться в це діло, хоч би це стосувалось до рідного брата. Може, то в їх така поведенція в тому артистичному товаристві, яка буває в великому панстві, що артист їде кудись в один бік на гастролі, а його жінка їде в другий бік так само на свої гастролі. Бог з ними. Нехай роблять, як собі схотять. Та й ти не микайся в їх сімйові справи, щоб часом не вийшло між ними сварки та змагання. Вони, бач, люде іншої верстви, мають інші звичаї: що нам нечля, те, може, в їх звичайна річ,— сказав отець Зіновій.

Тим часом між слугами так само почалась колотнеча, як і між двома сім'ями родичів. Ївга довгенько заносила в школу для Маші бутвину на закришку та картоплю, але їй згодом це надокучило. Вже й вода зовсім зсякла на леваді, вже й грядки на леваді протряхли і затужавіли, вже й нова гичка наросла, а Ївга все заносила щовечора в школу бутвину й картоплю. Врешті ці заносини їй остогидли, і вона зумисне не занесла в школу бутвини й картоплі. Маша ждала до смерку, а Ївга не приходила з кошиком. Вона пожалілась Софії Леонівні на Ївгу.

— То біжи мерщій на город та нарви бутвини й накопай картоплі на завтра на обід,— сказала Софія Леонівна.

— Як же я рватиму бутвину по́лапки, коли вже стало поночі? Нехай нам «хохлуші» носять, як і передніше носили, — огризалася Маша.

Яків саме тоді приніс оберемок свіжої соломи для себе на постіль і зараз розказав за це Ївзі й наймитам.

— Ото, чортова твар, яка пишна! — гомоніла Ївга на Машу за вечерею.— Нехай же ота київська коза-дереза сама ходе по бутвину, бо я їй не наймичка. Ото як розібралась на селі ота чортова супоста́ть, оте міське ледащо, — говорила Ївга до Якова.

Софія Леонівна зараз-таки, не гаячись, написала до отця Зіновія записку й жалілась, що Ївга дуже великорозумна, не занесла ввечері в школу з городу бутвини, ще й Машу лає та потріпує, докладає усякі прізвища. Отець Зіновій теж одіслав о́дписку, що наймичкам часом ніколи заносить у школу бутвину, бо інколи в їх буває так багато роботи, що і вгору ніколи глянуть.

На другий день ввечері Софія Леонівна пішла до отця Зіновія на чай. За чаєм матушка почала встоювать за Ївгу, щоб не обважнювали її в роботі, і просила, щоб Маша сама ходила на город по закришку, бо в жнива дівчатам і без того так багацько роботи, що вони насилу зможуть увинуться. Опріч того, Маша щодня брала в школу другу пару відер, щоб наносить для себе води з криниці, і була повинна зараз относить відра до матушки. Але, полаявшись з Ївгою й нянькою, вона зумисне не относила відер Ївзі. Наймички сливе щовечора мусили бігать до школи й брати позичені відра, тимчасом як Маша тільки походжала коло школи та глузувала з «хохлуш».

— Загадати наймичкам я можу, а присилувать їх до цього діла не можу, бо ви самі добре знаєте, що з силуваної роботи поспіху не буде, — сказала матушка.

І Ольга Павлівна просила, щоб Маша щовечора сама приносила відра, бо саме ввечері потрібна друга пара відер, щоб носить воду з криниці й поливати в шапликах обмішку з полови, дерті та всяких там одвійок та од'ємин для корів.

— Я не вмикуюсь в якісь там справи наймичок та наймитів. За це вони самі повинні дбати і знати. Я й не знала за ті відра, — забурчала Софія Леонівна з досадою в голосі і зараз почала стукотіть пальцями по столі і, по своїй чудній звичці, замугикала якусь пісеньку без слів, що в неї було прикметою злостування й гніву.

Матушка зобидилась і замовкла. Вона бачила, що ця столична панія просто-таки нехтує нею, неначе сільською молодицею, перед котрою можна виявлять свій гнів та досаду на всякий спосіб, навіть не дуже делікатний і зви-

чайний. Софія Леонівна мовчала й чогось дивилась в куток на образи, одвернувши лице, а згодом устала і попрощалась незвичайно, гордовито, неделікатно. Кмітлива матушка все це прикмітила й мовчки подала їй руку на прощанні. З отцем Зіновієм вона й не попрощалась.

— Ой, коли б оця проява швидше їхала до Києва. Їй в усьому в нас догода, а вона розприндилась та надулась, як індик, неначе я чимсь скривдила її, — говорила Ольга Павлівна до чоловіка.

— Викишкали з горища в школі одного сича, а натомість в самій школі зосталась петербурзька сова, ще настирливіша од сича через свої вереди та примхи. Нема їй в нас ніякої недогоди, а вона хоче, щоб усі служили їй та панькались з нею, — обізвавсь отець Зіновій з кабінету.

Саме тоді нянька вешталась у покоях і чула всю ту розмову. За вечерею в пекарні вона все дочиста́ розказала слугам.

— Ну, потривай же, Машо! Начувайся тепер! Ми встругнемо цій київській поторочі штуку. Сама тільки походеньки справляє та з своїм Суходольським ходе на прогуляння, а ми повинні ще й услуговувать їй, — обізвавсь один наймит.

— Ще й нас продражнила якимись «хохлушами», ота міська легéза, — додала Ївга.

Через кільки день Яків устав вранці, як тільки почало зоря́ть надворі. Він одсунув засув коло сінешних дверей, одщепив защіпку, взявся за клямку, але двері не одчинялись.

«Що це таке? Може, це злодій підпер дрючком двері та видер вікно й лазив у покої», — подумав Яків і почав торгать дверима. Йому на плечі й на голову посипались улики, загуркотіли й розсипались по землі. Оддалік од дверей лежала підпірка.

— Ой гвалт! школа завалилась! — крикнув з не́стями Яків спросоння, не прочумавшись гаразд.

З пекарні вибігла Маша і тільки лупала переляканими очима. Гуркіт та стукіт в сінях збудив Софію Леонівну. Спросоння їй уявилось, що й справді школа завалилась. Вона одчинила двері в сіни й заглянула через поріг. Коло сінешнього порога лежала здоровецька купа рамкових уликів, а круглі дуплянки поодкочувались геть аж до частокола й воріт. Хвіртка була одчинена, а ворітниці були

обмазані дьогтем; на частоколі коло воріт стримів старий квач од мазниці. Яків витріщив очі й зараз про все догадавсь. Він похнюпився, засоромився й сказав:

— Це парубоцькі жарти. Мабуть, це зробили парубки проти Маші або...

Яків трохи не прохопився, що це зроблено кимсь проти самої Софії Леонівни, але схаменувся, похилив од сорому голову й замовк.

Батющині наймити, обидва дуже мстиві, помстились над Машею. В пізні обляги вони позносили улики з причілка, поскладали на купу й заставили ними двері, а дуплянки поставили зверху на купу, ще й вихилитали й повитягали руко́шма чимало кілків в частоколі, повикидали на покрівлю й пообмазували ворітниці дьогтем. Це була сільська прикмета, що в тій хаті живе нечесна дівка, котра не шанується на вечорницях та на досвітках.

Софія Леонівна вже не могла з переляку заснуть, хоч вона й звикла спати сливе до півдня по звичаю артистів. Вранці після чаю вона написала записку до отця Зіновія й жалілась на його наймитів, бо вважала на їх, як на провинників, котрі вчинили це погане діло. Вона додала в записці, що зла та мстива Ївга, надісь, давала їм пораду й привід в такому поганому вчинку наймитів, що перелякав її й Машу, і Якова вдосвіта, бо вона вже давно пересвідчилась, що Ївга й нянька злостують на Машу од зависності.

Через три дні після тієї події вернувся з гастролів Флегонт Петрович, радий та веселий, що заробив чимало грошей, і застав сліди руїни в садибі коло школи. Софія Леонівна кричала та репетувала, жалілась на батющиних наймитів і наймичок та винувала в усьому Ївгу, що то вона через свою завидливість та злість на Машу зробила змову проти Маші й дійсно вона намовила наймитів на такий неприємний для неї вчинок.

— А хто його вгадає, хто це зробив. Доконче обвинувачувать батющиних наймитів не можна, бо вони б не насмілились зробить такий скандал трохи не в батющиній оселі. В мене така думка та гадка, що це зробили оті мірошники з питля, щоб помститься за Машине залицяння до Суходольського, бо, може, з їх котрийсь вподобав собі Машу та залицявся до неї. А на Суходольського парубки вважають, як на парубка, бо він ходе на вулицю до дівчат.

Флегонт Петрович співав на гастролях з чималим поспіхом, бо привіз з гастролів два лаврові вінки й золотий дорогий годинник, ще й чимало грошей. Але той золотий годинник в його вкрали злодії в гостиниці в номері в першому етажі. Спохвату він не зачинив вікна, лягаючи в постіль, і поклав годинник на столі. Вранці злодій вліз у вікно і вкрав годинник. Чутка за це пішла по місті, і навіть про цю крадіжку в артиста подала звістку місцева газета. Йому піднесли на сцені другий такий самий годинник.

— Отакі всі твої артисти необережні та необачні. А в такої роззяви, як ти, злодії колись поцуплять з номера й гроші, і усю одежу,— докоряла сердито Софія Леонівна.

Після вечірнього чаю Флегонт Петрович повиймав лаврові вінки з причепленими широкими червоними й білими стрічками. Жінка почепляла їх на стіні по обидва боки Ноя, мабуть, задля того, щоб загодить його та піддобриться до цього єдиного свідка Наркисового залицяння, женихання й кохання з нею. Од цих прикрас на стіні світлиця аж покращала й стала наче веселіша.

Флегонт Петрович зараз пішов до брата й братової хвалитися своїми добутками й лаврами. Він запрошував їх прийти в школу та подивиться на вінки.

— Я б і пішла подивитись, коли ж Софія Леонівна сердиться та ремствує на мене за бутвину та відра. Якось ніяково мені йти до неї після вчорашньої нашої розмови,— сказала Ольга Павлівна.

— От і вигадала! Невже ж таки через якусь бутвину, відра та глечики не підеш подивиться на братові лаври? Адже ж і ти, і я зроду не бачили тих лаврів, — сказав отець Зіновій.

— Я й пішла б і подивилась, бо мені цікаво подивиться, — сказала матушка, — але мені ніяково, бо я знаю, що Софія Леонівна трохи ніби сердиться на мене за бутвину та відра.

— Та ви на це не вважайте! Вона сьогодні розсердиться, а завтра, як перенудиться, то вже й пересердиться. Моя Соня трохи палка й опришкувата, але по своїй вдачі вона зовсім не лиха й добра до людей, ніколи нікого не скривдить, — говорив Флегонт Петрович.

Цікава матушка таки не втерпіла, і вони втрьох почимчикували до школи. За ними навздогінці покатали діти. Софія Леонівна привіталась з ними звичайненько, але якось байдужно. Вона вийшла, не причепурившись, бо

вже не було для кого чепуриться. На їй була чорна старенька сукня; голова була не зачесана, розкудлана. Вона скидалась на удову, наче тільки що поховала свого чоловіка. Як Наркис поїхав, вона й справді почувала себе ніби удовою і вже не прибиралась і не чепурилась. З нудьги за ним вона помарніла й зчорніла на виду.

Здорові лаврові вінки з побляклим листом були дуже гарні й були гарною прикрасою в горниці з причепленими до їх широкими червоними, рожевими й білими шовковими стрічками. Стрічки висіли аж нижче од вікон, аж вилискувались на сонці й ніби показували написи на честь і пошану артиста.

— Ой, які ж гарні вінки! А які чудові стрічки з цупкого, добрящого шовку! Аж світлиця од їх покращала,— дивувалась Ольга Павлівна і все доторкувалась пучками до шовкових стрічок, неначе лащилась до їх.

— Ах! з таких лаврів мало користі. Хіба кидатиму лавровий лист в печеню або в юшку. Тільки й придатні до цього артистові лаври, — говорила низьким альтом і неначе сердито бубоніла Софія Леонівна. — От годинника шкода, бо ця річ має ціну.

— Одже ж ти надаремно звеш мене роззявою. Як тільки мої прихильники дізнались, що злодій украв у мене годинника, то через кілька день знов подарували мені стеменно такий другий золотий годинник. От дивись! — сказав Флегонт Петрович і витяг з кишені червону шкуратяну коробочку, одщепнув віко, одчинив і ткнув жінці трохи не до самих очей. — А ба! Хто дбає, той має: і я не такий вже недбайло, як тобі здається.

— Оце так інша річ! От такі подарунки мені до вподоби,— сказала жінка байдужним тоном в голосі.

Артист одпочивав ще тиждень і мусив їхати до Києва на службу, щоб встигнуть прибути на строк. Він не зумисне, а якось випадком випитав у Якова, а потім і в брата, що Наркис, після його од'їзду, більше тижня ще товкся в школі і бавився з Софією Леонівною і що вона сама випроводжала його аж за питель до царини... Флегонтові не сподобалось таке занадто щире панькання та виряджання молодого красуня. Він недоброхіть почав заздрівать свою жінку в нещирості; навіть в його душі з'явився здогад про зраду.

Через тиждень Флегонт Петрович уклався, збираючись в дорогу. Ще звечора навантажили простого кінного

воза його пожитками. На другий день Флегонт Петрович устав раненько, напивсь чаю швиденько ще зрання й пішов з рушницею на луки на прогуляння й на полювання останній раз. Отець Зіновій звелів запрягати коні й лаштувать повозку для Флегонта Петровича. Вже сонце височенько підбилося вгору. Час було виїздить на вокзал на денний поїзд, щоб приїхати заздалегідь, а Флегонт Петрович не вертавсь. Софія Леонівна вже убралась по-дорожньому, наділа свою дорожню широку хламиду, увійшла в світлицю до отця Зіновія й сіла на канапі. Вона сиділа насуплена й мовчала, неначе сердилась і на Флегонта Петровича, і на хазяїна, і на світлицю, і на школу, і на ті зелені луки, од котрих не міг одірваться Флегонт Петрович, як він не силкувавсь.

Розмова не клеїлась. Софія Леонівна супила брови й мовчала. Матушка вешталась і поралася коло снідання. Час минав, а байдужний до виїзду артист не вертавсь.

— Одже ж ще опізнимось на вокзал через отого артиста, — бідкалась аж сердилася Софія Леонівна, — никає десь по мочарах з собакою, мов неприкаяний, неначе там загубив свою долю та й шукає її в очеретах.

— Флегонт Петрович якби зміг, то забрав би з собою в Київ усі луки з очеретами й качками, як Леонід Семенович бажав забрати з собою питель і ставок з острівцями й тополями, — говорив всмішки отець Зіновій. — Ці артисти і справді не дуже-то статковиті люде. Я вже в тому пересвідчився, бо постеріг їх поетичну вдачу. В їх душі, певно, повсякчас тільки й сновигають співи та цвіте поезія.

Софія Леонівна сиділа й мовчала. Вона була сердита й насуплена і ледве здержувала свою злість. Але артист несподівано вбіг у світлицю й почав похапком прощаться та дякувать за дачу й за підмогу харчами. Софія Леонівна встала з канапи, недбайливо й нещиро попрощалася і навіть не подякувала за коні й підводу, і за харч.

Вони приїхали на вокзал вже тоді, як дзвоник продзвонив втретє. Багажний ледве встиг купить білети, а пани насилу встигли вскочить у вагон. Служники вже на ході вагона ледве встигли повкидати у вагон усякі пакунки та завининня.

— Так і знать, що артисти: «видно пана по походу»,— пожартував начальник станції, кинувши народну приказку слідком за ними.

Після од'їзду артиста й його сім'ї отець Зіновій та його жінка почутили ніби полегкість, неначе одбули якусь повинність або панщину. В домі і в оселі знов запанував покій та мирнота. На полі возії вже рішили роботу коло озимини. Наставали ярові жнива. Через завсідню тяганину овес перестояв, укляк і почав сипаться, і косарі з великою труднацією косили полеглий овес та все нарікали на гостей.

IX

Через три неділі після приїзду до Києва, саме на другу пречисту, Софія Леонівна задумала їхати в Петербург нібито до матері в гості і щоб одвідать родину.

— Про мене, їдь та одвідай матір. Це тобі честь і пошана, що ти шануєш і чтиш свою стару матір і родаєшся з своєю убогою ріднею та не цураєшся її. Тільки, бога ради, не барись та не гайся там; без тебе за Петрушею не буде ніякого догляду, бо Маші ніколи доглядать його, — сказав Флегонт Петрович.

Саме на другу пречисту Софія Леонівна злаштувалася в дорогу ще зрання, добре поснідала й виїхала. Але вона попрямувала не на вокзал, а в гостиницю недалечко од вокзалу. Вона сподівалась, що Наркис там вже її жде, бо він писав до неї й призначив день, коли він прибуде в Київ і ждатиме її в тій гостиниці, щоб вкупі з нею вирядиться в дорогу.

Софія Леонівна найняла номер і почала розпитувать про Наркиса Назарова. Але їй сказали, що такого студента в гостиниці нема й не було в останні дні. Вона засмутилася, бо думала, що він вже приїхав і жде її в гостиниці. Увійшла вона в номер, одчинила вікно на вулицю, сіла коло вікна й задумалась, аж голову похилила.

«Може, це він опізнився, десь загаявся в місті, що й досі не з'являється тутечки в гостиниці. А може, трапилась на селі якась несподівана притичина. Поїзд одходе в Петербург через годину саме опівдні: може, він над'їде й додерже свою обіцянку, як писав мені в листі».

Вона сиділа й ждала, дивлячись на вулицю, ловила очима кожну звощицьку дрожку, додивлялась до кожного, хто простував до вокзалу. Вона сподівалась, що двері от-от незабаром одчиняться і Наркис влетить в номер, швидкий, як вітер, і кинеться до неї, вхопить в обнімок.

Хтось зачовгав в коридорі й неначе наближався до дверей. Вона схопилася з місця, мерщій побігла до дверей і раптом одчинила їх.

В довгелецькому коридорі було поночі, неначе смерком. Хтось хапком ускочив у двері близького номера й сховався там. Софія Леонівна знов вернулась і сіла коло вікна. На вокзалі свиснув свисток; вже прибув той поїзд, котрий мав йти на Петербург через півгодини. Душа в неї стривожилась, і вона сливе без свідомості дивилась на вулицю, навіть не бачила, як по вулиці поспішали, сливе бігцем бігли, люде й екіпажі на вокзал.

Софія Леонівна зітхнула важко й не знала, що робить, що почати, і потім, ніби знестямки, раптом вибігла на вулицю, сіла на дрожку й покатала на вокзал. Їй здалось, що вона там зостріне Наркиса. Поїзд вже стояв напоготові в дорогу. В вокзалі не вештався ні один пасажир. Вона вибігла на платформу й оглядала бистрим оком вікна вагонів. Їй здавалось, що вона вгляде Наркиса, як він дивитиметься у вікно. Але паровоз свиснув, ніби крикнув, і поїзд рушив на Петербург.

Софія Леонівна важко зітхнула. Сльози душили її, але вона не заплакала, бо була не здатна плакати й ніколи не плакала. Вона вернулась у гостиницю й зосталась ночувать. Їй здалось, що Наркис, певно, загаявся на селі й опізнився на поїзд і що він конче прибуде на другий день.

Але вранці на другий день її вглядів у вікні один студент, котрий часом заходив у гості до Флегонта Петровича. Вертаючись з вокзалу, він випадком стрівся з артистом і сказав, що бачив Софію Леонівну в гостиниці, як вона сиділа коло вікна й дивилась на вулицю, підперши долонями голову.

— Може, коні поносили, як вона їхала на вокзал, і її викинуло на мостову. Може, вона сидить в гостиниці через те, що вивихнула ноги або руки. Зараз поїду й довідаюсь сам за все,— сказав Флегонт Петрович і похапцем скочив на дрожку.

В його несамохіть майнула думка про Наркиса. Він ще й передніше в Києві примітив, що Наркис надто липнув до неї і що вона дуже прихильна до його. Але він не дуже-то вважав на те залицяння, бо з свого досвіду знав, що до молодої й гарної панії залицяються і пани, і паничі. Але він несподівано чомусь згадав сторожа Якова, як він розказував за вирядження Наркиса з школи, як вона са-

ма проводила його до царини, згадав його осміх при тому оповіданні, згадав, що він чогось ніби засоромився й замовк. І заздріння блискавкою майнуло в його душі й неначе ножем шпигонуло його в серце, і серце занило.

Скочивши з дрожки коло гостиниці, він побіг вгору по сходах, розпитав, в котрому номері була Софія Леонівна, і раптом убіг у кімнату.

Софія Леонівна сиділа коло вікна, обернулась і витріщила на його здивовані очі. Їй чомусь здалось, що в номер убіг Наркис.

— Чому ти оце не поїхала в Петербург та застрягла в цій гостиниці? — спитав Флегонт Петрович якимсь чудним голосом, неначе прошепотів або просичав.

— Опізнилась на поїзд. Поїзд поспішив, чи що. Чи то, може, я винна, що загаялась, бо трапився звощик, в котрого була якась шкапа, та ще й норовиста.

— Чому ж ти не вернулась додому ночувать?

— Навіщо? Я не вернулась тим, що думала їхать нічним поїздом. А вночі заспала, бо мене не збудили оті гультяї номерні. Думаю їхать сьогодні опівдні, бо вдень вже не спатиму й не засплю, — говорила далі Софія Леонівна і якось плуталась в виправдуванні за свій чудний вчинок.

— Ти когось ждала, когось сподіваєшся? Ти ждеш Наркиса? Ти мала на думці їхати з ним в Петербург? Я не думав, що ти зрадлива. Це ж зрада! — крикнув несамовито Флегонт Петрович. Він згадав якісь натякання свого брата, хоч і неясні, на котрі він тоді мало звернув увагу.

Він спахнув, прискочив до Софії Леонівни й сікався до неї, червоний на виду, з каламутним поглядом очей. Зблизька він примітив, що на їй було нове гарне убрання, хоч трохи й побгане, неначе вона виряджалась не в дорогу, а кудись в гості. Це кинулось йому в очі і ще більше пересвідчило його, що вона когось сподівалась в гостиниці.

— Схаменись! одчепись ти од моєї душі! Кого б я тутечки ждала? Хіба ж люде часом не опізнюються на поїзд? Опам'ятайся! перехрести лишень свого лоба. Що за нісенітницю ти верзеш, неначе збожеволів або собачої блекоти наївся,— справдовувалась Софія Леонівна.

Флегонт Петрович з нестямки не знав, що й робить, і бігав од кутка до кутка, як неприкаяний, мов розлютований лев по залізній кучі. Очі блищали лютістю. Він

почервонів, посатанів та репетував на всю гостиницю. Софія Леонівна витріщила на його очі. Цей завжди смирний, добрий та помирливий чоловік ніколи ні на кого так здорово не сердився й не кричав, а тепер став несамовитий, неначе збожеволів. Десь у його взялось таке завзяття, така палючість, що Софія Леонівна тільки дивилась на його здивованими очима й слідкувала за кожним його рушенням. Її брав острах навіть за своє життя. Але в такій лютості та в нестямці Флегонт Петрович здавався їй кращим і навіть більше подобався їй, як і Наркис Назарів дуже подобався їй в час свого вередування та гніву. Паничів і чоловіків з голубиною смирною вдачею вона не любила; навіть нехтувала ними; їй були уподобні чоловіки й паничі палкі, що в усьому трошки скидались на хижих звірів.

— Флегонте! вгамуйся! Ти дурно сердишся й мордуєш себе та й мене своїм безтямким заздрінням. Я й думки не мала їхать з кимсь в Петербург і тебе кидати. Поїду, та й знов приїду, хоч, може, й довгенько там задляюсь, бо я ж давно була в матері, — сказала Софія Леонівна.

Вона добре знала, що Флегонт Петрович любить її щиро й без міри і, через свою любов та добрість, простив би їй, хоч би вона його й зрадила.

— Де це в тебе взялась така любов до своєї рожденицї? Ти ж було з нею тільки сваришся та лаєшся щобожого дня. Може, тобі замандюрилось вилаяться з нею всмак, бо ви давно вже лаялись. Про мене, й їдь! Я тебе не силую зоставаться. Але як ти мені не вернешся через десять день або й швидше, то я усе спродаю і хіба що вартніше в хаті одішлю до брата на схованку, а сам перейду на передніше бурлакування в мебльоване покої. Чуєш? Прощай! — сказав Флегонт Петрович і раптом вибіг з номера.

Софія Леонівна мусила опівдні їхати в Петербург сама, смутна та зажурена.

«Щось з Наркисом трапилось. Може, він їхав вкупі з товаришами, і йому було ніяково заїздить сюди до мене й їхати разом зо мною. І може, він через це поминув Київ, поїхав просто в Петербург і жде мене там в Знаменській гостиниці. Він же любить мене так, що був ладен тікать зо мною в Швейцарію або й в Америку»,— думала думу Софія Леонівна, сидячи в вагоні.

Прибула вона в Петербург і з вокзалу поїхала не до своєї рожденицї, як вона брехала чоловікові, а просто в Знаменську гостиницю, далеко од осередка міста, сливе коло Лаври. Питала вона й розпитувала в гостиниці і в служників, і в конторі і довідалась, що там нема й не було ніякого Наркиса Назарова.

«Це, мабуть, його розраяли, щоб він не їхав в медицинську академію, або, може... він мене й зрадив. Цей пещений красунь такий легкодумний, як мала дитина. Я не дуже йняла віри його обіцянкам ще й на селі. Дурно тільки їхала в таку далеч та витратила багацько грошей. Але... мій Флегонт не скупий, і як розстарається грошей на гастролях, то й матиму гроші».

В той час, як Наркис ще пробував на селі в матері, до сусіднього знайомого дідича приїхала його родичка, інститутка, така гарна, що він за вакації забув і за Софію Леонівну, і... за свою любов до неї й обіцянку. Ніхто й не розраяв його з Софією Леонівною. Розраяло їх само Наркисове почування, само молоде та змінливе серце.

Софія Леонівна побула кільки день в матері. На перший день вона розказувала матері за своє життя на селі та за київські новинки. Але на другий день вони якось несамохіть почали зачіпать одна одну, а потім пішли в їх якісь докори, якісь неприємні бог зна колишні згадки, як у їх обох звичайно це траплялось сливе щодня й передніше, а потім згодом вони вже посварились і полаялися, бо були обидві непомирливі на вдачу. Софії Леонівні швидко надокучило завсіднє змагання та сварка. Вона побувала в усіх своїх родичів, побачилася з ними, набалакалась досхочу й зараз вернулась додому.

Флегонт Петрович зострів її радісно.

— Сонце моє знов зійшло для мене й освітило мене,— сказав він, радіючи; а Софія Леонівна цмокнула його в уста і в щоку, і він ухопив її в обнімок і пригорнув до себе.

Після палкої вихватки в гостиниці він і справді знов сподобався їй.

Наркис, котрого задержала на селі красуня, через кільки неділь сам поїхав в Петербург, і Софія Леонівна зовсім зникла і з його серця, і навіть з його пам'яті.

Левко вийшов з університету й став земським доктором в одному містечку в Київській губерні. Він так любив співи, що завів чудовий хор, набирав у півчу не тільки школярів, але й чоловіків, котрі передніше вчились у шко-

лі, і навіть дівчат та молодиць, котрі мали гарні голоси. Він привозив свій хор в Умань, а потім і в Київ і давав кільки концертів, на котрих хор співав не тільки українські народні пісні, але й хорові п'єси з українських опереток.

Левка одначе тягла до співів, до сцени ніби якась непереможна сила. Він нарешті таки не встояв проти великого природженого потягу до співів та артизма, покинув земську службу на селі, поїхав у Петербург, довгенько вчився в консерваторії, а потім на курсах професора Еверарді й виступив на сцені в опері з таким великим поспіхом, що незабаром його запросили в петербурзький імператорський театр за велику річну плату.

Минуло кільки год. Левко оженився на Україні і вже мав сина. Але з ним несподівано трапилось нещастя. Він застудив в мокрому та багнистому Петербурзі груди. Слабість кинулась на горло. Голос його став хрипкий, а потім зовсім пропав.

Левко не видержав такого нещастя, що одняло од його і славу артиста, і засіб. Він зажурився, впав у тугу; на його найшла меланхолія. Докторські ліки дорого коштували й нічого не помагали. І він з нестямки та з одчаю вибіг в пекарню, вхопив ножа, перерізав собі горло й двічі штрикнув ножем собі в бік. Палка, жвава та нервова вдача допровадила його до сумного кінця й запагубила великий талант.

Чутка про його несподівану слабість і смерть дійшла через газети і в Микитяни до отця Зіновія й Ольги Павлівни і дуже їх засмутила.

— Чи ти пак знаєш, що як Левко був ще малим хлопцем, то був дуже нервний та вередливий, та лайливий, — промовив отець Зіновій. — Часом як почне було вередувать, коли йому траплялась в чому-небудь якась недогода, то він плакав і вередував цілісіньку годину, доки було заспокоїться і зовсім вгамується. А як пришле було батько за ним коні, щоб їхать додому на вакації або на святки, то на його находила така нервова радість, що він було бігає по кімнаті, стрибає, махає руками, дригає ногами, регочеться, аж кричить. Я постерігаю, що страшенна туга й досада довели його до такого сумного кінця. Шкода мені і його, і його великого таланту, що загинув так несподівано.

1903 року.
Київ.

ГАСТРОЛІ

Оповідання

Присвячується
М. В. Лисенкові

I

Артист київської оперної спілки Флегонт Петрович Літошевський, після важкої зимньої праці в опері, одпочивав на волі в своїй власній оселі, в одному здоровому містечку над Россю в Київщині. Вже минуло років зо три, як він, заробивши чимало грошей, купив собі край містечка чималу міщанську оселю з домком та з чималим садочком над самісіньким берегом Росі. Хата була проста, міщанська, хоч не дуже стара, але тісна й присадкувата. Кімнати були невеличкі, низькі. Літошевський поновив хату, звелів піднять сливе на півршина стелю, попрорубувать більші вікна й двері і приставить прихожу з ганком. У дворі він поставив нову повітку, станю та возовню з дривітнею. З простої хати вийшов гарний міський домок з чималими лиснючими вікнами та з мальованими віконницями.

Вже місяць май був наприкінці. Літошевський одпочивав у своєму власному домі од самого великодня й сливе щодня сподівався, що артистичне бюро от-от незабаром

викличе його телеграмою будлі-куди на концерти або, може, й на оперні спектаклі в якийсь далекий город. Ця думка трохи турбувала його й позбавила його спокою в час спочинку серед чудової місцини, в чудові майські дні, в рідному краї.

Дім стояв ганком в квітник. За квітником, збоку дому, на покаті горба розстелявсь садочок. За квітником наниз зеленів город, а за городом лисніла на мочарі течія. Літошевський сидів за столом на широкому ганку. На столі парував самовар. Коло самовара поралась його жінка Софія Леонівна. На східцях ганку вовтузився з цуценятами маленький синок, а коло його дибала на слабких ноженятах менша дитина. Чудова вловча собака з довгими вухами лащилась до дітей, неначе запобігала в їх ласки, щоб вони зласкавились й уткнули їй в щелепи скибку паляниці.

Софія Леонівна родилась і зросла в Петербурзі. Її батько був з дрібних урядовців. Вона трохи повчилась в гімназії, але в батька був малий засіб, і вона мусила вийти з середніх класів гімназії й потім скінчила науку на акушерських курсах. І як до неї присватався молодий артист, українець, що недавно скінчив науку в консерваторії, вона трохи не з вискоком та з вибриком вийшла за його заміж. В неї було на думці поїхать з ним до Києва, до Одеси, побачить світ, побачити ті гарні й поетичні краї, за які так часто балакав і навіть марив її чоловік, закинутий на чужину: їй припадало до вподоби мандрівне життя артистів, бо вона була ворушлива й непосидяща.

— Потривай лишень трошки, серце, з чаєм. Одже я забув полити три щепі, що недавно прищепив коло криниці, — сказав Літошевський і повагом устав з стільця та й пішов за угол хати до криниці. Рублена наново криниця була насупроти причілка під горбом. Дубові цямрини, чистенько вироблені, нагадували ідилічний малюнок гарного пейзажу.

Літошевський окинув оком криницю, помилувався виглядом на горб, ніби заквітчаний садком, на нову рублену криницю, ухопив відро з цямрини, почепив на журавель і заходився витягать воду. Гукнувши на наймита, він загадав йому тягти воду. Вони вдвох почали носить по дві відрі навпомірки, почеплявши відра на двоє коромисел, і полили щепи й деякі молоденькі яблуні. Літошевський пішов у квітник, вдруге попідливав розкішні

кущі оргинії, що були посаджені рядочком попід штахетами.

Літошевський був ще молодий: йому тільки що минуло тридцять три роки. Він був рівний станом, поставний та плечистий, темно-русявий та кругловидий, з ясними карими очима та повними щоками. Поживши на доброму поживку, сливе в розкоші, він зарані почав повнішать, став тілистий, навіть трохи огрядний. Щоки стали повні та білі. Делікатний рум'янець якось по-панянській закрасив щоки. Уся постать стала якась ніби м'яка, крихка й дуже скинулась на постать викоханого й випещеного пана. А змужнівши, Літошевський став непроворний, неворушливий, навіть хамулуватий. І тепер він неначе знехотя й якось дляво ворушився в квітнику, поливаючи квітки. Як він став повнішать, як погладшав, жінка вже не так палко кохала його, як було колись передніше: вона не любила людей отилих та огрядних.

— Та годі вже тобі вовтузиться! Йди лишень та пий чай, бо твій стакан прохолоне. Неначе тобі не було часу передніше полить щепи. Мало тобі було дня! — гукнула на його з ганку Софія Леонівна низьким гучним альтовим голосом.

Літошевський покинув відро, а сам похапцем подибав до ганку. Софія Леонівна посадила дітей коло стола й почала наливать їм чай в мисочки та кришити в чай скибку паляниці. Вона була височенька на зріст, трошки нижча од свого чоловіка, тілиста й широкоплеча брюнетка, з чорними, ніби оксамитовими рівними бровами, з карими чималими очима, з чималими міцними руками. Своєю міцною постаттю, своїми міцними, навіть товстими та жилавими руками, одслоненими аж за лікті, вона скидалась на давню міцну поставну римську матрону.

Літошевський зирнув на ганок, на жінку й несамохіть замилувавсь її поставною постаттю, сливе чорними виразними очима та чорними бровами на матовому чолі. Він і досі кохав її щиро й гаряче й не вважав навіть на її вередливі норови, завсіднє бурчання та гримання то на його й на дітей, то на наймичку або наймита-погонича.

Софія Леонівна поставила стакан чаю на стіл осторонь од дітей. Літошевський, приспівуючи стиха якусь мелодію з опери, не хапаючись сів на стілець, присунув стакан з чаєм до себе й поцілував жінчину руку коло ліктя.

— Як твої руки запалились на сонці аж до самісіньких закачаних рукавів, — стиха промовив Літошевський і хотів вдруге познаменуватися до другої руки.

Софія Леонівна оступилась далі: очевидячки, ці любощі не дуже подобались їй. Чоловікові уста стали тепер дуже повні й рожеві і були такі пухкі та м'якесенькі, неначе в будлі-якої гладкої панянки. Софія Леонівна одхилилась і подалась набік до дітей, неначе зумисне одмикувала од чоловіка. Він це заприкмітив, але йому здалось, що жінка чогось роздратована: може, діти пустували, щось неприємне вчинили, а може, наймичка зробила якийсь неприємний вчинок, якусь шкоду.

Літошевський, напрацювавшись в садку та в квітнику за довгий день, та ще в спеку, з великим смаком вдоволяв пекучу смагу здорової безжурної людини, що всмак пообідала і до втоми попоробила за довгий день незгірше простого хлібороба. Він випив стакан чаю, потім другий і третій, вийняв хусточку, втер спітніле чоло й одкинувся повними плечима на спинку стільця, оглядаючи свою очепурену оселю, засаджений та засіяний чималий город та квітник перед домом.

Надходив вечір, пишний та тихий, що обернув у рай береги й долину Росі й чудову горяну місцину по той бік Росі. На заході на бірюзовому небі зайнялись червонясті й рожеві хмарки. По Росі на блакитній воді так само неначе попливли рожеві та червонясті хмарки, ніби хтось накидав в прозоре річане лоно шматків та клаптиків дорогої квітчастої тканки, і вони поволі пливли, то побгавшись чудовими жмутами, то ніби кинуті жужмом вередливою, але вправною рукою якогось митця майстра, щоб закрасить прозору річку такими дивними прикрасами, яких не зможе вигадать художник, навіть надарований найбагатішою уявою й творчістю. Рожеві й опалові хмарки ледве сунулись по блакитному небі й щохвилини зміняли свій обвід: і в воді одкидались і ледве ворушились такі самі хмарки, неначе ними гралась чиясь невидна рука й звивала їх в сотні чудових складок та жмутів.

— Яка чудова картина ондечки на Росі! От глянь! Ож придивись! Усю Рось неначе хтось закидав рожевими тахлями або жмутами шовку та чудернацькими квітками,— промовив стиха Літошевський до жінки.

Вона одвела очі од дитини, котра сьорбала похапцем

чай з мисочки, зирнула байдужно на річку й знов втирила очі в мисочку, наглядаючи за дитячою їжею.

— А ондечки далеко, коло того стрімкого каменя, що виникає з води саме серед Росі, як чудно одкидаються хмарки! Якраз так, неначе чотири покоси рожевого та червоного од квіток лучаного сіна десь на луках або в лузі або наче лежать рядочками червоні та рожеві покоси конюшини на полі. Ож придивись! — знов обізвавсь Літошевський, милуючись пишнотою кольорів того ніби фантастичного марева на прозорій воді.

Жінка знов підвела нахилену голову й липнула очима на те диво.

— От і вигадав якісь покоси конюшини. То, певно, в твоїй голові або в твоїй фантазії ворушаться якісь покоси, а не на воді, — сказала вона з смішками в тоні своєї мови.

Софія Леонівна мала надто прозаїчну вдачу, практичну й сливе вийнятково матеріальну. Не під таким небом вона зросла, щоб втямить красу тих рожевих покосів на прозорій воді та ще й милуваться ними.

— Он вже рожеві покоси посунулись до скелі, вже скеля ніби заплуталась у їх,— говорив далі Літошевський. — Дивись-бо, дивись! Ондечки по обидва боки скелі випливають рибалки на човниках. От і вони вже ніби всунулись човнами в ті покоси й пливуть, наче по луці, плутаються в покосах. Як заколивалась вода! Як побгались і покрутились покоси! Дивись-бо, дивись!

— Одчепись! Дай мені покій з тією нісенітницею! Он Петрусь порозливав чай на скатерку й замурзався по самісінькі вуха.

— От тобі на! Принесло ледащо отих рибалок! Порвали й ніби пошматували рожеві покоси та полотнища. А по воді ніби хто посипав червоні квітки та рожеві скалки або побиті склянки й тахлі. Усе пішло на руїну, неначе хто стряс кришталевий палац на скелі, і він розсипався, подробився й потрощився на шматочки та й обсипав усю річку червоним, рожевим та жовтим склом,— казав далі Літошевський, неначе сам до себе, не знайшовши одповіді й спочування в своєї прозаїчної дружини.

Він замовк і, одпочиваючи, оглянув свою очепурену та прибрану оселю серед розкішної бережини. Вигляд на Заросся був чудовий. За Россю, наниз понад берегом тяглися останні міщанські білі хатки в садочках на горо-

дах. Далі за ними на низині в береговині понад Россю зеленіли луки. Вище вгору за хатками вився поштовий битий шлях, а за шляхом тяглись рядками чималі зелені спадисті гори. На горах в далечі зеленіли старі діброви, неначе понасовувались на вершки гір зелені хмари. Насупроти самої оселі гори наближались сливе до самого берега, а попід ними вився поза млином шлях у містечко, коло глинястих проваллів та вузьких долинок, ніби щілин та розколин в горбах. Саме проти дому, в узенькій долині між двома горбами, червонів горен в кузні, а другий в гамарні, звідкіль було чути уривчастий стукіт та гуркіт молотів. А далі, вгору по Росі, чорніла гребля через Рось, через каміння, чорнів млин за річкою. За млином стояли вози з мливом, вештались люде, що застоювали черги в млині. По цей бік Росі од дому та садиби тяглися хатки в садках, в буйних старих вербах та сокоринах. І зараз над цим зеленим морем верб та сокорин раптом підіймався крутий гострий шпиль, а на шпилі бовваніла монастирська церква та дзвіниця з гострим шпичастим високим вершком, на котрому ніби теліпавсь причеплений позолочений хрест. Хрест аж горів, неначе над тим морем верб, сокорин та садків чиясь рука підняла велетенський маяк і засвітила зверху світло, ніби над хвилями моря та над небезпечними скелями.

Надворі було тихо. Верби й осокори стояли непорушно. Нігде й листочок не маяв, не коливавсь. Синє небо лисніло, мов шовкове або скляне шатро. В садках лунали співи соловейків. Сміялось весело небо, сміялась пишно вбрана земля, ніби на радощах в велике свято. Свіже повітря неначе повівало веселістю та спокоєм.

Літошевський дивився на той вигляд, довго милувався ним, водячи очима то на той бік, то на цей бік річки. Він родився і зріс в одному селі тутечки недалечко, за двома горами, де його панотець дияконував увесь свій вік і поневірявся в бідності сливе ввесь вік. Літошевський згадав, що йому от-от незабаром доведеться покинуть свою оселю, свою хату й їхать сливинь на усе літо для заробітку кудись далеко, в якісь не дуже приємні міста, шкварiться в душних вагонах або й на сонці на поштових драбинчаках та чортопхайках. Не хотілось йому тинятись по поганих гостиницях та гидких ресторанах. Вони вже йому остогидли в його мандрівках. Поетичний на вдачу зроду, він аж зітхнув, згадавши за неминучий од'їзд

з чудового поетичного кубельця та ще в такий поетичний майський час.

— Коли б ти, серце, знала, як мені не хочеться од'їжджать з дому на ті гастролі кудись в далекі краї та тинятись по гостиницях, часом типтися по труських шляхах, часом тьопаться по грязюці. Сидів би отутечки ціле літо в цьому зеленому захисті, в цьому кубельці, — згодом обізвавсь до жінки Літошевський.

— Хоч не хоч, а мусиш їхать, хоч тебе до того ніхто й не силує, — обізвалась жінка.

— Коли ж, серце, ніякого засобу для життя не маємо. Як буду влітку домувать, то кишені будуть порожні. Кажуть же селяни, що «й черв'як поживку шукає». Мушу й я шукать того поживку, щоб було чим самому живиться та й вас годувать.

— Та й кубельце наше не таке гарне, щоб дуже за ним шкодувать. Яка ж у йому така надзвичайна краса?

— Не тямиш ти тієї краси. Ти зросла там, на півночі, в тому багні, в петербурзьких околицях та на якихсь «Песках», — на передмісті, що зовсім-таки не сприяє розвиткові почування краси в натурі. Через це ти й не дуже-то здатна почувать красу цієї гарної горяної місцини.

— Ще що вигадай! Нездатна... Ти тут родивсь і зріс, то для тебе тутечки усе здається гарне. Яка ж така б то надзвичайна краса в нашій оселі або й у межуючих з нашим городом міщанських оселях? Звичайний селянський город з грядками картоплі, буряків та цибулі. Тільки соняшники, нагідки та мальва й закрашують трохи цю звичайну повсюдну селянську левадяну красу, — сказала з нехтуванням жінка.

— А ондечки нанизу нашого городу! Глянь, який рядок велетнів осокорів та верб заглядає через тин в наш город з Леміщиної левадки! Хіба ж це не краса?

— Старий ліс та й годі заглядає в нашу оселю... Наша дача анітрошечки навіть не скинулась на дачу в Павловську або в Царському Селі, де ми колись жили років зо три, як мій небіжчик тато служив там в канцелярії. Вона більше скинулась на селянський звичайний город, а наша халупина нагадує мені економське житло в якогось незаможного задрипаного дідича, — говорила жінка трохи насмішкувато.

— Коли хоч, то й очепуримо її колись на зразець дачок у Павловську або в Петергофі. От, потривай, нехай

я поїжджу по деяких чималих містах на гастролі та розстараюсь грошей. Тоді ти й будуйся, і чепурись, як хочеш, про мене, й на петергофський лад.

— Он нанизу нашого городу попід Леміщиними сокоринами на мочарі слизить потічок, що витікає вгорі з криниць, та з проваллів, та з далеких полів! Я б звеліла викопать глей в мочарі й завела б там ставочок з зеленими бережками, як от, прикладом, на озері коло царського дворця в Царському Селі. А он тамечки, в кутку квітника, збудувала б якийсь гарненький кіоск з височенькою верандою, де б можна було влітку пити чай з гістьми, а на кіоскові зробила б плисковату стелю, буцімбито там повинен стояти й грать оркестр. А до нашої халупини збоку доконечно й безпремінно треба б приставити хоч не залу, то принаймі чималу гостинну; а з гостинної повинні бути скляні двері на просторну веранду з колонками, обсаджену виноградом, де б можна було влітку в душні вечори пограти в карти з гістьми, побавиться, побалакать, а при нагоді й потанцювати. Це ж скрізь так пороблено коло багатіших дач у Петергофі й у Павловську. Отоді б і мені було шкода кидать свою оселю,— так марила жінка на петергофський лад.

— Усе це було б непогано, але коштувало б скажених грошей, от як зароблю доволі грошей, то твої петергофські мрії можуть справдиться, — сказав Літошевський. — А як на мене, то одна й єдина твоя мрія варта вваги: це — викопать на тому мочарі в глеюватому грунті та в мулі не петергофське озеро з зеленими бережками, а маленький ставочок: і гадюки не плодитимуться та не плазуватимуть по городі, і буде сажавка на рибу. Рибалки наловлять у Росі риби, накидають в сажавку, а ми хваткою хапатимемо вряди-годи, коли буде треба, як будлі-коли доведеться вітать несподіваного або шановного гостя. В цьому ти маєш рацію, бо це не мрії. Це корисна річ, а не якісь великопанські петергофські дачні вигадки та витребеньки.

— Наш ганок скинувсь на жидівський: зовсім такий, як коло хати в кравця Янкеля. Чом би пак не помалювать та не прикрасить зверху на причілочку якимись прикрасами: розетками або визубнями?

— Ну, не вигадуй!

— Або он та брама в двір! Зовсім наче в заможного селянина... Стримлять в бур'яні та в буряках якісь дурні ворітниці, якісь стояни. Так рипить ця каторжна

снасть, що чуть аж у монастирі, навіть аж у церкві через одчинені двері. Усі прочани, надісь, чують в церкві, коли одчиняють і зачиняють нашу браму, а в нашого сусіда аж собаки брешуть: певно, думають, що лізуть злодії. Я звеліла б поставить над брамою на високих ворітницях височеньку гарненьку арку та поцяцькувала б її розетками, визубнями та зазубнями, та усякими взорцями, та помалювала б ці штучні виробки дуже різкими фарбами, щоб це скидалось на палаци індуських раджів або на брами в давніх ассірійських царів, — розпускала далі свої мрії Софія Леонівна.

— Це, може, було б і непогано.

— Та ще й з драконовими головами та щелепами на кінцях довгих труб, щоб дощова вода дзюрчала з зубатих пащек, як — пам'ятаєш? — в Петергофі на фонтані з німфами та з тритонами. Було б пікантно й кидалось би в вічі оцим провінціалам.

— Ну! Ще що вигадай! Ще й тебе наші насмішкуваті українці продражнять драконовими щелепами. Це трохи скинеться на тутешню єврейську школу, де на дощових трубах теліпаються зубаті крокодилячі пащеки.

— От і вигадує! Єврейська школа... Ні сіло, ні впало, а він вже тулить мене до єврейської школи. З тобою усе така справа. Ні в чому тобі нема догоди — я в тебе і циганка, і єврейська школа, — почала сердиться Софія Леонівна.

— Та то я жартую! Хіба ж пак не можна пожартувать, коли на серці радісно? Нехай ти будеш і смуглява циганка, і циганська файда, але я ту циганочку люблю, як свою душу, — сказав м'яким голосом Літошевський, хоч у тому м'якенькому голосі й дзвеніли природжені жарти та смішки. Невважаючи на свою м'яку вдачу, він таки любив вряди-годи пускати шпильки та голочки українського жарту якось несамохіть: якось само наскакувало на язик...

«Ой ти, чорна, подай човна; а ти, руда, ходи сюда; а ти, біла, постій там: я до тебе прийду сам!» — замугикав Літошевський з тонким натяканням жінці, котра була трохи смуглява: на його найшла направа трошечки пожартувать.

Столична жінка прислухалась і таки втямила той жарт, завинутий в пісню, наче в прозору тканку.

— Яка ж це біла? Це, певно, капельмейстерша Чер-

нявська, — біла, як жидівська маца? А я б то чорна, чи що? — спитала Софія Леонівна.

Літошевський з нестямки схопивсь і цмокнув її в уста, щоб загасить поцілунком шорсткий жарт.

Сонце закотилось за скелі та верби, неначе золоте коло. На опаловому небі згасали вогні й блякли чудові квітки та шовки. З-за верб визирнула вечірня зірка, велика, неначе срібний клубочок, обтиканий діамантами. Друга зірка, така сама ясна й блискуча, виглянула з води, неначе засяла й залисніла десь у водяній глибочині. Повітря одразу одвологло, стало вогке, свіже й ніби вливало життя в тіло, бадьорило душу.

Софія Леонівна, нагодувавши дітей, заходилась мить посуд. Літошевський запалив цигарку, зійшов по східцях у квітник і попростував довгою стежкою через город до течії. Він ненароком зирнув на дві діамантові вечірні зірки — на небі й у воді, і арія «До зірки» з «Тангойзера» якось несвідомо спала йому на думку. Він почав виспівувать арію, своїм звичаєм, ходячи по стежці, бо хоч і був пам'ятливий на співи й мотиви, але завсігди промовляв арії, ніби на репетиції в театрі, щоб вони часом не вислизнули з пам'яті.

Вечірня тиша, пишнота й поезія і в небі, й на землі розворушили в його артистичній душі поетичне натхнення. І полилась чудова арія, і чистий гучний баритон розніс ся в повітрі, поплив понад водою, пішов луною по садках та гаях. Голос дзвенів, то тихішав, то міцнішав на високих нотах.

«Вечірня зіронько моя! Тобі привіт шлю серцем я: всім серцем смирним, люблячим. Не смійся ж, янголе, над ним. Янголе світлий, янголе милий! Ти ж мені світиш, мов промінь теплий!» — виспівував артист, ходячи по стежці та зиркаючи на небо. І од вечірньої зірки він несамохіть переводив погляд на ганок, де між двома парами колонок та між зеленим листям винограду манячіла в світлі рівна та хистка постать Софії Леонівни, за котру він був ладен оддати і свою душу, і своє життя. Вона і світила йому, і обсипала стежки та доріжки його життя ніби перлами та квітками, і закрашувала й той садочок, і усю оселю, і гаї, і левади, і саму Рось з лиснючим одлиском ясного неба.

А соловейки аж лящали в вербах та садках в береговині. Голосний солов'їний ляск змішувавсь докупи з ще-

бетанням дрібного птаства. Коло млина на лотоках та на спусті здалеки якось глухо шуміла й булькотіла вода. І пташине щебетання, і солов'їне лящання, і далеченький придавлений клекіт, і шум води під лопатнями млинових коліс — усе це ніби вторувало артистові, як дрібне вторування оркестру та густе на низових тонах гудіння органа.

Літошевський усе ходив по стежці й виспівував, переходячи од однієї арії до другої. Чудовий вечір, свіже, вогке повітря, поезія в небі й на землі наддавали йому охоти до співу, наддавали моці його горовому баритонові, що переходив інколи на високих нотах в дзвінкий тенор. Артист співав і слухав сам себе. Він розспівався, як часом розспівуються нервові співучі українці. Його спів несвідомо линув з його душі, неначе співав хтось інший, а не він сам, а він тільки слухав ті співи, ніби вони лились десь з високості неба, од зірок, од рожевих хмарок і тільки йшли луною в його голосі. В його серце якось несамохіть взрушилось, почування розжеврілись. Він співав і сам себе слухав, неначе давній самотній запорожець колись виливав співами свою душу, своє серце на самоті, десь в степу або в діброві та в гаї, і тільки сам себе слухав та... слухали його дикий степ і діброва.

Спів Літошевського на самоті подихав поезією, котра заживком животіла в його серці. І коли б такі співи Літошевського лились з театральної сцени, як мліли б людські душі! І не одно серце умлівало б, не одна б сльоза покотилась з очей. І од грому оплесків, певно, затрусились би стіни в театрі.

На чистому повітрі арії лунали далеко по околиці. Їх почули сусіди. Незабаром з-за тину вигулькнула з лопуха та з болиголови одна голова й сперлась на тин, потім друга. Звідкільсь набрались непрохані слухальники та цікаві слухальниці й зазирали в садок то здалеки, з пригорка, то через тини. За Россю з міщанських хаток теж повиходили цікаві й охочі до співів люде й слухали співи. Дівчата й парубки там посходили наниз в бережину, повилазили на каміння й бовваніли, мов якісь стояни, натикані по камінні. Ці несподівані слухальники наддавали артистові охоти. Він зріс на селі в глушині; як був малим, то гуляв з хлопчиками, а як підбільшав і пішов вчитись в школу, то привозив українські книжечки й залюбки читав їх наймитам та наймичкам та хлопцям. Ці сіль-

ські слухальники й тепер поохочували його до співів сливе так, як і міські слухальники та глядачі в театрі.

Надворі поночіло. Висипались зорі на небі, наче золоті та срібні взорці на темно-синьому оксамитовому фоні. За Россю заблимало світло в вікнах. Небо ніби засіяло зорями й прозору Рось. По той бік Росі, насупроти самої оселі, в глибокій западині палало два горна в кузні та в гамарні, де вироблювали залізний посуд. З-під молотків безперестанку бризкали іскри, неначе грали огняні фонтани. Нижче од оселі, над Россю, чорний шпиль ніби зливсь з церквою та шпичастою дзвіницею в одну суцільну купу. І в сутінках здавалось, ніби за вербами та осокорами піднімається високо до неба або стародавня башта на стрімкій твердині, або величезний шпичастий собор десь в Бургосі в Іспанії, або готицька вежа десь на високій скелі над Рейном. А он серед Росі витикається й мріє на лиснючій воді завальна скеля. Ондечки далі старі верби ніби вкрили млин од негоди та сльоти.

І Літошевському ввижувалось, що він співає на якійсь здоровій сцені, кругом котрої виникли якісь велетенські, невимовно гарні декорації.

— Цок-цок, стук-стук! Цок-цок! Гуп-гуп! — виразно долітало з-за Росі в тиші вечірньої доби достоту, ніби в «Трубадурі» в циганському таборі вистукували на ковадлі цигани в такт оркестрові. Літошевський й сам незчувся, як перед ним неначе чудом виникла сцена в театрі, повна циган, і перехопивсь на веселі співи циган. А потім згодом йому спала на думку арія самого Трубадура. Він затяг цю арію, повну задуми та смутку. Його очі несамохіть обернулись на ганок, на жінку, і в його душі несподівано виникла думка, що Софія тепер чомусь стала не така прихильна серцем до його, як було колись передніше, що пал її кохання холоне, зникає в її серці; і він незчувсь, як легеньке зітхання недоброхіть вирвалось з його грудей. І Трубадурова арія задзвеніла смутно, жалібно. Голос задзвенів, але помаленьку стихав та стихав од жалю та скорботи...

І несподівано, навіть не перетинаючи співу й не спиняючись, він заспівав смутну українську пісню: «Ой жаль серцю, жаль, серденьку печаль, що я молод оженився!» І в його голос затрусивсь од смутку, ніби облившись журбою й тугою, а далі ніби заплакав. Було ніби

чуть ті сльози, хоч їх не було видно. Це був чоловічий плач без сліз, плач сухими очима, найважчий плач на світі.

Софія Леонівна звеліла наймичці прийнять самовар і прибрати на столі. Наймичка засвітила світло й принесла керосинку. Софія Леонівна запалила керосинку й заходилась прягти на їй молоко та готувать дітям на вечерю молочну кашу. Світло осяяло ганок, лапатий та листатий виноград та дрібнолистий повій, осяяло оповиті листям колонки й усю поставну Софію Леонівну. На фоні чорної ночі навкруги вона ворушилась та вештались на ясно освітленому ганку, неначе намальована художнім Рембрандтовим пензлем на картині виразно й різко в ясних бліках. Усей освітлений ганок світився ясно й різко, неначе чиясь вигадлива рука якимсь чудом поставила клаптик сонячного дня серед темряви чорної ночі.

Літошевський вертавсь стежкою од течії до хати й здалеки милувався тим виглядом на ганок, неначе чудовою картиною. Перед ним ніби з'явилась жива картина на сцені в театрі. Софія Леонівна стояла непорушно й вважливо кмітила за керосинкою. Її постать була ніби намальована. Чорні оксамитові брови виразно виступали на матовому чолі. Її вид неначе в фантастичному освітленні став делікатніший в сяєві, і краса стала ніби ідеальна. Вона стояла, мов Паризада в казці «Тисяча одної ночі», в фантастичному садку. От вона поворухнулась, повернула вид. Її блискучі, чималі очі блиснули, як дві зірки. І вона в одну мить закрасила для його і рожеве небо на заході, і усе зоряне синє небо.

В Літошевського несамохіть вилинула в душі арія з «Фауста», пісня до коханої ідеальної Маргарити. Він заспівав цю арію, і його голос ще більше набравсь сили, неначе подужчав. Серце підказало той запал в співі, те почування, яке рідко находе натхненням на артистів. Він був ще молодий. В серці ще не виснажилось почування, не вишахрувавсь до решти запал, як буває в доходжалих або в підтоптаних артистів. Спалахнула в серці палка любов. Літошевський наближивсь до ганку, вступив в освітлене місце, спинивсь і почав виспівувати з запалом.

«Ой Маргарито! Ой Маргарито! В тобі все моє життя, усе моє щастя!»— співав він, простягаючи руки до Софії Леонівни, неначе благав її кохать його одного, да-

ти йому ще більше щастя, котрим вщерть було налите його серце.

Софія Леонівна підвела голову й зирнула наниз на свого чоловіка, на його зчервонілі повні та білі щоки, вловила блиск карих очей, в котрих виявлялось кохання й благання; і їй чомусь стали неприємні його делікатні, сливе панянські рум'янці на щоках, став неприємний палкий погляд благаючих очей. Вона спустила очі й не дивилась на його. І його роблені сценічні жести та миги, і сама арія була для неї неприємна.

Інші очі, інші брови вже вразили її серце. Вона пригадала сусіда Николаідоса. Він ніби став уявки перед нею, в освітленім кружалі перед ганком, поруч з чоловіком. І в неї недоброхіть майнула сільська українська пісня, котру вона часто чула од своїх наймичок і котра дуже припала їй до вподоби: «На городі бузина,— в неї листу нема: одчепися, препоганий! в тебе хисту нема».

Софія Леонівна зирнула насмішкуватим поглядом на чоловіка й трохи не гукнула з ганку на одповідь палкої та почутливої арії: «Одчепися, препоганий, в тебе хисту нема».

Той хист вже вона побачила в сусіда. І той хист у сусіда вже давненько припав їй до вподоби й опанував її серце й душу, сущість її палкої душі, що скинулась на душу давньої римської Мессаліни.

А небо пишалось ясними зорями. Садки ніби мліли в розкошах мая. Мліло й серце в молодого артиста. Літошевський все виспівував арію до Маргарити, простягав, ніби всмішки та в жарти, руки до своєї коханої Маргарити. Пишнота майського вечора, і синє зоряне небо, і співи соловейків взрушили його серце, розбуркали кохання. Він був артист душею, вчився на артиста не для артистичного заробітку, не для слави, не для засобів життя, а через те, що любив музику, був співучий зроду та падковитий до пісень, любив співи, як люблять їх українські хлопці та дівчата, що ладні співать з ранку до вечора. Артизм був єдиним в його потягом до артистичної науки, до цього штучництва. І батько і мати не пускали його на сцену. Скільки було в їх сварки, змагання та плачу! Одначе він намігся й не послухав їх, на одчай подався до Петербурга добувать собі іншого таланту. Потяг до співу, до сцени був у його надто великий. І в його коханні був значний сутінок ідеальності та ро-

мантичності. Софія Леонівна ще й досі здавалась йому ніби ідеальною Маргаритою, що ладна й тепер співати пісні про кохання, сидячи за прядкою серед простенької, але поетичної обстави.

Софія Леонівна нагодувала синка й донечку й повела їх укладати в постільки. Вернувшись перегодя на ганок, вона довгенько поралась коло столу, перемиваючи та перетираючи посуд. Літошевський вийшов на ганок і все не переставав мугикать стиха. Він був з тих співучих українців, що як розспіваються, то не можуть вгамуваться.

— Та годі вже тобі співать! Оце розходився,— аж остогидло вже! Цить! Бодай тобі заціпило, — забурчала вона сердито, аж визвірилась.

Слухальникам поза тинами, певно, захотілось спати, бо вже була пізня доба: вони одно по одному зникали в темряві. В гамарні та в кузні згасли горна. Згасало й світло в вікнах за Россю. Пташки замовкли. Зорі ще ясніше замиготіли на небі й у воді. Тільки з-за Росі долітав глухий стукіт снасті в млині та було чути придавлений шум під колесами та на спусті, неначе гуло десь поблизу під землею.

Літошевський вийшов по східцях на ганок і сів на стільці одпочивать. Його жінка вешталась по кімнатах, заглядала в пекарню, то з'являлась на хвилинку на ганку, то знов десь зникала, ходячи навпомацки в темних покоях. Вечеря була ще не готова. Та вони й не хапались з вечерею. Пробуваючи в містах, Літошевський вечеряв і лягав спати в глупу ніч, в третій годині, й вранці спав довго, сливе до півдня. Жінка й собі мусила призвичаюватся до такого порядку. І вони обоє навіть і влітку на волі в себе в господі не могли покинуть свого міського службеного звичаю — лягати в глупу ніч і спать до півдня.

Літошевського взяла нудьга на самоті. Він взяв лампу й перейшов у світлицю. Од прихожої направо був його кабінет, ліворуч — світлиця, одділена од спочивальні тільки товстою завісою з рябої поцяцькованої матерії до самісінької стелі. Літошевський поставив лампу на стіл коло стіни побіч турецької низької та широкої софи з товстими качалками по обидва боки, а сам сів на м'якій софі й сперся плечима на товсту качалку, котрою була обрамована софа попід стіною.

Він передніше співав кільки год в Тифлісі за Кавка-

зом і там перейняв нахильність і навіть вподобу до східної обстави кімнат. І свої горниці він обставив на східний зразець: устелив і світлицю, і кабінет сливе суспіль перськими килимами, накупувавши їх за Кавказом, де вони коштували вдвоє дешевше, ніж у нас на Україні. Над низькою софою висів на стіні трохи не до самої стелі здоровецький килим, поцяцькований ярими лапатими взорцями з зірок та хрестиків. Софа була застелена чудовим перським оксамитовим стриженим килимком з дрібненькими різкими чудовими взорцями. Коло софи долі був простелений здоровий простіший гладенький килим, трохи не до порога. Над вікнами висіли завіси з українських рябеньких картатих плахот. В обох кутках на столичках манячіли чудернацькі високі та вузькі, рябо помальовані грузинські вази, котрі скинулись на давні грецькі амфори. На стіні теліпались довгі-предовгі ножі, а коло їх висіла в поцяцькованій піхві шабля з чудовим срібним держалном з кораловими намистинами. Цю штучку він завсігди брав з собою в мандрівку по горах та закавказьких містах для безпечності. При ясному світлі лампи уся невеличка горниця була ніби помальована пензлем в усякі ясні, різкі, але гарні взорці й звеселяла очі, ніби чудова писанка або гарний східний кіоск, помальований якимсь перським майстром, великим митцем на це східне штучництво.

Літошевському так бажалось, щоб жінка вступила в горницю, сіла попліч з ним, побалакала з ним любенько, приголубила його. А вона все десь никала по темних закутках полапки, неначе зумисне одмикувала од його й од світлиці.

— Софіе! А ходи лишень сюди на часочок! Щось маю в тебе спитать! — гукнув Флегонт Петрович через усі покої.

— А чого там тобі треба? Та мені ніколи! Неначе не можеш спитать здалеки,— забубоніла низьким альтом Софія десь далеко, неначе десь в льоху або в пригребиці.

В останні роки вона вже не говорила, а бубоніла, а то й бурчала не тільки в розмові з своїм чоловіком, але навіть з наймитами й наймичками. Добрий на вдачу та здатливий Флегонт Петрович вже давненько запримітив цю зміну в неї, але якось потроху оговтався, а потім звик і не дуже вважав на це завсіднє бурчання.

Софія Леонівна несподівано ввійшла в горницю, нена-

че вступила в турецький кіоск, гарна з лиця та поставна. Поцяцькована стіна та устелена килимом підлога наче кинули на неї одлиск ярих, гарячих кольорів. Її чорні брови на матовому чолі, сливе чорні блискучі очі, чорні товсті коси, що оповивали голову, надзвичайно підходили до такої східної обстави, до різких східних фарб. Флегонтові Петровичеві уявилось, що вона вийшла з-за декорацій на ясну сцену, і він несамохіть замилувався нею.

— Чого це наймичка так довго дляється з вечерею?

— От і дляється! Варе вареники на вечерю,— забубоніла ніби сердито Софія Леонівна. — Викачувала коржі, а я різала варяниці, а оце вона вже ліпить вареники.

— Я виспівався так, що проза взяла своє: заманулось мені варенників, а наймичка чогось задлялась.

— Тобі усе задлялась. Ось я під собою й ніг не чую, так натупцялась коло дітей,— сказала Софія Леонівна й важко сіла на софу, вгніздилась на широкій софі, підібгавши ноги, і обперлась ліктем об качалку.

Флегонт Петрович раптом підвівсь і одійшов до дверей. Йому заманулось подивиться оддалік на свою кохану Софію серед новеньких квітчастих килимів. Килими були новісінькі, недавнечко привезені з Кавказу. Чимала жінчина постать була ніби намальована на квітчастому полі на картині. Софія Леонівна на тому квітчастому різкому фоні нагадувала східну Паризаду в казчаному палаці або випещену красуню черкешенку в розмальованому султанському кіоскові. Він довгенько милувавсь нею здалеки.

— Чого це ти вилупив баньки, неначе й досі не надивився на ці дурні перські килими?— обізвалась Софія з бубонінням, але з сутінком задоволення в голосі, навіть з маленьким осміхом на темно-червоних устах.

Їй подобалось, що вона й досі не втратила своєї чаруючої сили і впливу і на чоловіка та й... на інших чоловіків.

— Милуюсь тобою здалеки. Ти на тій цяцькованій софі дуже скинулась на перську царицю або на турецьку одаліску,— промовив Літошевський.

— Ну, не велика пошана мені, коли я скинулась з лиця на якусь турецьку дуринду одаліску.

Літошевський похапцем попростував до софи й ніби впав на софу попліч з Софією Леонівною, обхопивши її м'якеньке повне плече долонею.

— В тебе усе жарти та залицяння: це тебе ота сцена так направляє; а в мене «діла, аж голова біла», як каже наша наймичка: ніколи мені розводить пестощі та залицяння.

— Чого це тобі так заніколилось? Нехай наймичка сама порається коло печі. Пам'ятаєш, як співають у пісні: «Ой найму я наймичку, сама сяду в запічку». От і ти сядь та й сиди, згорнувши руки, та й паній собі хоч і з ранку до вечора,— сказав Флегонт Петрович, пригорнувшись щільно до жінки й цмокнувши її в цупку щоку.

Софії Леонівні були неприємні ті пестощі та поцілунки. Вона пильно глянула на чоловіка, на його білий пухкий вид, на делікатні, сливе панянські рум'янці на щоках — і його дуже білий, спанілий вид, і рум'янці, і пухкі уста стали їй чогось неприємні.

«Істинно сахарний великодний херувим, що ставляють на столах коло пасок та баб на посвячення на великдень,— майнула в неї на одну мить думка.— Як був він худіший та простіший і ніби трохи зателепуватий, не такий тілистий та пухкий, він мені більше подобався. А тепер зам'якинився, і як тісто на дріжчах розлазиться та розливається, так і він наче розлізся...»

Софія Леонівна помаленьку випручалась з його обнімку й навіть трошки одсунулась од його.

«Не дай боже, як він оце почне ситішать і гладшати та стане пузанем, мов вгодований, та ще скинеться на нашого сусіда, судового слідчого!.. Я його зненавиджу...» — думала потаємці Софія Леонівна.

— Яка шкода, що я оце мушу тебе покинуть серед цієї гарненької обстави та йти в світи. Я тебе не бачитиму, може, місяців зо два,— сказав Літошевський, пильно дивлячись на неї.

— Не велика шкода, як не бачитимеш мене два місяці. Не їхати ж мені в таку далеч та не тиняться по всіх усюдах, як от тиняються цигани, та ще й з двома дітьми.

— Чом же не їхать? Заберемо дітей та й поїдемо в мандрівку. Я тебе так кохаю, що без тебе мене братиме нудьга. Ще й, чого доброго, я з нудьги зап'ю та загуляю,— сказав Літошевський.

— Може, ще й оці перські килими потягнемо з собою?— спитала Софія Леонівна всмішки.

— А чом би пак і не забрать килимів? Застелимо килимами якийсь паскудний номер в гостиниці, а один килим почепимо на стіні. Ти сядеш на ліжку, уся обгорнута оцими взорцями, а я дивитимусь та надивлятимусь на тебе.

— І вже! Дай мені покій з такою тяганиною! Це твої вигадки. Позапаскуджуємо гарні килими та ще й усякої нужі навеземо з тих смердячих закапелків. Їдь сам і шли мені мерщій грошей, та ще й чимало грошей. А я отутечки заходжусь чепурить нашу оселю,— сказала жінка й вийшла, щоб лаштувать стіл до вечері.

Літошевський зостався сам у горниці й задумався. В горниці стало тихо. Навіть тьохкання соловейка не доходило до його. Тільки десь здалеки, в час великої нічної тиші, йшов шум од греблі та од спуста, неначе десь гув та шумів далекий водоспад.

Незабаром жінка гукнула з далекої кімнати й покликала його вечерять. На столі стояла в тарілці шинка. Коло стола крутились два гладкі коти й нявкали, просили їсти.

Софія Леонівна не шкодувала шинки для котів, вбатувала ножем два здоровецькі шматки дорогої білоцерківської шинки й кинула на підлогу котам. Вона дуже любила котів, ніби своїх дітей. Коти живились завжди тим поживком, який вона сама вживала за столом. Ці котяки так розледащіли, що нехтували миші, ніколи не ходили на полювання, тільки вигрівали боки на сонці на ганку...

«Сама собі дивуюсь! Ситих котяк люблю, а гладких чоловіків не зношу й ненавиджу,— думала Софія Леонівна, вхопивши на руки одного котяку й гладячи його проти шерсті.— Чудна та вередлива людська вдача...»

Випивши по дві чарки доброї горілки, Літошевський і Софія Леонівна кинулись на шинку. Незабаром наймичка принесла вареники, що аж ніби плавали в маслі. Софія Леонівна вхопила на тарілку вареника, розрізала на дві половинки й покуштувала. Варяниці були дуже товсті й цупкі, навіть з шурубалками всередині.

— Одже я через тебе не догляділа вареників. Устя товсто викачала коржа, і варяниці вийшли товсті. Ще й, здається, вареники трохи перекипіли. А все то через тебе. Заманулось тобі милуваться та голубитись отам на канапі. А теперечки набивай пельку якимись шкурлатками. І сам нічого не робе, б'є байдики, і мене одриває

од діла,— забубоніла низьким альтовим голосом Софія Леонівна.

Літошевський не дуже вважав на те бубоніння й уплітав вареники на всі застави. Він вже звик до жінчиної лайки та сварки. Вона бубоніла та лаялась сливе з ранку до вечора, і чоловік вже не прикмічав того, як люде не прикмічають повітря, котрим дишуть.

— Усте! — гукнула Софія Леонівна,— навіщо ти повикачувала товсті варяниці, ще й тіста не вимісила, бо я чую тверді шурубалки, ніби в вишкрибках? Од тебе тільки одвернись, то й накоїш лиха. Не стовбичити ж мені в тебе над шиєю! — гомоніла Софія Леонівна, позираючи на Устю злими очима. Устя стояла ні в сих ні в тих і тільки кліпала віками та лупала очима.

— Бо в нас викачують такі коржі; я думала, що буде саме добре,— одмагалась Устя.

— В нас... Де ж то в вас? Скільки раз я тобі товкмачила! А ти все по-своєму. Ти, певно, некмітлива... Геть пішла до пекарні! На, та сама давись оцими варениками.

Літошевський вже звик до такого акомпанемента до вечері й не звертав на його вваги.

— От і тебе чомусь і досі не викликає бюро на гастролі. Сидиш без діла та лічиш хмари та зорі на небі. Грошей вже обмаль... І вареники цупкі...

— Але як же стосуються вареники до артистичного бюро та до гастролів?— обізвавсь чоловік.

— Як стосуються? Сам добре знаєш: не буде гастролів, не їстимеш і вареників. А залу доконче треба приставить. Нема де по-людській прийняти дам. Заходе ж до нас і одна докторша, і друга, і матушка; заходять і вчительки. А от, певно, зайде й капельмейстерша. Я чула, що капельмейстер Чернявський вже приїхав з Петербурга з жінкою до брата на вакації. Вони, надісь, незабаром присурганяться до нас, бо вона ж петербурзька давня моя знайома та й твоя любка. Не вітати ж її в цих свинюшниках.

— В яких свинюшниках? Схаменись! Це вже ти гетьто запаніла та й коверзуєш. Покоїки гарні, як цяцьки, як писанки. Опам'ятайсь! Що ти верзеш!

— Ти сам опам'ятайсь! — бубоніла жінка, сердита на вареники.

— Я вистелив покої перськими килимами, чого вже нігде не буває в свинюшниках з барлогом. А вона...

— А вона... — перекривила жінка Літошевського, — шли лишень мерщій гроші, та не гайся. Доки капельмейстерша збереться до мене з одвідинами, то я й залу приставлю й общикатурю, й очепурю.

— Поможи тобі боже! Чом би пак і справді не приставить зайвої кімнати,— сказав Літошевський, встаючи з-за столу й виходячи з папіросою на ганок.

Майська ніч була тиха та пишна. Небо сяло зірками. Над купами верб бовванів темний шпиль з шпичастою дзвіницею. Рось лисніла зорями. Чудова околиця того вигляду знов пригадала Літошевському якісь декорації пишного вечора на сцені. Він несамохіть стиха заспівав арію: «Ніч тиха, ніч ясна: я не можу заснуть»... І довго він сидів та стиха виспівував. Його й справді не брав сон: він звик лягати спати й засипать в глупу ніч, своїм артистичним звичаєм.

II

Другого дня аж в дванадцятій годині повставали господарі, тільки що повмивались і лагодились сідать за чай на ганку, як за садком та за хатою в возвозі між горбами почувся стукіт повозки, котра торохтіла і все наближалась, очевидячки, повертала не до млина, не до греблі, а за угол оселі, до брами.

— Хтось до нас їде: повертає з возвоза до двору,— промовив Літошевський.

— Може, якраз капельмейстер з жінкою. Оце поспішились! Де ж я їх прийматиму?— сказала нишком жінка.

— Оце ж таки! А в кабінеті! — обізвавсь Літошевський.

Наймит вибіг з стані й побіг швиденько одчинять браму. Брама одчинилась, і в двір вскочив на вокзальній жовтій повозці гість, закутаний з головою од куряви в біле парусинове пальто. На голові стриміла гостроверха відлога, що закутувала лоб до самісіньких чорних товстих брів. Чорна борідка на білому пальті здавалась пучком головешок.

— А! Маврикій Павлович Николаідос їде! — сказав Літошевський.

— Він, він. Чого це він так зарані з одвідинами?—

сказала Софія Леонівна, і її вид одразу неначе пояснішав, повеселішав. Очі аж заблищали.

Літошевський побіг назустріч, одчинив хвіртку з двора в квітник і тричі поцілувавсь з гостем. Гість попрямував до ганку, на ході похапком скинув біле пальто й швиргонув його на штахети. Николаідос був начальник недалекої залізнодорожної станції. Він був грек, родом звідкільсь з-під Бердянська, ззамолоду служив у війську, був офіцером, але згодом покинув військову службу й достав місце начальника на вокзалі.

Софія Леонівна одразу змінилась: стала весела, привітна. Вона не пішла, а ніби побігла назустріч Николаідосові й привіталась з ним дуже привітно.

— Не подивуйте, що я так зарані приїхав. Вам є пакет з пошти. Я догадуюсь, що в тому пакеті замикається якась приємна для вас звістка,— сказав гість.

— Певно, викликають мене на гастролі,— обізвавсь Літошевський, роздираючи конверта й швиденько перебігаючи очима лист.

— А що? Викликають?— спитала жінка.

— Та вже ж викликають, тільки не знать куди. Господи, яка далеч! — сказав Літошевський.— На Волгу й за Волгу, аж на Урал!

— Прошу ж до покоїв! — попросила гостя Софія Леонівна.

Николаідос на ході похапцем обтер хусткою порох з виду й пішов у покої. Літошевський запросив його до кабінету, бо в світлиці саме тоді наймичка поралась та прибирала. Кабінет був обставлений достоту так само, як і світлиця. Турецька широка софа була застелена чудовим оксамитовим стриженим перським килимом. Перед софою був простелений простіший здоровецький килим з чудними дрібненькими взорцями, а на стіні був почеплений такий самий чималий килим з чудовими різкими червонястими та жовтогарячими арабесками. В кутках стояли високі перські вази, що аж очі вбирали в себе ярими лиснючими фарбами. На стінах висіли подовжасті олеографії маккартовських чудових виглядів. Сонце сягало в дві вікні через увесь кабінет, неначе розтягло дві золоті основи з золотих ниток, що впали десь з золотої снівниці в піднебессі, і ніби запалило гарячим промінням взорці килима на підлозі. Ясні, різкі та лиснючі перські взорці стали ніби ще гарячіші. Кабінет од того

сяєва ніби зайнявсь, ніби жеврів жаром і неначе був напоготові от-от спалахнуть.

Николаідос вступив в кабінет і знов привітавсь до хазяїнів.

— А ви, Софіє Леонівно, нівроку, поправляєтесь, ще й покращали! — сказав Николаідос.

— Певно, на ваші очі покращала.

Він цмокнув її в руку, а хазяїна в обидві рум'яні щоки. Софія Леонівна попросила його сісти на софу, хазяїн подав йому цигари. Николаідос був височенький на зріст, трохи сухорлявий, костистий та широкоплечий. Коротка борідка уся ніби пойнялась дрібненькими кучерями. В його були товсті рівні чорні брови, здорові розкішні вуса, чималий тонкий та рівний ніс, чималі темно-червоні губи та здорові подовжасті карі очі. Усе було чимале на його виду, але усе було гармонічне. Усей вид його був темнуватий, з легеньким матовим оливовим східним сутінком. Але повні темно-червоні уста, здорові карі лиснючі, навіть ніби сердиті очі наддавали свіжості його видові. Руки були тонкі, з довгими, ніби виточеними пальцями. На руках чорніло волосся, неначе руки обросли мохом. Це був зразець людини далекого сходу, чолов'яги патлатого й волохатого, але мужнього, дужого, по-своєму теж гарного. Николаідос здалеки трошки скидався на чудового дужого та міцного лева з кудлатою головою, що десь узявся тут у покоях і вгніздився на турецькій софі.

Софія Леонівна несамохіть замилувалась гостем, поглядаючи на його здалеки. Николаідос своєю постаттю так приставав до тієї східної обстави, а перські килими, обсипані промінням, так приставали йому до лиця, що здавалось, ніби ця уся східна блискуча обстава була вигадана й зроблена зумисне задля його. Його здорові лиснючі очі неначе вкрали частку проміння сонця, сипали блиск і ожвавлювали й освічували і без того колоритну й ніби гарячу обставу.

Софія Леонівна почутила, що ті палкі, ніби іскряні очі притягують її, неначе якісь чари. Її потягло якоюсь силою до цього мужнього жвавого патлатого чоловіка. Їй заманулось сісти з ним поруч, навіть попліч, зблизька надивитись на його блискучі очі, навіть приголубитися, пригорнуться до його. Вона не втерпіла і, запаливши папіроску, сіла рядочком з ним, але нарізно й осторонь

од його. Николаідос вже давненько бував у артиста в гостях.

Софія Леонівна бачила Николаідоса не вперше; але ніколи він не припадав їй так до вподоби, як в цей гарячий ранок серед гарячої, наче палючої східної обстави.

«Цей пишний Николаідос чи сяде,— неначе полум'я за собою веде. Раз зирне гострими очима,— неначе ножем різне, а вдруге гляне,— неначе обсипле ласкою. Ой коли б швидше чоловік їхав собі кудись на гастролі! Треба буде завести роман з цим пелехатим сусідом. А варто б завести. Це не великодний цукровий херувимчик, як мій Літошевський. Скільки в йому вогню! Скільки палу! В йому єсть якась інша поезія, не звичайна, а колоритна, палка,— несамохіть вертілись думки в господині.— Цей мужній грек не те, що молоденькі студенти армяни, схожі на східних анголят, з котрих візантійці, певно, малювали херувимів на образах»,— згадала вона про свій передніший роман.

— Як здоров'я вашої жінки та дітей?— спитав Флегонт Петрович у гостя.

— Спасибі вам за пам'ять. Жінка все чогось хоробиться на груди та чогось кахикає. А діти мої, хвалить бога, здорові, як зелені огірочки,— одповів гість.— Вже мені, сказати по правді, трохи й остогидло, що жінка все хоробиться й усе чогось кисне.

— О, бачте, які добрі ті чоловіки! Як вони нас жалують! Як пеклюються нами! А якби ви пеклювались її здоров'ям, то послали б її кудись на теплі води, вона б і очуняла. Ви шкодуєте грошей? Еге так?— спитала Софія Леонівна.

— Нащо їй ті води? В нас на вокзалі вода така добра, як мінеральна за границею. Нехай п'є по пляшці або й по відру на день, то навіть задавняна хвороба минеться,— сказав Николаідос, очевидячки, в жарти.

— От тобі на! І в нас у криниці вода погожа, але якби так мені довелось, я б не вживала її на ліки відрами, а дременула б за границю на якісь кращі тепліші води.

— А моя жінка не з таківських, вживатиме й кринічну й річану погожу воду замість заграничної.

— А як, борони боже, заслабне та й помре! — забідкалась Софія Леонівна з щирим спочуванням до недужої Николаідосової жінки.

— Як помре, то другу знайдемо. Хіба мало жінок на світі?— сказав в жарти Николаідос, засміявшись, і з-під його червоних губів блиснули рівні, неначе підрізані, білі та міцні зуби.

— Ну, та й нехтуєте ж ви жіноцтво! Неначе жінки якісь качки або гуски, котрих на світі без ліку, неначе їм ціна — по сім за цибулю! — засміялась і собі Софія Леонівна.

— Атож! Цього цвіту—по всьому світу! — додав і собі жартів Флегонт Петрович.

— Ну, не можна сказати, щоб і ваш брат був дуже вартний, щоб і вашого брата було дуже мало на світі,— обізвалась господиня.

— То й тобі, надісь, не буде жалко, як я оце майну кудись в далеч на гастролі?— сказав буцім всмішки Флегонт Петрович.

— Анітрішечки! Поїдеш, попоїздиш та й знов приїдеш, ще й грошей мені привезеш. Або лучче присилай їх частками, то я зараз дам їм ради: заходжусь приставлять залу з боку дому, щоб не згаять часу й літа.

Наймичка майнула з самоваром проз одчинені двері й понесла самовар на ганок.

— От і самовар закипів, Маврикію Павловичу! Прошу на ганок, бо в покоях душно, як у лазні,—сказала хазяйка і, схопившись з софи, попростувала до дверей.

Николаідос підвівсь і собі легко й бадьористо. Високий на зріст та рівний станом, в білому сіртуці з блискучими гудзиками, з золотими погонами на плечах, цей ще недавній офіцер мав увесь військовий хист. Він швиденько підбіг до Софії Леонівни і, зручно схилившись та цокнувши закаблуками, підставив ободом свою руку з настовбурченим ліктем. Господиня вклала в ту живу каблучку свою товстеньку та ситеньку руку, і гість повів її через прихожу на ганок. Вона почутила, що рука в гостя була кремезна, міцна й гаряча, як присок, ніби розпечена.

«Скільки в йому жизності! Який пал замикається в цій ніби сухорлявій на взір постаті!» — думала вона й почувала, що той пал, та кремезність нахабного Николаідоса дуже припадає їй до вподоби. Вона зирнула на його довгобразе лице, на чудовий, наче виточений тонкий з горбиком ніс, на довгі кудлаті вії, і щось приємне й палке неначе подихнуло на неї й недоброхіть привертало

до його. На ході вона пригорнулась до його плеча й почутила, що та жилава, кремезна й гаряча рука притягує її до себе, неначе магнітом.

Николаідос вже давненько бував у Літошевського, але завсігди сам. Жінка його ні разу не була в артиста в гостях, бо їй було завжди ніколи. Та й вокзал був далеченько од містечка. Слабовита та хазяйновита, вона любила самотину й дбала більше од усього за свою господу та за дітей. Та вона ні в кого не бувала в гостях і в містечку. Літошевська, буваючи на вокзалі, часом вряди-годи й забігала до неї на хвилиночку... до третього дзвоника.

Наймичка поставила самовар на столі й почала витирать на самоварі рушничком смуги та плями од бризок. Хазяйка засипала чай. Устя була білява, але з гарними карими блискучими очима. Софія Леонівна теж блискала своїми здоровими очима. Дві парі очей миготіли на ясному сонці дуже виразно і, очевидячки, зворушували палкого Николаідоса. Він зиркав то на господиню, то на Устю й неначе ловив на льоту те проміння, що сипалось з їх очей.

— Як я шкодую, що родився під якимсь Бердянськом, а не в Туреччині! — сказав гість.

— А то чом?— спитала з дива господиня.

— В Туреччині я доконечно перейшов би на турецьку віру та й завів би гарем,— сказав Николаідос, зиркаючи то на Софіїні очі, то на Устині.

— Ну, ще що вигадайте! Це свідчить, що ваша вдача дуже змінлива, мов осіння погода. Восени завжди то соняшний промінь, то сльота й мокра,— сказала, осміхнувшись, Софія Леонівна.

— А хіба ж це погано? Адже ж і оця ясна майська година часом остогидне незгірше осінньої негіді та мокви. А то б я дивився в гаремі вранці на очі чорні, а ввечері на блакитні, а опівночі на карі. Все якось було б веселіше животіть на цьому нудному світі. Усе те саме! Щобожого дня те ж та й те ж! Нудьга та й годі! — жартував Николаідос.

— Ну, не дали б ви собі ради з п'ятьма або шістьма жінками. Вони б вам швидко обскубли й обгризли голову й наробили б заколоту в оселі або й клопоту. От я собі не дам ради з однією: заповзялась оце перекидать усе в оселі догори ногами. Подумайте собі, якби в мене

було їх п'ять! Чого б вони накоїли отутечки в горницях та в садку?— обізвавсь господар.

— Якби вони були непомирливі й заходились витворять якісь штучки в моїй хаті,— то ось на їх кропило!— сказав Николаідос і лапнув себе за бік, де колись теліпалася в піхві шабля.

Софія Леонівна зареготалась. Засміявсь і Літошевський.

— Було в вас колись кропило, та загуло. Та ви б зостались беззбройні й безоборонні навіть проти двох натуристих туркень, чи грекинь, чи армянок! — сказав хазяїн.

— Коли зникло оте військове кропило, то шкода й заходу! Сидіть на старому місці, в старій хаті з своєю однією жінкою та й не ripaйтесь! — додала Софія Леонівна.

— Що правда, то правда. Без того військового захисту й справді небезпечно набирать у хату бабську армію, бо я б її й справді не подужав з голими руками. На ту юрбу голі руки не варті нічого,— сказав Николаідос.

Софія Леонівна налила чай. Незабаром і Лейба нагодився з кошиком свіжих паляниць: він був згоджений щодня носити з містечка до чаю свіжі паляниці та славні на всю околицю богуславські бублики. Лейбина жінка була перепічайка з давніх-давен і вміла готувати пресмачні бублики.

За чаєм пішла весела розмова. Николаідос жартував, піднімав на сміх знайомих. Софія Леонівна теж повеселішала й не гримала на свого чоловіка. Вона докладала жартів і од себе й реготалась на ввесь садок. Флегонт Петрович милувавсь нею й не догадувавсь, з якої причини несподівано повеселішала його жінка.

— Ви, Флегонте Петровичу, зберіться в мандрівку та після чаю або по обіді ми й покатаємо на вокзал. Я вас довезу на своїй підводі,— сказав Николаідос.

— Оце б то зараз лаштуваться в дорогу? Коли б ви знали, як мені не хочеться рушать з місця. Надворі так хороше. Саме розпишнився май. В нас тут прехороше, як у раю. Ні, Маврикію Павловичу! Лучче буде, як ви зостанетесь у нас на обід. А по обіді ми запросимо сусід на карти та засядемо он тамечки в холодочку під яблунею під горбом. А потім ви в нас переночуєте, бо ми, на-

дісь, засидимось за картами до пізньої доби. А вже завтра вранці я доконче мушу рушити на вокзал,— сказав артист.

— Про мою часть і засядьмо за карти хоч і зараз. Але мені не випадає сьогодні довго гостювать, бо треба хапаться на вечірній поїзд. Посилайте швиденько до будлі-яких сусід з запросинами,—сказав Николаідос.

— От я зараз пошлю свого погонича до доктора Неліповича, та до судового слідчого, та до мирового,— сказала Софія Леонівна.

— До доктора Неліповича не посилайте, бо я напевно знаю, що він зараз не прибуде. Я їхав проз його двір. Там коло ганку в його стовбиче чимала купа мужиків; а він не прийде, доки не оглядить і не дасть поради усім,— сказав Николаідос.

— Та правда, що до його зранку щодня сходяться люде з околишніх сіл: він якось зумів занадить до себе оту темноту,— сказав Літошевський.

— І охота ж йому баблятись з отією мужвою! Чогось має велику прихильність до мужиків. А я на його місці взяв би та й розпудив їх і попроганяв з двору: не лізьте, мовляв, і не турбуйте мене, доки я сам до вас не прийду.

— Але ж він повинен давать їм пораду в ліках! Це ж його повинність,— обізвалась Софія Леонівна.

— Я б ту повинність взяв та кулаками й повиганяв з двору. Повинність, коли вона без тями й без міри,— це ж дурна повинність. Нащо ж себе обважнювать, та ще й дурнички? Кулаком в щелепи, та й ділу кінець.

— То ви давали стусани й своїм москалям?— сказала Софія Леонівна.

— Атож! Без цього в нас ніяк не можна обійтись. В себе на вокзалі як не даси стусана в спину або як не клезнеш мужика в морду, то й ніякого ладу нема. А ви ще їм тичете в руки українські книжки, певно, задля того, щоб більше розбирались та стали неслухняніші.

— Я тут не зайшла людина, як ви, а тутешній тубілець з дідів, з прадідів,— сказав Літошевський,— то мені шкода тієї темноти.

— Ви, Софіє Леонівно, лучче пошліть за старим доктором Івашкевичем: цей пузань з великою приємністю згодиться на ваші запросини й буде ладен сидіть за картами хоч і до білого дня.

Софія Леонівна почимчикувала до пекарні й послала наймита до сусід. Сусіди не загаялись і не дуже довго й гаялись; поки скінчили чай, вони швиденько й поприходили. Прийшов старий гладкий доктор, за ним слідком придибав теж добрий пузань мировий посередник, вже літній, доходжалий чоловік, з одутлуватим видом та заспаними засніченими очима. Слідком за ними випадком сам нагодивсь судовий слідчий, ще молодий, чорнявий, сухорлявий. Літошевський з Николаідосом винесли стіл надвір і поставили в садку під старою гіллястою яблунею в затишку та в холодочку. Софія Леонівна винесла карти й розкидала дві колоди карт по столі.

— Як чудово тут у затишку та в холодочку! Вік сидів би тут та грав у карти! — сказав Николаідос, позираючи на Софію Леонівну.

Софія Леонівна примостилась збоку коло стола саме насупроти Николаідоса й зиркала на його з якоюсь жадобою в очах, неначе обсипала його бризками світу з своїх темних очей. Це проміння її очей було для палкого Николаідоса неначе присмаком до ласощів завзятого картяра, що кохається в картах до загину.

Літошевський кинув очима вгору на густий лист яблуні, свіжий та зелений, на лиснючий лист груш на зеленій спадистій горі за Россю, потім зиркнув на свою жінку на її очі, що аж бризкали промінням, і важко зітхнув. Пробувши довгий час на вольній волі, він зам'якинився й навіть трохи розледащів. Він згадав, що завтра вранці треба буде покинуть цей садок і холодок, покинути оселю, одлучиться на довгий час од жінки й дітей. І несподівано смуток спав на його серце, неначе вранішня імла на садки та верби. Він грав невважливо, все помилявся. Щось неприємне неначе закрадалось до його десь з якогось закутка, з затишного куточка, неначе чигало на його десь з-за кущів. Самий садок для його очей неначе збляк і потемнішав.

Зате ж усім іншим грачам було дуже весело за столом в затінку од зеленого гілля та в холодку: після важкої нудьги в глушині гостям було приємно й весело в товаристві. Майське чудове небо, пишний гарячий день, зелене гілля яблунь та груш — все це несамохіть приємно ворушило нерви, наводило веселу направу на душу кожного. А дрібне щебетання пташок та вряди-годи цівкання та тьохкання соловейків в кущах, неначе музики, при-

гравало до пишної обстави й ще більше наддавало веселості. Був май надворі, був май і в душі кожного. Різкі голоси птаства зачіпали й ворушили нерви, як різкі звуки арфи.

Незабаром і за столом почалось мугикання та тихі приспівки. Сухорлявий молодий судовик затяг тенорцем якоїсь пісеньки. Гладкий доктор пускав низовим басом якісь уривки з якоїсь невідомої арії. Пузатий мировий неначе заквакав по-жаб'ячій: «Диб-диб на село; кив-морг на його!». Смуток Літошевського швидко стишився під впливом майського дня. Літошевський, падковитий до співів, і сам незчувся, як затяг уривки арії з Ріголетто. Софія Леонівна, витріщивши очі на Николаідоса, і собі почутила майське натхнення й тихенько завела якоїсь пісеньки. Стіл під яблунею ніби й собі одгукнувся на пташине щебетання з гілля, ніби його луна. Ці два хори ніби перегукувались в гіллі.

В мочарах по потічку та десь у Росі вряди-годи квакали жаби. Гості од веселої направи то мугикали, то гупали, то пищали, то ніби квакали, хто низовим басом, а хто тенорцем. На вулиці на шляху здавалось здалеки, що там десь в гущавині ніби розпочинають квакать та рипіть жаби на негоду усякими голосами або ніби в театрі музики починають направлять перед гранням свої скрипки та контрабаси, і бренькають, і скриплять, і риплять. Посеред того чудного скрипіння вряди-годи гупав, ніби бубон, низький бас-октава гладкого доктора.

Софія Леонівна тоненько приспівувала й усе пильно придивлялась до Николаідоса. Вона ловила його швидке зиркання на неї. І ті здорові, сливе чорні очі ніби запалювали її серце. Вона вгадувала в йому гарячий пал серця, що дуже припадав до її почутливої вдачі. В неї почали помаленьку ворушиться думки та гадки, щоб зараз після од'їзду чоловіка розпочать з Николаідосом роман, і роман не абиякий, а повний пригод, повний кохання без краю, без впину.

«Як би йому натякнуть за це? Як би йому дати знать? Треба якось добирать способу, покористувавшись випадком...» — йшла в неї думка разом з її тоненьким співом.

Николаідос одвів очі од карт і зирнув на Софію Леонівну. Вона почутила, що він неначе впік її поглядом у самісіньке серце, осміхнулась і блиснула білими зубами.

Николаідос і собі осміхнувсь до неї. Його червоні повні уста неначе розсунули густі чорні вуса й блиснули з-під усів червонястими різкими фарбами.

«Палкі очі, певно, гарячі й уста. Ці уста осміхнулись до мене, задля мене, в одповідь мені... Я давненько примічаю, що він до мене не дуже байдужий... А може, то його грубенькі солдатські жарти? Треба доконче покористуватися чоловіковими гастролями. Гастролі, мабуть, будуть довгенькі. Може, я нап'юсь щастя, вп'юсь досхочу коханням... А яке кохання обіцяє його палка східна вдача!»

Софія Леонівна спустила віка й вії, задумалась і легесенько зітхнула. Золоті надії замиготіли в неї в серці. Вона сливе пересвідчилась, що ті надії можуть от-от незабаром справдиться, як приємні сни.

І їй несподівано заманулось, щоб чоловік мерщій виїжджав з оселі, хоч би й зараз устав з-за столу й їхав собі кудись далеко, або щоб зник кудись з оселі, хоч би тамечки на місці крізь землю пішов, і щоб вони зосталися тільки вдвох з Николаідосом під цією гіллястою грушею в захисті густого листя та гілок од усіх людей.

Вже сонце давно звернуло з півдня. Сріблясте вранішнє проміння сонця змінилось на жовто-золотисте. Це був знак, що вже сонце звернуло з півдня й повернуло на вечірній пруг. А гості все грали в карти. Вони були б ладні грать і до ночі, але Літошевський нагадав жінці, що вже час обідать. Софія Леонівна почимчикувала до покоїв і трохи згодом вийшла й запросила гостей на обід. Гості одмагались, бо вони вже вдома пообідали. Але господиня по звичайності все запрошувала й навіть намагалась.

— Але ж ми несподівано зайшли до вас на карти, — обізвавсь доктор. — Певно, ви не встигли наготувать поживку на стільки ротів. Ми вас об'їмо, а ви через нас будете голодні.

— Ну, ви завсігди нас не скривдите. Я завсігди по містах, де чоловік співав в опері, готувала на обід зо дві, зо три зайві порції або ще й зайвий якийсь приварок, якусь зайву потраву, бо, бачте, в чималих містах та ще й до артиста доконечно сливе щодня візьме та й ненароком заскоче якийсь гість і потрапе, може й зумисне, саме на обід. І тепер на селі я звикла держатись цього міського звичаю: в мене готували дещо й зайве, — сказала господиня.

Вона й справді в містах щодня готувала на обід зайвий поживок, бо принадила до себе студентів та усяких молодих паничиків. Ці молоді хлопці дізнались за її звичай і по черзі забігали до неї на дармовий обід та випивачку по два або й по три рази на тиждень.

— Коли ви вже вдома пообідали, то в нас пополуднуєте, бо в артистів обід тоді, коли звичайно в людей буває вечеря, та ще й пізня, — сказав хазяїн.

— В мене коли було ніхто не нагодиться на обід, то за те мої два коти вже бенкетують. Та й тепер, коли ви не схочете обідати, то зайвий поживок споживуть мої котяки,— сказала в жарт господиня.

— Невже ваші котяки такі ненажерливі, що справляться за чоловіка? — спитав у жарт мировий.

— Атож! — сказала господиня.— Вони вдвох споживуть їжі стільки, скільки ви один.

— Признатись, я до цього часу не знав, що сума з двох котів рівняється одному мировому, — сказав мировий і зареготавсь на ввесь садок.

— Цікаво знати, з скількох котів сума рівнялась би мені? — спитав доктор.

— Мабуть, і двох котів на вас не вистаче, бо черевані вживають їжі дуже мало,— обізвався хазяїн.

Хазяйка запросила гостей до покоїв. Стіл аж захряс під закусками та усякими наїдками та напоями. Пляшки з чудовою горілкою, з винами та лікерами тяглись рядком од краю до краю стола. На столі, неначе якимсь чудом, були навіть збитки, звичайні в артистів, навіть щоденні. Гості, хоч вже й пообідали, але накинулись з жадобою вдруге на смачний обід і допались до потрав, наче голодні вовки до вівці. Николаідос їв за двох, аж за вухами лящало, і все запивав кожну потраву добрим вином або наливкою. Гості їли хапком, якось нервово, бо їм хотілося швидше знов сісти за карти: вони тернули так, що й рісочки на столі не зосталось, і сільські шлунки та кендюхи без вади спромоглись перетравить два тривні обіди за день. По обіді хазяїн знов запросив гостей сісти за карти.

— Мені вибачте: не сяду за карти, бо треба поспішати на вокзал. Надходе вечір. Треба хапатись, щоб вийти назустріч вечірньому поїздові, — одмагавсь Николаідос.

— Та вже на цей випадок поминіть ви поїзд та сідайте за карти,— припрошував господар.

— Коли ж в мене помічник геть-то цупкий на вдачу, лайливий, ще й до того викажчик. Викаже псяюха! Зараз подасть звістку до Києва, що я одмикую од служби, бо він сам моститься на моє місце, — одмагався Николаідос.

Але ніби якась непереможна й непоборна сила тягла його й манила під гіллясту яблуню в затишок та холодок, де на зеленому столі валялась в безладді принадна спокуса. Карти, неначе русалки, манили його в той зелений закуток.

— Ет! Раз родила мати, — раз і пропадати! За всі голови! Ходім! Може, одіграюся хоч трохи, — сказав Николаідос щиро народною мовою, котру він ще змалку перейняв од українських селян, хоч потім згодом і занедбав потроху в військовій службі.

І вони знов потяглися під чарівну яблуню, неначе їх манили звідтіль зеленоокі русалки або принаджували співучі гарні сирени надзвичайно чарівними співами.

Посідавши кругом стола, вони позапалювали папіроси. Хазяїн подав Николаідосові цигару, бо знав, що він любе цигари й куре їх залюбки. Блакитний димок повився поміж гіллям яблуні й неначе заплутався в зеленому листі. Незабаром вийшла й Софія Леонівна, так само з папіроскою в губах. Вона зорила очима, неначе здалеки кмітила, де б було догідніше й приємніше сісти.

— Софіє Леонівно! — гукнув Николаідос приємним баритоном.— Сідайте коло мене: може, ви заманите до мене талан та щастя.

Він мерщій схопився з місця, приставив побіч себе стільця, прискочив до неї, вхопив її під руку й сливе силою посадив коло себе на стільці. Господиня почутила, що він на ході надто вже стис її повну ситу руку своєю сухорлявою рукою ще й наче пригорнув щільно до себе.

— Отак буде гаразд! Гратимемо вдвох вкупі. Або мій, або ваш талан сприятиме. Може, нам на цей раз пощастить, то й обчикрижимо отих наших супротивників. А треба б доконче цих ворогів подоліти, забрать у полон і запагубить їх на віки вічні, — промовив веселий грек, вмощуючись на стільці та щільно присовуючи свій стілець до сусіди й черкаючись об неї ліктем.

— Це ви вже стали в спілці супряжичами, чи що? — спитав артист.

— А! — аж цмакнув Николаідос згодом, скінчивши робер. — Час їхать на вокзал. Отой помічник трохи бентеже мене, признаться по правді.

— Та киньте ви того помічника! Оце! Мабуть, він дався вам взнаки, — сказала Софія Леонівна.

— Добре вам отутечки сидіти, коли ви не залежитесь ні од кого, тільки од себе під цією гіллястою яблунькою. А мені доводиться коритись навіть отому своєму помічникові, бо от візьме та й доброхіть нашкоде мені, — сказав Николаідос, швиргаючи картою.

Вже надворі сутеніло, вже й смеркло, а вони сиділи під яблунею та все грали. Вже чорні тіні полягали під грушами, надворі поночіло. Софія Леонівна загадала наймичці принести світло. Коротенька петрівчана ніч пливла швиденько, неначе бігла бігцем. Гості пили чай хапки, аж захлиналась і все грали. І вже тоді, як почало зоряти, вони скінчили гру й повставали з-за столу.

— Ну, Флегонте Петровичу! Завтра не заспіть часом своїм артистичним звичаєм та не опізніться на поїзд,— сказав Николаідос на прощанні, виїжджаючи в одчинену браму.— Софіє Леонівно! Ви самі вивезіть свого артиста силоміць на вокзал, бо він все випручуватиметься та опинатиметься,— гукав він з повозки до Софії Леонівни.

— Добре! Я ладна й сама вивезти його на вокзал заздалегідь, — гукнула вона з високого ганку.

III

Другого дня вранці Літошевський не заспав, схопився рано з ліжка й зрання почав укладаться в далеку дорогу. Софія Леонівна ще напередодні встигла похапцем дещо повкладать та убгати в чемодани. Це укладання було для неї не першинка. Наймит запріг коні заздалегідь і довгенько сновигав по дворі, сподіваючись виходу своїх панів. А пани чогось все длялись, все отягались. Вже вони випили чай, вже й поснідали. Флегонт Петрович закурив папіросу, вгніздивсь на турецькій софі. Йому дуже не бажалось рушать на вокзал. Він неначе обважнів, зам'якинившись од безробіття в цьому зеленому раї. Якийсь неясний смуток наполягав на його серце. Йому шкода було покидать свою чудову оселю та ще в такий пишний день; шкода було покидать і жінку. Невиразне передчу-

вання чогось недоброго стиха бентежило його душу. Ще ніколи так не хотілось йому виїжджати з дому на довгий час, як того ясного майського дня.

Софія Леонівна вскочила в кабінет, вже убрана в дорогу, з зонтиком у руці, така весела, така радісна, неначе вона не виряджала чоловіка з дому, а зустрічала його після довгої мандрівки.

— От і розлігся! Неначе там поїзд тебе ждатиме. Рушаймо в дорогу, та мерщій! Вставай! Годі тобі байдики бити! Вже дванадцята година. Незабаром прикатає поїзд,—сказала Софія Леонівна.

Літошевський схопився, надів дорожнє парусинове пальто з відлогою од куряви, похапцем поцілував дітей і виліз на повозку, де вже сиділа Софія Леонівна. Він насилу натрапив місце на повозці, куди б можна було утнуть ноги поміж пакунками. Повозка була таки добре навантажена усякою вантагою, потрібною в мандрівці артистів. Вони рушили з двора. Літошевський з греблі ще раз окинув оком свою оселю, і смуток знов спав на його серце якось несамохіть: він пересвідчився, що його жінка загониста в усьому, дізнавсь, що вона загониста і в почуваннях... І вже не дуже-то йняв їй віри. З якимсь невиразним неспокоєм в душі він тепереньки покидав її саму в господі на довгий час.

На вокзал вони прикатали ще зарані. Маврикій Павлович Николаідос вибіг їм назустріч аж на подвір'я, в червоному картузі, в блискучих погонах. Червоний картузик надзвичайно приставав до його здорових темних та блискучих очей. Він багацько покращав у своєму службеному офіціальному убранні.

Николаідос поміг Софії Леонівні злізти з повозки, вхопивши її під пахву, і легенько ніби поставив її під густі молоді акації, що понависали гіллям у дворі вокзалу. Потім всмішки він ухопив під пахву й Літошевського й, ніби аж стогнучи, буцімто він підвередився од напруження, поміг і Літошевському злізти додолу.

— Ого-го! Ваги в вас на селі таки чимало побільшало! Трохи я не підвередився,— заговорив з жартом Николаідос, лапаючи його за сите плече на ході.

— От як доведеться тьопаться по усяких небитих шляхах та на чортопхайках, то, мабуть, швидко схудну,— сказав Літошевський, поправляючи шкуратяний пас з саквояжиком на плечі.

— От і добре, що ви зарані прикатали на вокзал: трохи розважу себе в цій глушині на полі. Вип'ємо пива та тим часом побалакаємо трохи, — сказав Николаідос.

І при тих словах він ухопив Софію Леонівну під пахву й хутенько наче поніс її по сходах у двері вокзалу.

— Ви мене не ведете, а ніби несете вгору; який ви дужий! — сказала вона на ході.

— Я б вас виніс на руках вгору аж на горище, аж на покрівлю, — сказав Николаідос і з нахабністю притис її руку до себе.

Ця нахабність дуже сподобалась Софії Леонівні.

— Ну, на горище я б не полізла з вами, а на покрівлю й потім; це в вас, певно, поетичне побільшання.

В залі першого класу було порожнісінько. Ще був ранній час. Тільки електричний дзвоник дзеленькав безперестанку й порушав пануючу мертвоту та тишу на вокзалі, та в дворі на густих акаціях цвіріньокала сила горобців.

— Сідаймо коло стола та тим часом вип'ємо пива. Пиво в нас чудове. Трошки прохолодитесь після спеки, — сказав Николаідос.

Софія Леонівна спинилась на одну мить перед здоровецьким — до самої стелі — дзеркалом, швиденько поправила на голові капелюш з двома пунсовими трояндами й сіла за стіл. Николаідос неначе поскобзнувсь по лиснючому паркеті й наче впав на стілець попліч з нею. Літошевський почвалав до буфету й звелів подати пива. Вокзал був чистий, недавно збудований. Зала була висока, світла, з здоровецькими вікнами, з двома високими дзеркалами на консолях аж до стелі, з чистим паркетом. Софія Леонівна ніби покращала од нової лиснючої обстави, од тих дзеркал та блиску паркета. Її низовий гучний альт в розмові став ще гучніший і пішов луною. Николаідос несамохіть замилувавсь нею.

— Ну, та й горобців у вас сила! — сказав Літошевський з сміхом, сідаючи за стіл.

— Це наш вокзальний оркестр, бо іншого тут на полі й не почуєте. Це наші польові соловейки, зовсім не ті, що в вас в леваді в вербах та в садках. Чуєте! як вигравають, неначе накупились, — сказав Николаідос.

— Як здоров'я вашої жінки? — спитав Літошевський і почав наливать пиво в високі кухлики.

— Ет! Нездужає та все чогось кривиться моя стогнійка! — сказав Николаідос. — От люблю вас, Софіє Лео-

нівно, за те, що ви не стогнійка, ніколи не кривитесь та не слабуєте.

Літошевський нахильці випив пиво й пішов нагору, на другий етаж з одвідинами до Николаідосової жінки. Софія Леонівна не пішла, бо не діждалась до себе її з одвідинами. Вони зостались вдвох у залі.

— От тепер ви, Софіє Леонівно, зостанетесь самі вдома, неначе черниця в монастирі. Не боїтесь нудьги в тих ваших пущах та нетрях за містечком? Га? Певно, ходитимете в монастир щодня та ще й присвятитесь! — сказав Николаідос.

— Що вже що, а присвячуваться я нездатна. До самітності я вже звикла: це звичайна річ в житті артистів і їх жінок. Але я сподіваюсь, що й ви таки не одцураєтесь од мене й будете одвідувать мене в самотині. Не забувайте, що я люблю й єднання з людьми, та ще й веселими, — сказала Софія Леонівна з натяканням.

— Спасибі вам. Коли я вам не надокучаю, то ладен хоч щодня одвідувать вас.

— Ви така весела людина, що, певно, нікому й ніколи не надокучите своїми одвідинами. Це ви приставляєтесь або говорите собі ж таки компліменти.

— Собі компліменти! — сказав і зареготавсь Николаідос. — Непогано сказано. Я маю таку щиру вдачу, що ніколи зроду-звіку не говорив нікому компліментів. Моя душа зверху, а не десь насподі захована.

— Щирість вашу знаю й у щирості вашій я давно пересвідчилась, — сказала Софія Леонівна. — Я поважаю й навіть люблю щирих людей і не люблю людей потайних, навіть трохи їх боюсь, як от, прикладом, потайних собачок, що й не гавкають, а прибіжать та кусь за литку!

Надворі коло вокзалу загуркотіла повозка. І тільки що той гуркіт стишився, в залу наче вскочила або влинула капельмейстерша Ніна Іванівна Чернявська, височенька, темно-русява, біла з лиця, сухорлява та жвава, як в'юн.

— О! Кого я бачу! І ви, землячко, тут! Яким побитом ви тут опинились? Чи їдете кудись, чи кого виряджаєте в дорогу? — задзигорила Чернявська, вітаючись з Літошевською й Николаідосом.

Софії Леонівні здалось, що в залу впурхнув у вікно з акацій горобець, одбившись од горобиного гурту, і зацвіріньокав на всю залу. Капельмейстерша цвіріньокала як-

раз у тон горобців, що аж лящали в акаціях під одчиненим у двір вікном.

«Принесло ледащо цього петербурзького горобця не в добрий час. Саме був би договорився з Софією Леонівною до самої сутності діла. А тут тобі — пурх у залу ця горобчиха!» — досадував мовчки Николаідос.

Капельмейстерша прибралась на цей польовий вокзал, неначе на якийсь празниковий виїзд з Петербурга в Павлівськ або в Царське Село. Вона й на селі чепурилась так само, як і в столиці. Скинувши шовкову легку смугнасту накидку й швиргонувши її жужмом на канапу, вона примостилась коло столика, убрана в свіжу сукню, облямовану дорогими кружевами. Ніна Іванівна була другорядною співачкою в петербурзькій опері, де її наглядів Чернявський, закохався в неї і оженився, зайнявши місце капельмейстера в опері.

— А знаєте, Софіє Леонівно, чого це я їжджу двічі-тричі на тиждень на вокзал? Їжджу їсти кухарські товченики, бо на селі в брата мого чоловіка не вміють гаразд готувать котлетів. А я тільки й живлюсь цими смачними вокзальними котлетами, схожими на наші петербурзькі, — лепетала капельмейстерша.

— Але ж тутечки в нас у містечку яловичина чудова. Тут же ті «черкаські», цебто українські воли, що привозять їх до нас у Петербург, — обізвалась Софія Леонівна.

— Ті ж воли, та спосіб готування не той на селі. Чи вас пак не бере нудьга тут на селі в вашій монастирській леваді? Ой боже мій! Я швидко з нудьги тут загину. Запагубить мене це село навіки! Коли б вже швидше минали ці канікули! Я тут і спростилась, і якось опоганилась, навіть попоганшала. Ой горенько мені та й годі!

— А мені байдужісінько, чи я на селі, чи в столиці. В мене на руках діти, оселя, город, дім. Є за що дбати, є чим пеклюватись цілі дні. Я вже звикла до села, хоч і спростилась і попоганшала, — сказала Софія Леонівна.

— А я от ніяким способом не звикну до села. Першого тижня, як ми приїхали до чоловікового брата, я почувала себе, наче в раю. Знаєте, там... сільська поезія: і садочки, й гайочки, і зелені верби, і ставочок, і човник на ставку... Але минуло тижнів зо три, і мені остогидли і ті садочки, і ставочки, і млиночки. Мене бере така нудьга, що я, примігла б, летіла в столицю. Скрізь тиша, мертвота. Живого людського лиця не побачиш! Нема з ким

набалакаться, нема де розважить себе. Усе мужик, куди не глянь. Панка навіть і не побачиш. Ой не видержу далі! Оце прикатаю двічі-тричі на тиждень сюди на вокзал та хоч випадком, хоч здалеки надивлюсь на інтелігентних людей та панів. Неначе оживу й пожвавішаю, побадьорнішаю трохи. Цур йому, пек йому — цьому селу!

Капельмейстерша анітрішки не вважала на те, що ганяла батющині коні і наймит гаяв час саме в косовицю, саме в робочий гарячий час, а то потім згодом і в жнива. Вона на це не звертала ваги.

— Ой не виживу я далі на селі! — лепетала капельмейстерша та все сьорбала похапцем пиво з кухлика; її мучила смага од пороху й спеки так, що в неї і в роті, і в пельці посохло.

— Одже ж і висидите, муситимете сидіть аж до кінця вакацій, бо ваш чоловік не згодиться їхать в той столичний сморід саме в спеку, — обізвавсь Николаідос. — Ваша столиця влітку — пхе! пхе! і велике пхе!

— Ой ви — азіати! Ви тільки й знаєте, що столичний сморід, а інших столичних принадок та догод ви й не тямите, і ніколи не втямите, бо і втямку за їх не маєте,— сказала роздратована капельмейстерша.

Вона не дуже любила Николаідоса за його грубу щирість, нехтувала його й навіть при нагоді глузувала з його. Та й загалом їй не припадали до вподоби усякі східні азіати, армяни, турки та й греки.

В одчинених дверях з'явивсь Флегонт Петрович, поставний та спанілий, ніби викоханий на майському сільському повітрі. Капельмейстерші він дуже подобавсь ще тоді, як вона співала в опері. Вона любила отилих, випещених панів, що скидались на випещених аристократів або столичних купців. Літошевський залицявся до неї, як ще була вона на сцені. Флегонт Петрович в ролі Мефістофеля наводив навіть ніби чари на капельмейстершу.

— От і Флегонт Петрович! Яка приємна несподіванка! — аж крикнула Чернявська.

Вона схопилась з стільця й якось по-театральному, ніби вона була на сцені, з кухликом у руці побігла йому назустріч, піднявши одну руку вгору. Серед гарної обстави, між двома лиснючими дзеркалами, на лиснючім паркеті, ввесь ніби засипаний сяєвом сонця Флегонт Петрович, білий, рум'яний, спанілий, і справді скинувсь на будлі-якого випещеного дідича або столичного гладкого

пана. Чернявська, як бувша артистка, любила артистів, і завсігди і в столиці вона любила їх товариство й ніби родалась з ними завсігди скрізь, де доводилось зустрічаться з ними.

— Слава тобі господи! Таки сподобилась за три тижні побачить людське лице! — лепетала капельмейстерша, вітаючись з Флегонтом Петровичем.

— А хіба ж на селі в вас чума? Чи вимерли усі людські лиця, чи що? — спитав всмішки артист.

— Хіба ж на селі людські лиця? Та там же самі за себе мужицькі мордяки, а в вас у містечку самі за себе жидівські пики, а не лиця! — дзигорила капельмейстерша на ході.

— А ми ж хіба не люде! — обізвавсь Николаідос.

— Які ж ви люде? Ви — азіати, а не столичні люде! — кинула йому крилате слівце капельмейстерша.

— Спасибі за комплімент! — сказав Николаідос.

— «Здоров зноси та в краще вберись!» — кинув присмішку Літошевський. — Столичні панії кусливі, як мухи в спасівку. Правда, Ніно Іванівно? Чом пак ви й досі не одвідали нас у нашій оселі?

— Бо не дуже давно приїхала на село. Поживемо — одвідаємо.

— Прошу частіше заїжджати до нас у гості. Побалакаємо за Петербург на самоті. Тільки заздалегідь вам кажу й наперед, що в нас така халупчина, що й сором вас вітати в їй,— обізвалась Літошевська.— Для вас, певно, й це буде ще одна сільська морда.

— А що? Така халупчина, як у брата мого чоловіка: як добре підскочиш, то пальцями й до стелі достанеш,— сказала з сміхом капельмейстерша.

— Ні, в нас до стелі не достанете, але об сволок то можна черкнуться,— сказав Літошевський.

— От потривайте! Я через скільки неділь приставлю до тієї мазанки такий салон, як оцей вокзальний. Тоді, Ніно Іванівно, мені не буде сором вас вітати в себе. А поки що прошу одвідать й мою, хоч халупчину, але обставлену на східний зразець,— сказала Літошевська.

— Це ви, Ніно Іванівно, мабуть, прикатали на вокзал для розваги? Чи, може, поїдемо кудись вкупі?— спитав Літошевський.

— Прикатала смачних котлетів попоїсти всмак, от що! — лепетала капельмейстерша.

— І це гаразд. А кухар тут не поганий. Правда, Ніно Іванівно?—сказав Николаідос.

— Хоч і в столиці, то не заважав би: був би на місці,— говорила капельмейстерша.

Задзеленькав дзвоник. Загув недалеко поїзд. Усі посхоплювались з стільців. Флегонт Петрович похапцем побіг купувать білет та здавати речі на вагу. Николаідос вискочив на своє службене місце на платформу. Застугонів поїзд, неначе от-от мала трястись земля. Стугоніння все більшало й наближалось. Незабаром задвигтів грунт коло забудування. Нагло свиснула пронизувата свистілка паровика. В одчинені вікна влетів ще різкіший одгук свисту, одгукнувся луною й ляснув під стелею так здорово, що нервова капельмейстерша аж кинулась і запищала. Усі рушили на платформу. Флегонт Петрович ніс в одній руці завинінння та оповите шкуратяним паском тепле пальто, а в другій — дорожній пакунок. Почалось прощаняя та напутіння.

— Тут же, будьте ласкаві, наглядайте і за моєю оселею, і за жінкою,— просив Николаідоса Літошевський.— Як пришлю гроші тобі, Соню, то ти й розпочинай чепурить садок та робити забудування. Тільки не дуже лишень заганяйся, бо ти хоч і статкуєш коло господарства, але таки вдалась загониста. Ви, Мавркію Павловичу, здержуйте її загонистість, бо вона вишахрує на ті витребеньки багацько грошей.

— Добре, добре! Не турбуйтесь ні за що. Я ладен щодня навідуваться в вашу оселю. А вже приставку деревні та дощок, та усяку тяганину, та умову з купцями й теслями, ковалями й бляхарами я беру на себе, бо це мені зручніше й звичніше, ніж дамі,— сказав на прощанні Николаідос, тричі цілуючись з Літошевським.

Свистілка свиснула, неначе крикнула, мов опечена. Поїзд рушив помаленьку, посунувсь поволі плавко, легко й незабаром приспішив і зник за повороткою та легеньким закрутом між горбами горяного берега річки.

Софія Леонівна одразу почутила ніби полегкість на душі. Вона повеселішала, ожвавилась, стала говорюча, пішла в залу з Чернявською та Николаідосом, сиділа й бавилась розмовою, доки вередлива Чернявська спожила свої котлети, і була ладна балакати й реготатись з Чернявською хоч би й до вечора. Вже й не визвірювалась ні на кого й навіть не бурчала.

IV

Літошевська вернулась додому, увійшла в покої й одразу почутила ніби порожнечу в покоях. Їй стало сумно на душі. Вона згадала про свого чоловіка й почувала, що той смуток виник в її серці не за чоловіком, а за кимсь іншим, багацько любішим та милішим од його. Зирнула вона на турецьку софу в кабінеті й ніби побачила уявки на софі Николаідоса в білому мундирі з блискучими погонами на плечах, в сяєві вранішнього проміння... І несамохіть вона пригадала, як він тут недавнечко сидів і зиркав на неї то різкими, то м'якими блискучими очима. І їй чогось уявилось, що не Літошевський покинув її, виїхав кудись далеко, а Николаідос. Вона почувала, що сумує за Николаідосом, і сама здивувалась, що в неї серце таке не дерзке, таке хистке, змінливе. І в одну мить їй заманулось побачить Николаідоса, побалакати з ним, надивиться на його. Вона сподівалась, що Николаідос не сьогодні — так завтра одвідає її. Але минув день, минув і другий, а він не приїжджав, неначе забув за свою обіцянку частенько одвідувати її.

Софія Леонівна ледве діждала п'ятниці. В містечку щонеділі в п'ятницю ставав базар чи торжок. Софія Леонівна одяглась, причепурилась і пішла пішки на місто. Їй таки треба було дещо покупить у крамницях. Але вона мала надію стрінуть на торжку Николаідоса. Він частенько прибігав на місто за якими-небудь закупками на свою потрібку.

Торжок був чималий. Людей наїхало багацько. Крамарі понавозили усякого дрібного краму дуже багато. Софія Леонівна повешталась по торжку і вгляділа купи усякого посуду. Згадавши, що в неї луснули ночови, вона купила нові ночови, заступ і нову лопату, котрою сажають хліб у піч. Вглядівши на базарі одного чиншовика шляхтича, свого сусіда, вона згодила його, щоб він приніс усі ті речі додому. Коли — гульк! На базар котить повозка, а в повозці сидить Николаідос. Як грек, він був чоловік практичний та запопадний і частенько навідувавсь на ярмарки та торжки, як люблять швендяти по їх запопадні жидки, в котрих на думці повсякчасно буває якесь крамарське заповзяття. Коні спинились. Николаідос вглядів Софію Леонівну й миттю сплигнув з повозки.

— Кого вже кого, а вас не сподівався зострінуть так

зарані на місті!— гукнув Николаідос, привітавшись з Софією Леонівною щиро й весело.

— А то чом так? Я вряди-годи ходжу на базар за будлі-якою господарською потрібкою. Он подивіться, скільки я накупила посуду! Тільки шкода, що я вийшла на місто пішки. Треба б було виїхати кіньми.

— Не журіться! Заберу на повозку та й довезу додому і посуд, і вас вкупі з посудом,— сказав Николаідос.

— От і спасибі вам, коли самі намагаєтесь, бо я б не насмілилась вас просити за це. Ваша намога навіть мені дуже приємна в цей час. А ви що думаєте купувать?

— Треба взяти яловичини або риби на кільки день, а потім доведеться добре пошвендять по крамницях, бо маю дещо набрать собі й дітям на літо.

— От і добре! І мені треба дечого понабирать для синка й для наймички,— сказала Софія Леонівна.

— От і гаразд трапилось. Прошу сідать на повозку та передніше за все побіжимо по крамницях. А ночовки та лопати нехай трохи підождуть: не втечуть, поки ми увинемося в крамницях з закупками, — сказав Николаідос.

Вони посідали на повозку й поїхали до крамниць. Довго вони ходили по крамницях та вдвох набирали всяку всячину.

На торжок почали прибувать околишні пани-дідичі, дрібненькі панки з сахарень. Вони й собі ходили по крамницях, набирали усякого краму. При такій нагоді ці сільські панки, як звичайно поводиться в глушині, розглядали одні одних і потаєнці та пошепки випитували в крамарів та крамарок одні за других. Само по собі вони примітили, що начальник станції скрізь ходе по крамницях з якоюсь панією, і випитали в купчих, яка то панія і чого вони ходять усе вдвох, неначе чоловік з жінкою радяться в крамницях за усякі закупки.

Софія Леонівна цього не знала та й на це не вважала. Вона думала, що її тут ніхто не знає, ніхто нею не цікавиться, ніхто про неї не розпитує, як не цікавляться натовпом по магазинах у столиці, де ніхто не питає й не довідується за усяких покупців по магазинах.

Понабиравши краму на верх і на підбійку для усякої одежі, вони пішли вдвох швендять по торжку більше з цікавості й для розваги. Проз їх шугали вряди-годи брички. На бричках сиділи пани й панії. Зранку було

задощилось, і надворі похолоднішало. Панки сиділи в простих повстяних бурках з відлогами, напнутими на голови, і скидались або на заможних міщан та посесорів, або на дрібних купчиків та нікчемних крамарів.

І Николаідос, і Софія Леонівна й гадки не мали за те, що під тими простими бурками ховаються од дощу чималі й заможні пани, дідички та офіціалісти з сахарень в околиці, і зовсім не вважали на їх, вештаючись собі в парі по торжку, ще й попід руки побрались.

Софія Леонівна, як столична людина, високо дивилась на цей сільський провінціальний натовп, а мужиків та євреїв навіть не мала за людей, а вважала на їх, як на якихсь животин, що скинулись на людей тільки своєю людською постаттю, хоч вона й любила запевнять усіх, що вона ліберальна й демократка... В глушині вона ніколи й ні в чому не церемонилась і думала, що тут їй можна поводиться, як хоч, робити що завгодно, бо навкруги скрізь не люде, а сливе животини, що нічого не тямлять і ні до чого не додивляються.

Нагулявшись донесхочу на ожвавленому людному торжку, вони обоє згадали, що вже час рушать додому. Погонич устав з козел, взяв ночови й поставив їх сторч у ногах в повозці, притуливши до козел, а лопату встромив держалном в повозку збоку й застромив кінець під козли. Лопата була довжелезна й стриміла позад воза. Софія Леонівна, як загониста людина, накупила ще багацько всякого дерев'яного дріб'язку, навіть зайвого: і ковганку, і копистку, і рубель та качалку, і невеличких мальованих дерев'яних мисочок, що майстрі понавозили з Полісся. Майстрі були добрі, посуд був зроблений і помальований дуже штучно. Вона вмостила усе це в соломі в передку і сама сіла на повозку. Николаідос і собі хапком вскочив у візок і звелів поганять через греблю за Рось. Навантажений посудом віз прокотивсь через увесь ярмарок. Крамарки й сидухи та усякі перепічайки осміхались і показували очима сусідам на ночови та лопату, що манячіла позад повозки.

— Чи ти ба! Один чоловік поїхав, і зараз десь знайшовсь другий. Істинно так, неначе чоловік з жінкою скуповуються на нове господарство,— гомоніли перекупки та перепродухи.

— Навіщо ви, Софіє Леонівно, такого багацько посуду накупили? Чи не маєте часом на думці продавати

його на кутку та баришувать?— спитав Николаідос в жарти.

— Не багацько б і вбаришувала, хоч би й попродала: я люблю оцю нісенітницю. Люблю все мальоване та ще різкими, ярими фарбами, як люблю й різких людей.

— Це добре, бо й я різкий чоловік...

Николаідос завіз Софію Леонівну додому і, не встаючи з повозки, дременув додому, бо вже надходив час прибуття денного поїзда.

— Завтра прибуду до вас надвечорі́, на вечірній чай! —гукнув з повозки Николаідос до Софії Леонівни.

— Буду сподіваться вас щогодини, щохвилини! Буду виглядать вас!— одгукнулась вона з-за тину.

Другого дня Софія Леонівна сіла обідати й їла через силу. В неї смак зник, наче од якоїсь хвороби. По обіді вона взяла книжку й почала читати, але зараз запримітила, що сливе нічого не розуміє. Інші думки настирливо ворушили їй душу. Николаідос не виходив у неї з думки. Книжок у неї на миснику було чимало. Книжки значніших і видатніших великоруських письменників вона давно покупила й мала навіть утвори Дарвіна та Спенсера. Вона перечитала багацько й українських сьогочасних книжок. Проживши молодий вік у столиці, де неначе в повітрі літають усякові ідеї та сьогочасні погляди, вона ще ззамолоду і багацько наслухалась, і багацько начиталась, і в цих справах своїм розвитком була навіть вища од свого чоловіка. Взявши модні тоді утвори Надсона, вона почала перегортувать листки, але чомусь і ці вірші не ворушили її серце.

«Невже це я така закохана, що мені нічого не йде на думку, за що не візьмусь? Чомусь навіть і поезія не зачіпає моєї вваги. Невже це в мене в серці така поезія, що опанувала мене, що перемагає усяку книжну поезію!— думала Софія Леонівна, лежачи на канапі, невважливо й недбайливо перегортуючи листки Надсонових віршів.— От і не навідується! То був внадивсь, аж настиравсь нам, неначе накупився тягти Флегонта до карт, а тепер, коли він саме припав мені до вподоби, ніби зумисне одмикує од одвідин».

І вона почутила, що жива поезія в її серці розгорюється, що вона перемагає ту поезію, що подихала на неї з книжки, що та поезія в серці вже сповнила її душу, опанувала її. Підвівшись з софи, вона длявою ходою попря-

мувала на ганок, сіла на стільці й задумалась, втупивши очі в далеч на заросянські спадисті гори, на долини та вузесенькі западини, та щілини між горбами.

Довгий битий шлях приманював її очі: тим шляхом мав незабаром прибуть той, що не сходив у неї з думки й не давав серцю спокою.

Вже сонце стало на вечірньому прузі. Софія Леонівна звеліла настановлять самовар, сама налагодила усе на столі для чаю. Вона вешталась і ставила на стіл посуд якось похапцем, якось нервово.

Тим часом з-за вугла двору по м'якому піскуватому шляху несподівано підкотила повозка й влетіла в двір. Софія Леонівна почутила, як у неї заграло серце і голова заморочилась. Вона аж крикнула голосно на ввесь садок.

— А я вас жду не діждусь! Вже й самовар двічі закипав, двічі й погасав, а вас все нема та й нема,— говорила Софія Леонівна, і її звичайно низький голос піднявся вгору на кільки тонів і став м'якіший і ніби добріший.

— Нічого — те! Самоварові, надісь, не заваде, хоч би він і тричі погасав і тричі знов закипав,— сказав Николаідос, швидко виходячи по східцях на ганок і вітаючись з господинею.

Вона простягла й подала гостеві руки, а Николаідос вхопив їх і довго держав у своїх руках, а потім поцілував у руку. Він ледве вдержавсь, щоб не обхопить її за кремезний стан та не пригорнути до себе. Але наймичка й дитіна, що никали коло столу, вдержали його.

— Певно, вас бере нудьга? Га? Еге, бере? Вам шкода Флегонта Петровича?— спитав гість.

— Не дуже-то за ним шкодую, бо його од'їзд непершинка. А що я нудьгую перші дні після його од'їзду, то це звичайна річ: в оселі стало якось ніби порожніше. Не чути його співу та завсіднього мугикання. Але... я без міри рада, що ви оце навідались,— сказала Софія Леонівна й пильно зирнула на гостя таким палким та солоденьким поглядом, що той погляд вповні й виразно виявив, що замикалося в її душі, в її серці.

Солоденькі, виразні очі зрадливо виказали усю її душу. Николаідос втямив, що кохання в неї достигло, як достигає вишня та черешня. Він осміхнувсь і знов подав їй навіщось руку.

Випили чай. Софія Леонівна не сіла сама поїть дітей чаєм, а загадала Усті напоїти й нагодувать дітей.

— Чудовий надходе вечір. Ходім понад Россю на прогуляння, бо я бачу, що ви засиділися та наче аж заниділи й помарніли на виду за ці дні,— сказав Николаідос.

Софія Леонівна швиденько побігла в покої, наділа капелюш, причепурилась коло дзеркала, вхопила зонтик і незабаром вийшла на ганок. На їй була довга ясно-сіра сукня, котра дуже приставала їй до лиця. Вони пішли понад Россю, поминули греблю й пішли стежкою вгору понад берегом поміж купами здорового каміння, що й лежало, і висовувалось сторчаками з нутра гори скрізь понад берегом та коло стежечки, неначе з гори вилазила сіра худоба або повисовувались одним боком здорові чудернацькі доми, або башти, або якесь забудування.

Стежка вилась височенько понад берегом саме посередині крутої гори. Вони одійшли вже далеченько, де з води висовувавсь чималий подовжастий та високий скелистий острівець. Поза острівцем шуміла неширока самовілка, загачена греблею, перекинутою до острівця. Коло греблі стояв млин, де вештались люде, де мріли хури, навантажені мішками та лантухами з пашнею на мливо. Це місце було закрите од річки високим скелистим острівцем, ніби муром.

— Оце ми зайшли в такий захисний закуток, де я ще ніколи не був і ніколи його навіть не бачив, одколи тут живу,— промовив Николаідос.

— Та й я оце тільки вдруге сюди заблукалась. Сюдою люде ходять оцією стежкою навпростець на місто,— обізвалась Софія Леонівна.— Як тут ніби порожньо, неначе в скелистій Аравії.

— Це ми вдвох і справді потрапили ніби в справдешню Аравію: «І високо над горами, і далеко од людей»,— промовив Николаідос словами одного романсу й при тих словах несподівано вхопив Софію Леонівну за стан і раптом пригорнув її щільно до себе.

Софія Леонівна пригорнулась до його й черкнулась головою об його плече.

— Коли б ви, Софіє Леонівно, знали, як я вас кохаю! Я вас вже давненько покохав, але таївся перед вами,— сказав Николаідос сливе нищечком.

— Я це давно знала і не те що була пересвідчена в

цьому, але догадувалась, трохи постерігала,— обізвалась Софія Леонівна.— Нащо ви говорите нишком? Тут нас ніхто не почує. Та хоч би хто й почув, то мені байдуже. Це ж глушина, де живуть люде нетямущі, прості й недосвідні, як діти. Вони не тямлять наших звичаїв, одним словом — мужики та й годі!

— Коли нас ніхто не чує, то я заговорю голосніше про свою любов.

— Я й говорю голосно, бо й мені нема чого таїтись перед вами з своїм коханням. Мій Флегонт часто їзде на довгий час на гастролі, а я без кохання не можу жити й дихати,— сказала вона й пригорнулась своєю щокою до його щоки.

Щока в неї аж пашіла. Николаідос почутив той пал щоки й кохання, спинивсь на ході, обхопив її стан довгими костистими пальцями та вузькими долонями й п'явкою вп'явся в її чималі повні уста.

— Сядьмо тут будлі-де на камені, бо в мене аж голова заморочилась,— сказала Софія Леонівна.

Вони пішли далі й угляділи вище од стежки подовжастий плисковатий камінь, не дуже високий, саме такий, що на йому було догідно сидіти. Вони сіли рядочком попліч. Николаідос обгорнув її стан рукою й пригорнувся до неї.

— Я, сказати щиру правду, не держусь в коханні заповідів: даю волю серцю,— промовив Николаідос.

— І я маю істинно такий погляд на залицяння й кохання. Мій чоловік якось обважнів, погладшав, попоганшав. А моє серце палке. Я даю повну волю серцю. Коли воно хоче любити, треба вволяти його волю, а не вважати на якісь там людські звичаї та людські забобони. Кохання — це ж найбільше щастя, найбільша усолода людського життя. Це ж квіти й пахощі нашої душі. По-моєму, навіть був би великий гріх занехаять або занедбать й задушити це почування, коли воно виникло в людському серці та ще й знайшло собі одповідь і спочування в людському другому серці,— митикувала Софія Леонівна, виправдуючи на свій спосіб свій вчинок.

— І я держусь такої ж достоту гадки та думки: живім, доки живемо, кохаймось, доки животіємо. «Лови хвилю усолоди!» — як сказав якийсь поет, бо життя не стоїть, а швидко біжить і швидко минає: зривай квітки тоді, як вони цвітуть.

І він знов пригорнув Софію Леонівну й почав міцно цілувати її в уста, в щоки, в очі. Такий пал кохання, навіть така нахабність сміливого Николаідоса дуже припала до вподоби такій розпусній людині, якою в сутнóті душі була Софія Леонівна.

Вони вдвох милувались, сидячи на чолопочку каменя та на видноті, серед сяєва ясного вечора, і нітрішечки не вважали на людей.

Тим часом нижче од їх, трохи збоку з-за скелі, виплив якийсь чоловік, доплив до середини самовілки, став на камені й, побрьохавшись трохи руками, поплив знов назад під скелю.

— Он хтось купається нанизу! — промовив трохи з неспокоєм Николаідос.

— Та́ то якийсь мугиряка купається. Це — животина, що нічого не тямить у нашому житті, в нашому залицянні і навіть не постереже, що ми милуємось.

З-за другої скелі знов виплив на середину течії якийсь другий чоловік, пливучи наввимашки. Його білі руки виникали наперемінку з води й лисніли проти заходу. То був один з міських докторів. Він їх зараз вглядів і впізнав обох. Але їм здавалось, що то якийсь єврей з млина купається та плаває навпомашки, щоб почванитьсся. І вони все голубились та обнімались.

Їм обом здавалось, що вони зайшли в якісь пущі десь ніби в степах, мов в Аравії; а тим часом Софія Леонівна не знала, що в селян вуха вдвоє або і втроє чуткіші, ніж у городян, а очі далекозорі та далекосяглі без міри. Од млина їх бачили селяни та євреї-мірошники, хоч вони, як їм здавалось, ніби тільки мріли та манячіли коло млина в далечі. В цих пущах часом трудніше сховатись од людського ока, ніж в натовпі здорової людної столиці.

Вже сонце зайшло, але в долині стояла духота, неначе в дуже натопленій хаті або на печі. Високі скелі й усякі камені, розпечені гарячим промінням довгого петрівчаного дня, аж пашіли. Жовтогаряче небо неначе палахкотіло. Самий камінь, на котрому вони примостились, був теплий, неначе вони сиділи на печі. Густий чебчик, що ніби вшивав прегусто землю під їх ногами й був саме в цвіту, аж душив важкими пахощами, прим'ятий і потолочений їх ногами. Одежа на їх пропахалась важким чебчиковим духом. Долина неначе дихала жаром. Цей жар ніби запалював їх і ще гірше дратував нерви.

— Ой душно! Ця скелиста долина гаряча, неначе Дантове пекло. А ми оце в цій духоті, неначе Франческа да Реміні та її любчик Паоло, що літали по пеклі вихром у пекельній духоті й усе-таки почували пал кохання. Ходім звідсіль кудись інде,— сказала Софія Леонівна й раптом підвелась з каменя.

— Ходім, бо й мені вже невидержка! — сказав Николаідос, підводячись і окидаючи очима Софію Леонівну.

Він добре дізнавсь вже давно, що його коханка натуриста та опришкувата й не зносить і не стерпить, щоб їй суперечили, бо вона одразу так і присне, ніби приском.

Вона стояла висока, поставна, з палаючими од кохання очима, з червоними щоками. І йому уявилось, що перед ним виникла, ніби з землі, давня вакханка, освітлена жовтогарячим небом, з дикими очима, що от-от незабаром знавісніє од кохання. Він почував, що й сам ладен знавісніть од приливаючого до серця кохання.

Вони побрались попід руки й вернулись назад, вийшли з тісної долинки на простір і пішли низом по береговині понад Россю. Од Росі потягло вогкістю й прохолодою. Повітря над водою вже одвологло, і вони почутили полегкість і ніби й самі трохи одвологли, прохололи. Поминувши греблю й оселю, вони подались далі тихою ходою й пішли повагом попід вербами та осиками над невисокими буртами берега Росі.

— От ми й нап'ємось кохання й щастя, доки ваш чоловік пробуватиме на гастролях. Але потім...— сказав і не довів розмови до кінця Николаідос.

— А потім буде те ж саме. Мій чоловік не дізнається за наше кохання. Йому ніхто не викаже на нас, хіба, може, якимсь випадком дізнається од когось. Але... він мене так кохає, що вибаче мені мою провину, коли й дізнається. Не дурна ж я й не молоденька, щоб через це наше кохання з доброго дива стрибнути з скелі в воду або на якийсь інший спосіб заподіять собі смерть. Хіба ж мало панів та паній і люблятся, і залицяються, і дурять одно одного? Це світова річ. Не кидати ж мені через цей випадок дітей і оселі та тікать з вами кудись далеко. А знехтувать та потаїти таке приємне почування мені шкода. Я радніша вас не любити, вас забуть, але наше серне од нас залежиться, а ми залежимось од його: воно правує нами,— сказала Софія Леонівна.

— Що правда, то правда,— одмовив Николаідос, ведучи її під руку та обгорнувши її стан своєю довгою та гнучкою, як берестова гілка, рукою.

— Люде назвуть наше кохання злочинком або й проступством, але це буде їх помилка. Ми проступимось тільки перед людським законом, а не перед своїм серцем,— сказала Софія Леонівна, виправдуючи свій вчинок перед Николаідосом.

Вона й гадки не мала про те, що дурила свого доброго ймовірного чоловіка, давши обітницю бути йому вірним подружжям.

Далеко вони зайшли на гулянці й усе балакали та милувались. Стежка повилась луками попід вербами та лозами, понад берегом Росі. Вони зайшли в ті верби й гуляли, доки й надворі не попоночіло, доки й зорі не висипались на небі. Николаідос схаменувсь, згадав, що йому час поспішать ік поїзду, повернув назад і, навіть не заходячи в покої, розпрощавсь і покатав додому.

Од того часу Николаідос двічі або й тричі на тиждень приїздив до Літошевської з одвідинами. Вони завжди довго гуляли на гулянці ввечері, часто їздили на місто на торжок і блукали по торжку, щоб і розважить себе з нудьги і щоб довше побути вкупі. Про їх загомоніло, їх огудило й осудило усе містечко. Одгук цього поговору та огуди швидко пішов по всій околиці, передніше за все й найшвидше поміж цікавими євреями, потім поміж батюшками й дідичами, дійшов і до тих вісьмох оперних артистів, що були родом з того повіту й двох межуючих з ним повітів. Усі гудили та судили Літошевську, навіть знущались над нею. Язиками плели навіть про те, чого й не було. Чутка про недобру славу Літошевської перелетіла й у Київ. Усі сливе знали про цей роман Софії Леонівни,— тільки один її чоловік нічогісінько не знав і не відав: усім було якось сором і ніяково сказати йому за це й виказать йому усе про його жінку, про її хистке серце та легковажну, не дерзку вдачу.

V

Минуло тижнів з п'ять. Літошевський прислав поштою на жінчине ймення сім сотень карбованців і звелів розпочинать в оселі роботу, ще й обіцяв незабаром прислати ще кільки сотень карбованців, бо справа їх арти-

стичного товариства йшла дуже добре. Товариство мало скрізь великий поспіх по усіх чималих містах, як і не сподівалось.

Софія Леонівна зараз покликала на пораду Николаідоса. Він зараз без загайки побіг на місто, замовив у складах потрібну деревню та дошки, підрядив майстрів: теслів, столярів, та бляхарів, та вшивальників. Рядчик зараз приставив деревню й шалівки. В оселі, не дляючись та не гаячи часу, заходились коло будування. Софія Леонівна, як людина без усякої уяви і вподоби і як людина практична й статковита, змінила свої мрійні передніші заміри. Замість того, щоб ставить якісь непотрібні дачні кіоски-цяцьки, вона надумалась поставити в кінці квітника такий кіоск, щоб у йому помістилось двоє ліжок задля того, щоб там можна було влітку й ночувать. Порадившись з місцевим архітектором, цебто з теслею Савкою Удівченком, та з місцевим декоратором Берком, вона звеліла ставити в квітнику широченьку платформу, а на ій узкіше забудування, височеньке, на чотири вугли, з дверима спереду й вікном на причілку, з плискуватою покрівлею, обведеною навкруги штахетами.

Коло брами вкопали дві товсті ворітниці. Над воріт-ницями Берко поставив півкругом ніби покрівлю, високу й вузеньку. На цій арці, обшитій шалівками, він повироблював навкруги і визубні, і усякі зазубні, пустив двома разками саме посередині якісь химерні кружальця. Коло криниці Софія Леонівна звеліла накласти по обидва боки ніби стовпи з плисковатого каміння, а на їх покласти півкругом дуже випнуту дощану покрівлю. Коло хати майстри заклали чималу залу з верандою, поставили слупи, очепили зверху слупи ощепинами, поклали підвалини. Робота неначе горіла в руках безробітних в той час теслів та усяких майстрів.

Коло течії на мочарі, нанизу левади, Софія Леонівна поставила копачів, щоб викопали півкругом дряговину й задернували бережки дернинами. Вона, не вагаючись, навіть поступилась шматочком грядки огородини: мусила без жалю знищить краєчок грядки картоплі та цибулі, невважаючи на свою падковитість до хазяйства.

Через дві неділі Літошевський прислав ще п'ять сотень карбованців. Справа товариства й гастролів пішла так добре, як ніколи. Софія Леонівна, зроду спішна й загониста, звеліла приставить більше теслів і приспішити

роботу. Укривальники вшивали куликами покрівлю, а теслі разом з ними закладали стіни та мостили підлогу. Софії Леонівні забажалось скінчить усю роботу до чоловікового повертання. Майстри хапались і якось таки увинулись: забудування було невелике й навіть дрібне; робота коло його незагайна. Ця тяганина тяглась недовго. Залу заразом і клинцювали, і зараз мазальниці й валькували. Вальки в спеку швидко протряхли, і майстри зараз заходились щикатурить й обілювать около. Маляр Берко похопився обмалювать браму й покрівлю над криницею та над пригребицею льоху. І за недовгий час уся оселя мала зовсім інший вигляд, ніж було передніше.

— От подивує Флегонт Петрович, як приїде! Певно, не впізнає своєї оселі,— говорила Софія Леонівна до Николаідоса.

— А як приїде, то я йому вранці зроблю несподівану овацію: встругну серенаду або щось таке на цей спосіб,— от побачите й поназдивитесь! — сказав з натяканням Николаідос.

Минуло ще кільки тижнів, і одного дня надвечір Николаідос привіз з вокзалу лист до Літошевської. Літошевський писав, що він скінчив свої гастролі, що їх товариство скінчило об'їзд, заробило дуже добре і він вже виїжджає додому.

І Софія Леонівна, і Николаідос чогось одразу ніби засмутились: перестали розмовлять, похнюпились і задумались. Ця несподівана звістка була їм обом неприємна. В Софії Леонівни аж у душі похололо. Николаідос вже оббувся в оселі, неначе то була вже його власність, оговтався в новій ролі коло чужої жінки. І йому здалось, що незабаром прибуде хтось і випхне його з оселі. Літошевській була непервинка ця зрада чоловікові. Але вона передніше зраджувала його, сказати б, випадком, на ході, ніби на льоту, з нудьги в час чоловікових гастролів. Але любов до Николаідоса була глибша, щиріша й палкіша, ніж колись передніше. Софія Леонівна почувала, що от-от незабаром приїде чоловік і стане притичиною в її коханні, в частих одвідинах Николаідоса.

Через кільки день Флегонт Петрович приїхав денним поїздом і, найнявши візника Мошка, з нетерплячкою гнався додому. Захарчований утлий Мошко ледве плуганився на захуджених шкапах. Під'їхав артист до оселі,

зирнув з горба на оселю й з дива витріщив очі: оселя мала чудернацький вигляд буддійської лаври на острові Цейлоні, де зберігається зуб Будди.

На кінці квітника стояв ніби широкий амвон у церкві або широчезна підставка під уликом. На тій підставці піднімався ніби височезний засік або недобудований вітряк без крил і без покрівлі, а більше за все — неначе рамчатий улик з плисковатою покрівлею. Бляхар оббив башту зверху бляхою, а кругом плисковатої покрівлі були поставлені низькі штахети, помальовані зеленою фарбою з жовтими обідками зверху. Двері в те забудування скинулись на вічко в улику. На саму покрівлю того улика вились вузесенькі сходи, що ніби теліпались, причеплені з одного боку. Коло криниці сіріли ніби стовпи або ніби стіни, складені з необтесаного здорового плисковатого каміння,— і це все загалом дуже скинулось на циклопічні забудування, ще до троянської війни в царя Агамемнона в Аргосі. Над купами собачої бузини та болиголови од улиці бовваніла нова брама з високими воріткицями, з високою та широкою дугою зверху. Берко показав усю міць свого декоративного штучництва: повироблював визубні зверху, зазубні однизу, обтикав дошки трьома разками кружалець, неначе почепив на брамі три разки намиста. На біло-сизому полі кружальця червонілі й справді неначе три разки доброго намиста в дівки на шиї. Визубні були зелені, зазубні були жовтогарячі. Це усе було таке різке, таке яре, що недоброхіть кидалось в вічі, ніби аж кричало: дивіться усі! Як гарно! Ой як гарно! Аж очі вбирає в себе!

— Чого це вона понатулювала в оселі?— аж не видержав Літошевський і промовив ці слова голосно.

Візник оглянувсь і осміхнувсь. Очевидячки, й йому було чудне це усе забудування, котре вже підіймали на смішки та на глум міщани та євреї.

— Ще й начепляв Берко труб з бляшаними крокодилячими зубатими головами, що пороздявляли пащеки по чотири боки отієї індійської пагоди,— бубонів Літошевський ніби сам до себе.

— Еге, це Берко ставив оцей ніби єрусалимський Соломонів храм?— спитав він у візника.

Візник осміхнувсь, зирнув на браму, на рябо й пістряво помальовану покрівлю над криницею та над пригребицею льоху і сказав: «Ой вей мір! Як гарно! Що Берко

вигадає й зробе, то все буде гарно та хороше! О, це мейстер неабиякий! Ото цяця! Цуц... А!»

Літошевський в'їхав у двір і тепер тільки побачив приставлену до дому залу з верандою на чотирьох стовпцях. Зала була вже оббілована, чепурненька, веселенька. Прозорі чималі шибки аж сяли на сонці. На ганок повагом вийшла Софія Леонівна й удавала, що вона осміхається. Сумління в неї ані ворухнулось... Неначе усе в неї в душі було по-давнішому, тільки оселя поновилась й очепурилась навдивовижу хороше.

— А що? Бач! Піди лишень у садок та подивись. Подивись і на левадку.

— Воно-то гарно поцяцьковано, тільки ота башта скинулась на якусь собачу халабуду, або на китайську пагоду, або на вавілонську башту. Але навіщо Берко поначіплював отих драконових щелепів і на тій башті, і над брамою та криницею, і над льохом! Ото вже вподоба! Без цих вавілонських та ассірійських ідольських дивовищ в його таки зроду не обійдеться.

— Та то я звеліла поначіплювать такі прикраси, бо воно усе якось гармонізує вкупі... бач... на східний зразець.

— Як бачу,— далеко куцому до зайця: далеко нашій оселі до дач у Гатчині та в Петергофі, як ти казала.

— От і далеко. Тобі, як бачу, скрізь в усьому недогода: нічим ніколи не догодиш тобі,— забубоніла вже роздратована Софія Леонівна і вже була ладна й лаятись і свариться.

— Та ні! То я так собі... Воно собі нічого! Оті різкі фарби та ніби разки намиста дуже підхожі до зеленого листя... до соняшників та гарбузиння...— мимрив він, почуваючи в душі, що йому, природженому естетові, це усе дуже й дуже не припадало до вподоби: але він знав, що нічого не вдіє, й змовчав.

Пішли вони вдвох чистою доріжкою наниз. На місці багна та дряговини лиснів ставочок під високими вербами в сукупних сусідських левадах і вилискував, ніби очко, обрямоване зеленим дерном навкруги.

— Оце гарно! Ой як хороше! Прехороше. І гарно, і користь буде: матимемо принаймні сажавку на рибу,— говорив Літошевський і милувався гарненьким ставочком та ободистим бережком. За це усе, за твоє пеклювання та падкування коло цього усього я тобі привіз ще три сотняги карбованців, придбаних на гастролях інших по-

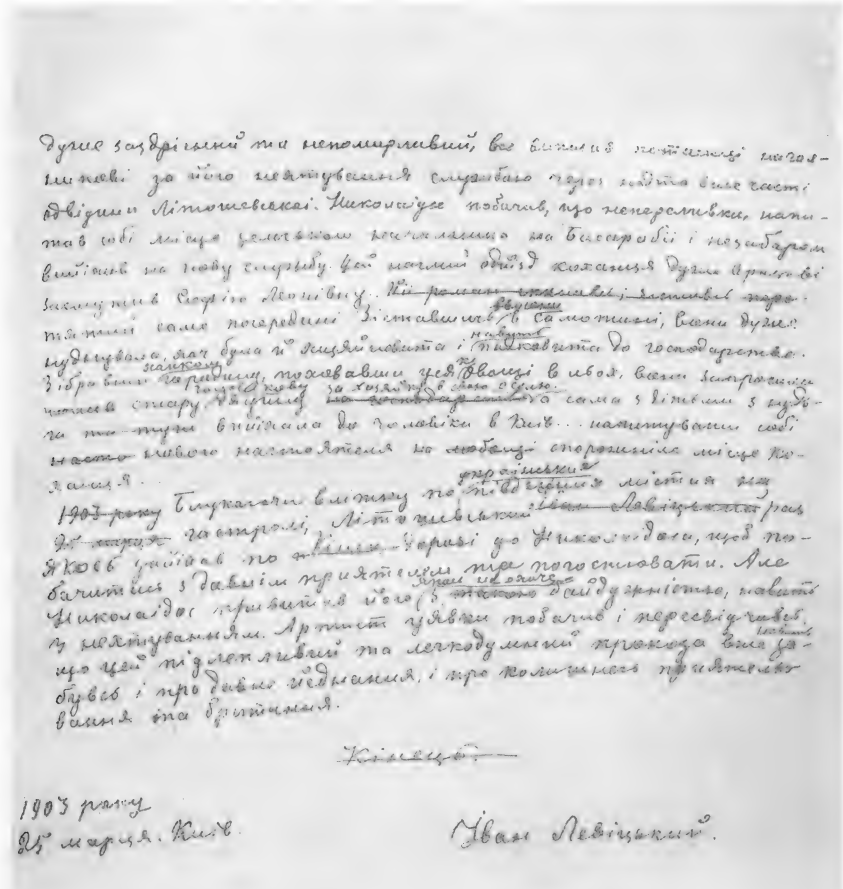

Остання сторінка автографа оповідання І. С. Нечуя-Левицького «Гастролі».

бічних оперних товариств. Ми скрізь мали великий поспіх. За це усе ми скличемо знайомих та встругнемо бенкет навдивовижу! Оця глушина аж густиме з дива цілий рік потім.

— Добре, добре! А нам і справді час би подякувать цим нашим тутешнім знайомим за їх приязнь та прихильність до нас, та ще щоб дяка була з шиком та пишнотою, не абияка, не злидарська.

Другого дня Літошевський своїм звичаєм спав довго. Після важкої довгої мандрівки він був дуже втомлений і спав, як убитий. Коли вже сливе опівдні, чує він крізь сон,— грають музики. Йому приснилось, що він нібито в театрі: оркестр грає увертюру, завіса от-от одслониться, і йому нібито час вже виступать на сцену в якійсь невідомій ролі. На йому якесь дивовижне убрання давніх лицарських часів, якийсь шлик на голові з срібної луски, якийсь важкий панцир, залізний начільник, що спустився з чола й затуляє йому очі. Вже й завіса одслонюється. Він хоче рушить з місця й виступить, а вага того важкого убрання заважає йому. Він силкується, напружується, але почуває, що все його тіло обважніло, а ноги стали неначе залізні й не можуть поворухнуться. Йому ніяково, досадно. Хтось подає йому знак рукою, киває на його, обіруч махає й свариться кулаками. Йому важко дихати. А музика тне та й тне, неначе жде його виступу на сцену.

Він прокинувсь з острахом. До його чуття долітав гук музик десь неначе зверху, з височини, неначе музики грали десь на вербах. Двері раптом одчинились і в кімнату вбіг Николаідос, спохвату забувши навіть скинути картуза.

— Добридень вам! Чого це ви й досі викачуєтесь? Он чуєте, вже музики грають вам серенаду.

— Яку серенаду? Які музики? Де вони в дідька взялись у моїй садибі? Може, то захожі чехи, що скрізь блукають по селах?— лепетав Літошевський, протираючи засніділі та заспані очі.

Він схопивсь з ліжка, з нестямки накинув халат аж на голову й вибіг на ганок. Спросоння в його тяма заморочилась, неначе закаламутилась. Дивиться він,— вгорі на башті і справді грають жидки з місцевого містечкового оркестру. На пекучому ясному сонці виразно манячіли їх бороди, лисніли труби, ворушились смички та лікті.

— От вам і серенада! Оці хирні музики, певно, дуже

спішні. Певно, випадком дізнались, що ви приїхали, та зараз шусть у двір! Та на вавілонську башту з органами! Це ж Софія Леонівна й будувала зумисне цю вавілонську башту задля тих вавілонських музик, що колись за давніх часів на ріках вавілонських сиділи й вигравали.

— Та це, мабуть, ви самі й намовили ті органи,— сказав Літошевський.

Софія Леонівна осміхалась, позирала на химерний верх башти, де музики аж вихали головами та лучками та маяли бородами, де метлялись їх довгополі каптани од завзяття та напруги.

— Ну, теперечки посилайте ж за сусідами, та оце поки в мене вольний час до поїзда, перекинемось кільки раз картами,— сказав Николаідос.

Незабаром винесли самовар під яблуню. Збіглись в одну мить сусіди й засіли за чай. Після чаю вони засіли за карти в холодку, а музики ще довгенько шкварились на сонці та доти вигравали усякових дрібних польок та козачків, доки заслужили по чарці горілки. Само по собі, що заплатив музикам за ту несподівану серенаду не Николаідос, котрий сам і намовив музик, їдучи через місто, а заплатив, за серенаду собі, сам-таки Літошевський з свого повного капшука.

Через тиждень Літошевський оповістив у себе парадовий вечірок і запросив до себе на вечір у неділю багацько гостей. Зійшлись усі місцеві знайомі — докторі, батюшки з жінками, слідчий, становий; поприїжджали й сусідні українські дрібніші пани-дідичі, з котрими Літошевський побратався й приятелював, щоб полювать по їх лісах. Послав він запросини й до капельмейстера й до восьми артистів, що були родом з околиці й саме тоді пробували по селах, користуючись вольним часом. В неділю зібралась сила гостей. Прибуло зо три артисти, і, врешті, сама петербурзька капельмейстерша Чернявська сподобила своїми одвідинами Софію Леонівну. Прикатав і Николаідос з вокзалу. Гості розташувались з картами надворі на веранді, посідали на стільцях і по східцях, бо в покоях було так душно, неначе в грубах було натоплено жаркими дровами з дубини або з березини. Капельмейстерші дуже припали до вподоби покої, а найбільше од усього два кабінети, обставлені й обстелені перськими килимами на східний зразець. Але більше од усього їй припав до вподоби сам хазяїн... од котрого во-

на сливе не оступалась. Вона залицялась до його ще в Петербурзі, як співала в опері, а він виступав на дебюті.

На веранді, й під яблунею, і коло башти порозставляли столи задля карт. Музики повилазили на башту й витинали усяких вальсів та кадрилів. Під музику чай пили і в карти грали, і вечеряли. Бенкет був бучний на славу. Літошевський, розстаравшись грошей, понавозив багацько горілок, та лікерів, та вин. Гості спромоглись поспорожнювать увесь посуд, позапорожнюваний усякими напоями. Усім була догода в усьому. Були збитки і в наїдках, і в напоях. Пили усі напропали! Літошевський спорожнив кишені так, що йому ледве вистачило з заробітку на виїзд до Києва на свою артистичну службу.

Софія Леонівна не схотіла їхати з ним до Києва. Їй буцімбито не хотілось кидать дому й оселі на дядинин догляд, бо давніше, виїжджаючи з чоловіком на зиму в місто, вона щороку запрошувала до себе на зиму стару чоловікову дядину, бідну удову, і кидала дім, і коні, і наймита на її догляд. В Літошевської в той час була інша думка й гадка: їй забажалось продовжить свій роман з Николаідосом як можна далі.

Але в цьому їй не сподудилось. Трапилась така подія, що Николаідос мусив швидко покинуть службу. Його помічник, дуже завісний та непомирливий, виказав потаєнці начальникові за його нехтування службою через надто вже часті одвідини Літошевської. Николаідос побачив, що непереливки, напитав собі місце земського начальника на Басарабії й незабаром виїхав на нову службу. Цей наглий од'їзд коханця дуже вразив і засмутив Софію Леонівну. Зоставшись восени в самотині, вона дуже нудьгувала, хоч була й хазяйновита й навіть падковита до хазяйства. Зібравши хапком городину, поховавши усякі овощі в льох, вона запросила стару чоловікову убогу дядину за хазяйку в свою оселю, а сама з дітьми з нудьги хапком дременула до чоловіка в Київ... напитувати собі нового настоятеля на спорожніле місце коханця.

1903 року.
Київ.

НІЧ НА ДНІПРІ

В петрівку 1877 року я приїхав на Україну й заїхав у Київ. Наш київський кружок зібрався в одного з найвидатніших наших вчених, добродія Ж., щоб його привітать, бо він тільки що магіструвався в університеті з великим поспіхом. Яка весела розмова була тоді в нас! Скільки мрій, скільки гадок та гарячих бажаннів щастя й долі для рідного краю виливалось в нашій розмові! Надворі була година: тихо, ясно, весело, як було весело й ясно і в наших молодих душах. На радощах постановили їхать гуртом по обіді на гулянку Дніпром в Вишгород.

По обіді найняли здорового дуба й два човни, бо компанія була чимала, і зараз по обіді попливли вгору Дніпром до Вишгорода. Як ми припливли в Вишгород, вже наставав вечір. Сонце вже стояло на вечірньому прузі над самим лісом. Ліс чорнів широкою смугою на горяному правому березі Дніпра; бо од Києва до Вишгорода гори оступились од Дніпра й загинались, ніби підкова, над широкою зеленою Оболонню та над сіножатями аж до

самого Вишгорода вгорі й аж там наближались до Дніпра. Плисковата широка Оболонь зеленіла, неначе була застелена зеленим оксамитом, на котрому лисніла річечка Почайна, лисніло озерце, ніби кинуте в траву лиснюче дзеркальце або блискуча склянка. Вишгород розкинувсь по широкому невисокому шпилі. Од цього давнього акрополя київських князів зостались тільки вали та окопи, що заросли травою. Ввесь вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених огородів. На сукупних, скрізь не одгороджених тинами городах зеленіла розкішна соковита бутвина та бадилля кукурудзи, цвіли маки, подекуди зеленіли смужки житів. Коло хатів у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші. На шпилі на чолопочку біліла весела невеличка церква й неначе оглядала вікнами навкруги і біленькі хатки, і зелені огороди по спадистих горбах та переярках. Цей широкий шпиль посунувсь над самісінький Дніпро, обсипався й обвалився, і стоїть, неначе жовта стіна з щілинами та розколинами, котрі вже позаростали травою, кущами глоду та подекуди густими вербами.

Лівий берег Дніпра, рівний, плисковатий, суспіль зарослий густими лозами та верболозом, зеленів, неначе засіяний житом; а далі синіли густі бори, неначе море, закутане в синю та сизу імлу. На південь сизіли гори, а на горах було видно Київ, що неначе потонав в легкій прозорій імлі. Забудування неясно мріли в сизій далечі, а над ними були розкидані ніби золоті букети: то лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах. Та далека картина здавалась якимсь квітником з золотими маківками та золотими квітками, за які розказують тільки в казках. І високе та глибоке синє юньське небо, і ті далекі сизі шпилі й гори з Андріївським собором на чолопочку шпиля, і золоті букети з бань та хрестів — усе це було схоже на ті вигляди, що часом сняться у сні, що за їх розказують в казках. Вік проживеш — і не забудеш за цю пишну картину, як часом ніколи не забувається дивно гарний сон.

Сонце вдарило з-за лісу червоним промінням на київські гори. Широка зелена Оболонь і Поділ вкрились тінню й потемнішали. Виразніше виступили високі смужки київських гір під ясним чистим небом, обсипані збоку червонястим промінням. Тисячі вікон в домах, позолочені хрести та бані на церквах ніби зайнялись і запалали.

Од їх посипались наче пучки золотих стрілок. На дзвінницях неначе горіли червоним золотом хрести та маківки, наче плавали високо-високо понад горами в синьому небі, ніби линули якісь казкові золоті птиці. Вигляд на Київ став якийсь фантастичний. Здавалось, ніби на горах з'явився і мрів пишний міраж, сплетений з чудових тонів, з блиску, з золота, з рожевої імли та сонячного проміння. Передо мною неначе з'явились палаци й садки Парижади з «Тисячі й однієї ночі».

Сонце спустилось ще нижче над лісом і почало ніби ховаться десь в сизих борах. Оболонь, луки й Поділ ніби тонули в тінь ще глибше. Київські сизі гори стали фіолетові. Золоті бані й хрести ніби жевріли, як погасаючий жар, горіли без проміння. Усе облилось делікатними фіолетовими одлисками. За Києвом і за Дніпром небо од низу темнішало, посинішало й лисніло легеньким фіолетовим одлиском. Сонце неначе впало десь у бір. Кольори на Києві згасали. Огонь на вікнах та на золотих банях потроху щезав. Надворі сутеніло й поночіло. Ніч впала на Дніпро, на гори, — і зникли й потонули в темряві усі чуда дивного міражу.

Надивившись на чудовий вечірній вигляд, ми зійшли з гори на самий берег і посідали під кручею на широкому пороні, що стояв у бе́резі. Молоді метнулись по березі, по щілинах кручі, назбирали хмизу та сухого хамла й розклали здорове багаття над водою. Полум'я шугнуло високо вгору й осяяло жовту глинясту кручу та жовті бурти, що йшли далі понад Дніпром. Найняті гребці наставили самовар. Поодчиняли кошики з харчами, познаходили пляшки й чарки, застелили рушниками поміст на пороні. Усі добре виголодались і кинулися на їжу падковито й завзято. Швидко закипів самовар. Поналивали стакани чаю. Хто пив чай сидячи й підобгавши ноги, хто пив стоячи. Молоді підкладали труску в багаття. Огонь тріщав, лущав, аж гув, кидав сяєво,— і порон неначе виринав з усім товариством з чорної ночі, неначе хтось підіймав чорну завісу й показував сцену: там одні лежали покотом, другі сиділи, підобгавши ноги; деякі навстоячки наминали закуску та наливали чарки. Багаття згасало, — і чорна завіса неначе знов заслоняла ту мальовничу сцену. І в воді одразу гасло багаття й неначе тонуло на дно. Надворі тихо, тепло й вогко. Свіже повітря бадьорить тіло й звеселяє душу. На пороні пішла весела розмова, пішли жарти; почулась десь на краї порона пісня; до го-

лоса пристав другий голос. І несподівано порон неначе розворушився й заспівав. Голоси неначе вдарили з усієї сили в труби. І розляглася голосна пісня попід кручею, і залунала десь в щілинах та балках, обізвалась далеко в бору.

Довго сиділи усі й співали. Надворі була розлита така розкіш, така свіжість, що нікому не хотілось і вставати з порона й лагодитись у дорогу. Усі ждали, поки зійде місяць, щоб не пускатись в темну дорогу на́зря, навмання та щоб було веселіше й безпечніше вертаться додому Дніпром при світі місяця.

Трохи згодом над чорною хмарою лісу за Дніпром почало яснiть і червоніти, ніби десь далеко займалась пожежа. Ясна пляма все яснішала й ширшала. З-за чорного пружка висунувся червоний серп, потім неначе щось висунуло червоного лоба. І незабаром здоровий, як діжа, червоний місяць викотився на чорне небо так швидко, що можна було навіть очима бачить його рушення. Місяць швидко покотився вгору. На пороні усі схопились з місця, посідали в човен і одчалили од причалу. Вдарили веслами, вдарили й голосною піснею в круті бурти. Дуб поплив швидко, хутко за водою, неначе селех, полинув легко та плавко по прудкій течії. За ним навздогінці хутчій полинули два човни, мов дві ластівки. Дуб потрапив на саму середину Дніпра й полинув по бистрині, мов стріла, самою серединою річки.

Під покривалом ночі Дніпро здавався надзвичайно широким. Обидва плисковаті береги були непримітні. Мені здавалось, що ми вискочили в море. Зорі почали ховатись. Вони згасали поодинці непримітно. Місяць піднявся вгору, поменшав і став жовтогарячий. Кругом дуба залисніли дрібнесенькі хвилі. Місяць котився все вище та вище,— ясне плесо ширшало й довшало на хвилях, і незабаром простяглося по хвилях довгою срібною стежкою, скільки можна було засягти оком. Дніпро виступив з темряви, невиразно й неясно обмежований берегами. Але все ще здавалось, що ті береги десь далеко-далеко! І мої думки перелетіли в якісь невідомі краї; мені здавалось, що я пливу по якійсь велетенській річці, де ледве мріють береги, далеко од рідного краю. Од човна розстелилась по дрібних хвильках ніби скатерка, довга-предовга без кінця, посипана золотом, та сріблом, та іскрами. Ті іскри ворушились, мов живі, миготіли, пересипались та ворушились на воді.

Надворі тихо, аж мертво. Навіть не було чуть, як весла ворушились в гребках та уключинах і лягали плиском на воду. Місяць високо піднявся на небо, і вигляд став ніби фантастичний. Золота, широка та довга, ніби жива смуга все ворушилась. Мені здавалось, що з того золотого плеса от-от вирнуть якісь фантастичні привиддя або зеленоокі русалки, закутаються в тихий світ місяця й заспівають дивними голосами дивних пісень, яких ніколи й не чуло людське вухо.

З чорного бору неначе вискочила здорова рання зірка й застрягла в небі над чорною смугою в імлі. Вже починало зоря́ти. Зірка ніби потягла за собою з бору рожевий тонесенький та прозорий серпанок. Вона замиготіла ніби сріблом та діамантами, неначе кліпала заспаними очима. Повний місяць висів сливе серед неба й лив жовтий золотистий світ. З правого берега гори наближались до Дніпра; їх було видко виразно, сливе як удень. Було видко яри́ й вузькі долини з садками, з білими домками, з хатами. Тахлі в вікнах скрізь залисніли зеленуватим світом. На горах, на золотих банях та хрестах лиснів тихий одлиск. Тихо на горах, мертво в балках та долинах. Нігде ні згука! Не чуть навіть найменшого шелесту. Але як гарно, яка пишнота навкруги! Усе стоїть облите зелено-жовтим сяєвом, ніби зачароване й скам'яніле, неначе намальоване на полотні. Кругом місяця небо таке ясне, неначе воно світилось наскрізь.

То була дивна, пишна ніч! Доки житиму, тебе не забуду. Ніколи ти не зникнеш з моєї пам'яті,— така ти була гарна та пишна, неначе я покинув землю й перелетів в якийсь палац, чудно й чудово осяяний, за який оповідають в казках. Коли в уяві давніх греків були такі Єлисейські поля, де походжають душі поетів та філософів; коли було таке підземне Плутонове царство, де пробували Прозерпіна й Еврідіка, то це ж були пишні поля, було пишне царство, мрійне, фантастичне; пишне, хоч і мертве, все в півтонах та сутінках, з тихим не різким блиском, з своєю оригінальною красою й поезією, з якоюсь поетичною одли́чкою од різких тонів ясного сонячного дня.

А наш човен все летів, як стріла, самою серединою річки по бистрині. Човен ледве коливається. Мене сон не бере. Мрії невпинно сновигають в уяві й проганяють сонноту й дрімоту з очей. Незабаром пишна ніч погасила й мої мрії, бо і вгорі, й нанизу, і на землі, й на воді все

стало однією мрією: то, певно, була мрія неба, усього світового життя. Це була не ніч ясна та прозора, а неначе глибока дума самого бога, мрія й дума його творчої сили, як сотворити ще кращі нові світи... Сили небесні неначе вгамувались од денної праці й одпочивали в мріях тієї дивної, ніби неземної ночі, заколихані в спокої.

А ясна смуга на воді все ширшає, більшає та довшає, стає золотим плесом, сягає вже вподовж Дніпра, неначе золота дорога в якийсь рай, в якесь мрійне царство. Золоті дрібні хвильки дрижать, переливаються, мов живе срібло. Човен пливе тим золотим шляхом. Позад човна темна, аж чорна безодня. Зоря покотилась в небо й осяяла круг коло себе. От-от почне вже світати. Мені вже видко, як по обидва береги ніби виникають з води лози, суспіль обнизавши плисковаті береги. Десь у лозах та в вербах запищала одна рання пташка, за нею друга. І одразу береги неначе прокинулись, ожили, одродились. Скрізь в лозах защебетали пташки, спочатку тихо, ніби спросоння, а далі голосніше та гучніше. Усі верби й гаї на обох берегах ніби затріщали й защебетали. Яка силенна-сила того птаства! Здавалось, що тих співух-пташок стільки, скільки на берегах кущів та гілок на вербах. Ними аж кишіли верби та лози! Гуки по воді йдуть далеко, розлягаються голосніше, ніж по землі. Щебет наче сипався кругом човна по воді й тріщав та дзвенів, як струни на гуслях. Скільки того співу та щебету! Таким гуком гуде усе село, коли восени́ часом буває разом багацько весіллів, або на різдво, коли по усіх кутках на селі чути співи колядників. Пташки, неначе дружки ранньої зорі, славили співами свою заручену молоду.

Пливли ми вже довго. Найняті гребці потомились і куняли над уключинами. В усіх ноги од сидні отерпли. Усі дрімали, бо час був дуже пізній. На декотрих наполягав сон. Вже й розмова нікому не йшла на думку. Усі мовчали, неначе засипали.

— А давайте лиш пристанемо човнами до берега та розімнемо ноги на тих задніпрянських луках у лузі! — гукнув Ломаковський.

— А справді, знайдім десь при́шиб, щоб було не дуже мілко та грузько, та й походимо трохи, бо я от-от незабаром засну,— обізвавсь веселий Беренштамський.

Гребці повернули до берега й знайшли добрий пришиб під осокорами й лозами. Човни зашипіли по піску,

неначе гусаки, і врізались в піскувату бережину. Ми позскакували на вогкий берег. Ноги грузли в теплий пісок по кісточки. Усі неначе пошились в лози, мов зайці, й поховались. Над лозами манячили тільки голови в жовтих солом'яних брилях високих на зріст Ломаковського та Беренштамського; їх постатів було не видко, тільки дві голови в ясних солом'яних брилях неначе пливли понад лозами. Ми зараз вийшли на широку без міри луговину. Щебетання пташок не вгавало. Лози й кущі неначе співали й щебетали нам з усіх-усюдів.

Продравшись через першу гущавину ліз, ми вискочили на простір сіножатів.

Ясний місяць світив позад нас. Перед нами ік півночі небо було темне, сливе чорне. Де-не-де на йому ледве блимали зірочки. Під небом за лугами чорніла смуга бору, неначе стояла чорною стіною гора. По один бік широких лук стояли суцільним рядком височезні осокори й дуби цілою, ніби суцільною масою, мов скелі наче десь в Альпах. Вони були в тіні й клали од себе тінь на луку. По другий бік луки стирчали окроми купи дубів та осокорів, ніби нарізні скелі, ясно облиті місячним промінням. По луках скрізь були розкидані нарізно старі гіллясті дуби, неначе стирчали темні середньовікові башти. І над лукою високо-високо в небі висіла не то закруглена стеля, не то склепіння, оббите чорним оксамитом.

І знов стала в моїй душі направа мрійна. Знов летять мої думи й мрії в якісь невідомі краї.

Чи це велетенський казковий палац, залитий фантастичним світом, чи то, може, дивний парк десь на острові Зеландії або в Голландії на плисковатих вогких зелених низинах, суспіль ніби вкритих віковічними парками? І я сподіваюсь, що от-от незабаром виплинуть з-за скель та осокорів довгі рядки русалок і, побравшись за руки, підуть у танець понад сіножатями, не згинаючи вершечків трави та пахучих польових васильків... Чи, може, то в царстві тінів Єлисейські поля, де одпочивають душі героїв та геніїв, облиті тихим мрійним, неясним світом? І мені чогось уявляється царство Плутона десь під землею, обставлене сумними горами, скелями з чорними печерами. І здається, що мої очі от-от десь на скелях вглядять червоно-кров'яне світло, де стоїть трон Плутона, де знаходиться золотий та срібний палац Прозерпіни й Евридіки. Беренштамський почав пісню високим тенором і

завів високі трелі та дрібні переливи, як співають трелями пастухи в Альпах. Чи не Орфей це манить і кличе до себе Еврідіку, блукаючи в Аїді?

Ми перейшли сіножать і знов пошились в рядок густих ліз, і тільки що вийшли на другу сіножать, як несподівано для нас близько загавкали дві люті собаки й кинулись нам назустріч під ноги.

— Ой, цербери! ховаймось хутчій в лози! — гукнув низовим басом присадкуватий Юрковський і сховавсь у лози та й почав ревти зовсім так, як реве болотяний бугай в осоці.

— Та не реви там! Ти ревеш так достоту, як бугай в очереті. Якби оце будлі-який стрілець почув, то ще й помилився б і застрелив би тебе отам у лозах,— гукнув з ліз Ломаковський.— Але де це в цих пущах узялись оті цербери?

Мої фантастичні картини, мої мрії одразу згасли й ніби впали на прозаїчну землю. Гавкання собак в одну мить пригадало мені хати, клуні, загороди, кошари, усе сільське подвір'я.

А собаки гавкали, аж заливались од злості. З-під кущів виступила на ясне сяєво місяця висока постать в білій сорочці, з чорною куделею волосся на голові. Але ця постать вже не здавалась мені Орфеєм в Аїді, котрий шукає своєї Еврідіки. То був і не причинуватий, а один з рибалок, котрі ловили рибу й стали на луках на ночівку. Трохи згодом з курінця вилазив старий дід, висунув з темної продухвини лису, як макогін, голову, котра залисніла проти місяця, ніби скляна. Коло куреня замріли неводи з поплавцями, розвішані на кілках, неначе були почеплені по кілках разки намиста.

— А чого ви тут блукаєте? Чого вам тут треба? Ви, мабуть, пасете тут потаємно воли та коні на чужих луках? Чи, може, хотіли покрасти наші волоки та неводи? — гукав старий, випроставшись на ввесь свій зріст.

— Та ні! Ми пливемо на човнах з гулянки в Вишгороді! — гукнув Юрковський з кущів ліз. — Тікаймо швидше на човни од цих церберів, бо ще вхоплять за литки.

І ми усі дременули назад, а собаки чкурнули за нами та аж вили й заглушили щебет та співи пташок. Ми всі похапцем вскочили в човни й попливли на бистрину.

Вже прокидалось і заворушилося живе світове життя після спочинку в тиху нічну добу.

Здорова блискуча зоря підбилась вгору. А під нею все ширшала та більшала ясна пляма. Небо на сході помаленьку яснішало. На небі вже ясно визначались веселчані смуги: внизу понад чорними борами лежала ясна червона смужка, за нею жовтогарячий та жовтий колір переступав в зеленуватий, а далі в блакитний та фіолетовий. А поверх цієї квітчастої смуги ще чорніло небо, обсипане подекуди зірками. Але незабаром ця блискуча пляма обхопила половину обрію за Дніпром. І вода в Дніпрі залисніла. Од берега до самого човна простелилась та веселчана намітка, неначе з неба на воду впала частка неба і вкрила її. Човен все линув по золотистій стежці вперед, вже підлитий збоку широкою фіолетовою смугою на дрібних брижах та хвильках.

Вже почало світать. Десь од берега схопився легенький вітрець і ніби дмухнув подихом на Дніпро. Береги й верби ніби прокидались і дихнули на воду. По воді пішли брижі та дрібні хвильки, заколивались ледве примітно й захитались, неначе топлене фіолетове та золотисте скло. Позад човна ще чорніла вода, чорніло на півночі небо. Попереду човна ясніла місячна ніч у всій своїй красі, а збоку займався іюньський ранок. І небо, і земля, і Дніпро здавались велетенською картиною, де на темному полі була намальована ясна пишна місячна ніч і, рядом з нею, ранній ранок з зорею та делікатними вранішніми сутінками на небі й на землі. Це були ті картини природи, котрим давні народи становили жертовники й палили фіміам. Чи не були ж варті ці сили неба й землі фіміаму? Серед цієї краси місячної ночі я постеріг почування краси в давніх еллінів, котрі обожували місяць та зорю, курили фіміам Селені та рожевій Еос з рожевими пальцями й співали гімни цій високій поетичній красі.

Проз наш човен шугнула легенька душогубка. В їй сиділа молодиця з-за Дніпра й гребла двома веслами, неначе ворушила крилами. В човні було видко кошики з бутвиною, пов'язані курчата, глечики з молоком. Вона хапалась у місто. Сказавши нам тихо, сливе пошепки «добридень», вона промайнула в фіолетовій плямі й неначе пірнула в ясне місячне плесо. Трохи згодом проз наш човен зашугали, ніби ластівки, душогубки селян все частіше та густіше, поспішали в Київ на базар. На душо-

губках в фіолетовому світі вже виразно визначувались постаті молодиць, постаті чоловіків в брилях, в білих сорочках по одному й по два в човні. Майнувши в фіолетовій плямі коло нашого дуба, вони ще довгенько чорніли, неначе чорні силуети, кинуті в жовте сяєво, а далі ледве мріли й десь зникали в сірій безвісті. Я несамохіть дивлюсь на ті чорні тіні, неначе тіні на Стіксі, що перевозились в фантастичне Плутонове царство на човнах. Вигляд був оригінальний і мрійний.

Місяць зблід і покотився на другий берег Дніпра. Зоря запанувала, залила золотом і засипала рожами Дніпро, ввесь берег попід темними смугами задніпрянських лісів. Надворі вже дніло. Вже було ясно видко високі київські гори, вкриті садками, тополями й золотими букетами церковних бань. На високих дзвіницях заграло, зажевріло золото, зачервоніли білі стіни. На сході сонця вже займалось полум'я, ніби було напоготові спахнуть і запалати на ввесь світ. Зоря піднялася високо й ніби десь сховалась і потонула в блакитному небі. Місяць став білою круглою хмаркою. Фантастична ніч зникла, мов сон, з своєю поезією та чарами.

Наш човен пристав і причалив до берега. Ми вийшли на високу гору до Владимирового пам'ятника. Я глянув на Дніпро, на небо. Хто змалює те дивне диво, що було перед моїми очима! Це було не фантастичне царство тінів та сутінків; це вже був справді ясний, блискучий божий рай! За Дніпром небо ясно-ясно палало всіма кольорами веселки, підперезане однизу темною смугою лісів. Ввесь Дніпро, скільки можна було засягти оком вгору й униз, був ніби помальований ще ясніше й блискучіше, ніж небо. Здавалось, ніби текла блискуча, як скло, широка річка, попід лісом червона, посередині оранжева й жовта, а на другому березі зелено-синя. Вода стояла тиха й прозора. А між пофарбованим небом та водою лежав якийсь дивний пояс з лугів та з борів, де кольори були знов інші. Верхній пружок того пояса — то були бори. Пружок сизів на червоному небі, ніби ліс був заплутаний в біле павутиння й посипаний зверху снігом, сріблом та діамантами: то була роса. Далі вподовж коло його слався чорний, наче оксамитовий, узький пояс: то чорніли бори; а нижче було видко дуже ясно широку зелену смужку: то зеленіли довгі острови між Старим та Новим Дніпром та зелені пологі луки попід чорним лісом,

вкриті лозами. На зеленому полотнищі подекуди лисніли й блищали плеса, котрі позоставались після недавнього повіддя, течії та самовілки на плисковатих острівцях.

Ті плеса й течії на острівцях були пофарбовані рожевим та оранжевим світом неба. І здалеки, з високої гори здавалось, що той зелений пояс між небом та водою був поцяцькований якимись чудними взорцями: то круглими, то довгенькими, то покрученими смужками й пружками. Ті взорці на зеленому полотнищі здавались дорогими блискучими камінцями, що були вставлені в той зелений пояс, котрим ранок ніби підперезав широкий, гарний напродиво обрій.

Я стояв і ждав сходу сонця. Не можна було одвести очей од того дива! Яка далеч! Яка широчінь простору і в небі, і на землі! Яка велична картина! Які дивні кольори! Скрізь надзвичайний простір, скрізь розлита краса — і в небі, і на землі. Серед ясного рожевого світу в одному місці над борами стала ніби прозора червонувата продухвина в небо, глибока й ясна. Верхня смуга над борами забіліла, як біліє сніг на високих горах: то забіліла роса на лісах та на верховітті борів. З-за тієї срібної смуги несподівано вискочило три червоні й блискучі ніби шпильки. Далі за лісами ніби зійшла здорова зірка, вся обтикана огняними червоними голками та гачками. Ті червоні голки ніби скочили в ясне червоне небо, розтяглися вгору, мов довгий дріт або ніби ножі, розпечені в огні, що повтикались у небо і в ліс. Вони все довшали, розтягались, пішли вгору наче довгими золотими списами. Сонце швидко викочувалось з-за лісу на небо, ніби хапалось глянуть на ті дива, що воно само розкидало по землі й по воді, а потім викотилось все, блискуче, палаюче та кучеряве, ніби обтикане червоними ножами, огняними шаблями, здорове, як колесо, дивне, пишне й велике! Я неначе побачив божий рай уявки і... пригадав собі несамохіть той рай наших мрій про Україну, за який ми марили напередодні, збираючись на цю гулянку над Дніпром.

Не довелось мені спати того ранку. Пишна картина тієї ночі й того ранку все стояла перед моїми очима й не дала й очі заплющить. Не для сну та дрімоти такі дивні ночі!

ХРЕСТИНИ

Терешко Пізнюр був чоловік заможний. Його знали по всій околиці, бо він був передніше п'ять год волосним старшиною. За ті п'ять год він надбав усякого надбання: поставив собі нову чималу хату, ще й прикупив кільки десятин поля з запасної землі. Поля в його було чимало. Садиба його розкинулася з невеличкого пригорка наниз до самої Росі. Понад берегом розстелялася довга левада на зелених луках. Були в його й покладні гроші: він поклав їх в позичкову касу при поштовій конторі в Корсуні.

Терешкові вже було більше як шістдесят год, але він був високий на зріст, кремезний, здоровий, хоч і був сухорлявий та тонкий. Його жінка Марта була багато молодша од його, але все хворобилася на груди і часто нездужала: вона була невеличка на зріст, якась утла і слабовита зроду.

Терешко вже оддав заміж дочку й оженив старшого сина Петра. Петро не схотів жить у старій опрічній, чи

надвірній хатині. Батько одрізнив його й видворив; купив йому грунт за селом, за цариною і поставив на йому хату. Менший син Наум ще парубкував. Старій матері вже було важко поратися навіть коло печі в хаті, не то що робить роботу на городі, вештатися по дворі і до комори, і до овець; навіть було важко доїть корову. Вона не раз і не два вже натякала Наумові, щоб він брав молоду невістку для неї на поміч. Але син все чогось неначе отягувався та одкладав надалі цю справу, неначе хотів нагулятися досхочу на вулиці та на досвітках з дівчатами.

Раз якось весною, в неділю після обіду мати завела розмову з сином:

— І коли ти, Науме, оженишся? — сказала вона, прибираючи з стола миски та полумиски.— Он дивись, твої перевесники сливе усі поженилися, а ти все парубкуєш. Може, я заслабну та й умру, то не доведеться мені й побачити твоєї жінки.

— Ото яке пак диво моя жінка! Хіба ж варто журитися, що ви не побачите моєї жінки? — обізвався син.

— Чи варто, чи не варто, а матері, бач, все-таки було б цікаво й приємно побачити за життя жінку свого сина,— сказав старий Терешко.

— Якби ти взяв мені невістку, то я б оце не прибирала б із стола і не мила б оцього посуду. Цю роботу поробила б твоя молоденька та проворненька жінка. А я б оце сіла собі або й лягла б на причілку або в садочку-холодочку та й одпочивала б. Ти ж бачиш, як мене ізв'ялила, ізсушила робота. Як нахилюся коло ночов над оцим посудом або як розігнуся, то в мене аж кістки лущать та торохтять,— сказала мати.

— От і торохтять! Ще що вигадайте. Я ні разу не чув, щоб у вас коли кістки торохтіли за роботою,— сказав веселий та охочий до жартів Наум.

— Не чув, бо, мабуть, ти не чуткий на вухо вдався. А от я то не раз і справді чув, як у твоєї матері лущать кістки за роботою, як вона качає сорочки та гамселить рублем по качалці.

— Коли вже в вас, мамо, торохтять кістки, то я...— почав огризатися син і засміявся.

— Смійся, смійся з старої матері. А як в тебе колись за ціпом лущатимуть руки на старість, тоді буде тобі не до смішків,— обізвався батько, перебивши його розмо-

ву й засміявся так, що в його з-під вус блиснули усі ще білі, дрібні зуби і неначе звеселили його довгобразе обличчя й темні блискучі очі.

— Та коли вже в вас, мамо, і справді лущать руки за працею, то тепер я скажу вам, що я вже наглядів собі молоду, коли вже на те пішлось,— промовив син вже без смішків, якось поважно.

— Невже! — аж крикнула мати.

— Атож! А доки мені й справді бурлакувати. От і матимете собі невістку.

— Тоді, стара, заспіваєш пісні: «Ой найму я наймичку, сама сяду в запічку»,— обізвався Терешко з жартом, бо думав, що Наум, зроду жартовливий на вдачу, тепер хоче смішити матір жартами.

— Не наймичку-бо, тату, наймуть мати, а матимуть молоденьку невісточку,— сказав Наум.

— Не бреши-бо! бо брехать і в будень гріх, а в неділю то й удвоє або і втроє гріх,— сказав поважно батько.

— Їй-богу, тату, я напитав собі молоду. Мені здається, що вона піде за мене заміж.

— Напитати молодуху не штука, але чи згодився вже ти з нею, чи так тільки залицяєшся до неї? — спитала мати.

— Та кого ж це ти думаєш сватати, коли ти правду кажеш? — спитав батько.

— Хотину Струлівну, Петрову дочку,— сказав син.

— Не поміркувавши гаразд, заздалегідь ніколи не роби нічого назря, за все своє життя, — сказав уже трохи ніби сердито старий Терешко. — Петро Струль бідний чоловік, як усі Струлі. Струлівна тобі зовсім не до пари, не рівня тобі.

Батько насупив брови, похилив голову й задумався. Він був гордовитий.

— То що ж, що Хотина не з багатого роду. Зате ж вона здорова та червона, як калина. Я певна в тому, що в неї й на старості літ не лущатимуть руки коло важкої праці, як от у мене, утлої та малосилої. Засилай, сину, мерщій до Хотини старостів або хоч і зараз!— сказала веселенько мати.

— Я й родатися не буду з тими Струлями, якби пак і справді оженився в Струля,— сказав гордовито батько.— Невже в нас в містечку не знайдеться для тебе кра-

щої й заможнішої дівчини? Нехай її бере хто другий, а ти пошукай іншої.

— Коли ж, тату, я її щиро покохав і вона мене любить, іншої я й не хочу брати. Як не візьму її, то матері знов доведеться довго ждать невістки,— вже без жартів і навіть поважно сказав Наум і замовк.

— От тобі на! І знайде ж тобі якесь придбайло на отих заярославських скелях! Та там же така біднота, що в їх і кішки нема в хаті, бо й годувати її нема чим. Струлів город на скелях, хата стримить на скелі на чолопочку, неначе чорногузяче гніздо на клуні. Привезе вона тобі порожню скриню,— гомонів батько вже трохи сердито.

— Це правда: вона привезе нам порожню скриню, бо Петро дасть за нею те, про що співають в пісні: «Дам того вола, що вдома нема; дам ту корову, що десь у діброві, і ту кішечку стрибулькувату і свою дочку витрішкувату!» — говорила мати.— Але Хотина натомість принесе нам свої здорові руки та такі працьовиті, що з ними незабаром можна буде сповнити Хотинину скриню усяким добром вщерть, аж під саме віко.

— Хіба ж у нас мало таких здорових ручищ у дівчат на кутку, як у Хотини? Пошукай добре, то й набачиш десь ще більші кулаки, як у Струлівни.

— Та й Хотина, мамо, не витрішкувата, хоч у Струля кішка і справді стрибулькувата, бо худа, аж ребра знати,— промовив Наум.

Саме в той час в сіни вступила Терешкова заміжня дочка Уляна. Вона почула, що в хаті йде голосна розмова, схожа на змагання та сварку, стала під дверима та й почала підслухувати, ще й вухо притулила до дверей, щоб було чутніше. Вона була дуже цікава й їй заманулося підслухати, чого-то змагаються і трохи не лаються в хаті.

Уляна вдалася в батька: була висока на зріст, тонка, рівна станом, довгобраза й гостроноса. В неї вузьке лице було ніби зліплене з білого воску, а на чистому високому чолі, неначе маляр похапцем махнув пензлем по лобі на один і на другий бік, дві дуже чорні брови, од переніссся густі й тоненькі, а далі до висків — широкі й ріденькі.

Уляна сіпнула двері й з'явилася в хаті, неначе з землі виросла. Її взяла цікавість. Коло порога вона трохи

не стикнулася лицем з братом Наумом, котрий саме тоді стояв коло дверей. Наум був незвичайно схожий на свою сестру Уляну: і лице в його було довге, тонке й біле, неначе зліплене з білого воску, і чорні брови неначе розвіялись на чолі коло висків, і очі були так само блискучі й темні, як і в його сестри.

Уляна поздоровкалася. Розмова стихла одразу.

— Еге, це ви говорили про Струлівну Хотину? Бо я дещо чула під дверима,— спитала Уляна.

— Та про Хотину ж,— сказала мати.— Наш Наум оце хоче до неї старостів слать, але батько чогось спротивився. Чомусь Струлі не припадають йому до вподоби. А я кажу: хоч Струлі бідні, але в Хотини здорові й міцні руки, а нам доконче треба сватати робочі руки, а не скриню.

— А мені хочеться сватати Хотину. Я не вважаю на якусь там скриню та на міць в руках чи в кулаках,— обізвався Наум.

— То й бери Хотину, коли ти її вподобав,— сказала Уляна, сідаючи на лаву.— В неї дівощини нема, скриня в неї, може, буде й неповна, бо батьки її бідні і не багато надбали для неї усякого надбання. Зате ж у тебе буде батьківщина, хвалити господа милосердного. Тато дадуть тобі й наддадуть. А що вже Хотина робоча, то за це я вже добре знаю, бо на роботі вона всіх попередить і випередить. Не сперечайтесь, тату! Я ручуся за Хотину, як сама за себе, бо вона ж моя подруга і я знаю її добре ще змалку.

— Про мене, робіть, як хочете. Про мене, нехай Наум і сватає Хотину, тільки ті Струлі чомусь мені не сподобні, якісь неговорючі та шерсткі, непривітні, неначе гордовиті або сердиті, чи що,— говорив батько.

Уляна посиділа трохи, побалакала й пішла з хати. В неї була думка зараз-таки забігти до Хотини й подати їй приємну звістку. Але Наум на радощах й Уляну випередив. Він бігцем побіг на Заросся та просто до Петра Струля, до Хотини. Йому хотілося подати звістку своїй милій, що од батька й матері ніякої притичини вже не буде в сватанні. Він перебіг міст на Росі, але не пішов узвозом на гору та вулицею, а попростував навпростець стежечкою понад Россю попід скелями, видряпався між скелями на гору, де на сукупних городах, над самими високими скелями, звичайно збиралися влітку дівчата на

вулицю, а весною там було їх ігрище, де вони співали веснянок та грали в жельмана, в кота й мишки та ящура.

Наум вибіг на гору і зараз вглядів купу дівчат саме проти струлівських хат. Дівчата грали в кота та мишки і співали так голосно, аж обляски йшли поміж скелями. Наум кинувся протовпом поміж дівчат і розірвав кружок. Хотина стояла в кружку, бо грала мишку. Дівчата перестали співать, підняли галас та гвалт і не давали мишки котові в руки. Але кіт без сорому вхопив Хотину за руку, вимкнув її з рядка, побіг до садка й силою сливе поволік за собою Хотину.

— Оддай нам мишку! Шуліко! навіжений! верни нам мишку! — гукали дівчата і кинулись за ним навздогінці.

— Чорта з два! не верну, а оце піду та закину мишку в клітку, щоб не точила батькових засіків та не збавляла пашні! — гукав з-під груші Наум.

Дівчата вгамувалися й обібрали за мишку Хотинину меншу сестру.

— Хотино! я це говорив з батьками за тебе. Мати одразу згодилася, щоб я тебе сватав, але батько мій упертий та нездатливий: довго перечився зо мною. Та вже якось сестра Уляна випадком зайшла до нас і натуркала батькові вуха, так що й він таки здався. Через тиждень жди мене з старостами.

Хотина почервоніла. Її рум'яні, круглі, мов яблука, щоки аж пашіли, гострі, чорні очі заблищали.

— Про мене, приходь з старостами. Мій батько не з таких упертих, як твій, а мати вчинить так, як моя воля волитиме.

Вона простягла руку до гілки, одломила з вишні маленьку гіллячку, що вже розпукувалася і розгортала набубнявілі бруньки, і почала общипувати їх помаленьку. Вона засоромилася і спустила очі додолу.

— Ходім до гурту, а то дівчата піднімуть мене на сміх,— сказала Хотина і чкурнула з-під вишень до гурту, неначе опука покотилася по молоденькій траві.

Наум пішов через садок і переліз через перелаз на вулицю. Він вглядів сестру, котра прямувала до Струлевих воріт.

— А ти вже й тут! — сказала Уляна й з дива аж очі вирячила.— Це ж я дурно микаюся не в своє діло.

— А ти ж думала як? Ти, мабуть, ішла взвозом, а я хутчій чкурнув навпростець берегом та й в одну мить

опинився осьдечки. Хто щиро любить, той усіх випередить. Вже я й оповістив Хотині, що на тім тижні прийду до неї з старостами. Нехай швиденько готує рушники.

— То проси ж мене в світилки! — сказала Уляна. — В мене є шматок ярого воску. Та гарний же віск, та жовтий, як жовток! Зсучу трійцю задля тебе, як на ордань. І васильки в мене є й досі, затикані за образи. Тільки заздалегідь витеши мені шабельку, щоб заткнуть із свічками в пучок васильків, бо мій чоловік такий тесля, що незугарний до ладу й кілка затесати. Посвічу я тобі на стежці до Хотини,— лепетала Уляна, вертаючися додому поруч з братом.

— Прошу, сестро, за світилку,— сказав він і здійняв шапку, ще в жарти низько поклонився...

— А ти, сестро, заходь до нас та все туркай батькові на вухо про Хотину. Бабський язичок, може, натуркає й моє весілля, — казав Наум, прощаючися з сестрою.

Але не так Уляна, як сама мати натуркала вуха старому Терешкові. Весна того року була рання й тепла. Вже був час копати огород, садити та сіяти огородину. Невістка стала б у пригоді, бо роботи було багато. Огород був чималий. Наум і не гаявся: пішов з старостами до Струля, і Хотина подавала рушники за Наума, а через тиждень в оселі Петра Струля загуло й забряжчало решето, заграли дві скрипки і Хотина сіла на посад, а стіл обсіли молоді дружки. Струлева хата була не така вже мала, як сміявся багатир Терешко, і зовсім-таки не була схожа на чорногузяче гніздо на клуні. У двох братів Струлів хата була сукупна, і через сіни в противній хаті жив Петрів брат, Харитон. Хата була тільки стара й низька. На убоге весілля зійшлося небагато людей. Тільки одному багатому Терешкові було тісно. Зате ж другого дня, як молоду привезли до Терешка, в Терешковій просторній хаті заклекотіло справжнє весілля. Гуляли три дні й випили чимало відер горілки. Музики три дні грали без упину: свашки та світилки з молодицями три дні танцювали та співали. На весіллі був сам волосний старшина, багатир на всю губу, Василь Новохацький, писар з писаршею, вчитель з жінкою і навіть кільки знайомих панків та підпанків з сахарні та з питля.

Після весілля як облічив Терешко, скільки витратив грошей, то аж цмакнув, а жінка вхопилася руками за голову.

— Нічого — те, старий, нічого! Зате ж маю невісточку по своїй вподобі. Хотина так падкує коло хазяйства, що твої гроші швидко вернуться в скриню. Хто дбає, то й має, — говорила жінка.

Хотина й справді падкувала коло хазяйства. Старій матері не довелося копати грядок на городі. Хотина за два дні скопала ввесь огород, заскородила грядки, а потім увійшла в хату і сказала свекрусі:

— От тепер, мамо, хоч і зараз сійте насіння! Сонечко припікає добре. А як тепло вникатиме в пухку землю, то й швидко висушить грядки.

— Розумна ти вдалася, моя дитино! Одже ти й правду кажеш. Ходім зараз сіяти цибулю та буряки, а сояшники посадиш аж смерком, щоб горобці не бачили та не спивали насіння в сояшниках,— говорила мати, достаючи з скрині торбинки з усякими насіннями.

— Як моя мати сіє цибулю та часник, то все присідає, щоб цибуля була така завбільшки, як кулак, — сказала Хотина.

— Сій вже ти цибулю та присідай, бо мені важко присідать: в мене вже болять крижі.

Вони засіяли город в одну мить, а другого дня заходилися садити картоплю. Батько з Наумом тим часом засівали в леваді коноплище, де завжди сіяли коноплі на низині. Коло городу впоралися швидко. Стара мати не могла нахвалитися своєю невісткою.

— А що, старий! не казала я правду? Хоч моя невістка і струлівського непривітного кодла, як ти кажеш, але вона працьовита і вродлива, хоч неначе й непривітна на взір. Говорить товстим голосом, неначе сердиться, і рідко коли осміхнеться, але вона не лиха й помирлива: я ніколи й лихого слова не чула од неї.

Настали жнива. Усі пішли на роботу в поле. Як тільки сонце ставало на вечірньому прузі, мати одсилала невістку додому варити вечерю. Приходили з поля,— вечеря вже була готова. Стара мати вже не поралася коло печі, одпочивала, сидячи на лаві, і сідала за стіл за готову вечерю. Восени Хотина побила й потіпала на бительні коноплі: матері не треба було ні бити, ні терти конопель на терниці. За пилипівку до різдва вони вдвох напряли півміток на цілу основу, хоч тоді невістка вже завагітніла.

Після різдва в неділю Хотина, як вагітна молодиця, одговілася перед родивом, а після ордані вона ородини-

лася. Родиво було не важке. Мати поклала Хотину в кімнаті на своєму ліжку на двох подушках. На родиво запросили бабу-бранку, проворну Ївгу Макаревичку, котра бабувала не тільки в молодиць, але й по панах на сахарні та на суконній фабриці. Терешко запросив у куми волосного старшину Новохацького та вчителеву жінку. На хрестини зійшлося чимало хазяїнів, та все багатирів. Прийшло й два підпанки з сахарні з своїми жінками шляхтянками. Терешкова хата була здорова, хоч конем гуляй, як кажуть на селі. Було де поміститися, хоч гостей насходилося багато.

Молодиці поралась коло печі, гріли окропи на купіль. Терещиха готувала багату закуску. Терешко поналивав пляшки горілки, наточив кілька пляшок наливки. В хаті вештались люди, поралися молодиці коло печі, неначе в хрещика грали в просторній хаті. Усім була робота.

— Але де ж оце нам поставити шаплик для купелю? — спиталась в баби Терещиха.

— Кімната дуже вузька та тісна: там нема де й повернутися. А тут у хаті вештаються люди. Не можна ж таки при людях роздягати молодицю та сажать в купіль,— давала раду баба Макаревичка.

— Авжеж не можна. Де ж таки роздягати молодицю при людях,— говорили молодиці до хазяйки.

— А купіль доконче треба зробити, бо так закон велить,— обізвалася баба-бранка.— Тепер надворі одлига, надворі потеплішало так, що можна в одній сорочці ходить по дворі. Поставимо шаплик у сінях не під бовдуром та й посадимо в купіль Хотину. Люди по сінях не вештаються, то й ніхто не дивитиметься,— радила великорозумна баба Ївга.

— Одже ж баба добре радять,— обізвалися молодиці.— Справді, в сінях буде найкраще поставити шаплик: буде за очима. Зійдуться гості на хрестини, сядуть за стіл, то й ніхто не рипатиметься.

— А в хаті гармидер, вештання. Надворі теплісінько, зовсім одлигло, аж з стріх вода капа, аж дзюрком дзюрчить. Ось я кину в жар два камені, то як добре розпечуться, то вкиньте в купіль, щоб менше окропів гріти,— напутювала Ївга молодиць.

— Як понесуть дитину до хреста, то ми зараз посадимо породіллю в купіль. А поки куми вернуться, то ми

й скупаємо й введемо Хотину в кімнату,— радила одна баба.

Під вікнами заманячіла висока постать в чорній шапці. Рипнули двері. В хату ввійшов кум Новохацький, чорнявий та поставний красунь, в синьому суконному жупані, підперезаний зеленим широким поясом. Він поздоровкався з хазяїном та з гістьми, подав руку Терешкові й Наумові і поздоровив їх.

— А де ж кума? — спитав він Наума.

— Учительша сказала, що зараз прийде; пішла в крамницю набирати на крижмо,— обізвався Наум.

Незабаром прийшла й кума, скинула пальто й сіла на стільці коло застеленого білою скатертю стола. Вона була дочка звиногородського урядовця і зовсім скинулася на городянську панію. Її ясна сукня дуже кидалась у вічі своїм ярим кольором серед свиток та юбок на молодицях та бабах.

— Давайте ж, Ївго, мерщій дитину, бо печеня пересмажиться, доки охрестять дитину. Час би вже й купіль лаштувати.

Баба Ївга опорядила дитину, добре закутала в пелюшки, винесла з кімнати і подала кумі. Кума встала, одягла пальто й закутала полою дитину. Дитина писнула й замовкла. Куми перехрестилися перед образами й вийшли з хати.

Як тільки куми вийшли з хати, молодиці зворушилися, неначе роздратовані бджоли в улику. Поставили шаплик в сінях під бовдуром, почали висовувати з печі окропи, одчинили хатні двері, носили й виливали окроп в шаплик, лили відрами з діжки холодну воду і вкинули два розпечені камені, ще й розпечену, аж червону, залізяку. Пара пішла по всіх сінях і вдарила в хату в одчинені двері. Хотину вивели в сіни, роздягли й посадили в купіль.

Тим часом Терещиха заходилася прягти пряженю. Сковорода шкварчала з вишкварками. По хаті пішов важкий сморід од сковороди. Наум краяв хліб на столі і складав скибки купками по скатерті. Молодиці ставили для старшини тарілки, клали ножі й видельця. Усі поралися, неначе крутилися по хаті. Баба Ївга хапалася коло купелю, бо їй дуже забажалося випити чарок зо дві горілки. Вона аж облизалася, як почула носом пахощі

печені через двері, бо звикла до таких потрав, бабуючи по панах.

Молодиці хапалися коло купелю, щоб скупати Хотину, доки вернуться куми. Вони підвели породіллю з шаплика і не повели її зараз в кімнату, а почали одягати її там-таки в сінях. Доки надівали на неї сорочку, вона змерзла. Молодиці одягли її похапцем й одвели босу в кімнати і вкрили теплим бавовняним Терешковим покривалом, ще й накинули зверху кожух. Хотина насилу нагрілася. Повітря в сінях тягло в бовдур і застудило породіллю, бо саме в той час, як одягали Хотину, вернулися куми й одчинили сінешні двері і Хотину пройняв пронизуватий вітрець.

Старий Терешко просив кумів та гостей сідати за стіл. Молодиці поставили страву. Хазяїн налив чарку горілки й випив передніше сам на привітання до кумів та гостей. Потім він почастував кума й куму й Наума, поздоровивши сина й бажаючи щастя й здоров'я унукові. На хрестини прийшов і старий дяк, а потім і вчитель. Гості їли, безперестанку пили по чарці та вели веселу розмову. Вони сиділи й пили до смерку і вже, як надворі поночіло, розійшлися додому.

— Прошу ж вас, куме й кумо, і вас милі гостоньки; приходьте до мене завтра на полудень, щоб «полоскати повивач», пити похрестини, — просив Терешко своїх гостей.

Гості розійшлися. Зосталась на ніч тільки баба Ївга. Але опівночі Хотина неначе запалилася жаром. В неї почалася гарячка. Вона почала стиха стогнати. Терещиха стривожилася і не спала цілу ніч. Баба Ївга задумалася й похнюпила голову. А Хотина світом вже лежала без пам'яті і все стиха промовляла щось за дитину, за Наума, за купіль, мішала Наума й матір з купілем...

Другого дня кум з кумою і декотрі гості прийшли «полоскати повивач», цебто похмелятися після хрестин. Хотина лежала на лаві, накрита чорним сукном, з восковим хрестиком в руках. Дяк читав псалтир сипким голосом після вчорашнього бенкету. Наум стояв, неначе пришиблений. А Хотинина мати впала на руки своєї дочки і неначе замерла й заклякла. Тільки було чути тихе жалісне голосіння:

— Дочко моя, голубко моя! І рученьки твої живі, і личенько твоє живе й рум'яне, тільки очиці твої мертві,

вже не дивляться на мене. Розплющ свої очі, подивися на мене хоч раз. Ти не вмерла, ти жива! Тебе живцем поклали на лаві, живцем покладуть в домовину. Дочко моя, голубко моя! на кого ж ти покидаєш свою маленьку сиротину? Хто ж її годуватиме й доглядатиме без тебе? Встань же, моя голубко, та хоч погодуй дитину сиротину.

Струлиха вхопила за руки Хотину і почала її підводити. Од наглої несподіваної смерті своєї дочки вона неначе збожеволіла. Люди приступили, взяли Струлиху попід руки й одвели в кімнату.

1907 р.

БІДА БАБІ ПАРАСЦІ ГРИШИСІ

Як було бабі Парасці п'ятедесят шість рік, помер її чоловік Омелько Гришенко, і помер не вдома, а в Василькові. Гришенкова оселя була коло самого вигону, край села, а за широким вигоном був панський лісок, що тягся на верству смужкою вподовж села аж до річки. Саме проти Омелькової оселі в лісі стояла хата лісового козака сторожа. Про того козака вже давно йшла чутка, що він переховує крадене добро й дає в себе притулок усяким злодіям. Волосний звелів зробить в козака трус; десяцькі познаходили в повітках порожні пляшки з наліпленими квитками, арештували його, одвезли в Васильків й закинули в тюрму. Люде виказали в волосній управі, що бачили, як Омелькові унучата грались квитками од пляшок з вином. До Омелька причепились; він дізнався од унуків, що ті папірці дали їм козакові діти.

Омелька покликали в Васильків на суд за свідка. Саме тоді була пізня осінь, вже перед пилипівчаним пущенням. Омелько поїхав в одній свиті. Надворі була сльота й мокваа. Він застудивсь, заслаб, і його одвезли в лазарет.

З Василькова дали звістку Парасці. Параска з синами поїхала в Васильків. Через три дні Омелько вмер, і вони його поховали.

Вернулась Параска додому й плакала та тужила за Омельком цілий рік. Омелько був дуже гарний з лиця, як увесь рід Гришенків в Трушках, високий на зріст, плечистий, поставний, з чорними бровами, з карими очима. Він був тихий і помирливий, і Параска була щаслива з ним, навіть ніколи не лаялась і не змагалась з ним, бо він в усьому слухав її й робив так, як вона веліла.

Зосталась Параска з двома синами та з невісткою в хаті. Омелько оженив старшого сина Грицька ще за свого життя. Менший син Іван ще парубкував. Доки був живий батько, в хаті була мирнота. Син слухав батька, і невістка корилась свекрусі. Батько хазяйнував сам і думав одрізнить старшого сина, поставить йому опрічну хату на леваді, а меншому синові оддать стару хату. Але як помер Омелько, і сини, і невістка заспівали іншої. Грицько вже не слухав матері, а невістка заковерзувала так, що баба Параска тільки очі витріщила на неї з дива.

Помираючи, Омелько звелів Парасці одділить для старшого сина половину поля, а половину зоставив для неї, доки менший син Іван одбуде службу в москалях. Грицько став хазяїном, забрав собі половину поля, але Параска зоставила собі Іванову половину поля й худобу, яка була в неї, і сказала синові, що вона буде хазяйнувать, як і хазяйнувала за життя небіжчика, доки менший син вернеться з служби додому та ожениться. Свою половину поля вона оддала Грицькові наспіл, з половини. Він орав материну частку поля за другу скибу. Параска зоставляла частку свого хліба на харч, а решту продавала.

Цілий рік вона не вмикувалась в хазяйські синові справи, все журилась та плакала за чоловіком і не могла його забуть. Чи надіне Грицько батькову одежу, вона побачить і зажуриться, і зараз сльози поллються з очей.

— Коли б Омелька поховали хоч на нашому кладовищі, то я пішла б на могилу та хоч виплакала свої сльози, що душать моє серце; може б, мені тоді стало легше. А то як надіне син його жупан та шапку, як гляну на сина в тому убранні, то передо мною стоїть неначе живий мій Омелько, достоту такий, який він був молодим; неначе бачу його постать. І в мене з очей самі сльози ллються, так що я й світу божого не бачу. А як піду на тік та в клуню, гляну

на вози, на ярма, на ціпи, що він колись держав в своїх руках, то все це одразу пригадує мені Омелька; і мені все здається, що він не вмер, знов вернеться додому, от-от вийде з хати і з'явиться перед моїми очима, й піде на тік на роботу,— говорила Параска сусідам.

Та вже невістка сказала Грицькові:

— Пооддавай ти старцям оту батькову одежу, оті жупани та свиту, поміняйся ціпами з якимсь чоловіком, щоб у твоєї матері швидше зникли з пам'яті згадки про небіжчика батька. А то вона гляне на оту одежу, та зараз і впадає в сум та тугу.

Грицько пороздавав старцям батькову одежу, помінявся ціпами з одним чоловіком і сказав матері, що батькові ціпи вже негодящі, старі.

Минув рік після смерті Омелька, і баба Параска потроху почала забувать своє горе. Життя й хазяйський клопіт потроху стерли й заступили згадки про Омелька. Параска всім правувала в хазяйстві, як і було передніше, держала в себе ключі й од комори, і од своєї й невістчиної скрині і всьому давала лад і в хаті, і в дворі. За ввесь цей рік вона ні разу не лаялась і навіть не змагалась з сусідою Палажкою, хоч поза очі й судила й сміялась з неї.

Якось весною Грицько сказав матері:

— Мамо! куплю я собі три вівці та два підсвинки. Левадисі треба грошей, то вона спродує декотрі вівці, а Палажчин син хоче вести на ярмарок два підсвинки.

— Нащо ж вони здались тобі оті вівці та підсвинки? — спитала Палажка. — Адже ж у нас є доволі овець та свиней.

— А на своє хазяйство! Розведу тим часом трохи овечат та свиней, бо як Іван вернеться з служби та одружиться, то мені доведеться одрізняться й заводить своє опрічне хазяйство,— каже Грицько до матері.

— Про мене, й купуй! Покладні гроші в мене є сховані в скрині. Випасу на вигоні є доволі, а для підсвинків стане й полови, й дерті, й одвійків і до літа.

— Он дивіться, мамо, яка отара пасеться на вигоні коло нашого двору. Але мені аж ніяково, як подумаю, що там нема ані однієї моєї овечки! а я вже чоловік дійшлий, жонатий; незабаром буду хазяїном,— сказав Грицько.

— Купуй вівці деінде, тільки не в Левадихи, бо Левадишині вівці, то мої,— обізвавсь Іван.

— А то чом так? — спитала Марина.

— А тим, що я маю на думці сватать Левадишину дочку Килину,— сказав Іван.

— Коли ж це то буде. Поки ти вийдеш з служби, то й ті овечки, може, й вовк прибіжить з чагарника та й похапає,— промовив Грицько.

— А підсвинків в Петра не купуй, бо ті підсвинки Палажчиного хову: може, вдались на вдачу в Палажку, то ще й кусатимуть наших свиней,— сказала в жарти Параска.— В неї й корова свого хову, та вийшла така лиха, що як ідеш проз неї та скажеш: бицю, бицю! то вона зараз крутне головою й рогами, вищірить зуби й прискає, як кішка. Зовсім така, як Солов'їха! бо, мабуть, вдалась в неї. Про мене, розводьте свою худобу. Може, ти, Марино, думаєш ще й свої кури розвести, як розвела Солов'їха? — сказала баба Параска до невістки.

— А чом би пак і не розвести. Адже ж Солов'їха розвела собі кури окроми од невістчиних та й їсть свою пряженю, ще й яйця продає й грошаки ховає в свою скриню,— говорила невістка якось сердито до свекрухи.

— Хіба ж тобі в чому недогода в моїй хаті? хіба я бороню тобі їсти пряженю, коли тобі заманеться? Про мене, пряжи пряженю та й їж, хоч розпережись,— говорила вже сердито Параска до невістки.

Але вона глянула на Івана, і той гнів зслиз одразу. Іван був добрий і ще змалку любив її й горнувся до неї. Грицько все вештався надворі коло батька, а Іван сидів в хаті й ставав до послуги матері; щодня було і дров принесе, і хату замете, носить воду з криниці; часом помагав чистить картоплю на юшку, як в матері було багацько роботи та вештання в хаті.

Іван стояв коло стола високий та рівний станом, та гарний, як і його батько. На білому чолі були неначе намальовані чорні брови; ясні чималі карі очі аж світились, як і в батька. Він сів край вікна, а мати все дивилась на його й не могла надивиться.

Грицько поставив-таки на своєму: купив вівці й підсвинки, щоб розвести отару на своє, опрічне од материного хазяйство. Параска задумалась, дивлячись на ті вівці. І їй забажалось, щоб в неї в хаті була за невістку незадиркувата, тиха та помирлива Левадишина Килина, а не опришкувата та натуриста Марина, котра вже розібралась і почала піднімать голову: часто не слухала її й

навіть почала гризтись з нею од того часу, як помер старий Омелько.

«Ой коли б швидше Іван вибув свою службу, вернувсь додому та брав Килину, бо моя душа почуває, що з цією Мариною життя моє в хаті не буде тихе та мирне», — думала Параска, поглядаючи скоса на високу постать Марини, що поралась коло печі, неначе москаль ходив на муштрі.

«Одже ж Іван правду каже, що Левадишині вівці незабаром будуть його,— думала баба, дивлячись на ясні карі синові очі та на чорні, як намальовані, брови.— Я вже давно прикмічаю, що Левадишина Килина горнеться та липне до його. Часом увечері вийду в садок, а Іван стоїть під грушею, спершись на тин, та все балакає з Килиною».

— Балакай, сину, з Килиною! балакай! гарну та моторну невісточку матиму. Недурно ж ти аж стежку протоптав до тієї груші,— часто говорила вона своєму мазунчикові.

Але не довго Параска втішалась сином. Іван витяг жеребок, і його покликали одбувать службу спершу в Варшаву, а потім перевели в Петербург у гвардію. Іван спочатку писав листи до матері, що йому в Петербурзі непогано жить. Але матері було шкода сина, і вона часом було продасть то кабанця, то кільки курок і все шле гроші синові на будлі-яку обихідку.

Вже минув рік, як його взяли на службу. Одного дня в пилипівку Парасці принесли з управи лист од Івана. Іван подавав звістку, що він чогось нездужає і що йому видали з скарбу гроші на дорогу й посилають додому на по́правку. В баби і в душі похололо.

— Ой боже мій милостивий! це ж недурно його одсилають додому на поправку. Мабуть, він почав слабувать на щось,— бідкалась Параска і все виглядала Івана.

Перед різдвом приїхав Іван. Увійшов він у хату. Мати глянула на його та й одразу залилась слізьми. Вона постерігала, що смерть завітала в хату з сином. Іван зблід, схуд, помарнів; краса згасла, мов свічка. Руки стали тонкі, як цівки. Тільки чорні брови чорніли, як шнурочки, на блідому, неначе восковому лобі, та чисті ясні очі ще ясніше світились.

— Що це, сину, з тобою сталось? ти ж поїхав здоровісінький, а додому неначе вернулась тільки твоя тінь? — спитала мати в сина і втерла сльози рукавом.

— Не плачте, мамо! Казав наш полковник, що на селі я можу ще поправиться та набратись здоров'я отам в лісі, в чагарнику.

Брат задумавсь, стоячи коло стола й згорнувши руки на грудях. Він все пильно дивився на змізернілого Івана. Йому стало жаль брата. Невістка поралась коло печі й заходилась готувать полудень для гостя: прягла пряженю. Мати посадовила сина за стіл і поставила пляшку з горілкою.

— Од чого то в тебе, сину, сталась ота слабість? Чи тебе там захарчували, що ти такий худий, неначе захарчований? — спитала мати.

— Ні, мамо! в нас на харч було добре. Але як привезли мене в Петербург, то записали музикою, бо дізнались, що я вмію грать на сопілці. Мені загадали грать на трубі. Оце було як поподму в ту здоровецьку трубу, то в мене живіт стає неначе дерев'яний, а в грудях стає так важко, що мені трудно було й дихать. А потім гонять нас лазити по щаблях на щогли і пролазить крізь щаблі здорової драбини. Як було пролізу ужем тричі поміж щаблями, то в мене аж груди щемлять, неначе я поламав кістки. Стали боліть в мене груди; болять, аж ниють. Тільки мені й легше було на груди, як нас ганяли у ліс по гриби. А як вернусь в місто та в казарми, як почую сморід в казармі, то в мене знов починає давить в грудях. Я і в лазареті ніколи не лежав. Але мені було важко ходить на муштри та муштруваться. Покликав мене полковник та й каже мені: «Дамо тобі на дорогу грошей, а ти зараз їдь додому на село на поправку та сиди більше в лісі, коли в вас там ліс недалечко од хати. А як поправишся та подужчаєш, тоді знов вертайся на службу».

Параска слухала й почала плакать.

— Не плачте, мамо! От як діждемо літа, то я сидітиму цілий день в чагарнику, і може, й одужаю,— втішав Іван матір.

Але він не діждав літа, танув, як свічка, і спав з тіла; перед великоднем зліг, а після великодня поховали Івана. Мати посадила на могилі вишню й вербу. І вишня й верба прийнялись і зазеленіли.

Параска зажурилась і впала в тугу. В неї тільки й мови було, що про Івана. Вона перестала жартувать і всім тільки й розказувала, що про своє горе. А як журба наполягала на душу, вона виходила за ворота й довго диви-

лась на зелену вербу на кладовищі та плакала, неначе на тій вербі та на вишні розвились не зелені віти, а її згадки про дорогого сина.

— Коли б, мамо, та верба на Івановій могилі всохла, то, може б, ви не плакали та не побивались так, як тепер сливе щодня плачете,— раз якось сказала Марина до свекрухи.

— Бодай вже всох язик тому, хто так думає. Тепер у мене тільки й згадки за Івана, як подивлюсь на ту зелену вербу,— обізвалась з слізьми в очах Параска.

Але настало літо, почались жнива. За роботою Парасці ніколи було виходить за двір та довго дивиться на вербу на кладовищі. Треба було хапать хліб на полі. Лихо прогуло та й стишилось. Грицько тепер добре знав, що йому не треба ставить опрічної хати, що батьківська хата й грунт належаться до його, а не до матері.

Він взяв у матері ключі од комори. Невістка одібрала в неї ключі од своєї скрині. Параска не продавала корови й держала для Івана на його хазяйство, бо сподівалась, що він вернеться додому й зараз ожениться. Вона держала свої вівці й кури. Це все дуже не припадало до вподоби синові й невістці.

— Чом ви, мамо, не попродаєте своїх овечок та курей? Це ж тільки зайва з'їжа в дворі,— раз обізвався син.

— А тим не попродаю, щоб я вам не дивилась в руки та мала свої гроші та одежу й на усяку свою потрібку. Поки я живу, я тут хазяйка в хаті, а не Марина. Дбайте самі, то й будете мать гроші, а мого добра не зачіпайте,— сердито сказала до сина Параска.— От моя квочка вивела курчата. Бери, Марино, собі семеро, а я назначу собі шестеро; поодрубую кихтики на одному пальчикові, щоб мої курчата були значковані. Як вхопить ворона твоє курча, то пропаде твоє добро; принаймні я знатиму, як ворона похапає мої значковані курчата, а не ти похапаєш.

Марина прикусила язика й напиндючилась. Свекруха поділилась з сином не тільки вівцями й свиньми, але й курчатами й гусьми. Але корови не подарувала синові, тільки подарувала коні. А Марині так бажалось загарбать все батьківське добро! І через це така діляниця дуже не припала їй до вподоби. Вона зненавиділа свекруху й почала гризтись з нею та допікать їй, й ніколи не змовчувала.

Параска якось зимою пішла до сусіди Левадихи на пораду.

— Левадихо! ти вже давно зосталась удовою, мала невістку в хаті. Порадь мене, що мені робить з невісткою? Я не подарувала їй своєї корови. А вони б'ють мою корову, по чому влучать. Вийде в двір син — б'є по морді, вийде невістка — б'є по голові та по рогах. Незабаром позбиває корові роги, і корова стане шута. А діти хвицькають дубцями по хвості, бо мати дає їм привід, а може, й намовляє дітей. А мені шкода худоби. Я не втерпіла та й кажу їм: «Навіщо ви ото б'єте мою корову? Вона годує молоком і вас, і ваших дітей, а ви її лупите, неначе гамана. Ви знівечите або й збавите мені корову. Молоко п'єте, а корову б'єте». Син же мовчить, тільки спідлоба дивиться на мене, а невістка каже: «За те б'ємо, щоб не їла так багато нашого сіна».— А хіба ж то їх сіно? Хіба ж то не моє сіно? Вона ще й за життя чоловіка було допікає мені зимою, а як прийде літо, вона й подобрішає, бо я влітку стаю їм до помочі і на городі, і в хаті, ще й дітей гляджу. Літом до мене щебече, як ластівка, а як прийде зима, то вона так і закр'якає на мене вороною; я скажу слово,— а вона десять. А оце вже йде зима, то я знаю, що вона мене зимою загризе. Чи ти, Левадихо, знаєш, що невістка добрала ключі до моєї скрині та й витягла п'ять злотих? А я мовчу, бо ніяково мені звать її злодійкою: не впіймав,— не кажи, що злодій.

— То ти, мабуть, забула замкнуть скриню. Ти не ховай грошей в скриню, а заший в очіпок та й носи. Так і я ховала гроші од своєї невістки. А корову продай синові, то й гроші матимеш чи на одежину, чи на вітання гостей, бо треба ж тобі привітати й почастувать своїх гостей, своїх приятельок або кумів.

Вернулась Параска додому з поради та й каже до сина:

— Коли вам моя корова заважає в дворі і ви всі нападаєтесь на неї та б'єте безвинно, то лучче одкупіть її од мене. От я й свої грошаки матиму і не дивитимусь вам в руки; а в вас злість на корову прохолоне та й корівку краще годуватимете. А покладе корова на собі сить, то й молока більше даватиме.

Через тиждень син одкупив в матері корову. Мати продала дешевенько, бо їй шкода було худоби. Взяла вона гроші та зараз пішла до Левадихи. Левадишиної дочки не було вдома. Параска скинула очіпок. Вони вдвох

заходились коло роботи, розпороли підбійку в очіпку і похапцем зашили гроші.

— От тепер хіба одрубають голову з очіпком та візьмуть гроші; а вже я сама не дамся їм в руки,— жартувала Параска,— чорта лисого візьмуть, а не гроші.

— Авжеж! невістка, мабуть, шукатиме грошей в твоїй скрині, та не знайде там. Але мовчи й нікому про це не кажи, щоб вона часом випадком не дізналась, де знаходяться в схованці твої гроші.

— Моя невістка ладна й очіпок в мене вкрасти, як дізнається, що в йому сховані гроші. Але хіба вкраде вночі, як я спатиму та ще й міцно. Я на лихо сплю так міцно, що хоч гармати коти, то не прокинусь.

Як тільки син одкупив корову, зараз обчистив її, вишкріб шерсть шкреблом, а невістка на другий день знайшла старе рядно, накрила корову, ще й позшивала рядно попід черевом до самого вим'я.

— Отак наші! доки корова була моя, то ви лупцювали її дрючком, а як стала корова ваша, то ви для неї й сорочку пошили. Дивись, сину! ходить корова по дворі, неначе вже стала другою моєю невісткою. Зав'яжи ж її, Марино, ще й хусткою, то ця невістка буде добріша от тебе! — гукнула баба до невістки.

— Зав'яжіть лишень хусткою свого рота, щоб не був такий лайливий,— огризнулась Марина.

— Візьми, сину, хворосту та загороди своїй жінці рота тином, щоб вона мені не допікала. Я мати й хазяйка в хаті. Вона менша од мене й повинна змовчувать і слухати мене, а я повинна її навчать, коли в неї тями в голові нема.

Як угляділи діти на кутку, що в Параски в дворі ходить корова, обшита рядном, то почали збігатись з цілого кутка, щоб подивиться на те диво. Параска підняла на сміх Марину.

— Та скинь-бо з корови оту сорочку! Ота сорочка тільки ганжує корівку. Незабаром усе село збігатиметься, щоб подивиться на твою корову в сорочці. Ще скажуть, що я другу невістку собі взяла,— гомоніла Параска на невістку.

Настала зима. Невістка й справді закрякала вороною, бо Параска ще гірше допікала невістці. Грицько держав руку за жінкою і часом тиждень або й два не говорив з матір'ю, неначе він був не син, а чужий чоловік, та ще й

ворог. Почали котиться вівці. Марина вносила в хату свої ягнята й клала на діл помаленьку; а як внесе в хату бабине ягня, то так і кине на діл, аж ягня гепне і неначе застогне.

— Нащо ти кидаєш на діл мої ягнята, неначе якусь непотріб? Не бійсь, як свої ягнята кладеш долі, то неначе дитину садиш обережно; а мої як кинеш, то ягня аж квакне,— гомоніла баба на невістку.

— Бо мені вже осточортіло носить в хату ваші ягнята: такого їх багато в вас. А моїх тільки троєчко, то я їх кладу на діл помаленьку.

— Нащо вам, мамо, так багато овець? Ви подарували б їх нам,— обізвався син до матері сердито, навіть з злістю.

— Чом ти, сину, не впиниш своєї жінки? Чуєш, як вона кричить на мене, неначе вона мати, а я її невістка. Гляди лиш, Марино! бо в тебе незабаром виростуть чортячі роги під очіпком.

— В мене чи виростуть, чи ні, а в вас то вже й виросли отам під очіпком, так що й очіпок скинуть з вас, бо я бачу, що в вас на голові вже й очіпок став вищий, аж настовбурчився,— огризалась Марина.

Баба з нестямки несамохіть полапала долонею очіпок: їй чогось здалось, що вона недобре зашила гроші, то, може, вони висунулись з очіпка та й виглядають звідтіль в розпірку.

— Сину! впини лиш свою жінку, бо мені вже невидержка. Покину вас, перейду жить до Левадихи й заберу свої овечки, й свині, й кури. Хіба ти не чуєш, що вона чепляє мені чортячі роги? Вона мене живцем з'їсть, так що й кісточки од мене не зостанеться. А ти мовчиш і нічого їй не кажеш, і до мене місяць і слова не промовиш. Коли б ти кричав, лаявсь, то мені було б легше на душі. А то ти ходиш по хаті, наче мертвий, наче ходиш по хаті не ти, а блукає твоя тінь, що прийшла з того світу бентежить мене.

— Про мене, мамо, йдіть собі хоч і до Левадихи: в хаті буде просторніше. В цьому од мене не буде вам притичини.

— А хто ж буде вам в жнива дітей глядіть, город полоти та вечерю варить, як я житиму окроми? Чи наймичку наймеш, чи що? — крикнула Параска й сіла на лаві та й задумалась.

— Ой господи! Який тепер світ настав! — сказала Параска і вдягла стару кожушину й пішла з хати, простуючи до Левадихи.

Вийшла вона на поріг, стала на порозі й глянула на вербу, котра стояла на Івановій могилі, обсипана білим інеєм. Сльози самі покотились з очей.

— Коли б ти, сину, був живий, не зазнала б я горя та сліз. Не Марина з чортячими рогами панувала б в мене в хаті, а тиха, як біла голубка, Левадівна Килина,— промовила Параска голосно сама до себе.

Ото вже йде піст. Марина неначе наважилась гризти свекруху, а Грицько мовчав і слова не промовляв до матері, неначе його і в хаті не було. Параска бачила, що з Мариною непереливки, і почала змовчувать. Як не лаялась, як не гризлась Марина, як не допікала бабі словами, Параска мовчала й словом не обзивалась.

Вже була перша неділя посту: баба змовчувала, щоб не нагрішить; вона боялась гріха. Але другого тижня баба не видержала й знов почала навчать Марину та настираться.

— Чом ти, Марино, оце й досі не винесла помийниці та не вилила помий своєму кабанові й моїм підсвинкам? Чи це тебе мати так вчила, чи що?

— Хи-хи-хи! — зареготалась Марина на всю здорову й високу хату; Параска аж спахнула.

— Чого це ти регочешся, мов несамовита? Чи ти й забулась, що тепер святий піст і люде говіють? Он чуєш? Дзеленькає маленький дзвін на службу божу, а вона регочеться, неначе дівка на вечорницях,— навчала Параска.— Сміються тільки з дурнів. А я, хвалить бога, з глузду не з'їхала. Чого ти сміешся з мене, як з дурної? Це на тебе напала якась дурість?

— Хи-хи-хи-хи! — знов зареготалась Марина, аж залящала, аж одляски пішли попід стелею.

Грицько сидів на лаві й собі голосно засміявсь. Він знав, що Дорошева невістка намовила Марину, чим можна найгірше допекти свекрусі: вона призналась Марині, що як тільки її свекруха почне докоряти та лаять, то вона не огризається, а сміється та регочеться; тоді свекруха лютує, трохи не скаче аж під стелю, доки не гуркне дверима та од злості вийде з хати.

— Ото, Марино, лайкою нічого не вдієш, бо я вже за це добре дізналась; а як почну реготаться, то моя

свекруха так і скипить одразу та й замовкне. Я затуляю свекрусі пельку реготом,— так навчала Марину Дорошева невістка.

— Хи-хи-хи! хи-хи-хи! — ще голосніше зареготалась Марина якось чудно та роблено і сіла на піл, ще й за живіт вхопилась обома руками, неначебто їй було так смішно.

Грицько реготавсь звичайним, не робленим реготом. Діти почули той регіт та давай і собі реготаться. Їм, надісь, було смішно з того, що мати реготалась чудно, а батько реготавсь щиро й весело. Діти неначе заметились батьковим сміхом, мов заразливою хворобою. Параска з дива витріщила очі на Марину, бо постерегла, що вона сміється якось чудно, неначе підроблювалась під регіт.

— Що з тобою сталось? Чи це на тебе наслано такі крикливці, чи що? Чого ти так чудно сміешся? Чи ти вже сказилась, чи до тебе ще тільки приступає?— говорила Параска.

Марина ще гірше зареготалась, аж за боки хапалась руками. Грицько й собі сміявсь. Йому й справді була смішна та комедія.

Од того часу як тільки Параска починала лаять Марину, Марина реготалась перед самісіньким носом в баби і не промовляла до неї й слова. Параска мусила стулять рота, бо знала, що нічого не почує од невістки, тільки самий регіт.

Вже потім згодом баба Палажка Солов'їха прочула од людей, що то Дорошева невістка так напутила Марину, і сказала за це Левадисі, а Левадиха розказала бабі Парасці. Як Марина почала знов реготаться, Параску неначе стало щось шкребти по серці. Вона не всиділа в хаті, вийшла на сінешній поріг, подивилась на вербу на Івановій могилі, згадала його добру душу, його моторну привітну вдачу і виплакала всі сльози, що назбирались в серці од того скаженого реготу її сина й невістки.

Цього чудного реготу Параска не могла стерпіть, і на другому тижні, як тільки невістка й син почали ходити до церкви, щоб одговітись, вона пішла до батюшки жаліться, розказала за все, як невістка її не слухала та лаяла, а син ніколи й словом не оступався за нею.

— Так мені важко, так тяжко жить, що я далі не видержу. Як помер Іван, вони напались на мене обоє так, що ладні й коліном виперти мене з хати. А найгірше Марина допікає мені не словами, а реготом. День у день ходжу в хаті, неначе по голках та в колючих тернах. Оце

вони говіють на цьому тижні. Не дайте, батюшко, їм причастя, то, може, вони схаменуться та хоч трохи подобрішають до мене.

— Як вони йтимуть причащаться та не попрощаються з тобою, то я не дам обом їм причастя. А як попрощаються і перепросять тебе, тоді я запричастю їх. Доки був живий твій чоловік, ви жили в згоді. А тепер живе троє вас в хаті, і ви пішли врозліт.

— Коли ж, батюшко, невістка моя непомирлива. Од неї пішла така направа в нас од того часу, як помер Омелько. Усе лихо в хаті скоїлось через неї,— сказала Параска.

В суботу вранці, як тільки дзвін бовкнув на службу божу, і син і невістка почали вбиратися до церкви. Параска сіла на лаві під образами й ждала, що вони приступлять до неї й попрощаються. Син убрався, взяв шапку в руки, чогось тупцяв по хаті, никав, буцімбито чогось шукав, сховав капшук з грішми в кишеню та й вийшов в сіни, не попрощавшись з матір'ю. Параску взяла досада. Вона й собі вийшла в садок, щоб глянуть на вербу на Івановій могилі. Дивиться вона, аж з хати вийшли Грицько й Марина і попростували до церкви.

Параска зараз увійшла в хату та й питає в старшої дитини:

— А що тут робив батько, як я вийшла з хати?

— Поклонились тричі до образів, а потім матері та й поцілували матір; а мати поклали три поклони перед образами, поклонились тричі батькові та й поцілували в губи,— каже дитина.

Параска зараз побігла до батюшки навпростець, перелізла через тин з свого городу та на батющин тік, а з току чкурнула в двір. Батюшка саме тоді вийшов з дверей в двір. Вона догнала його в брамі й поцілувала в руку.

— Батюшко! син і невістка не попрощались зо мною, як ішли на службу. Син чомусь тупцяв, покрутився по хаті та й пішов до церкви; а невістка навіть не глянула на мене та й посунула з хати надвір насуплена, мов чорна хмара. Якби вона попрощалась зо мною, я б усе простила їй і вибачила за все. Не дайте, батюшко, їм причастя.

— Коли не перепросили тебе, не дам їм причастя, доки попрощаються з тобою; бо до причастя треба приступать, помирившись і попрощавшись з усіма, з ким людина лаялась, або ворогувала, або навіть з ким посердилась.

Вже Параска обід зварила, як син і невістка прийшли

з церкви, мовчки пороздягались, посідали за стіл і мовчки пообідали. Грицько був смутний, аж ніби зажурився, а Марина була люта й не дивилась ні на кого, неначе в церкві погубила очі: батюшка не дав їм причастя.

На третьому тижні син та невістка знов почали ходить до церкви, щоб одговіться. Знов настала субота, бевкнули в малий дзвін на службу божу. Грицько вбирається до церкви, вбирається й Марина. Параска сіла коло столу під образами й ждала, поглядаючи на їх обох. Грицько взяв шапку в руки, вдарив три поклони перед образами, приступив до матері, тричі поклонився низенько й попрощавсь.

— Нехай тебе бог простить,— сказала мати, вставши з лави, і тричі поцілувала сина.

Марина вдарила три поклони перед образами, поклонилась тільки раз на ході, та й то набік, і сказала раз:

— Простіть мене, мамо! — та й пішла з хати. Бабі чомусь здавалось, що вона обернеться й зарегочеться.

Як не говорив син до матері, то її так неначе гадюка ссала за серце; а як заговорив, то неначе гадюка так разом і одпала. Провела вона сина в сіни, глянула на вербу на кладовищі, а в неї сльози вже не виступають. А невістка пройшла проз неї й навіть не подивилась, закрила очі віками та довгими віями, неначе й досі не знайшла погублених очей.

Параска накинула кожушину та зараз слідком за ними почимчикувала й собі до церкви. Дотиснулась до титаря Петра Жарка, свого приятеля, та й каже:

— Піди, Петре, в вівтар та попроси батюшку, щоб Грицькові дали причастя, а невістці не давали; бо Грицько попрощавсь зо мною, а невістка не попрощалась.

Жарко сприяв бабі, як своїй кумі, пішов у вівтар і заповістивсь батюшці. Він скрізь встоював за Параску, і перед батюшкою, і перед людьми, як люде часом гудили та судили її. Батюшка запричастив Грицька, а Марині сказав, що не дасть причастя доти, доки вона не попрощається з свекрухою.

Параска зумисне вистояла всю службу божу, діждалась, як батюшка причащав людей, слідкувала очима за невісткою й на свої очі побачила, що батюшка знов вдруге не дав їй причастя. Вона зараз вернулась додому. Прийшов син з церкви, а слідком за ним увійшла в хату й Марина. Параска подала обід, а Марина роздягається та сопе, а на матір і не дивиться.

Обкладинка першого видання твору І. С. Нечуя-Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі».

— Сопи, сопи, Марино! Чи це ти й досі не знайшла очей, чи вдруге загубила в церкві, що на мене й не дивишся? — з злістю сказала Параска.

Марина вже не реготалась. Сіла на полу, згорнула руки, дивилась у вікно й задумалась. Вона й за обід не сіла. По обіді вона повдягала дітей, менше взяла на руки, а старше повела за ручку, взяла мотузок, залигала за шию того кабана, що привела од своєї матері, та й веде з двора. Параска догадалась, що вона перебирається до матері. Син сидів на лаві сумний, мов чорна хмара, і мовчав.

Параска не втерпіла, вийшла надвір та й гукнула з сінешнього порога:

— Куди це ти, Марино, йдеш, не попрощавшись зо мною? Чи перебираєшся до матері, чи, може, помандруєш на Басарабію? Потривай же та хоч розпрощайся зо мною й з Грицьком!

Марина спинилась на воротях, обернулась та як зарегочеться, як несамовита: хи-хи-хи! — регочеться, аж заливається.

— Смійся, смійся! швидко на кутні засмієшся й рота роздереш, доки й за двір вийдеш. Не дав тобі піп причастя двічі, то тепер вже доконче виростуть в тебе чортячі роги під очіпком.

Марина повела кабана попід вір'ям та й гукнула через вір'я:

— Он лапніть лиш свого очіпка! в вас вже давно виросли; держіть рукою очіпок, бо чортячі роги затого скинуть з вас очіпок. Хи-хи-хи! — зареготалась вона та й зникла з кабаном за вербами.

— Отак наші гості вишовкались з хати, не попрощавшись з нами! — сказала вона до Грицька. — Може, це ти так її намоторив?

Але син і словом не обізвався до матері.

Увійшла мати в хату й заходилась мазать припічок. Син сидів на лаві й не промовив і слова до матері, тільки сердито поглядав на неї. Взяла вона деркача, вмочила в помийницю й почала трусить сажу в комині та в челюстях, а витрусивши сажу, вийняла деркача з комина та й замірилась ним на сина.

— Оце тобі на дорогу кропило! Йди й ти з хати туди, куди пішла твоя жінка, коли ти незугарний держать її віжками.

Син вийшов з хати. Його неначе якась сила тягла слід-

ком за жінкою. Але він, поміркувавши та подумавши, походив по дворі, по току та й знов вернувся в хату, а за жінкою не пішов. Баба була б і рада, якби він був не вернувсь: вона задумала зовсім одопрічниться од сина й знов стати господинею на всю губу, як була господинею за життя свого чоловіка.

— Ой Іване, сину мій! Якби ти не вмер, мені було б легше жити на світі: бо якби я полаялась з одним сином, то пішла б до другого та пересиділа б лиху годину. А тепер лиха моя годинонька! мушу терпіть біду та лити сльози,— жалілась Параска Левадисі на другий день, зайшовши до неї на пораду.

Марина сиділа в матері з дітьми та з кабаном сливе тиждень. Вже мати якось-таки вмовила й намоторила її покоритьсн свекрусі й вернутись до чоловіка. Пішла вона до батюшки та й каже:

— Чи дасте вже мені причастя в цю суботу? Мати сказали, щоб я верталась до свекрухи, перепросила її й попрощалась з нею перед говінням.

А батюшка сказав в одповідь:

— Помирись з свекрухою й перепроси її, то й дам в суботу причастя.

В суботу вранці, тільки що почало розвиднюватьсн, дивиться Параска в вікно, аж Марина йде в ворота з дитиною на руках і веде на мотузку свого кабана. Ввійшла вона в хату й поздоровкалась з свекрухою; за нею слідком вбігла веселенька старша дитина, побігла до батька й почала лащиться до його.

— А що це ти, Марино? знов ведеш своє віно на мотузку в мій двір? — спитала Параска.— Може, прийшла оце реготатьсн? Чи, може, порегочешся, посмієшся з мене, мов з старої дурепи, та знов вернешся до материної хати, де засіли нещадимі злидні? Це, мабуть, ті нещадимі злидні викишкали тебе звідтіля. Ой, мабуть, швидко вернешся знов до матері!

— Ні, мамо! я вже не вернуся до матері,— промовила Марина й глянула свекрусі просто в очі, неначе вона в материній хаті знов знайшла очі, що загубила в свекрухи.

Марина роздяглась, вдарила три поклони перед образами, приступила до Параски, але трохи оддалік, не дій-

шовши до неї на два ступені, тричі поклонилась низенько й промовила:

— Простіть мене, мамо, раз, і другий, і третій!

— Нехай тобі бог простить, і я тебе прощаю, — обізвалась солоденьким голосом Параска, ще й губи запишала.

Марина пішла до церкви, а Параска слідком за нею. Протовпилась до царських врат, де Петро засвічував ставники перед образами, і пошепки, сливе нишком сказала йому:

— Перекажи батюшці, що Марина вже вернулась до мене в хату, попрощалась зо мною тричі й перепросила мене. Оце я її вже приборкала; може, вже не так брикатиме та настиратиметься. Попроси батюшку, нехай тепер дадуть їй причастя. Отаке лихо мені, Петре! Палажка Солов'їха кусає мене з одного боку через улицю, неначе гедзь, а невістка гризе мене в хаті з другого боку. Обстали й обсіли мене вороги навкруги. Палажчина невістка носить синяки од Палажки, а мені, мабуть, незабаром таки доведеться носить синяки од невістки.

— А все-таки сталось по-твоєму: твоє цвіте, а її в'яне,— сказав Петро й осміхнувсь, а баба й собі осміхнулась на радощах, бо вже повеселішала.

— Тепер вже «моє зверху, а її — насподі», «моє цвіте, а її в'яне», як приказують люде. Отак воно й повинно буть, бо я старша в хаті, а не діти.

1908 року.

БІДА БАБІ ПАЛАЖЦІ СОЛОВ'ЇСІ

Ще до великої заливи 1886 року баба Палажка овдовіла. Другий Палажчин чоловік, Терешко Соловейко, ще за свого життя одрізнив і видворив свого старшого сина, Палажчиного пасинка: поставив для його опрічну хату на леваді і виділив частку поля. А як він почав слабувать і постеріг, що вже смерть за плечима, то написав духовницю, в котрій одну половину поля одписав меншому синові Петрові, а другу половину бабі Палажці до її живоття.

Старий Соловейко добре знав, яка на вдачу баба Палажка; знав він, що й Петро вдався на вдачу в свою матір. І мати й син були непомирливі, заводіяки, опришкуваті та лайливі. Соловейко добре вгадував, що Петро буде зобижати та кривдить матір, бо ще за його життя вони не мирили і тільки те й робили, що гризлись та лаялись. Син був непокірливий, а його друга жінка Оришка була сердита, нездатлива й натуриста і так само не слухала свек-

рухи, як і перша Петрова жінка Олена. Соловейко боявся, щоб баба Палажка коли-небудь не кинулась з сокирою рубать синові піч та припічок, як рубала колись піч своєму пасинкові в противній хаті, або щоб часом не рубнула з нестями сокирою й сина по спині або й по голові. Бо вона була битлива: як тільки полається з сином або з невісткою, то так і вперіщить чим-небудь, що трапиться напохваті. Виправивши духовницю в волості, Соловейко ще перед смертю оддав її Палажці на схованку. Баба сховала бомагу в своїй скрині і ключ од скрині прив'язала на шнурку до пояса. Але як помер старий Соловейко, вона вийняла духовницю з скрині, бо добре знала, що сини та дочки нишпорять в хаті, добирають ключа до скрині і без сорому крадуть в матерів гроші.

Довго думала баба, де б то сховать духовницю так, щоб син не знайшов. Засунула вона її за великий образ під рами, що висів на покуті; але вона знала, що в це місце небезпечно класти, бо селяни звичайно ховають не тільки бомаги, але навіть асигнації за образами. Баба догадалась, що син та невістка передніше од усього шукатимуть духовницю за образами або в її скрині.

Довго міркувала баба і, нарешті, надумалась. Раз якось, як син і невістка пішли на роботу в поле, баба витягла спідсподу духовницю, перекинула свою скриню на коліщатах, прибила цвяшками духовницю до дна в куточку, а поверх бомаги прибила ще й тоненьку дощечку так, щоб духовниці було не видно.

Вдарила вона три поклони перед образами, помолилась богу, перехрестила духовницю і знов перевернула скриню й поставила на місце. Вона важко зітхнула, згадавши свого Соловейка, стала перед образами, помолилась богу за його душу; і в неї на душі стало легко й спокійно, бо думала, що дітям і в голову не прийде шукать духовниці десь під дном скрині.

Старий Соловейко вмер в пилипівку, а як настала весна, Палажка почала всім правувать в хазяйстві, як і було передніше за життя старого Соловейка.

— Ото, сину, батько записав в духовниці, щоб наш город був сукупний, а половина поля була моя, доки й мого життя. Ори ж, сину, свою частку й мою, але хліб на моїй частці я зберу сама, бо то моє добро.

— Навіщо, мамо, здалась вам ота морока? Ви вже старі, не здужатимете зібрать хліб з поля. Нехай буде наш

город сукупний, і поле сукупне. Ми вам не боронитимемо хліб їсти,— сказав син підлесливим голосом.

— Ще б пак боронили їсти хліб, коли він мій, а не ваш. Ти викосиш моє жито й пшеницю, а я таки здужатиму й сама згребти й в полукіпки скласти. Там же того хліба жменя, а не цілі лани! Або, коли хочеш, то я одберу свою частку зерном та й держатиму в коморі свою пашню окроми од вашої. Ти ж бачиш, що в мене свої кури й гуси. Треба ж їх чимсь годувать, щоб було що й продати, й гроші на смерть зібрать. А про город батько сказав, щоб був сукупний.

— Адже ж, мамо, в других людей матері-удови не одрізняються од дітей, і в їх усе сукупне: і город, і поле, й пашня,— обізвалась невістка.

— То, бач, у других людей, а в нас воно може вийти інакше. В других людей сини й дочки інші, а в нас сини й невістки інші, не такі, як у людей. В батька ще й ноги не захололи, а ви вже й настовбурчились проти мене. Робіть лишень так, як я звелю, а не правуйте самі в моїй господі,— одказала Палажка вже сердитим голосом.

Син замовк. Оришка надула губи. Але вони мусили кориться старій. Настали жнива. Мати зібрала свій хліб, зараз загадала змолотить, одвернула половину пашні й зсипала в коморі окроми, в опрічний засік, ще й назначила потаємно од їх вуглем смужку на стіні засіка, доки було пашні, щоб син або невістка не брали пашні з її засіка. За ярину Палажка нічого не казала синові, бо на ярину вже орав син, і мати й не намагалась, щоб брать свою частку.

Але незабаром між Палажкою й сином та невісткою почалась сварка та лайка. Син і невістка були злі на бабу за те, що вона одопрічнилась од їх з своїм добром: держала свої кури, качки й свині і оддала їм тільки корову. В хаті почалась сварка й колотнеча. Од першої бабиної невістки зосталась сирітка, дівчинка Маруся. Невістка загадувала їй няньчить свою найменшу дитину, загадувала одганять до череди худобу й вівці; а як вона не слухала, то била її немилосердно. Баба оступалась за дівчину, лаяла невістку, а часом, по своєму звичаю, розлютувавшись, з нестямки давала штовхани й поляпаси невістці.

На біду синові, ярина змилила того року, була обрідна. А в серпні трапилась така здорова залива, якої й люди не запам'ятали, і дуже збавила огородину й леваду.

В місяці серпні, ввечері, 1886 року, саме в неділю, в

Васильківщині була страшна залива. В селі Трушках дощ почався з початку дев'ятої години ввечері. Од сходу сонця насунули страшні чорні хмари. Проти червонястого неба на заході хмари здавались ще чорніші й страшніші. Несподівано схопилась буря, вдарив грім, замиготіла блискавка. Червона блискавка неначе вогнем порола чорні завіси на небі, а з тих розпірок неначе було видно вогонь в якійсь страшній, палаючій на небі печі. Блискавка миготіла раз у раз; грім гуркотів і гув сливе безперестанку. Садове дерево, верби й високі осокори понад річкою та в городах зашуміли, засвистіли, гнулись і подекуди ламались. Надворі ніби починався страшний суд, ніби за чорною завісою вже палало все небо.

Люде попрокидались в хатах, позасвічували світло. В усіх хатах заблищали вікна. Молодиці засвічували страсні свічки перед образами. Баби молились богу, падали навколішки перед образами, викидали надвір кочерги та лопати, що ними сажають хліб та паску у піч.

А буря скаженіла, ревла, свистіла, зривала кулики з покрівлі хат, розкидала в токах копиці соломи. Через виводи в сіни, через пороги, через стелі текла вода. В декотрих хатах, котрі були нанизу під покатами горбів, люде мусили виливать воду коряками з сіней і навіть з хат. В одній такій хаті лежала слаба баба і як побачила, що вода полилась в хату через поріг, то зараз і вмерла з ляку. Мабуть, їй здалось, що починається або потоп, або страшний суд. Торохнув страшний грім, аж шибки задзвеніли в вікнах, і раптом застукотів град і повибивав тахлі в усіх вікнах, що були од сходу сонця.

Аж в першій годині, в глупу ніч перестала залива, але потім ще й до світу лив звичайний дрібний та густий дощ. Ця залива наробила в селі багато шкоди. З спадистих полів лились по вулицях річки. Вода позносила подекуди тини й текла просто через городи й левади в річку та в ставок.

Оселя баби Параски стояла на сугорбі, а Солов'їшина хата й огород були на низині по другий бік вузенького переулка, трохи нижче од Парасчиного городу. Палажчина левада й огород виступали на широкий вигін, де була долинка. Баба Палажка встала вранці, глянула на грядки, на леваду і тільки руки зняла до бога: два рядки верб на окопі, зелена левада й половина городу були суспіль затоплені водою. Вода стояла більше ніж на аршин, ще й за

вербами на вигоні стояв ніби ставок. Коноплі, буряки, капуста, картопля — все було в воді. Пшінка виглядала з води вершечками. Жовті гвоздики-повняки ніби плавали коло берега по воді, а лапате гарбузове листя лежало край берега на воді, неначе латаття на ставку. Коло берегів подекуди виглядали з води здорові жовті, білі та червонуваті гарбузи, неначе затоплені тикви, горшки та макітри, помальовані чудовими кольорами. Рядки соняшників ніби заглядали нахиленими жовтими головами в воду й одкидались в воді, як в дзеркалі.

Вода в бабиному городі та на леваді не вникала в дуже мокру землю, а стікать з долинки не було куди. В цьому ставку одразу завелись жаби, мов у болоті, неначе злізлись купатись з усього кутка. Жаби крякали й скреготали, мабуть, на радощах, так здорово, неначе в ставку в куширі або на куп'ї.

Баба Палажка з невісткою кинулась рятувать огороднну на грядках, котрі були не на глибокому місці, вирівали цибулю й часник, висмикували з багна буряки. Треба було доконечне брать коноплі, бо вода не зсякала на сонці, не входила в мокру землю і стояла сливе на одній мірі. Баба Палажка взяла заступ і почала копать рівчак од левади через улицю. В неї була думка спустить воду з свого городу в чужий, нижчий, звідкіль вода могла б стікать потроху в річку. Сусід Дорош побачив, що Палажка хоче спустить воду з своєї левади та на його город, вибіг на вулицю; молодиці повибігали з хати, напались на бабу, одняли заступа й закинули в рівчак. Палажка лаялась, молодиці так само репетували й лаяли бабу.

Баба Параска стояла за тином в своєму городі на сугорбі й сміялась. Тин був невисокий, а Параска висока й тонка: її було всю видно здалеки з сугорба. Її чималі сірі веселі очі спинились на тому гурті людей. Вона засміялась.

— Та візьміть оту ледащицю за руки та заступом по спині, та наплещіть добре спину! — кричала Параска Гришиха з горба.— Чого ви дивитесь їй в зуби? Нехай не лінується, та скидає спідницю, та й лізе в воду брать плоскінь.

— А тобі яке діло? Ще й вона обзивається, хоч її ніхто й не зачіпає. Мовчала б там за тином, коли в твоєму городі сухо,— гукнула на пригорок Палажка.— Коли б на твій огород впало таке лихо, то ти не глузувала б з мене.

— Ото на твій город сам бог направив заливу, щоб ти

не була така бриклива та опришкувата та трохи прохолола в воді в коноплях,— гукнула й собі з городу баба Параска.

На другий день вранці Палажка послала невістку в поле.

— Іди ж мені зараз в поле, а я вже сама полізу в воду та виберу плоскінь,— каже вона до невістки.

Надвечір невістка вернулась з поля, а баба сидить собі на призьбі та грається з унуками, а коноплі стоять у воді, як і стояли.

— Чом ви, мамо, не вибрали конопель? — спиталась невістка.

— Бо тебе ждала. Завтра полізеш та й вибереш сама, бо це ж коноплі сукупні: і мої й твої.

— То ви йдіть завтра в поле, а я буду коноплі брать,— обізвалась невістка.

— І на поле підеш, і коноплі сама вибереш,— сказала баба спокійненько.

— Ба не вибиратиму. Ви нічого не робите цілий день, а на мене скидаєте усю роботу. Он і досі не прибрали дитячої постелі, й хати навіть не замели й досі, і вечері не варили,— вже сердито говорила невістка.

Бабі стало шкода конопель, бо з тих конопель пряли й бабі на сорочки. На другий день невістка пішла в поле. Бачить баба, що непереливки, взяла чорну сорочку під пахву, навіщось пішла в Дорошів двір, стала під повіткою, ще й, як казала баба Параска людям, проти самісіньких Дорошевих вікон, скинула чисту сорочку й наділа чорну. Вбравшись в Дорошевому дворі, вона вернулась на леваду й полізла в воду. Бере вона коноплі, а кругом неї крякають жаби, неначе приспівують до роботи, щоб бабі було веселіше брать коноплі.

Параска вийшла на свій город полоть грядки і зараз угляділа Палажку в болоті, прийшла до тину та й гукнула до Палажки.

— Боже поможи! дай боже, час добрий! Це ти, Палажко, купаєшся в коноплях, чи що? Одколи живу на світі, не бачила, як люде купаються в коноплях.

Палажка мовчала й не обзивалась.

— Що це, Палажко, в тебе так сокоче в городі? Це, мабуть, твої квочки наплодили тобі курчат повнісінький ставок. Будеш їсти оту курятину цілу осінь, ще й на різдво розговієшся курятиною,— гукала всмішки з свого городу Параска.

— Бодай тобі заплодились такі курчата в голові та в животі, — не втерпіла-таки баба Палажка й гукнула, обернувшись до пригорка.

— А картоплю вже випечерувала в грядках, чи, може, зоставила роботу невістці назавтра? Печеруй мерщій, бо в картоплі, мабуть, вже раки завелись.

— Ось як вилізу з води, та висмикну кілка з тину, та поб'ю тобі морду, то ти не будеш дражниться зо мною.

— А бач, Палажко! ти все лаєшся зо мною, то за те й покарав тебе господь: наслав на тебе заливу та накидав тобі жаб повнісінький город ще й леваду. Одже ж, побачиш! Як не держатимеш язика на віжках, то в тебе ще заплодяться жаби і на печі, і в печі,— сміялась весела та жартовлива Параска.

— А бодай ти на кутні зуби засміялась! — гукнула Палажка з конопель,— Примостилась на горбі, неначе та жаба на купині, та тільки звідтіль зуби показуєш людям, та смієшся з моєї біди. Ось я дам тобі в зуби, щоб покуштувала, яке моє лихо.

Палажка нахилилась, достала з дна жменю грязюки й пожбурила через переулок на Параску. Мокрі грудки потрапили в голову здоровому соняшникові й замазали багном його жовтий, ніби позолочений сонцем вид.

Саме тоді йшла переулком Дорошева невістка. Вона вгляділа за тином на горбі бабу Параску, поздоровкалась і спинилась. Ще здалеки вона чула, як баби перекидались лайкою та смішками через тини й переулок, неначе хлопці м'ячем, і побачила, що вони починають шпурлять грудки. Невістка розказала Парасці, що Солов'їха чогось прийшла в Дорошів двір, стала під повіткою, без сорому скинула спідницю й білу сорочку проти вікон, хапком наділа чорну сорочку і зараз майнула з двора. Молоду невістку брав острах, щоб баба Солов'їха часом не заподіяла якогось лиха Дорошеві за те, що він не дав Палажці спустить воду через свій город в Раставицю. Параска не втерпіла, почувши про таку бабину чудну вихватку, і зараз гукнула до Солов'їхи:

— А чого-то ти, Палажко, бігала в Дорошів двір надівать чорну сорочку, щоб лізти в воду брать конопельки!

— А тобі яке діло до моєї чорної сорочки? Гляди лиш своїх сорочок, а до моїх не чепляйсь. Зась тобі до моїх чи білих, чи чорних сорочок!

— То ти, чарівнице, робила чари серед дня на чиюсь

біду. Чи тобі ж не сором було світить грішним тілом перед праведним сонечком, та ще й старими кістками?

— Ще що вигадай! Я пішла надівать чорну сорочку під Дорошеву повітку, бо в мене в хаті малі діти; одні в хаті, а другі по дворі бігають та скрізь заглядають, бо од дітей, як од бога, нігде не сховаєшся.

— А хіба ж в тебе нема своєї повітки? Чом ти не пішла в свою клуню або не полізла в погріб і тамечки не наділа чорної сорочки? А ти чогось побігла до удівця під самісінькі вікна надівать сорочку. Це неспроста. Чи не думала пак ти причарувать чарами удівця? Еге, думала прилюбить сусіда? — крикнула голосніше Параска й зареготалась сама од свого жарту. Дорошева невістка й собі зареготалась, повернувшись до тину, щоб часом не побачила Палажка.

Палажка підвелась, вигулькнула з конопель, тільки тричі плюнула через коноплі до Гришихи й мовчала.

— Може, ти й справді запобігала ласки в удівця. Але я знаю за усі твої чари. Мене не піддуриш. Ти скинула в Дорошевій оселі білу сорочку, а наділа чорну задля того, щоб його зелений город почорнів от заливи так, як оце почорнів твій. Чи так?— гукала Параска.

Палажка нахилилась, вибирала плоскінь, мовчала й не розхилялась. А Параску брала нетерплячка, щоб насміяться та накепкувать над сусідою. Сонце світило весело і неначе сміялось з неба, ніби лило на городи та леваду веселий сміх веселим промінням. Воно неначе додавало бабі охоти до жартів та глузування.

— А чого-то, Палажко, до тебе в город позлазились жаби з усього кутка? Адже ж не один твій город залила вода. Чуєш? ондечки по других городах в калюжах крякає дві або три жаби, а в твоєму городі неначе горохом сиплять, аж гвалтують, неначе сам сатана зігнав до тебе оту жаб'ячу череду з усього кутка. Он глянь, як плигають кругом тебе, як тільки махнеш коноплями в жмені! неначе діти обстали свою матір. Це ж тебе обстали й обсіли відьомські твої діти, бо ти ж їх ненька рідненька. Це все неспроста, ні! — гукала Параска, киваючи на прощання головою до Дорошевої невістки, котра швиденько попрощалась і почимчикувала на вигін, як тільки Параска договорилась до відьомства й бабиних жаб.

— Смійся, смійся з мого лиха; бодай вже з тебе лихо насміялось,— обізвалась Палажка з конопель,— покарає

тебе бог як не заливою, то пожежею отамечки на твоєму горбі.

Вибрала баба коноплі, порозстеляла на березі на сонці. На леваді під вербами росли лози. Баба вже не пішла на Дорошів огород надівать білу сорочку: присіла в лозах, скинула мокру сорочку й наділа суху, пішла до хати, взяла заступ і почала копать яму на стежці до криниці. Криниця була за вербами на леваді недалечко од тину. Стежка до криниці вилась в бур'яні. Палажка вже давно лаяла свою невістку, щоб вона не ходила до криниці навпростець через город, через картоплю та буряки, а обходила город поза вербами. Теперечки невістка, вернувшись з поля, само по собі, і не пішла б до криниці по воду навпростець через грядки, бо грядки були залиті водою. Але баба в той день була люта, бо з нею трохи не до півдня дратувалась Параска. Палажці хотілось зігнать на комусь злість... хоч на невістці.

Недалечко од криниці, саме там, де були крайні грядки, не залиті водою, і де була протоптана через грядки стежка до криниці, Палажка викопала в гарбузинні на самісінькій стежці глибоченьку яму, ще й гарбузинням трохи прикрила. Невістка зарані прийшла з поля, вхопила відра й побігла до криниці по воду. Не дивлячись на стежку, вона несподівано шубовснула в яму, а відра покотились в гарбузиння.

Палажка засіла на засідки за вербами й стерегла та все кмітила й виглядала з-за верб. Як тільки невістка спіткнулась і впала в яму, Палажка вибігла з-за верб з ломакою й почала лупить невістку зверху. Невістка верещала, а Палажка лаяла й кляла невістку на ввесь огород. Піднявся крик. Параска з свого городу бачила, як Палажка копала яму, щоб перекопать стежку до криниці з городу, і знала, для кого то вона копає западеньку. Як схопився гвалт, Параска полола грядки, почула з свого городу лайку та крик, прибігла до тину, вхопилась руками за два кілки й почала реготаться. Надивившись на ту комедію та нареготавшись всмак, Параска гукнула до Палажки:

— Палажко! Це був колись чорт та вихрестивсь в люде, і ото з його стала Палажка Солов'їха. Чи чуєш, Палажко? Не позакладало тобі вух?

— Бодай вже тобі позакладало вуха, позакладало й очі, щоб ти нічого не чула і світу божого не бачила. В

мене лиха повна хата й од своїх дітей, а ти ще чепляєшся до мене з свого городу. Яке тобі діло до того, що я роблю в своїй господі та на своєму городі? Ти неначе найнялась слідкувать за мною, де ступить моя нога, та вмикуваться в мою справу. Це правда, що був колись чорт, та вихрестивсь в люде, але з його стала не я, а Параска Гришиха. Ото ж той чорт і взявся за два кілки руками та й регочеться, та й знущається над моєю бідою. Ти за всіма людьми на селі слідкуєш, всіх осміш та осудиш. Ти й дівкою була така осудлива, як і теперечки.

— Я сміюсь з лихих людей, бо так мені бог дав, а от як ти з усім селом лаєшся та сваришся, то це вже дав тобі не бог, а чортяка, бо ти, мабуть, його невісточка. В тебе і в роті чорно, неначе в печеного пекельного чорта.

— Ой господи милостивий! візьми мою душу до себе! — сказала Палажка й здійняла руки до неба.— Хіба ж ти не знаєш, як гризуть мене діти од того часу, як помер мій чоловік? З одного боку гризуть діти, як ті миші та пацюки, а ти гризеш мене з другого боку, мов скажена собака. Така мені біда, хоч зараз вішайся отут на вербі.

— Хіба ж то невістка гризла тебе отам під вербою, а не ти лупцювала її ломакою в тій ямі, що ти ж сама викопала для неї?— гукнула Параска з сугорба.— От я й правду казала, що був сатана з рогами та з хвостом, та вихрестився в люде, а з того сатани й стала ти та оце й лупцюєш ломакою свою безщасну невістку. Хіба ж ти не з хвостом родилась? Ти ж родима відьма од свого народіння, а не я.

Залива наробила багацько шкоди не тільки в Соловʼїшиному городі, але й на полі. Буря порозкидала на бабиному полі полукіпки проса; високий, наче збутлявлий овес поліг і місцями на переярках укляк. Петро Соловейчук з великою труднацією викосив полеглий овес. Роботи на полі було багато. Треба було розвʼязувать і розстеляти по стерні мокрі, як хлющ, снопи, котрі були залиті водою на переярках.

Як почалась суша, Петро позвозив ярину, поскладав у клуні в засторонках, а потім незабаром перемолотив і пашню позсипав в засіки. Палажка не намагалась за свою частку ярини й годувала свої кури й качки своєю пашнею. В хаті було тихо, бо в току й на городі було багацько роботи: ніколи було й лаяться та сваритись.

Доки Соловейчук возив снопи та молотив хліб, кури живились в току натрусом коло клуні. Але як настали холода, треба було годувать і кури, і гуси. Баба Солов'їха почала примічать, що її кури й качки стали худі, аж пір'я на їх наїжачилось, а невістчині кури ходили по дворі ситі, неначе невістка зумисне годувала їх на заріз або на продаж.

Вранці, як кури злітали з сідала та з горища, Оришка ставала коло хати на причілку, ловила усі плохенькі бабині кури, закидала в жлукто й накривала рядном, а тоді сипала пашню для своїх курей та качок коло порога. Раз вранці баба Палажка пішла в комору, набрала своєї пашні в глечик, посипала коло порога пригорщ жита й пшениці і почала скликать свої кури. Але до порога позбігались тільки невістчині кури, і ні одна бабина курка не прибігла.

Баба аж здивувалась. Вона забідкалась і пішла шукать свої кури в повітку, загляпула й на тік, а курей нігде не було.

«Ой боже ж мій! Чи не подушив оце тхір моїх курей на горищі?»— подумала баба і пішла на причілок та хотіла вже приставлять драбину та заглянуть на горище.

Але баба вгляділа на призьбі жлукто, закрите рядном. Вона скинула рядно, аж в жлукті сиділи її кури й півень. Кури, вглядівши світ, повилітали з жлукта. Баба тільки очі витріщила. Вона поскликала кури до порога й посипала їм жита й пшениці. Голодні кури, попісникавши в жлукті таки довгенько, аж спихали одна одну: з такою жадобою кинулись на пашню.

— Нащо ти, Оришко, ото позакидала мої кури в жлукто? — гукнула баба на невістку.

— На те позакидала, щоб ваші кури не їли моєї пашні та виздихали й вищезли швидше; бо в вас же своя пашня отам лежить в коморі, то беріть свою пашню та й годуйте нею свої кури, а для себе печіть окроми й хліб і паляниці, а нашого хліба не їжте. Ви маєте свою частку пашні, а хліб їсте з нашого борошна.

Бабі було шкода своїх курей. Другого дня вранці, тільки що почало розвиднюватися, баба мусила брать в коморі свою пашню для своїх курей. Вона посипала пригорщ пшениці коло порога, далеко поодганяла аж за повітку невістчині кури, а сама ввійшла в хату, сіла коло

вікна та й почала наглядати й кмітить, щоб невістчині кури не повертались з-за повітки.

Дивиться баба, аж невістка йде з повітки, сіла на порозі, простелила свій хвартух, згребла чисто всю пшеницю, повизбирувала всі зерна, кинула в хвартух, а потім пішла за хату, поскликала свої кури й посипала їм свекрушину пшеницю. Бабині кури голодні крутились коло порога ні в сих ні в тих.

Баба вибігла з хати й крикнула через сінешній поріг на невістку:

— Нащо ти ото визбирала мою пшеницю?

— На те, щоб твої кури швидше виздихали і вищезли з мого двора,— одказала Оришка.

— Бач, яка в тебе іродова душа! А я думаю, чого то мої кури худі, як тхорі, а твої такі ситенькі, як ти, невісточко. Надбала ти тіла на нашому хлібі, і твої кури надбали ситі, ледве вже ходять по дворі.

— Я й од батька принесла на собі багато тіла, а оце в вас воно опаде з мене, через вашу гризню та лайку,— кричала Оришка на ввесь двір.

На той крик вибіг з хати син.

— Чого ви, мамо, все заводитесь з Оришкою? Через вашу гризню померла Олена. Ви загризете незабаром і Оришку. Я візьму рушницю та ваші кури й качки постріляю! — кричав Петро.— Ці ваші кури вже мені осточортіли. Через їх ви загризете мені й другу жінку, як загризли й Олену.

Опришкуватий Петро спахнув, кричав на всю оселю, прискав, як кіт, аж посатанів, аж підскакував і тріпав руками.

— Та не тріпай руками, як той півень крилами, та не підскакуй, як вишкварка на сковороді. Впини лиш свою жінку, щоб вона не кричала на мене, як на собаку, бо я мати і з нею свиней не пасла. Недурно ж попові наймички продражнили тебе вишкваркою, як ти служив в батюшки за наймита, а диякон і тепер дражнить тебе півнем.

Ще як Петро був парубком, то служив за наймита в батюшки. Він все заводивсь та лаявся з наймичками, а наймички і справді продражнили його вишкваркою. Було як полається за щось з будлі-котрою наймичкою, то кричить, верещить, мов навіжений, тріпає руками та аж підскакує, неначе той півень, що розставить крила й тріпає ними, настовбурчиться й кидається на другого півня. Най-

мички зумисне дражнились з ним та сердили, щоб він шкварчав та підскакував, як вишкварка на сковороді. Соловейчук був добрий тільки до тих, що його хвалили... А як тільки хто-небудь його не хвалив або гудив за щось, він лаявсь, сердився і вважав на того чоловіка, як на свого ворога. Слава про його вдачу пішла по всьому селі. Він тоді насилу знайшов собі молоду. Олена знала про його вдачу й пішла за його через те, що він сподобався їй, бо був гарний з лиця, чорнявий і з блискучими чорними очима, такими, як і в його матері.

Але як вмерла Олена, Петро засилав старостів сливе до усіх дівчат на селі, і скрізь йому давали гарбуза. Він мусив напитувать собі молоду в другому близькому селі, де ніхто не знав про його вдачу, не знав, що він злий, трохи навіть навіжений. Оришка вподобала його й подавала рушники.

Як тільки мати нагадала синові про вишкварку та півня, то неначе сипнула на його приском. Він почав сікаться до матері, як півень, кричав та верещав, неначе його хто різав, аж сусід Юрченко почув і прибіг у двір та насилу розборонив їх і якось вгамував Петра.

— Отак, як бачиш, Юрченку! Шкварчить оця вишкварка сливе щодня, неначе його хтось смажить на сковороді, та ще й розчепірить руки та й кидається до мене биться, неначе злий півень,— жалілась баба сусідові.

— Яка я тобі вишкварка? Ти сама стара газетниця, бо про тебе вже в газетах пишуть. Он вчитель читав нам в газеті про тебе, що ти відьма. Про тебе та про твої вчинки вже й книжка є. Бо ти сама шкварчиш безперестану, як вишкварка, щобожого дня,— ти, печена ідольська поклоннице! — репетував Петро і кидався на матір, мов роздратований півень.

— Правда, що я вся печена, бо ти мене вже спік, як на сковороді.

Сусід слухав, слухав та й годі сказав, тільки махнув рукою.

— Якби прийшов якийсь святий з неба, то й той вже, мабуть, не помирив би вас,— сказав сусід і пішов з двора

Другого дня вранці Оришка світом збудила бабину унучку, маленьку дівчинку Марусю, дочку першої Петрової жінки, і звеліла їй одігнать корову й вівці до череди на вигін, куди зганяли з села усю худобу. Поки Маруся вмилась та одяглась, поки вигнала з двора на вигін та

догнала до череди, чередник вже погнав череду в поле. Маруся мусила гнать корову й овечки додому. Оришка вгляділа в вікно корову й вівці, догадалась, що Маруся опізнилась, вибігла з хати і почала бить дівчину. Дівчина кричала й плакала. Баба зирнула в вікно, побачила, що невістка лупить дівчину, однією рукою держить, а другою гамселить і по спині, й по голові, і по чому влучить. Вона вхопила коцюбу, вибігла з сіней, кинулась оборонять дівчину і з нестямки вперіщила Оришку ззаду по плечах так здорово, що Оришка пустила дівчину і од болісті аж вхопилась рукою за плече й засичала.

— Навіщо ти, іродова дочко, б'єш сироту? Сама вилежувалась на подушках до білого дня, збудила її пізно, ще й б'єш безвинну сироту. Дивись, он ти подерла на ій юбочку.

Невістці здалось, що то корова штовхнула її ззаду рогами в плечі, обернулась і зопалу пхнула бабу так, що вона, як стояла, так і звалилась з ніг і впала навзнак на двері так, що головою аж двері одчинила, ще й зачепилась виском об одвірок, обдерла собі висок і розтяглась через сінешній поріг аж в сінях.

Баба вхопила унучку за руку, повела в хату і пожалувала її, втерла сльози рукавом, пригорнула до себе й погладила по головці.

— Не плач, бідна моя сиротино! Я не дам тебе на кривду та на поталу нікому. Ось прийде батько в хату, я йому розкажу, що твоя мачуха тебе зобижає, б'є, ще й плакати не дає. Ой горе тим сиротам, і тобі й мені, такій же сиротині, як і ти,— втішала баба унучку.

Баба одчинила свою скриню, знайшла насіння й горішків, дала дівчині. Дівчина перестала плакать, обняла рученятами бабусю й пригорнулась до неї. Вона, мабуть, одна на все село щиро любила свою бабусю, бо тільки бабуся жаліла, пестила й навіть мазала її й часто купувала для неї гостинці в Білій Церкві, медяники й бублики, і справила їй гарну червону юбчину.

Думка про книжку, про котру казав син, не виходила в баби з голови. Вона питала за ту книжку в людей, але люде нічого не знали про таку книжку, хоч і чули за неї. Минуло чимало часу. Вже й сніг випав, і починалась зима.

Палажка якось раз стріла коло своїх воріт сусіду Параску Гришиху й спитала в неї. Параска сказала, що в

Трушках є аж десять книжок про неї. Солов'їха була цікава знать, яка то книжка написана про неї, коли вже й син казав, що така книжка давно є в селі. Палажку взяла така нетерплячка, що вона пішла передніше од усього до титаря Петра Жарка, щоб розпитать за ту книжку, бо Петрів син був письменний і купував книжки на ярмарку в Шамраївці в коробейників.

Палажка застала вдома тільки титаря й титарку. Сина вдома не було.

Палажка поздоровкалась. Титар попросив її сісти на покуті за столом, бо думав, що вона прийшла в гості. Але Палажка зараз почала питать, чи то правда, що за неї чи в його, чи в його сина є книжка, де списано її житіє?

Титар осміхнувсь, титарка й собі якось розтягла губи й обернулась до вікна: в сина його вже давно була та книжка.

— Кажуть, що в тій книжці списано все моє житіє; коли б мені хто прочитав ту книжку,— говорила баба Палажка.

— Кажуть люде, що є така книжка про твоє житіє, але в нас немає тієї книжки. Питай або в сусіда Смолянки, або в Шпира, або в учителя. Смолянка письменний і має чимало книжок, а вчитель повинен знать про усякові книжки на світі,— говорив титар, і його очі сміялись; але баба Палажка була не дуже-то гостра на здогади й того сміху в очах не примітила, що примітила б одразу цікава й кмітлива баба Параска.

— Та хіба ж не варто написать книжку про твоє житіє? Ти ж і по монастирях ходиш, і паску їси сливе щороку в Лаврі,— обізвалась титарка.

— І, господи! скільки я виходила по монастирях, а скільки я переводила прочан в Київ! Я й лік їм погубила! — сказала Палажка.

Гордовитій бабі здавалось, що вона вже присвятилась, коли за неї, таку богобоящу, вже пишуть книжки.

— Піду ж я до Смолянки, або до Шпира, або до вчителя та розпитаю,— сказала Палажка, і хапки попрощавшись, вона зайшла по дорозі до Смолянки. Але Смолянка сказав, що в його нема тієї книжки, бо трохи страхався бабиного язика, хоч у його й була книжка. Хазяйка випровадила бабу аж за ворота.

— Та твій же син, Палажко, співає в церкві, то вчи-

тель повинен би таки сказать йому за ту книжку, коли вона є в його, бо він же правує півчими.

Солов'їха не пішла до Шпирів, а швиденько попростувала в школу до вчителя. Вона застала його вдома.

Вчитель затопив у печі й грівся коло печі, сидячи на стільці. Він жив в невеличкій кімнатці з маленькою піччю, де можна було готувать страву, коли траплявся жонатий вчитель. В кімнаті було світло й чепурно прибрано. На прізвище він звався Неліпович. Це був жвавий, проворний молодий панич, котрого ректор вимкнув з третього класу духовної семінарії. Він був сирота. Його прийняли в семінарію на скарбовий кошт в пансіон. Але він не дуже-то прилягав до книжок, хоч і любив читать деякі наукові книжки... Його вимкнули з семінарії більше за непокірливу вдачу, за те, що він завжди змагався й лаявсь з усіма вчителями і наговорив нахабно усякої нісенітниці інспекторові-ченцеві.

Палажка ввійшла й поздоровкалась з Неліповичем. Він трохи здивувався, чого це вона прийшла до його на одвідини.

— Це ви, бабо, мабуть, маєте якесь діло до мене за вашого сина? — спитав він у баби.— Певно, прийшли, щоб я заплатив йому гроші за співи в церкві? Ваш син добре співає на криласі й ходить в церкву щонеділі, так, як і ви. Сідайте ж в мене та будете гостею.

Палажка сіла і втирила в учителя свої чорні блискучі, як кришталь, допитливі очі.

— Мені казали люде, що в вас є така книжка, де списано все моє житіє. Чи воно справді там списано за все моє житіє?

Вчитель осміхнувся, а його круглі веселі сірі очі ніби зареготались.

— Є така книжка, де списано ваше житіє, хоч, може, й не все, а так здебільшого. Там списано, як ви до церкви ходите щонеділі й б'єте багацько поклонів, що ви щороку ходите в Київ на прощу і багато дечого.

— Це правда, що я ходжу на прощу в Київ щороку. Так вже мені бог дав. А чи там списано те моє житіє, що мене усі в хаті мучать, трохи не катують, скубуть мені коси, як святій Варварі? Чи там списано за мене, як за мученицю чи як за спасеницю й преподобницю?

Сірі Неліповичеві очі залисніли й наче зареготались. Він ледве не приснув од сміху, похапцем витяг з кишені

хусточку й почав буцімто сякать носа голосно, з усієї сили, щоб придушить сміх. Він добре знав, яка то преподобниця сиділа в його хатині, бо школа виходила на вигін саме проти бабиної оселі, звідкіль йому доводилось не раз і не два чуть навіть усяку розмову; та ще й город коло школи межувавсь з Палажчиним городом.

— Там списано за вас і як за мученицю, як от, приміром, пишуть за святу Варвару, і як за спасеницю-преподобницю.

— Та й мене бог сподобив, що я виходила по усяких монастирях, була і в Почаєві та й там говіла й спокутувала свої гріхи. Ще за першим чоловіком я понеділкувала, а за другим чоловіком то вже постила дванадцять п'ятниць Парасок, не їла нічого до вечора в п'ятниці перед дванадцятьма великими святами. В нас на селі тільки один Мойсій Кубенко постить ще й кожну п'ятницю, аж до вечора ні рісочки не бере в рот. А чи написано ж в тій книжці, як мене на минувшому тижні лаяв і трохи не бив син, а невістка пхнула мене так, що я навзнак звалилась на сінешні двері та й двері головою одчинила, та так і простяглась через сінешній поріг, ще й висок обдерла об одвірок. Ой боже мій милий, боже мій єдиний! Хіба ж я й справді не мученця?

— Ні! цього там не написано,— обізвавсь вчитель і знов почав голосно сякать носа, неначе на його напав страшний нежить та чхачка.

— А чи не дали б ви мені тієї книжки, щоб мені син прочитав за моє житіє? — спитала баба.

— В цей час нема в мене вдома тієї книжки, бо батюшка позичив у мене: хоче сам прочитать ту книжку. Як він оддасть, то я дам її Петрові; нехай вам прочитає,— сказав вчитель.

— Ой мученця я на цім світі та й годі! Куди не поткнусь на селі, та і в своїй хаті, всі мене чогось зачіпають та лають, а невістка кривдить мене. Чи там пак написано в книжці, як вона оце недавнечко половила та позакидала в жлукто мої кури й качки, ще й рядном накрила зверху, щоб вони хутчій виздихали од голоду?— спитала баба, вставши з стільця і прямуючи до дверей.

— Ні, цього не написано,— сказав Неліпович і встав з стільця, щоб випровадить в сіни ту трушанську мученицю й преподобницю.

Син зараз досвідчився, куди-то ходила мати і за що питала в титаря, й Смолянки, і у вчителя.

— А що, мамо! не напитали по хатах книжки? Ось я незабаром поведу на ярмарок до Білої Церкви два кабанці на продаж; а як продам, то, може, там куплю для вас книжку. Може, й ви продасте одного свого кабанця?

— Про мене! продай одного кабанця свого, а другого мого, бо надходять різдвяні святки, то щоб ви не нарікали на мене, що я їм ваш хліб,— сказала мати.

Перед різдвом Петро повів на мотузку два кабанці й продав на ярмарку, ще й купив книжку за ті гроші, що взяв за материного кабанця.

— От, мамо, я купив для вас ту книжку, де списано все ваше життя,— сказав син веселенько й з осміхом. Він був палкий, але й одхідливий. І якби його мати була добріша й здатлива, то, може б, в його хаті було менше сварки та бійки.

— Нехай же прочитаєш мені ту книжку на різдвяні святки, бо перед святками роботи багацько, і ніколи нам її слухати, а тобі читать.

На третій день святок по обіді прийшла на одвідини до Палажки сусіда Левадиха з дочкою й невісткою. Петро сів за столом і зумисне почав читати бабам ту книжку. Баба Палажка слухала дуже вважливо, і як Петро дочитав до кінця, Палажка мовчала й задумалась: вона таки втямила, що в книжці написано зовсім-таки не за преподобницю, як вона сподівалась.

— А що, мамо? Чи гаразд розібрали це «житіє»? Це ж ви така преподобниця, котру в рай навряд чи пустять, хоч ви й молитесь, і на прощу до Києва ходите. Бо ви така преподобниця, як і наша сусіда, котру ви лаєте та потріпуєте великою грішницею,— сказав син, згортаючи книжку.

— Брешеш ти, Петре! Тут що написано про бабу Параску, то все істинно правда; а що написано про бабу Палажку, то там не все правда: тільки те правда, що я богобояща. Це ти свого докладав, як читав, та ще й того прикинув, що Параска бреше за мене по селі. Дай лишень мені книжку! я піду до титаря, щоб його письменний старший син перечитав мені усе, як воно дійсно там написано. А то Параска бреше на мене, а ти читаєш, та побріхуєш, та докладаєш ще й своїх побрехеньок.

Левадиха й її невістка зараз догадались, про кого

написана книжка, і тільки осміхались, мовчки поглядаючи одна на одну. Очевидячки, їм було ніяково, і вони заговорили з бабою про свої справи. Левадиха рознесла чутку по кутку за ту книжку про двох бабів. Чутка швидко пішла по селі. Молоді чоловіки й парубки півчі приходили на святках до Петра, щоб він прочитав їм ту книжку. Бабі Палажці було ніяково сидіть в хаті й слухати, як вони натякають на бабу, регочуться та все скоса поглядають на неї. Вона мусила тікать з хати, ховалась в противну нетоплену кімнату й мерзла там ввесь час, доки син читав книжку.

Од того часу, як тільки стара роззявляла рота й починала гризтись та надокучать синові, він одчиняв скриню, де знаходилась книжка, сідав за стіл, розгортав книжку й починав голосно на всю хату читати: «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти». Баба сварилась і чеплялась, а син читав та й читав далі голосніше, аж кричав. Мати мусила замовкнуть.

— От і добре, що ти примитикував, чим можна заткнуть пельку матері,— говорила нишком Оришка до свого чоловіка.

Баба Палажка довго терпіла, але в неї, нарешті, терпець увірвався. На масниці вона пішла до батюшки жаліться на сина та невістку.

Прийшла вона до батюшки, поцілувала в руку та й почала оповідать за свої кривди.

— Батюшко! не дали ви торік причастя Паращиній невістці й синові, а цього року не дайте причастя моєму синові й невістці. Паращина невістка вже стала слухняна, й син став покірливий, і в їх од того часу в хаті настала мирнота; а в моїй хаті неначе завелось пекло, бо й син і невістка неначе печуть та смажать мене на сковороді сливе щобожого дня.

— За що ж вони печуть тебе, неначе на сковороді? — спитав батюшка.

— Ото якось раз вранці пішла я на часок до Левадихи, а невістка посипала коло порога проса своїм курям та качкам, а мої кури й качки половила, позакидала в жлукто і рядном накрила, щоб вони не їли її проса. А як я окроми посиплю пашні своїм курям та качкам та не стережу, то вона потаєнці од мене визбирає дочиста, до зернини в хвартушину моє жито й пшеницю, порозганяє мої кури та сипле своїм. Я встоюю за свою птицю, а вона

тикає на мене, лає в батька й матір і бажає, щоб мої кури виздихали з голоду й вищезли. Прошу вашої ласки, не дайте їм обом цього року причастя, то вони мене не кривдитимуть і будуть мене шанувати й чтить, як свою матір.

— За це, Палажко, не можна не давать причастя. Таких сім'їв, як оце в тебе, чимало на селі: довелось би не давать причастя половині невісток та синів на селі.

— Та коли б тільки вони обоє зобижали мої кури та качки! А то син дає мені погані прізвища: каже, що я газетниця, що я ідольська печена поклонниця, бо я часто, як молюсь, здіймаю з стін святі образи й цілую. Надавав мені поганих прізвищ та йменнів стільки, що їх настачило б на половину села. Як почну говорить йому напутіння, то він мене лає поганими сороміцькими словами. Я напутюю його та навчаю і наводжу на добру путь, але як скажу йому слово, то він на мене сипле, як з решета, поганими словами. Осудив, обніс та опоганив мене, на все село незгірше Параски. Оце вчора напавсь на мене, лаяв мене; наговорив стільки поганих слів, скільки на дубі листя. А ще перед різдвом купив на ярмарку книжку: каже, що в тій книзі списано моє житіє. Та накличе повну хату лобурів, таких достоту, як сам, та й читає й сміється, а лобурі й собі реготять. А я мушу мерщій тікать в противну хатину, а та хатина не топлена. Я од холоду аж цокочу зубами, доки він перечитає ту книгу. Та в книжці ще й свого надокладає на мене. Таке моє життя, хоч вмочай хліб у попіл та й їж! Не дайте, батюшко, їм причастя, бо мені вже й так гірко жить на світі; і я тільки нидію, а не живу. Хоч кидай свою хату та тікай до сусід.

— Може, ти сама зачіпаєш сина й невістку?— спитав батюшка.

— Ой боже мій милий! Хто б їх зачіпав, якби вони на мене не нападались. Оришка часто б'є мою унучку од першої невістки й знущається над нею, нівечить на їй одежу. А мені жаль дитини, то я часом обороняю дитину рогачем або кочергою; а вона мене часом пхне так, що я й звалюсь на землю й падаю сторч.

— Ото, Палажко, як вони говітимуть та не перепросять тебе й не попрощаються з тобою перед причастям, як велить звичай, тоді я не дам причастя їм обом. А як

перепросять тебе, то я не маю права не допустить їх до причастя,— сказав батюшка на прощанні.

На другий день баба Параска прийшла до матушки: вона напитала на селі для матушки наймичку і прийшла сказать за неї. Матушка розказала, за що приходила просить батюшку Палажка. Параска, вертаючись додому, стрілась з Палажчиною невісткою і все розказала; а невістка зараз розказала своєму чоловікові. Він спахнув і розлютувавсь на матір.

Через кільки день баба Палажка, годуючи свої кури, примітила, що її кури десь діваються. Вже не стало двох курок. Увійшла вона в хату та й чує, що на горищі закиркала сполохана курка.

— Хто то ганяє кури? — гукнула баба з сіней.

— Та це я проганяю ваші кури. Ваші кури їдять мій овес, бо я зсипав свій овес на горищі,— обізвався Петро, злазячи по драбині.— То я, мамо, сідаю на горищі на засідки на ваші кури, бо ваші кури занадились до мого вівса. Я вже вбив ломакою дві ваші курки,— сказав Петро.

— Де ж ти їх дів? — спитала мати, як він зліз з горища в сіни.

— Загорнув в овес, бо як буде купець купувать овес, то більше буде вівса на вагу,— сказав син і пішов у хату.

— Нащо ж ти загорнув їх в овес? Я опатрала б та вкинула в борщ; принаймні кури не пропали б дурнісінько. Чи в тебе не всі дома, чи зроду нема однієї клепки в голові?

Баба як стояла в одній сорочці й боса, з досади так і полізла по драбині на горище, розгорнула овес і знайшла дві курки. Тим часом син вийшов в сіни, прийняв драбину, виніс надвір і поставив коло хати, а сам пішов з двора. Баба побачила, що нема драбини, хотіла злізти по дверях, але в неї ноги одубли. Мороз тоді був таки добрий. Вона лапала ногами перекладину на дверях, щоб вчепиться пальцями та стать другою ногою на клямку, але й до клямки не достала. Дряпалась вона довгенько й мусила вернуться на горище. Бідна баба змерзла. Зуби в неї цокотіли; вона трусилась од холоду; ноги й руки одубли. Оришка в хаті реготалась.

Баба почувала, що вже замерзає, і почала кричать не своїм голосом:

— Рятуйте! ой рятуйте, хто в бога вірує! Ой пропаду! Оришко! пристав драбину!— І вона кричала так здорово,

що сусід Юрченко, вештаючись по дворі, почув той несамовитий крик і мерщій прибіг в сіни: він думав, що в хаті когось ріжуть. Чує він, Оришка в хаті регочеться, а баба кричить гвалт на горищі. Він ухопив драбину й приставив до стіни. Баба ледве стогнала й насилу злізла з горища. Вона аж посиніла і ледве могла ступить кільки ступенів, бо коливалась на ході і трохи не впала. Юрченко підхопив її під руки і ввів у хату. Баба зараз полізла на піч і лягла на черені, та все трусилась і стогнала, а зуби аж цокотіли.

Юрченко вхопив на жердці кожуха, вкрив бабу й одрятував її. Він осміхнувся й пішов з хати. Баба насилу одійшла, бо в неї вже були закоціліли руки й ноги і душа насилу держалась в тілі.

Вже аж перед вечором баба одійшла й злізла з печі. Син вернувсь додому. Мати почала докорять йому.

— Чи ти бога не маєш в серці, і бога не боїшся, і людей не соромишся, що так знущаєшся надо мною? Чи ти в таку годину на світ народивсь, що я од тебе мушу терпіть таке горе?

— Мовчи, бісова паро, бо я куплю за три карбованці рушницю, постріляю усі твої кури й тебе застрелю! — крикнув син несамовито.

Палажка почала йому докорять і не мовчала. Син кинувсь до неї, мов злий, роздратований півень. В його руки трусились. Він увесь посатанів, аж став синій, вхопив матір за барки й тряс так, що в неї трохи голова не одскочила, і вона вкусила себе зубами за язик. Трясе він матір та кричить, як навіжений:

— Ти не мати, а скажена собака. В тебе піна тече з рота, як в скаженого вовка. В тебе язик випаде такий завдовжки, як кочержилно. Тобі тільки байстрюків водить, а не жити з дітьми й людьми. Допекла ти й батькові до живих печінок.

Вилаявши матір донесхочу, Петро кинув її на лаву та й пішов з хати.

— Цур тобі, пек тобі! Не я тебе родила. Родила тебе люта зміюка. Не буду я жива, як зостанусь жити в оцій хаті.

— Коли вам у нас у всьому недогода, то перебирайтесь в противну хату. Там вам буде догідніше, та й не буде кого лаять та гризти. Ви ж маєте свій хліб, то й печіть собі паляниці чи хліб, бо ми вам свого хліба з

нашого поля більше не дамо,— говорила невістка до свекрухи.

— То й буду їсти свій хліб; піду до млина, намелю жита та й напечу собі хліба. А як ви й далі лаятимете мене та битимете, то я перейду жить до дочки та й одверну для неї свою частку поля, а не для Петра. От що буде! Нехай Петро дулю з'їсть, коли б'є та кривдить свою матір, та знущається, неначе я на світ народилась задля того, щоб йому було кого бити та лаять.

Баба пішла в комору, набрала клунок жита, понесла до млина, і мірошник зараз змолов, щоб баба часом не причепилась до його та не лаялась. Вона принесла борошно додому, вчинила діжу, напекла собі хліба й сховала в противній хаті. Од того дня за обідом баба клала на столі свій хліб окроми. Од того часу вона й справді їла свій хліб, неначе вмочала його в попіл.

Але як вона потім згодом заглянула в засік повидному, то примітила, що її жито було чимало надібране, бо значок, зроблений колись вуглем, був височенько от пашні. Баба знов почала лаять сина й невістку і пішла жалітись до дочки.

— То перебирайтесь, мамо, до нас,— сказала її дочка Маруся.— Коли ви одвернете своє поле для нас, то в нас буде вам догода в усьому. Ви не будете заважать нам, бо в нас хата велика: є де поміститься.

— Ми вас не кривдитимемо ні в чому. Перебирайтесь хоч і зараз, бо Петро людина несамовита й пришелепувата. В його таки й справді не стає однієї клепки в голові; він колись з нестямки й справді вб'є вас,— сказав Тиміш до тещі.

— Вже чого, а притичини для вас од Петра й Оришки не буде, коли Петро ладен виперти вас коліном з хати. Ходім зараз та й перенесемо ваше добро до нас,— сказала Маруся.

І вона й мати забрали мішки й попереносили Палажчине добро: і жито, й пшеницю, й кури, й качки, ще й перегнали бабині кабанці. Тиміш запріг коні й перевіз Палажчину скриню. Як зносили скриню з воза, баба полапала рукою, де була колись прибита цвяшками бомага на її частку поля. Бомаги й прибитої дощечки вже не було. Тиміш перекинув скриню, аж на тому місці, де колись була прибита небіжчикова духовниця, тільки було знать дірочки, де стриміли цвяшки.

Після того, як баба прибила дощечку поверх духовниці, вона лапала попід дном сливе щодня, а потім вже лапала щотижня, а далі за лайкою та змажкою з сином і забула за ту бомагу. Баба тепер аж руками за голову вхопилась з одчаю: вона й забула, що вовк і лічене бере, а тхір бере й значковані кури.

— Ой боже мій! Це ж вони вкрали мою бомагу! От тобі й поле! Що ж мені тепер на світі божому робить? Хоч копай яму та живцем лягай в домовину. З'їв мене син без солі, живцем закопав у могилу,— бідкалась, аж побивалась Палажка.

— Та не вдавайтесь в тугу заздалегідь. Духовниця десь є, і ми її знайдемо. Певно, Петро оддав її в волосну управу на схованку. Йдіть зараз в управу та присікайтесь до старшини й писаря. Що ж їм заважатиме оддать вам бомагу?

Палажка наділа кожух, вхопила образ під пахву й мерщій пішла до управи та й присікалась до старшини.

Волосний та судчики сказали, що Петро не давав в управу бомаги на схованку, ще й підняли Палажку на смішки. Старшина сказав:

— Причепилась і до нас оця причепа та й настирається трохи не щотижня. Бабо, ти всім осточортіла. Як настиришся й зятеві, то зять колись загорне тебе в рядно, скине на плечі та й однесе до сина. А твій син казав, що видере з поминальної книжки той листок, де ти будеш записана по смерті на спомин душі в церкві, та й викине його на смітник, щоб тебе ніхто не поминав, щоб і пам'ять про тебе швидше зникла.

Палажка вийшла. В неї ноги обважніли. Вона зомліла і впала на вулиці, бо дуже ослабла од біганини та тяганини.

Їхав якийсь чоловік і, не додивившись та загавронившись, трохи не наїхав на неї. Він спинив коні, підвів бабу. Якась молодиця придержала її попід руки, поки баба опам'яталась і поміцнішала та перестала стогнать.

Пішла Палажка вулицею та всіх, з ким стрічалась, питала, чи не чув хто за ту бомагу, чи не знає хто, в кого знаходиться та бомага. Люди казали, що не чули, в кого та бомага теперечки.

Прийшла баба додому та аж стогнала, сівши на полу.

— Отаке мені горенько на старості літ од свого сина, од своєї дитини. Така велика біда мені, якої, мабуть,

ніхто не зазнав на світі. Та й я до цього часу не зазнала такої біди ні од кого, окрім хіба проклятої Параски Грішихи. Але її й бог не благословив, і люде клянуть. А то ж мій рідний син, моє чадо! — бідкалась, аж стогнала Палажка.

На другий день вона знов пішла по селі розпитувать людей про духовницю, була і в вчителя, заходила до батюшки й титаря. Коло питля вона стрілась з бабою Параскою, поздоровкалась з нею, спинилась і крізь сльози почала розпитувать її облесливим голоском, щоб запобігти ласки в баби.

— Ти, Парасю, скрізь буваєш по хатах, бо тебе матушка посилає на село напитувать собі наймичок та наймитів. Ти цікава: за все знаєш, що на селі робиться, за що люде по хатах говорять. Чи не чула ти, кому дав мій син духовницю мого небіжчика на мою частку поля?

— Хіба ж я ворона, щоб літала слідком за твоєю духовницею по селі та кмітила, в чию хату вона впала. Мабуть, твоя духовниця полетіла вже на небеса, бо ти ж вже присвятилась, і твоє житіє списано вже в книгах,— кепкувала й глузувала Параска.

— От і добре, що я оце стикнулась з тобою! Скажи, будь ласка! Мені од дітей тепер така кривда й біда, як була тобі торік. Ти своїх якось впинила й приборкала, а я ніяким способом не приборкаю свого сина та невістки: вони мене їли живцем; либонь незабаром зовсім з'їдять. Я поминатиму тебе, як молитимусь богу, і вранці, і ввечері.

— То добирай і ти способу, коли маєш розум,— сказала в одповідь Параска.— Я бачила, як диякон читав духовницю коло питля мірошникам та чоловікам, що застоювали коло млина черги, а вони слухали та сміялись. Дриндзай зараз до диякона та причепись до його, то, може, він тобі й оддасть. Духовниця лежить в його під образами на столичку; там її побачиш. Але мені нема часу слухать, що ти варнягаєш; та й твоїх молитов мені не треба, бо я й сама вмію молиться. Біжи-бо мерщій до диякона та шукай в його духовниці на косинчику на покуті під образами! — сказала Параска, бо подобрішала, згадавши про свою торішню біду, і хутчій дременула наче навтікача од свого ворога.

Палажка пішла до диякона й почала прохать та благати, щоб він оддав її духовницю. Вона вже нагляділа

коло образів на косинчику свою духовницю, але не насмілювалась нахабно взять, бо боялась образів.

Диякон взяв духовницю й оддав їй. Палажка впала на одно коліно, поцілувала його в руку й подякувала.

Вона швиденько й веселенько почимчикувала зараз до сина й показала йому духовницю, як показують ті, котрі були програли битву, однятий в їх стяг. А показавши її й почванившись, вона швиденько вийшла з хати, йшла та все оглядалась назад: вона боялась, щоб часом син не наздогнав її та не одняв бомаги.

Прийшла вона в хату до дочки й показала їй і зятеві духовницю і вже не прибивала її цвяшками до дна скрині, а загорнула в хусточку й сховала в своїй скрині насподі під сорочками та спідницею.

— Отепер Петро й Оришка вже не знайдуть бомаги! хіба вночі вкрадуть скриню,— говорила веселенько Палажка.

— Глядіть лишень, мамо! Вони ладні й скриню вкрасти вкупі з духовницею та потаєнці винести з хати навіть вдень, як нас обох не буде дома, бо догадаються, що або в скрині, або під скринею лежить ціла різа вашого поля,— говорив всмішки Тиміш.— А таку скриню, де захована різа поля, варто вкрасти.

В дочки бабі полегшало на серці, бо було спокійніще жить.

Дочка була добра й прихильніша до неї, ніж син та невістка. Тільки Тиміш вдався на вдачу в свою веселу та насмішкувату тітку, бабу Параску, і таки частенько піднімав Палажку на сміх. Баба одгризалась і зараз загризалась з ним і заводилась, говорячи йому довгі свої напутіння та навчання. І вона незабаром остогидла й зятеві. В його поля було чимало, і він не дуже-то квапився та поривав очі на бабину частку поля.

Влітку баба почала частенько ходить до Білої Церкви до адвоката, щоб одвернуть свою частку поля для дочки. Чутка про ці бабині вчинки дійшла до сина й невістки, бо баба скрізь нахвалялась, що не дасть синові за його провину свого поля. За цю нахвалку сусіди зараз розказали її синові.

Зять добре знав, що як теща одпише на його жінку поле, то після її смерті підніметься тяганина й колотнеча, бо Петро позиватиметься з ним, і йому довелось би багацько грошей пропозивать і, може, й поле втратить.

Він послав жінку до Петра, щоб він та Оришка прийшли й перепросили матір і взяли до себе. Порадившись, Петро й Оришка пішли до баби Палажки, поцілували в руку, перепросили й запрошували знов перейти до їх жити. Баба бачила, що вона знов «обществує» й трапезуватиме в сина, згодилась перейти до його на життя. Син зараз перевіз до себе її скриню й манатки.

— От бачиш! і в мене знайшлося щось таке, щоб затулить пельку і тобі, і твоїй жінці, як і в Параски, щоб ви були мені покірненькі, чтили й шанували мене, бо я ж ваша мати, а ви мої, а не чортові діти,— так напутювала Палажка сина й невістку, вернувшись на свою оселю та в свою хату.

І справді баба Палажка таки добрала способу, якою затулкою можна було затулить пельку й синові й невістці, щоб присилувать їх кориться й слухати її: та затулка була — батьківське поле. І вони мусили терпіти і змовчувать Палажці, сподіваючись, що смерть незабаром визволить їх од лайки й бійки.

1908 року.

ДВІ МИЛІ

Старий Мотуз — чоловік заможний і гоноровитий. Він виплатив дідові Грицаєві триста карбованців за його половину поля й обладував тим полем ще за житності Грицая. Те поле мало перейти до Мотуза після смерті Грицая й Грицайки. Кажуть, що Грицай напозичався у Мотуза трохи не на тисячу карбованців, бо нічого не робив, тільки цілий рік з своєю бабою пив та гуляв.

Мотуз задумав оженити свого сина Дмитра. Дмитро парубок гарний з лиця, чорнявий, довгобразий, високий та рівний станом. Він дуже подобався дівчатам: дівчата липли до його, як до меду бджоли. Вже давненько він топтав стежку до Уляни Редьківни. Редьківна була з лиця гарненька, біла, білява, з ясними голубими, трохи випнутими чималими очима. Вона трошки скинулась на панянку, проворна та жвава, вона любила зачіпати хлопців. Вона перша зачепила й Дмитра.

— А що, сину! — сказав Мотуз до Дмитра. — До кого будемо старостів слати? Треба тобі цих м'ясниць оженитись.

— До Уляни Редьківни пошлемо старостів, — обізвався Дмитро.

— До Уляни Редьківни? Щоб я взяв за невістку Редьківну? Її батько служив за наймита. Не хочу я родатися з наймитами. Чи то спосіб? Хіба на селі немає гарних дівчат? Хвалить бога, маю своєї землі доволі, а помре Грицай, то й заберу й його половину поля. Пошлемо старостів до Якилини Бондарівни. Бондаренко — так це чоловік! Бондаренки хазяїни з батька, з діда. З цими не сором ріднитись. А з наймитами я не сяду за стіл хліб їсти та по чарці пити. Бери Якилину.

Син задумався. Шкода було йому кидати й Уляну. Він давно вже кохався з нею. Він знав, що Уляна вже завагітніла, знав її норови, знав, що вона палка, сердита і що од неї трудно буде одкаснутись. Але й Бондарівна була гарна, чорнява, рум'яна, з чорними ясними очима, гарна на вроду, гарна й на вдачу. Причеплива Редьківна вже трохи обридла йому. Дмитро задумався.

— Про Редьківну нема чого думати! І з голови собі викинь її! — часто говорив батько синові. — Зроду-звіку не прийму я її в свою хату за невістку.

Спротивилась і стара Мотузиха. Вона не любила й Улянииної матері, й її батька, її баби, старої Горовихи, за те, що вони були аж надто цікаві на язик та осудливі.

Дмитро почав топтати стежку до Бондарівни, почав придивлятись до неї, і Бондарівна причарувала його чорними очима. Після покрови Дмитро пішов з старостами до Бондаренка. Якилина подавала старостам рушники. Перечула про це Уляна — не стямилась. Улянина мати стривожилась: шкода було й багатого зятя, шкода було й дочки. Брав і сором стару, що не догляділа дочки... Уляна плакала й сердилась. Зустрілася вона з Дмитром і почала докоряти йому. Дмитро й говорити з нею не схотів.

— Тривай же ти, вражий сину! Коли ти одцурався од мене, то я тобі не попущу насміхатись з мене, — говорила Уляна до матері та до своєї баби. — Мамо! Як стане Дмитро до вінця з Якилиною, то я піду до церкви та перед попом і перед усіма людьми розкажу, що він мені заприсягався й божився, що мене буде сватати. А як ме-

не Дмитро не послухає, то я зіпхну з рушника Якилину, а сама стану на рушник. Нехай піп мене вінчає з ним.

І мати і баба вговорювали Уляну не робити цього, але Уляна їх не послухала.

Вже і в церкві тричі оповістили заповідь.

Настала неділя, в котру Дмитро мав вінчатися з Бондарівною. Боярин простелив серед церкви рушник. Дмитро став на рушник, коли він зирк! — аж з-поміж дівчат-дружок вискочила Редьківна й сміливо стала на рушник поруч із ним. Якилина глянула на неї й зблідла на виду. Дмитро стояв ні в сих ні в тих. Боярин помаленьку взяв за руку Уляну й звів її з рушника. Якилина стала на рушник. Уляна висмикнула руку, зайшла позад Якилини і пхнула її в спину скільки було сили. Якилина трохи не впала на аналой.

В церкві піднявся гомін. Люди заворушились. Уляна стояла на рушнику поруч із Дмитром. З олтаря вийшов священик. Він вже знав, що вийде якась притичина: Улянина мати приходила до його жалітись на Дмитра, але він не сподівався, щоб Уляна наробила такого глуму в церкві при людях.

— Дмитре, чи ти хочеш брати Уляну? — спитав у його батюшка.

— Ні, не хочу.

— З ким же ти думаєш вінчатись? — спитав батюшка.

— З Якилиною Бондарівною, — сказав Дмитро.

— Не вінчайте його, батюшко, з Якилиною, бо він обіцявсь мене сватать. Він мене піддурив, він мене обезчестив! — говорила Уляна, не оступаючись з рушника.

— Ти кого хочеш брати: чи Уляну, чи Якилину? — знов спитав батюшка в молодого.

— Якилину, — обізвався молодий, втупивши очі в поміст; йому було сором.

— А ти, Якилино, по добрій волі станеш під вінець з Дмитром? — спитав батюшка.

— По добрій волі, — насилу обізвалась Якилина.

— Оступись, Уляно, з рушника! Тут не твоє місце! — каже батюшка до Уляни.

— Батюшко! Я не оступлюсь. Тут моє місце, бо я вже з ним спізналась. Нехай зо мною вінчається, — сміливо сказала Уляна.

— Виведіть її з церкви! — махнув батюшка до бояр. — А хто ж тобі винен! Хіба ти мала дитина, що тебе кожний може дурити.

Бояри взяли Уляну за руки й вивели з церкви. Вона й сльози не пустила з очей, тільки була червона на виду та наче пашіла огнем.

Баба Горовиха розказувала, що вже як везли Якилину до молодого проз Редьчин двір, то Уляна аж тоді плакала та побивалась.

Через півроку і Уляна повінчалася з другим. Парубок той був гарний, високий, білявий, повний, тільки в його голова була трохи велика. Уляна забула про Дмитра. Але й Дмитрові батюшка прочитав добру молитву за те, що він зрадив бідну дівчину.

— Господи! Які тепер дівчата настали! — казала потім Улянина баба Горовиха. — Скільки ми не вговорювали Уляни, а вона таки своєї: піду да стану з Дмитром на рушник! Піду та й піду! Нехай мене з ним вінчає піп, — так розказує баба й сміється.

Але йде по селі чутка, що й Горовиха ззамолоду скакала в гречку і була схожа в тому на свою унуку.

1910 року.

АПОКАЛІПСИЧНА КАРТИНА В КИЄВІ

Саме на покрову ввечері в дев'ятій годині сиджу я край вікна й п'ю чай. Коли чую, по Владимирській вулиці загуркотіли вози пожежної команди. Гуркіт був такий здоровий, що аж поміст двигтів під ногами. В темному вікні блискали й миготіли мідні лиснючі каски на головах пожежних, котрі стояли рядками зверху на платформах, де лисніли сикавки й усякова снасть для гасіння пожежі. Платформи з барилами й людьми катали, мов навіжені, швидше, ніж це буває звичайно. Очевидячки, трапилась пожежа здорова й раптом, несподівано. Неначе уся вулиця аж гриміла й торохтіла, так що мої вуха ледве видержували.

Вбігає в мою горницю сусід-пожилець і каже, що на Подолі в гавані зайнялись сажні деревні в довгих складах, а може, й склади дощок.

— От вийдіть та подивіться, бо з Андріївської гори, де стирчить Андріївський собор, видно пожежу, як на долоні.

Я хапком натяг на себе пальто й вибіг на вулицю саме проти Десятинної церкви, де було в той час моє житло. Я поспішаю по вулиці, що спускається до Андріївського собору. І через кільки хвилин я вийшов до місця, де починається Андріївський спуск, та з дива й спинився. Передо мною з'явилась така препишна картина, котра нагадала мені «Останній день Помпеї» відомого маляра-художника Брюллова.

Я підвів очі вгору. Уся половина неба на північ над Подолом була червоняста, неначе розпечена червона мідь. Небо було тоді вкрите густими хмарами. Червоний, неначе кров'яний одлиск йшов по хмарах, і густий покрівець з хмар неначе світився наскрізь, неначе зайнялося півнеба й падало без полум'я. А на цьому червоному, ніби мідному, поспеченому в огні полотнищі, саме посеред його, була ніби намальована Андріївська церква з п'ятьма банями, стуленими з тонких колонок. Здалеки, спершу, мені здавалась церква темна, аж чорна, ніби на жевріючому полі картини був намальований чорний силует собору, що ніби висів високо в небі. Але я наблизивсь трохи до собору й почав придивляться, милуючись цією картиною, що рідко на віку доводиться бачити.

От Трехсвятительської та Владимирської вулиць з електричних ліхтарів та з вікон домів сипався маленький тихий електричний світ і обсипав усю церкву, ніби світ од місяця, що зайшов за хмари. Собор було видко увесь в якомусь чудному, фантастичному світі, було знать навіть тонкі, сливе стулені докупи доладні колонки на банях, на вуглах самого будування корпусу собору; було примітно навіть капітелі на колонках і вікна. Собор неначе зливався докупи з високими чавунними сходами й поренчатами по їх, що піднімались вгору до плацу — цвинтаря; зливався докупи, мов одно суцільне будування, з домом на два етажі, над котрим, замість стелі, був цвинтар собору. Усе це забудування здавалося суцільним, і через те самий собор здавався вищим удвоє, високим, величним і надзвичайно легким на червонястому полі картини, котрим була сливе половина палаючого обрію.

А мідно-червоне небо раз у раз миготіло, неначе кліпало велетенське кров'яне око, як тільки займались і спалахували високо вгору сажні деревні й сухі смолкі склади соснових дощок. Небо ніби ворушилось, мов живе, миготіло й кліпало. А собор високо-високо бовванів в

тому, кров'яночервоному просторі в височині, ніби десь на високих вершинах Альп.

Картина була страшна. Колорит її й величність нагадали мені величні й страшні картини Апокаліпсиса. І справді, я неначе бачив уявки одну з апокаліпсичних страшних картин: така вона була фантастична! Мені уявлялись скелисті береги острова Патмоси, бо одлиски тихо сипались по височезних домах на Андріївському спуску нижче од собору. Я неначе бачив скелі і небо огняне, і землю чорну, й червоні зірки й хмари, і високий храм, що ніби був намальований чорним силуетом й висів серед огняного червоного неба.

І я все стояв і дивився й чудувався на цю пречудову картину і не міг одвести од неї очей. Я й забув, що вихопився з дому подивиться на страшну пожежу, бо вона вислизла зовсім з моєї пам'яті.

Але з Старого города з двох вулиць насунулась сила людей. Декотрі катали наниз по спуску на звощиках що було сили. Натовп людей сливе збив мене з місця і штовхав з усіх боків. Цікаві люде бігли бігцем униз на скверик на терасі, що був зараз нижче собору, звідкіль було добре видко пожежу на Подолі. Я тільки тоді згадав за пожежу, як стовпище неначе покотилось по тротуарі й по вулиці й недоброхіть посунуло й мене й понесло, неначе бистра течія води з гори в велику заливу, коли часом наглий тучний дощ ллє ливцем, мов з відра.

Зараз-таки нижче од собору я побачив через терасу саму пожежу. Між двома високими домами на визвозі, чи спуску, далеко на Подолі палало ніби широке багаття в гавані над самісінькою водою. Полум'я було силенне! Сухі соснові склади дощок, колодок, сажні деревні палали довгою огняною смугою. Низ жевріх червоним жаром, неначе в велетенській печі або в рибальській кабиці над морем. А звідтіль все спахали ніби огняні язики, кучеряві червоні й оранжеві фантастичні квітки, плигали вгору, спадали вниз, неначе горіло на далекій півночі смужкою од самого низу обрію північне сяєво й виганяло й шпурляло од себе вгору ніби червоні й жовті хвилі. Дим шугав угору все вище та вище, ніби до самих хмар. Надворі був великий сухий та холодний осінній вітрюга. Вітер дмухав на багаття й розносив червоні іскри на воду. Іскри сипались на всі боки, ніби з мішків. Вітер крутив їх на всі боки й висипав у воду.

На невеличкій терасі стовплась людей сила, неначе в церкві на великдень. Люде повилазили на павільйон й обсіли й обстали покрівлю. Хлопчики й діти повилазили на парапет й обсіли й обстали його од краю до краю. За парапетом уся гора була ніби обсипана людськими головами, бо люде лізли з Подолу вгору, неначе сарана.

Я насилу просунувся уперед, оглянувся назад. Над моєю головою ніби висів на небі Андріївський собор, ввесь червоний, ніби облитий калиновим соком або кров'ю. Чотири високі та тоненькі [бані] з колонками з чотирьох боків ясно виступали нарізно од середньої бані, неначе обтикані й обсипані калиною. А рядком через вулицю червоніли п'ять круглих бань Десятинної церкви, червоні, як жар, неначе залізні й розпечені на жарі, ніби аж пашіли вогнем, як і сама пожежа в гавані. Нижче по спуску високі на п'ять етажів здорові доми різко й ясно виступали з темряви один нижче другого з своїми то круглими, то шпичастими невеличкими баштами. Всі вони стояли червоні, неначе скелі з червоними визубнями й зазубнями.

Усі гори за домами, далі за ярком, уся гора Кисілівка над Подолом з церквою й кладовищем зверху — все це або червоніло, або чорніло, як запечена темно-червона кров. Щось було пекельне й фантастичне перед моїми очима і загалом — страшне. Здавалось, ніби сім апокаліпсичних янголів одразу вилили на Київ усі сім фіялів людського горя та пожежі та крові... Незабаром вітер дмухнув з півночі, ніби буря, й посипав, мов з мішка, іскри на межуючий з гаванню квартал, де скупчилась сама за себе біднота в убогих дерев'яних старезних домках та дворах, де стояли на квартирах звощики та знаходили собі притулок усякі захожі на заробітки в гавані селяни. Сіно в возовнях сухе, як перець, спахнуло в одну мить заразом. Вогонь обхопив цілий квартал. В дворах були загони худоби, зігнаної на продаж на заріз... Крики й гвалтування піднялись, певно, до самого червоного неба...

В Дніпро одкидалось червоне, ніби криваве небо, червоніли ніби хмари, котрі впали й розстелені по землі серед чорної ночі... Мені несамохіть пригадалась Лиса гора над Дніпром нижче од Київа, повна вішальників, де кожний стунь землі зверху під шибеницями, певно, напоєний людською кров'ю й почервонів од людської крові, як почервоніли од страшної пожежі гори й Дніпро...

А вітер з-за Дніпра дмухав, мов навіжений, сухий та холодний, й роздмухував ту страшну пожежу все більше та дужче. Я кинув оком униз з гори на Поділ, що розстелявся глибоко нанизу, неначе в безодні. Усей Поділ був чорний та темний, неначе вкритий чорним оксамитом до самісінької пожежі. І в тій чорній темряві ніби висіли на повітрі різні електричні ліхтарі та червоніли осяяні світлом вікна в високих домах. Яке чудове чорне широке полотнище, усе неначе поцяцьковане, посипане й заткане ясними блискучими здоровими зірками, в вередливих чудернацьких, сливе фантастичних взорцях. Ні домів, ні церков, ні монастирів та вулиць — нічого не видко в темряві, неначе їх там і нема. Тихо-тихо! Тільки в тій чорній безодні ніби плавають в чорному повітрі скрізь по рівнині розсіяні й повішані ясні, білі, різкі, сливе соняшні огні та червонясті плями до самісінької смуги огню, жару й диму пожежі.

1910 року
1 октября.

НЕОДНАКОВИМИ СТЕЖКАМИ

Повість

I

Одного дня в третій годині вже перед обідом, Таїса Андріївна Сватківська, нудячись без роботи, стала перед образами в своїй спочивальні й почала молитись богу. Вона прочитала молитви й перечитувала з нудьги вже п'ятий акафист, бо була дуже богобояща й богомільна. Не маючи ніякісінької роботи, вона сливе щодня ходила в монастир на службу божу або довго молилась вдома і сливе щодня перечитувала по п'ять акафистів. В просторній спальні було чисто й гарно, як у віночку. Канапка й двоє крісел були оббиті новісіньким, гарним ясним кретоном, ніби засипаним жовтуватим осіннім листом та червоними трояндами. З такого самого кретону були повішані драпіровки над білими завісами понад вікнами і над дверима. В кутку, на косинчику лисніли два образи в срібних шатах, в золотих широких рамах. В спочивальні було все нове й гарне, бо старенька Таїса недавнечко посправляла собі нову обставу: і мебіль, і завіси.

Таїса Андріївна була невисока на зріст, повненька й цупкенька. Голова в неї була сива, аж біла, але на виду вона була зовсім молода. Вона було довгобраза. Вид в неї й тепер був гарний, сливе класичний. Темно-карі чималі, довговасті очі були блискучі, але смутні, задумані. По очах було знать, що ця сива, аж біла людина, але з молодим чудовим видом, перебула якусь велику скорботу, мала в житті якусь пригоду. Вона вже давно розійшлась з чоловіком і потім овдовіла. В покоїчку і в усіх просторних горницях було тихо, аж мертво. Таїса голосно промовляла слова молитви, неначе читала їх на криласі в церкві, як десь далеко почувся шум та ніби шелест.

«Чи не вітер оце схопивсь?» — майнула в Таїси думка й перебила її молитву.

Вона зирнула в здорове вікно на садок. Старі груші та каштани стояли непорушно. Навіть не хилиталось листя, вже пожолобляне та пожовкле подекуди. А за стінами та за дверима в далеких горницях усе щось шуміло та наче шелестіло.

В той час застукотіли десь одчинені двері... В залу ввірвався гомін та шум. Було чуть, що в прихожій завештались люде, зачовгали та зашаруділи черевиками. Таїса Андріївна згорнула золотообрізний акафистник в гарній шкурятяній оправі й поклала на косинчику під образами, а сама длявою ходою попростувала з спальні в парадові горниці. Її дрібненькі ніжки якось ніби знехотя посовувались по смугнастому килимку-доріжці через покої. На виду і в темних очах виявилось невдоволення людини. стурбованої серед спокою й тиші, та ще й на молитві. Вона заглянула через двері в світлицю. З прихожої входила давня її знайома й подруга, полтавська дідичка Текля Опанасівна Гуковичева, висока та плечиста, а за нею прожогом вискочила її дочка Мелася, низька, присадкувата, але швидка та вертка, як дзига. Позад їх визирала горнична Мокрина, жвава та лепетлива. Усі вони втрьох заразом говорили, аж тріщали, перебиваючи одна одну. Гомін розлягавсь по просторних, високих горницях, аж лунав попід високими стелями, прегарно обведеними широкими карнизами. Обидві говорючі, веселі гості неначе сполохали мертві покої й єдину в їх живу людину — богомільну хазяйку.

— А! це ви, Теклю Опанасівно! — промовила тихим, м'яким голосом господиня, розтягуючи слова, неначе вона їх співала стиха.

— Це ми, свої, Таїсо Андріївно! Здорові були! — сказала голосно Текля Опанасівна.

— Добридень вам! — ляснула Мелася голосно, неначе стрельнула з рушниці.

Гості привітались і поцілувались з хазяйкою по тричі.

Таїса Андріївна й Текля Гуковичка вкупі вчились в Києві в пансіоні й були великими приятельками ще змалку. Вони разом вийшли й заміж. Таїса Андріївна вийшла за інженера Сватківського таки в Києві, а Текля Опанасівна — за молодого архітектора Гуковича, котрий одначе зараз покинув свою роботу в Києві й переїхав на село в жінчину де́ржаву, щоб хазяйнувать на селі, в маєтності своєї жінки. Влітку вони частенько запрошували до себе в село на тиждень або на два своїх приятелів на одпочинок та на купання.

— Чи не потурбували ми часом вас? Ви, певно, оце спочивали? — говорила Текля Опанасівна, дивлячись на Таїсин вид, неначе трохи заспаний.

— Ні! де там! Я оце тільки що домолилась богу. Прошу сідать. От і недурно цієї ночі снився мені сон, неначе в наш садок прилетіли дві паві, та такі здорові! А за ними прилетів павич, розпустив хвоста та й кинувсь бити пав, — говорила хазяйка.

— То це, мабуть, ми ті дві паві! А павич це, певно, ваш зять Елпідифор... Як же ваше здоров'я? — спитала мати.

— Як почуває себе ваша дочка Люба? — спитала Мелася.

— А Елпідифор Петрович, мабуть, ще не вернувся з служби? — перебивала мати.

— Де ж це Люба? — допитувалась дочка.

Обидві вони питали заразом, говорили голосно, поселянській, аж лящали, неначе вони розмову вели не в горницях, а десь на городі або в себе в дворі гукали на наймитів та наймичок. Таїсу, очевидячки, вражав той ляск, те гукання серед мертвої тиші, та ще й після перерваної молитовної направи. Вона аж супила свої чудові, тонкі та густі брови. Її закидали питаннями, неначе посипальники, що посипають на новий рік горохом та пашнею. Вона не знала, кому одповідать, і одповідала навмання.

— Спасибі... Люба десь... — вона, хвалить бога, вже не слабує... — десь пішла з візитами. Певно, затого вернеться, — говорила Таїса Андріївна, а в неї в думках ще зоставались слова з акафиста святому Миколаєві, і вона через силу добирала немолитовні слова для одповіді на обидва боки.

— Чи не слабували ви часом? Щось ви трошки помарніли, — говорила Текля Опанасівна, придивляючись до білого, трохи змарнілого виду в Таїси Андріївни.

Таїсин вид і справді трохи скидався на вид в засиджених кравчих або в швачок: був і повненький, але попід карими ясними очима було знать маленькі пружечки та блідуваті смужечки.

— Я часто нездужаю, але тепер, хвалить бога, не можу нарікать на здоров'я. Люба гоне мене з хати, каже, що я засиділась, як квочка в обичайці. А я, сказати по правді, не люблю швендять, люблю сидіти вдома та не рипатись, — сказала господиня й помаленьку, дляво вмостилась в крісло, оббите ясно-вишневим плисом.

— А чом оце Андріян Кирилович не приїхав? Як його здоров'я? — спитала хазяйка.

— Нема йому часу! — обізвалась Текля Опанасівна. — Звелів кланяться вам обом.

— Покинули тата на хазяйстві. Нехай сидить дома та доглядає хазяйства, — сказала дочка.

— Він усе порається на току, — промовила мати. — В нас саме домолочують овес.

— Чи це в вас нова мебіль? — спиталась дочка.

— Нова. Оце недавнечко обставились, — одповіла Таїса Андріївна. — Це Люба та зять так обставились.

— Ой яка чудова, художня мебіль! — крикнула мати.

— В якому магазині купували? Ой гарна ж! Цщ! — аж цмакала дочка з дива.

— Почому платили за аршин оксамиту на гардини та портьєри? — додала мати.

— Дорого коштує софа та крісла? І дзеркала нові? Еге, нові? — питала, аж лящала дочка назахват і заразом з матір'ю.

Таїса знов була закидана питаннями й почувала, що не може й випручаться з тих питаннів, бо не встигала на два боки одказувать. Питання цікавих сільських лепетух кидались на неї, наче рій кусливих мух.

— Це Люба та Елпідифор зробили собі усю цю обновку. Усе старе поспродували та набрали в магазині нової мебілі.

Текля Опанасівна й Мелася зорили очима по світлиці й не всиділи-таки на місці: незабаром вони повставали з крісел, щоб гаразд придивиться зблизька до кожної нової речі, та ще й полапать пальцями.

В темно-фіолетовій сукні, висока та поставна, навіть трохи огрядна, Текля Опанасівна помаленьку подибала до дверей, стала й звідтіль, оддалік, почала оглядать нову обставу, зиркаючи своїми невеличкими блискучими очима по всіх закутках. Проти здоровецького вікна од ясного проміння в неї на чорній голові, намащеній помадою, було знать ніби срібні нитки. Але вид в неї був здоровий, свіжий. На широкуватих щоках ще було знать рум'янці, неначе вона недавнечко ходила на сонці й напекла свій вид.

Невисока, трохи широка в плечах і в тілі, Мелася була на взір непогана, але лице в неї було якесь чудне. Лобок вузький і низький, щоки довгенькі й повні, ніби вона надула їх, захопивши повітря, і те повітря роздуло їх внизу. Куценький, трохи кирпатий, кругленький носик неначе був уткнутий в долинці, а чималі товстенькі рожеві уста випнулись на широкому підборідді. Усей її вид був неначе випнутий, а більше за все були випнуті здорові подовжасті очі з чистими білками, з чудовими карими зіницями, ясні, бистрі та ворушливі. Ці блискучі, швидкі карі очі були єдиною красою в Меласі.

Мелася бігала од кутка до кутка, од одної речі до другої, придивлялась, лапала пальцями, трохи не нюхала; оглянула двоє високих, до самої стелі, дзеркал з мраморними консолями, а потім спинилась перед одним дзеркалом і видивлялась в його: оглянула свою постать, свій стан, щільно обліплений ясно-бузковою сукнею, свої розкішні темно-русі коси та все дивувалась і голосно ойкала, аж цмакала. І мати й дочка говорили заразом, не спиняючись, неначе їх язики довго пісчюкали на селі, а це в Києві розговілись на всі застави. Повненька, куценька Мелася не пурхала по світлиці, як ластівка, а неначе котилась, ще й на ході підскакувала, мов різинова опука.

Обстава в світлиці була чудова і, вважаючи на засоби Таїси, надто дорога. Розкішна художня горіхова мебіль лисніла золоченими смужками на обідках і була об-

бита ясно-вишневим дорогим оксамитом. Перед столом стояла долі висока лампа на тонкому та високому підніжку, опоцитому стеблом гнучкого латаття з трьома білими квітками й з трьома зеленими листками. На столику коло стіни стояли два чудові, рясні канделябри з позолоченої бронзи. Коло дверей в столову по обидва боки так само стриміли дві високі лампи; їх держали в руках чорні арапки в позолочених куценьких спідничках та поясах, в позолочених кільчастих сережках. Арапок обтінювали високі старі пальми в вазонах. На вікнах над білими прозорими завісами були почеплені гардини з червоного плису. Плисові наддверники оповивали двоє дверей жмутами. По кутках під стінами були ніби недбайливо розкидані стільчики з двох оксамитових подушок, покладених одна на одну навхрест ріжками. На ріжках теліпались золоті китиці. На двох вікнах стояли два вазони камелії саме в цвіту: одна біла, друга рожева. Дві чудові картини художньої роботи висіли на стінах, оббитих срібними шпалерами з золотими взірцями.

Салон аж лиснів і новісінькою мебіллю, і новісінькою бронзою; лиснів чистий, навоскований паркет. Ніби цвіли свіжі квітки на чудовому килимі під столом коло канапи. Обстава була зроблена з вмінням і з великою вподобою.

— Ой яка пишнота! Усе блищить, лиснить! Усе аж сяє! Як гарно та пишно! — викрикували з дива обидві панії.

— А почому платили за аршин оцього ясно-вишневого оксамиту на кріслах та стільцях? — питала Мелася, перескочивши опукою до шести чималих фотелів, що стояли побіч стола по обидва боки.

— А почому платили за цей плис в портьєрах? — допитувалась мати.

— А які пишні високі лампи! Почім платили за лампи? — знов питала дочка.

— Дорого платили, бо мебіль художня; купували в магазині Кона, — обізвалась Таїса Андріївна, милуючись обставою.

— Певно, в Елпідифора кишені дуже позапорожнювані грішми! — промовила Текля Опанасівна.

— Ой, певно, це все недешево коштує! — обізвалась Мелася.

— Та це, сказати по правді, я продала свій дерев'яний домок, свою халупку та половину грошей оддала за довги,

а за другу половину посправляла оце все, щоб обставить кімнати і гарно, й естетично, бо й сама люблю усе гарне, і молоді люблять незгірше мене усе пишне. Такі вже вони обоє вдались на вдачу.

— Така пишнота, така краса, що аж мене взяла хіть обставить свої кімнати трохи краще. В мене ж дві дочки на виданні,— стиха промовила Текля Опанасівна.

— То й обставмо! Чому ж пак і нам не обставить покоїв? В нас в горницях усе таке старе та не модне, що й сором буде, коли часом ненароком будлі-хто заскоче до нас з Києва, — сказала Мелася.

— І обставили б, та грошей бігма теперечки, — сумненько промовила мати.

— Адже ж купують у нас десять десятин наші мужики... То продаймо та й обставимо хоч світлицю та кабінет.

— Нехай лишень перше подумаємо та поміркуємо з татом, та вже потім, може, й зробимо діло, — сказала з задумою мати.

— А чого тут довго міркувать? Маємо доволі грошей в кишені, то таки зараз принаймні хоч наберім на оббиття та на гардини чи оксамиту, чи отакого самого гарного плису, — сказала Мелася.

— І то гаразд: щоб по двічі не тарабанитись до Києва, — обізвалась Текля Опанасівна, трошки подумавши.

— Авжеж понабирайте зараз! Нема чого длятись та гаяться, бо, може, оце несподівано женихи шусть у хату! — промовила Таїса Андріївна.

— Що правда, то не гріх! — одповіла Текля Опанасівна.

— Як ми скінчили оцю обставу, то Елпідифор зараз покликав фотографа, і він поздіймав картинки з світлиці: одну просто од дверей, другу з отого куточка, третю з отого, а четверту з його кабінету. Це все на пам'ятку, — промовила наївно, по-дитячому Таїса Андріївна, — бо молоді обоє люблять ті куточки, де сиділи вкупці та милувались... Це на приємну згадку в дальші часи. А ось ходім лишень та подивіться, як зять обставив свій кабінет. Варто теж подивиться! В його теж багато вподоби, як і в Люби. Ой як він любе пишноту, як він любе все гарне! То вже йому, певно, бог так дав.

Таїса Андріївна повела гостей в кабінет. І в кабінеті була обстава так само багата й зовсім не по Елпідифоровій кишені. Серед кабінету стояв довгий писальний стіл

з неполірованої дубини, чудово поцяцькований вперемішку горіховим та червоним деревом. По обидва боки стояли качалки-крісла, навкруги оббиті червоним плисом. Далі стояла дорога кушетка. По стінах були почеплені чудові полички для паперів, облямовані золотими торочками. Скрізь були порозкидані дзиглики та стільчики. І нігде в кабінеті і в покоях не видно було ні однісінької книжки, навіть для людського ока, як інколи кладуть в багатих світлицях по столах.

І мати, і дочка, та й сам Елпідифор ніколи ніяких книжок не купували й не читали. Провадили вони часом розмову за театр, за артистів та театральні модні вистави, а найбільше за модні оперетки, котрі доводилось їм бачить. І в цьому була уся їх просвітність...

— Ой прехороша обстава! І тут хороше! — говорила мати.

— Що гарно — то гарно! Та з яким розумінням та вподобою усе дібрано! Яка тонка, аристократична вподоба в Люби! Як вона в цьому знається! — лепетала Мелася.

— О! що вона в цьому багато тяме, то тяме й справді. Так, певно, їй бог дав. Вони обоє такі артистичні на вдачу, що їм обом тільки найкраще та найдорожче припадає до вподоби,— сказала Таїса Андріївна, трохи слабка на розум зроду.

Таїса й її дочка справді добре знались в дорогому й гарному, бо... з оксамиту та з шовку й не вилазили. Тільки влітку мусили з цього вилізти, бо в оксамиті було занадто гаряче та душно.

Надивившись всмак та намилувавшись новою обставою, вони вернулись до світлиці та все лепетали, оглядаючи вдруге кожну річ.

— Чи це в вас і рояль вже... ніби не той? — спитала Мелася.

— Авжеж не той, бо новий. Люба без музики не може й животіть. Страшенно любе грати! Певно, так бог дав їй. А я купила новий рояль, бо старий був не дуже підхожий до нової обстави: дуже заялозений. Все в горницях було нове, усе лисніло, тільки рояль стояв замурзаний, неначе замурзане мужичиня між паненятами.

Гості все питали, що коштує кожна річ з обстави. Трата грошей була велика, без міри, й, очевидячки, не по засобах Таїси Андріївни та й самого Елпідифора.

— Мусила продать свій домок і не пошкодувала грошей. Бажалось мені таки догодить дітям, щоб пожили в добрі та гаразді. Але Елпідифор постачає й настачить на наше вдержання, на прожиток і на квартиру, — казала Таїса Андріївна, — в його засіб таки чималий.

Рипнули двері в прихожій: то верталась з візитів Таїсина дочка, Люба Павлівна. Уздрівши через одхилені двері приятельок, вона, не роздягаючись, вскочила в гостинну.

— А! це ви! Яка я рада! — гукнула Люба ще в дверях. — Добридень вам!

— Доброго здоров'я! Як живете? — гукнула Текля Опанасівна й пішла назустріч Любі.

— День добрий! день добрий тобі, Любко! — гукнула Мелася й, поскакавши опукою, випередила маму, вхопила в руки Любу, пригорнула міцно до себе й почала без ліку цмокать її, аж високі страусові білі пера на капелюші в Люби тряслись та коливались.

— Як ти, Любко, поздоровшала та покращала! — сказала Текля Опанасівна, сливе силою видираючи Любу в Меласі й цілуючи її наперемінку то в одну щоку, то в другу.

— Де це ти, Любко, так барилась? — спитала Мелася.

— Та оце, користуючись тим, що надворі година, поробила візити, бо була багатьом винна цього добра.

— І, мабуть, усі візити поробила? — обізвалась Текля Опанасівна.

— Кому ж робила візити? — спитала Мелася.

— Ой не всім! В мене цього довгу повнісінько, — ледве встигала Люба одповідать. — Оддавала візити багатьом. Зараз розкажу, потривайте! От я роздягнусь!

Люба миттю кинула на стілець чорне оксамитове пальто, а капелюш з здоровим білим страусовим пером поклала на кріслі, неначе посадила якусь райську птицю, що кивала крилами. Та птаха все кивала крилами, а Люба сіла й усе навіщось моргала довгими бровами.

Люба була трохи схожа на матір, але в неї був ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі. Вона була сливе кругловида. Виразні уста з ямочками, повненькі й рожеві, були випнуті й надзвичайно гарні. Невеличка на зріст, але повненька, як огірочок, з розкішними, чепурно зачесаними кісьми, з чорними, дуже примітними бровами, з повненькими напудреними щоками, Люба була

дуже гарна й показна, сливе красуня. Темно-бузкова шовкова сукня, з ясно-жовтими делікатними кружевцями та брижами на маніжці, дуже приставала до лиця.

Люба перейшла світлицю. Дорога шовкова сукня на їй спочатку зашелестіла, а потім неначе засвистіла. Вона сіла в крісло, а шовкова сукня все шелестіла на їй, як тихо й приємно шелестить осіннє цупке кленове листя на дереві, черкаючись обоспільно одно об одно в жовтій гущавині. В вухах заколивались золоті сережки; ясно замиготіли в сережках два чималі алмазики, ніби зайнялись дві іскорки по обидва боки чудової голови. Люба, з чорними блискучими очима, з чорними різкими бровами, скидалась на гарну грекиню або волошку.

Врівні з нею Мелася одразу неначе зблякла й полиняла, і попоганшала, навіть здавалась нечепурно прибрана через свої тоненькі пачоси русявого волосся, що завжди теліпались в неї кругом товстенької, цупкої короткої шиї.

Серед ясної, новенької обстави сама Люба, в бузковому делікатному дорогому убранні, з золотою брошкою на шиї, в золотих браслетах, і справді здавалась молодою, котра недавнечко повінчалась і обставилась навкруги усім новісіньким. Тим часом вона вже прожила з першим чоловіком вісім рік, бо вийшла заміж дуже молодою, ще як їй було всього шістнадцять рік. Один немолодий дідич, котрому вже минуло сорок п'ять год, дуже вподобав Любу, як вона була ще в четвертому класі гімназії. З п'ятого класу вона вийшла заміж, а через вісім год чоловік остогид їй, а вона, через свою вередливу вдачу, остобісіла чоловікові так, що він згодився з дорогою душею дати їй розвід. Після гучного панського життя в його Люба й мати жили років зо два в невеличкому своєму домикові тихо та мирно, доки не трапивсь другий зять, Елпідифор Петрович Ванатович.

Люба жила з Елпідифором невінчана, бо він так само розійшовсь з своєю жінкою. Мати поблагословила їх шлюб і сама перейшла жить до зятя. «Любітеся, милуйтеся, мовляв, як голубів пара, коли між вами є щира любов, та й... мені самій нема де прихилиться». Декотрі знайомі дами одкаснулись од їх, перестали бувать у їх і не запрошували до себе. Але таких було мало. Решта знайомих, більше ліберальних, не одцуралась од їх і одвідувала, як було й передніше.

— А чом же оце ви не взяли Ліди? — спитала Люба в Теклі Опанасівни.

— Та тим, що вона сама не дуже зохочувалась їхать з нами. Сидить там за своїми вченими книжками. Усе щось човпе в книгах та й човпе. Як побула на вищих курсах в Петербурзі два роки, то так вп'ялась в ту науку, що й одірвати її од книжок трудно,— сказала Текля Опанасівна.

Вона здається, така вже зроду, на вдачу, — обізвалась Таїса Андріївна. — Я пам'ятаю, що вона й змалечку все було падкує коло книжок.

— Де ж це ти була так довго з візитами? — спитала Мелася в Люби.

Обійшла з десяток чи й більше знайомих. Була в Крупницьких, Улашинових, в Куликовського. І знаєте, мамо, кого я стріла дорогою? Отого наврочливого Лисинського! Як тільки він мене спитає за здоров'я, то зараз і наврочить, бо в мене другого дня заболить живіт доконечне!

— І мене, як тільки він спитає за здоров'я, то ввечері або другого дня доконечне будуть стиски в грудях, бо я трохи ядушна, — сказала Таїса.

Мелася не вірила в ті уроки й засміялась: вона добре знала, що Любі до випещеного та викоханого панського тулуба неначе хтось приставив голову сільської баби, повну усякових забобонів.

Люба почала оповідать і про Крупницьких, і про Улашинових, і Куликовських, і про Ковальницьких. Оповідала вона гарно й з найменшими дріб'язками: і як вона дзвонила в дзвоник коло дверей, і як входила в покої, кого застала вдома, кого ні, і як застала в покоях. Розказала вона, що в кого говорилось, як хто був убраний. Вона оповідала з таким палом та красномовністю, неначе писала язиком цікаві газетні фельєтони. Цим сливе щоденним оповіданням про візити, стрічі на улиці та міські слихи вона розважала свою дурненьку рожденицю, котра сиділа вдома й з нудьги тільки й читала перед образами по п'ять або й по шість акафистів щобожого дня. Мати розважала себе доччиними оповіданнями й дуже любила за це свою доню. В розмовах за убрання, за моди, в оповіданнях за знайомих, за міські скандали, за чиїсь залицяння минали в їх дні за днями. Іншої розмови в їх не було. Люба була лепетлива на язик незгірше Меласі,

тільки лепетала не так швидко й не таким крикливим голосом, як Мелася. В неї голос був багато м'якіший і приємний.

— Ото була мені оказія в Мальченків! Подумайте собі! Дзвоню я. Виходе горнична й одчиняє мені двері. Я роздяглась та й одчиняю двері в світлицю. Коли зирк! Коло дверей груба розвалена до половини. Кахлі валяються суспіль на підлозі коло порога. Тутечки ж стоїть шайка з глиною та з вапною. Мулярі ляпаються, як мазальниці. Скрізь насмічено, поналивано. Я спохвату шелесть просто на ті руїни! Зопалу та спохвату трохи не вступила в калюжу. Вийшов Мальченко та мерщій подав менї руку. А я підобгала сукню та й перестрибнула, неначе на улиці через багно...

— Ото яка халепа! Чи не задрипала часом шовкової сукні? — обізвалась Таїса Андріївна.

— З візитами буваєш, то стикаєшся з усякими людьми й з усякою несподіванкою,— лепетала далі Люба.— А в Куликовських яка оказія мені трапилась... Подзвонила я,— мені зараз і одчинили. Питаю в лакея: «Чи дома пан та панія?» Каже: «Дома». Я, не ждучи довго, одчиняю двері та прожогом в світлицю! Аж якийсь тонкий та довгий панок в одних сорочках, з сигарою в зубах, як угледів мене, як дремене і як стрибне навтікача в двері! Дивлюсь,— в гостинній мебіль не та. Скрізь безладдя. Усе порозкидане. «Що це за диво? — питаю я в лакея.— Це ж житло Куликовських? Їх нема, надісь, дома?» — «Та Куликовські оце напередодні перебрались на третій етаж,— каже лакей,— а сюди перейшли Нестеренки».

Мелася зареготалась. Обидві матері осміхнулись.

— А знаєте, що Маруся Ключківська вже виходе заміж? Я й жениха застала в їх,— лепетала далі Люба.

— Невже? — аж крикнули усі разом.

— Виходе! Оце незабаром і вінчатимуться,— сказала Люба.

— Ота кирпата та жовтогаряча на виду виходе заміж? — аж писнула Мелася й з дива аж очі витріщила. Її трохи брали завидки, що «жовтогаряча» Маруся, багато молодша за неї, похопилась знайти собі жениха.

— Таке м'ялo! таке мурло! — крикнула Текля Опанасівна.

— Таке одоробало і виходе заміж?! Це диво та й годі! — обізвалась тихо Таїса Андріївна.

— Таке опудало, що ним тільки б горобців в конопляx лякать! — ляснула осудлива й зависна Мелася.

— Таке неповертайло виходе заміж... бо в неї багацько грошей. Ще й жених її непоганий,— сказала Текля Опанасівна.

— Якби приставить йому довшого носа та трохи пообтинать ножицями здорові вуха, то, може, тоді й був би гарний, бо... він капловухий,— сказала Мелася трошки з злістю.— Я б зроду не пішла за його заміж.

— Диво та й годі! — промовила Текля Опанасівна й насилу вдержала зітхання, що Меласі вже стукнуло двадцять сім год, а вона ще й досі дівує й не знайшла собі навіть і капловухого жениха.

— А оце, вже вертаючись додому, зостріла на Хрещатику мадам Позаторіцьку, жінку нашого доктора. Яке чудове осіннє оксамитове пальто привезла їй з Відня одна приятелька! Сизо-сизо-сіре, довге аж до землі й навкруги облямоване білими страусовими перами поза шиєю й по полах аж до самісінького долу,— розказувала Люба й малесенькими ручками обвела себе поза коміром і до самого долу.

— Як гарно! — сказала Таїса Андріївна.

— Ой! не дуже! — обізвалась Текля Гуковичева.

— Справді не дуже гарно, а більш того що погано,— сказала Мелася.— Це щось схоже на епітрахіль або на дияконський орар. Якби ще до цього дать в руки кропило й кадило, то з Позаторіцької вийшов би протопоп, що ладен зараз заспівать алилуя. Я зроду-звіку не наділа б такого пальта з епітрахілем...

Богобояща Таїса Андріївна була зобиджена Меласиною легковажністю, неповажанням епітрахілів та орарів і насупилась.

Мелася опам'яталась і прикусила язика. Вона й забулась, що хазяйка та й її мама дуже богобоящі й трохи навіть клерикали. Сама Мелася була матеріалістка, зовсім не прихильна до церкви та до батюшок.

— Любко! а скажи, будь ласка, яка теперечки мода на осінні капелюші? А покажи лишень нам модний журнал! — сказала Мелася.

Люба побігла в кабінет і винесла звідтіль три останні номери модного паризького журналу. Усі чотири дами вхопили номери й кинулись до їх, як бджоли до меду. Вони переглядали малюнки й усякі зразки суконь і, оче-

видячки, грались цим, як діти ляльками. Награвшись донесхочу, гості знов розпитували про своїх київських знайомих, перебирали їх усіх язиками до останньої людини. І недобре гикалось в той час деяким їх знайомим в Києві.

— Чи ви знаєте, що стара Борковська насилу вже володає руками й язиком? Мабуть, незабаром вмре, — сказала Люба.

— Яка ти, Любо, добра! І недужими цікавишся,— сказала Текля Опанасівна.

— О, моя Люба, господи, яка добра! — обізвалась мати.— Вона знає, хто тільки слабує з наших сусід,— сказала Таїса Андріївна.

— Ходе одвідувать їх чи, може, й сидить коло недужих? — спитала Мелася.— Я б зроду не сиділа коло слабих... Якби мені заманулось добродіять, то я знайшла б для себе інший спосіб добродіяння, тільки не цей.

— Ні! — обізвалась Таїса Андріївна.— Люба дуже боїться слабих, але через телефон щодня розпитує, як почувають себе недужі: чи їм получчало, чи погіршало.

Люба й справді була почутлива й добра, але в неї спочування до слабих було тільки на язиці. Правда, що вона розпитувала за слабих знайомих, знала, кому получчало, кому погіршало, хто на що кородиться, але тільки задля того, щоб за це все базікать по гостинних, як за новинки в місті.

Люба знялась з крісла й швиденько почимчикувала до кабінету. Незабаром вона винесла двоє гарненьких віялець з золотими китичками коло держалн.

— Дивись, Меласю, які тепер носять чудові віяльця! Це мені вчора приніс Елпідифор, вертаючись з служби.

Люба розгорнула одно віяльце, Мелася— друге. Віяльця були схожі на павичеві розпущені хвости з сизо-зеленими очками навкруги, а середина уся була суспіль устелена в одному — чудовими фіалками, а в другому — квіточками жасмину.

— Ой які чудові жасмини та фіалки! Ніби аж пахнуть!— теревеніла Мелася й навіщось притулила до носа жасмини, буцімбито вона вважала на їх, як на живі квітки.

— Купив тобі Елпідифор, бо тебе любе,— промовила Текля Гуковичева.

— Любе її так, що сливе щодня геть-то вже втрачається. Коли не вертається з служби, то конче заскоче в магазин та й принесе Любі будлі-який подарунок: чи

якісь дивовижні парфюми, чи статуйку, чи фаянсові квітки,— сказала Таїса Андріївна й показала малесенькою ручкою на карниз каміна й на тоненьку, гарненьку й високеньку етажерочку коло каміна.

Камін по карнизі навкруги був ніби обліплений статуйками з гіпсу, з фаянсу та бронзи. Там випнулись три білі грації коло блискучого фавна з сопілкою, а далі стрибав, неначе хвицавсь ракотицями рогатий сатир, граючи на дудці з очерету; а коло його німфа вилізла з води, ніби з купання в ванні; за нею борикались та войдувались два борці, розтягнувши без сорому довгелецькі ноги. По обидва боки каміна на вуглах стояли дві заголені вакханки, піднявши вгору руки й випинаючись в танцях.

— Дивіться! Ото він її так любе! Так любе, так любе, що ой-ой-ой! — сказала Таїса Андріївна й не спромоглась висловить своєї думки та розвити її, бо була твердувата на тяму й геть-то небагата на думки, як і її доня Люба.— Так... так вже їй бог дав, — закінчила вона свою некрасномовну розмову.

При цих маминих словах Люба крутнула головою, запишалась кокетно й прижмурила очі, нібито вона уявки бачила перед собою Елпідифора й залицялась до його. В цьому була уся її сила й ніби призначення самого її життя на світі.

— Чи Елпідифор Петрович вже розвівся з своєю жінкою, чи ще й досі тягнеться ця справа? — несподівано спитала Текля Опанасівна.

— Ні, ще не розвівся, і йому з цієї причини не можна вінчатись з Любкою. Як він вподобав мою Любку, то радив розвестись з чоловіком, а сам обіцяв розвестись з своєю жінкою й зараз хотів повінчаться з Любою. Але його жінка зосталась жить в Петербурзі й наче затялась не давати йому розводу. Вона, як кажуть, непогана й молода. Не хоче брать на себе провини, бо, мабуть, і сама ладна вийти заміж і, певно, хоче, щоб Елпідифор взяв на себе провину,— сказала смутним голосом Таїса Андріївна.

— Оце так штука! Доведеться Любці жить з ним невінчаною,— сказала Гуковичева.

— А певно! Нехай поживуть, коли вподобали одно одного. Аби вона була щаслива. А мені байдуже за все. Отак, як бачите! Нема й не було мені щастя на віку...

Не йдеться мені та й годі! Недоля моя! Певно, так мені бог дав,— сказала Таїса Андріївна з журбою в голосі.

— Що не поталанило вам, то це правда, — смутно обізвалась Текля Опанасівна й похилила голову.

— Жила я з своїм чоловіком в достатках. Засіб в нас був великий. Робили ми навіть збитки. Я держала дорогого кухара. В нас на обід було по чотири потраві щодня. Мала я свої коні, свій екіпаж. Ходила в шовках та оксамитах, прибирала свою Ганю й Любу, як вбирають дітей в аристократів. Я жила, як у бога за дверима. Небіжка мама й економка всього доглядали. Я нічим не пиклювалась і не клопоталась, тільки гостей приймала. Але мій чоловік розкохав мене, почав гримать, що я марную гроші, а далі розпився, посварився зо мною, зійшовсь з отією... та потім згодом зовсім розледащів. Терпіла я, терпіла, доки терпець не ввірвався. Мусила я його покинути, а він зовсім розпаскудився та й помер. Недоля моя та й годі! Ще добре, що в добрий час, заздалегідь, я купила дерев'яну халупку. Принаймні мала собі пристановище.

— Не треба б було продавать того домка й тепер,— обізвалась Текля Опанасівна практичним тоном.

Але Таїса Андріївна неначе не чула її й тягла далі своє нарікання на свою недолю.

— Ще моє щастя, що Любку вподобав орловський дідич Межов і оженився з нею! Жили ми в його селі. Він був ніби й заможний. І село в його було чимале. Неначе й знов осміхнулась до мене доля. Люба була прихильна до його, бо вона любе не молоденьких паничів, а людей літніх, поважних, то й привернулась до його. Знов ми зажили в достатках. Жили ми взимку в місті, влітку — на селі. Межов був веселий, любив єднаться з людьми й боявсь нудьги, як татарви. В нас усе були гості та карти. Але й цей ні за що ні про що взяв та й одкаснувсь од Люби. Село спродали за довги, а він пішов по дідичах економом. Знов недоля моя! Отак, як бачите!

— Одже ж тепер вам знов поталанило. Не журіться та не впадайте в тугу,— сказала Текля Гуковичева поважним голосом.

— Поталанило ніби оце вже втретє, та от і недоля моя: Елпідифорова жінка обіцялась розвестись, а тепер стала гопки. «Не хочу та й не хочу!»

— Певно, вона людина не з курячим розумом,— ска-

зала Мелася ніби навмання.— Підождіть трохи, може, справа якось сама направиться. Може, його жінка вмре.

— Де там! Там така гладка, здорова та жвава, що й нас усіх переживе. Її рід дуже живучий: ще й досі живуть її батько й бабуся.

Тим часом Люба вийшла з Меласею в гардеробну кімнату, щоб передягтись і скинуть дорогу візитну сукню та одягтись в простішу. Гардеробна кімната сливе уся була заставлена здоровецькими шафами.

— Оце позавчора я справила собі нову ротонду, та не знаю, чи вона гаразд пристає мені до лиця,— сказала Таїса Андріївна до Теклі Гуковичевої, одразу забувши за свої нарікання на недолю.

— А покажіть! Ходім та подивимось! — веселенько промовила Гуковичева.

Вони встали й повагом почвалали до гардеробної. Таїса й Люба одчиняли шафи, неначе тим грались. Довга гардеробна на взір була схожа на бібліотеку. По обидва боки щільно стояли здорові й маленькі шафи, придбані Таїсою ще в луччі часи життя. В самому кутку стояла Любина шафа, завширшки трохи не на сажень. Далі стояла така сама здоровецька шафа мамина, ще далі — гувернанчина. а там далі — шваччина шафка. А проти їх стояла знов Любина шафа та опрічна Елпідифорова шафа, така сама завальна, як і Любчина. Елпідифор був пещений петербурзький джигун та франт і кохавсь в убранні незгірше своєї Любки й тещі. В його шафі одежа не висіла на кілочках, а ніби стояла: була напнута на шаракги та на хрещаті підставки, неначе ризи та стихарі в ризниці. В шафі ніби стояв довгий рядок Елпідифорів: один Елпідифор — в блискучому, дорогому мундирі, другий Елпідифор — в сіртуку, далі стояли Елпідифори то в піджаках, то в пальтах. Один Елпідифор був ніби позолочений, другий — чорний, третій — рябий, четвертий — сірий. Нанизу в шафі стояли ботинки та повишивані золотом туфлі. Здавалось, ніби од стоячих Елпідифорів хтось пообтинав ноги. На дні вподовж шафи лежав ніби сповитий повивачем в простирядлі Елпідифор: то лежала його шуба, завинута в простирядло.

Одна половина Любиної шафи була одчинена. На зачиненій половинці дверей шафи лисніло дзеркало на всю довжину дверець. В дзеркалі одбивалась Любина

постать. Здавалось, ніби дві Люби заглядають то в шафу, то зиркають часто одна на одну.

Коло надвірної стіни, між двома вікнами, стояла окроми шафка, як цяцька, з дзеркалом знадвору на всі дверці, що одчинялись на один бік. Це була шафка мамина. Мама зросла на Волині, в Луцьку, в сім'ї небагатого урядовця. Де вже вона набралась тієї симпатії до гардеробних опрічних кімнат та дзеркальних шаф,— за це один бог відає. Здавалось, ніби вона була не буржуазка родом, а якась волинська польська графиня й зросла й вік звікувала серед аристократичної обстави. І мати й дочка через свою гарну та ще й кокетну вроду добули собі й багатеньких чоловіків, і шафи з дзеркалами, і оксамити та шовки, і усю догоду в житті. Але про їх знайомі казали, що вони обидві — дві чудові бонбоньєрки для конфектів. І мати й дочка тільки й знали, що «подай та прийми», та вбери, та повези в театр або в гості, та наклич до їх гостей; щоб хтось на їх дбав, панькався з ними, щоб любив їх, падкував коло їх, аж розбивався, сам пиклювався за все. Щоб робити якусь роботу — це було не про їх писано. В їх руках зроду ніколи й голки не було. Вони ніколи не вишивали навіть подушок, як інші гулящі панії. І мати й доня були ніби два кущі пишних рож центифолій, викоханих на доброму грунті, котрі тільки те й знали, щоб їх поливали дощі, кропила роса, щоб їх хтось поливав, та доглядав, та милувався ними. Випещені змалку, як дуже мазані дітки, ці обидві красуні вийшли лініві, ледачі, не здатні ні до чого. Краса була для їх обох і долею, і недолею...

II

Задзеленькав дзвоник коло парадних дверей голосно, шпарко. Хтось сіпав ніби з великою нетерплячкою, бо дзвоник неначе аж кричав. Любка впізнала той ніби крик дзвоника, кинула нову спідницю, котру показувала приятелькам, і мерщій побігла до гостинної.

— Це, певно, Елпідифор йде з служби,— сказала Таїса Андріївна і, зібгавши Любчину спідницю жужмом, кинувши її, швиденько почимчикувала дрібненькими ніжками до світлиці. Її повненька постать заколивалась на ході по-качиному.

Мелася почепила спідницю, огляділа себе в дзеркалі, причепурила трохи голову і, зачинивши шафу, покатала

й собі до світлиці. За нею, неначе навздогінці, пішла й Текля Опанасівна.

Люба кинулась в прихожу, обвилась руками кругом Елпідифорової шиї й вп'ялась в його рожеві уста, неначе п'явка. Незабаром поважно вступив в світлицю Елпідифор Петрович Ванатович, неначе йшов і... ніс свою особу.

То була й справді особа. Високий на зріст, рівний, як стріла, широкий в плечах, тонкий станом, трохи довгобразий, рум'яний на виду, з темно-русявими кучерями, з блискучими карими очима, Елпідифор і справді був випещений красунь. Високе чоло, обрамоване русявими кучерями, подалось трохи назад і наддавало величності його постаті. Довгі бурці звішувались по обидва боки, як у петербурзьких бюрократів, а вуса закручувались трохи вгору й розсипались ніби промінням по бурцях. Щоки були рум'яні. Уста були повні й червоні, як калина. На випнутих грудях за жилеткою червоніла хусточка, закладена на білій лиснючій маніжці. Мундир, золоті широченькі погони на плечах, рівна постать та бадьористість наддавали йому офіцерський вигляд. І плечі, і в'язи, і стан були надзвичайно рівні, бо... він затягувавсь в цупкий горсет, а кравець намощував під мундир вати на плечах і потроху на грудях, щоб груди випинались.

Багато часу вранці гаяв Елпідифор на своє вбирання та чепуріння перед дзеркалом. Зачинившись в кабінеті, він фарбував вуса, вишукував сивенькі волосинки на голові та на бурцях, зарум'янював та вирівнював на щоках нерівний, плямуватий природжений рум'янець, замазував пудрою кожний малесенький прищик, кожну плямку та цятки ластовиння на лиці, кожну цятку навіть на шиї, на вухах. В той час нікому не можна було входить до кабінету. Він гримав на тещу й на Любку, щоб вони не вештались в кабінеті та не заважали йому буцімбито переглядать папери. Слуг він так само ганяв з кабінету, кричав, лаявсь і трохи не давав попотилишників.

Елпідифор Петрович був син київського урядовця. Його батько перейшов на службу в Петербург ще як він був в середніх класах гімназії. В Петербурзі він довчився в гімназії й скінчив науки в університеті. Там він і на службу пішов по канцеляріях, потім недовгий час служив в Вятці та в Пермі і знов вернувсь до Петербурга. У Київ його прислали на значне місце: він був начальником над тюрмами в губерні.

Елпідифор по-офіцерській цокнув закаблуками, привітавсь до гостей, не згинаючи цупко стиснутого горсетом стану й навіть не повертаючи голови. На його устах майнув осміх до гостей, буцімто він був їм дуже радий. Але той осміх був удаваний. Цьому столичному урядовцеві не дуже припадали до вподоби обидві провінціальні лепетухи через їх язик та «сільську вульгарність», як він казав Любі потаємці од мами.

Дами посідали в крісла. Елпідифор Петрович побіг в прихожу й виніс звідтіль закупку. Він розгорнув її й подав Любі чудову бронзову бонбоньєрку, повну кондиторських конфектів, на взір ніби малини, горішків, ріжків та усяких гальок.

— Це тобі, Любо, презентик. Йду я Хрещатиком, а в вікні кинулась мені в очі оця чудова скринька, уся прозора, ажурна, ще й на ніжках. Я й згадав за тебе,— сказав Елпідифор.

— Спасибі, спасибі! Яка чудова скриньочка! ніби плетена з бронзи, всередині обкладена червоним папером, чи то пак... атласом. Гарненька річ! — сказала Люба й кокетно крутнула головою, ще й липнула очима на Елпідифора, неначе блискавку кинула.

— Прехороша, художня річ! — сказала Мелася, вхопивши в руки скриньочку й оглядаючи її зверху і зсподу.

Елпідифор Петрович не пішов, а неначе поскобзнувсь по лиснючому паркеті, вхопив стілець, ніби кинув його перед столом і сів насупроти паній поруч з Любкою. Усе це він зробив плавко, жваво й зручно, неначе проворний молоденький гусарин-аристократ.

Лиснючий гарний салон приставав до випещеного та підмальованого Елпідифора, а він своєю постаттю прикрашував салон. Цей столичний урядовець неначе вродився й зріс серед розкішної обстави якогось багатиря мільйонщика або й магната. Панії, очевидячки, милувались ним і його делікатними манерами. Люба крутила головою та пускала очі під лоб або зиркала ними скоса на Елпідифора й при його незначних жартах сміялась веселенько, дрібненько, але роблено, неначе сипала срібним горошком та перлами по склі.

— А знаєте, з ким я оце стикнувся в кондитерській?

— З ким? Може, з мадам Оноре? — спитала Люба.

— З товстулею Загірньою. Входжу я й беру оцю

бонбоньєрку з прилавка. А вона саме тоді коло прилавка вибрала коржики та пирожні й складала в кошик. Але почувши мою розмову, це неповертайло раптом обернулось до мене, та так незручно крутнулось, що зачепило кошик з пирожними. Кошик гепнув додолу,— коржики й порозкочувались, а кремові пирожні — ляпнули та й розлізлись квашею по підлозі. А ця шерепа як загвалтує: «Ой-ой-ой! оце клопіт! оце так оказія! Ох лишенько! Певно, позамазувались усі. Ото яка шкода!..»

— Хі-хі-хі! хи-хи-хи! — пустила сміх горошком Люба, ще й головку одкинула назад, щоб показать білі зуби.

Мелася теж зареготалась. Обидві матері й собі засміялись. Панія Загірня була в їх сміховищем. Елпідифор завжди піднімав її на смішки та на жарти і цим тішив своїх паній.

— «Ой, горенько моє!» — передражнював далі Елпідифор панію Загірню й показав, як вона розчепірила пальці та присіла, щоб повизбирувать в кошик накуплені ласощі, і як вона все бідкалась та охала.

Елпідифор вмів штучно передражнювать людей, бо був на вдачу штукар. Він навіть малював на знайомих і дам, а найбільше на череватих і вагітних, дуже смішні карикатури: то задирав їх кирпаті носи вгору, то приставляв їм здоровецькі животи, то закопилював спідні губи, то розтягував сухорлявих на зразець драбини та чаплії. Під однією підписував: «Сарра Бернар у Києві», під другою — «Папісса Пія IX на Подолі». За це панії не дуже любили його й трохи боялись. Малюнки, дуже вдатно й штучно намальовані, ходили по руках і розважали знайомих.

Текля Опанасівна й Мелася встали.

— Час нам йти! — сказала Текля Опанасівна до дочки.

— О, не час-бо! Ми вас не пустимо без обіду,— промовила Таїса Андріївна.

— Зроду-звіку не пустимо! — крикнула Люба і вхопила Меласю за руку.

— Та ви ж для нас не готували нічого зайвого на обід! Ми гості випадкові,— сказала мати.

— Нічого — те! Наша куховарка настаче їжі на всіх нас. Сьогодні в нас готують чотири потраві. Настачимо поживку на вас обох,— просила стара хазяйка.

Люба нахилилась до Меласі й пошепки на вухо сказала:

— Сьогодні в нас обідатиме одна цікава особа, Мишка Уласевич,— може, й жених трапляється тобі... Принаймні побачиш. Дуже цікава й весела особа! Зостанься-бо!

— Знаю вже, знаю, що то за секрет ото шепочеш! — обізвалась мати.— Зоставайся на обід, Меласю! Не будеш жалкувать! Ми запросили на обід нашого завсіднього партнера й давнього знайомого. Дуже весела людина. Варто познайомитись і подивиться.

Текля Опанасівна й Мелася й не одмагались і одразу згодились на ті запросини. Буваючи у Києві, вони так вилічували та приганяли свої одвідини, що в одних знайомих потрапляли саме на обід, в других — на вечірній чай, в третіх — на сніданок, бо напевно, знали, коли і в якій годині в якому домі буває снідання, коли обід або підвечірок чи вечеря. Це робилось ще й задля того, щоб розважить себе, щоб набалакаться всмак і дізнатись за міські новини.

Любка встала, подріботіла в кабінет і винесла звідтіля скриньочку з дорогими цигарами. То був вже її презент для Елпідифора. Ці презенти, теж не дешеві, Люба постачала своєму милому за вакханок та фавнів з кишені своєї мами. Останнє добро,— остання халупчина, як казала її мама, неначе розсипалась в їх руках по цеглині та деревині до решти. Сам Елпідифор не дуже квапивсь постачать грошей на сім'ю. Він доставав на рік кільки тисяч карбованців, але ці тисячі теж якось розставали в його гарячих руках і крапали дрібним дощем крізь пальці та золоті перстні. В його все була недостача в грошах. Він любив грати в карти та часто загулювавсь з веселим товариством. Грав він в карти дуже погано. Гроші в його витрушувались та розвіювались, неначе полова на вітрі. Таїсі Андріївні доводилось частенько докладать на хазяйські потрібки та на своє убрання з остачі тієї ж халупчини.

Елпідифор взяв скриньочку з цигарами, вхопив дрібненьку Любину руку з пальчиками, сливе суспіль обнизаними золотими каблучками та перстнями, і, потягши вгору до своїх калинових уст, цмокнув ніби на льоту.

По світлиці пішов важкий, але приємний наркотичний дух дорогого курева. Таїса Андріївна любила той дух і простягла вгору свій чудовий, ніби виліплений носик, ловлячи той смачний димок цигари. Вона стулила папіроску й сама закурила. Текля Опанасівна одхилила ру-

кою простягнуту до неї скриньку з тютюном: вона не курила й навіть несприяюче позирала на хазяйку, що пахкала димком просто на її обличчя.

Елпідифор курив і оповідав про своїх знайомих та їх деякі смішні вчинки, про випадки того дня на службі. Добра цигара ворушила його нерви, наддавала охоти до розмови. Любка не зводила з його очей, а Меласю брала зависність, що Любка знайшла-таки свою долю, хоч і невінчану, і зазнала великого щастя з милим.

Розмова йшла голосно, весело, жваво. Двоє здоровецьких дзеркал одбивали в лиснючому склі веселу компанію. Люба зиркала в ті дзеркала й милувалась і своїм пишним видом, і гарною, викоханою постаттю свого Елпідифора, ще кращою у дзеркалі, ніж в натурі.

— Що ж там в вас на службі сьогодні, усе було гаразд? — спитала Таїса Андріївна, як розмова на одну мить була перестала, і вона силкувалась зв'язать докупи перервану її нитку.

— Усе гаразд, і не все! — обізвавсь Елпідифор.— Мабуть, доведеться мені прогнать наглядача над тюрмою. Подумайте собі! Входжу я вранці в двір, а під дворовою стіною валяється чимала купа якихсь чорних, засмальцьованих мішків, якогось дрантя. «Що це таке?» — крикнув я на стійчика. «Мішки, — каже. — Ще не встигли сховать». — «А то навіщо вони тутечки валяються?» — сказав я і вже почуваю, що мене бере гнів та злість. Я вхопив мішки в оберемок та й викинув на вулицю.

Люба й Мелася реготались, аж заливались, уявляючи собі, як ті білі, в золотих перстнях, руки хапали в оберемок заялозене дрантя й швиргали його через стіну на вулицю.

— Заглядаю я в другий куток двору, аж там стоїть кошик з угіллям. Кругом сміття, а в куточку стремлять якісь ломаки та мітли. «А це що?» — питаю в сторожа. «Та це я наставляв самовар начальникові та не встиг поприймать»,— каже понуро сторож.

— Я тоді до його...

Елпідифор пик-мик! — та й не доказав і схаменувсь, бо... він тоді ляснув сторожа «по морді» золотими перстнями так, що той аж мазкою вмився.

— Я мерщій вхопив мітлу, наштрикнув на неї кошик з наглядачевим угіллям та й пожбурив його за стіну, а потім туди ж спересердя пожбурив і мітлу.

Елпідифор був надзвичайний чистюк. Він і сам любив чепурно одягаться і, по своїй українській вдачі, любив, щоб і кругом його було скрізь чисто та чепурненько. В тюрмах, в подвір'ї, в камерах тюряжників та в робітніх кімнатах — скрізь в його було чепурно й чисто. Але він тільки на це й звертав увагу, тільки за це й дбав. А як годували провинників та душогубів, що вони їли та пили,— про це йому було байдужісінько.

— Входжу я в робітницькі камери, де на маленьких нових верстатиках арештанти вироблюють полотна та килими, де плетуть туфлі й морщать з шкури постольці,— аж там сміття, сміття та ниток, та ремінців, та уривків од мотузків трохи не по кісточки! Я розсердивсь не на жарти. Це ж кат зна що!

Елпідифор, зроду опришкуватий на вдачу, і сам незчувсь, як спахнув: підвівсь з стільця й замахав руками вже зовсім не аристократично й не по-столичному.

— Я спроваджу наглядача туди, де козам роги правлять! Я цьому паскуді покажу, як доглядати тюрми. Мені щоб було скрізь чисто й чепурно. Мені щоб нігде не було ні смітиночки, ні порошинки. Про мене, стій з деркачем та й махай щохвилини. А як ні, то, про мене, нехай провинники ховають собі в роти й животи нитки й ремінці та й ковтають... Душа моя не зносе цього сміття! Цього я не подарую нікому. Цього я не стерплю!

Елпідифор спахнув, почервонів, з нестямки замахав руками, неначе він уявки бачив перед собою того наглядача й того стійчика і лаяв їх на всі застави. Йому й з голови випало, що тутечки була не тюрма, а лиснючий салон, і перед ним стояли не сторожі та стійчики, а сиділи шановні панії. Спах злості засліпив йому очі, затуманив тяму. Він ніби посатанів: крутив головою, махав руками. Золоті перстні блискотіли. Люті карі очі блискали. Червоний вид аж пашів.

Усі дами ущухли й з дива вирячили на Елпідифора очі.

Таїса Андріївна та Любка вже з рік прожили вкупі з Елпідифором і знали його, як дуже ввічливу й делікатну великосвітську людину. Він передніше й голосу ніколи не піднімав вгору, не то що не галасував. Але, оббувшись та оговтавшись з дамами, він тепереньки не вдержавсь і несподівано неначе вивернув себе навиворіт і показав свою палку опришкувату вдачу. Таїса Андріївна ще й передні-

ше чула од людей, що перша жінка покинула його через його палку, опришкувату вдачу, але про те нічого не казала Любці. Тепер вона пересвідчилась, що чутка про Елпідифорову забісовану вдачу була правдива. Таїса сиділа збентежена цією вихваткою. Люба перестала сміяться та крутить очима. В покоях на одну мить стало тихо, ніби мертво. Усім стало якось ніяково.

Коли це в прихожій щось шарпнуло дзвоник, і хтось вскочив в прихожу швидко, прожогом. Мелася заглянула через одчинені двері в прихожу. Там щось ворушилось. Горнична поралась коло вішалки. Проти заскляних дверей Мелася вгляділа щось кудлате та пелехате. Їй спочатку здалось, що то горнична впустила здоровецьку собаку, котру привів гість. В сутінках неначе заметлялись кудлаті та пелехаті собачі вуха, майнула ніби довга мохната цапина борода. Меласі здалось, що та собака никає коло дверей й обнюхує. Але гість скинув колоші й підвівся. В Меласі в очах знов майнула в темних суточках якась чудернацька пелехата постать.

«Що воно за проява нишпорить в прихожій? Не то цап, не то людина»,— подумала Мелася, втиривши очі в ту постать.

Меласю взяла така цікавість, що вона вже підвелась з місця й була напоготові бігти в прихожу й подивиться, хто то прийшов. Але та постать незабаром роздяглась, причепурилась перед дзеркалом і ніби вплигнула в світлицю.

Мелася аж тоді придивилась, що в світлицю вступила й справді трохи чудна постать, котра своїм довгобразим видом трохи скидалась на цапа. На голові стриміло розкішне довге волосся, що вилось густими, неначе посіченими кучерями й спадало трохи не на плечі. Довгі вузькі вуха стирчали вгору й скидались ніби на ріжки. Низький лоб ледве було знать під патлами. Виски позападали; дві вилиці під очима повипинались, неначе дві печериці, а од вилиць тяглись униз довгі запалі щоки, неначе цей панок втяг їх в рот зумисне. Ніс був тонкий та довгий, і підборіддя було довге, але широке, а на широкому, ніби одрубаному підборідді метлялась ріденька руса борідка. Повні, товсті губи були обидві однакові, неначе дві ковбаски, стулені докупи, а над губами вились довгі, товсті вуса, підняті вгору й гостро закручені.

«Ой чудна ж оця людина,— подумала Мелася.— Чи

Іван Нечуй-Левицький.

Повісьті

й

оповідання.

ТОМ VII.

КИІВ.
Типографія И. И. Чоколова, Фундукліевська вулиця, д. № 22
1910.

Титульна сторінка видання «Повісті й оповідання» І. С. Нечуя-Левицького, в якому була опублікована повість «Неоднаковими стежками».

вона гарна, чи погана? Вид чудний, але які розкішні кучері! І очі карі, блискучі, і постать рівна, але він чимсь скинувсь на цапа».

Гість поздоровкавсь загалом з усіма поклоном, швиденько побіг до старої хазяйки й привітавсь з нею. На швидкій ході він ніби підскакував наперемінку на кожній нозі, неначе ступав навшпинячки.

— Михайло Кирикович Уласевич! — порекомендувала гостя старій Гуковичці та Меласі Таїса Андріївна.

Михайло Кирикович шкрябнув ногою, цокнув закаблуками по-офіцерській, ще й ніби підскочив і подав їм руку. Мелася примітила, що в гостя рука була сухорлява, з довгими, тоненькими пальцями і така цупка та тверда, неначе вона вхопила в руку пучок веретен. Їй навіть здалось, що ті веретена аж застукотіли в її пухкій куценькій ручці.

«Ой який же чудний вид в цього Уласевича! Чи він поганий, чи він якось по-своєму гарний? Він скинувсь ніби на німця або на англічанина. Вид змізернілий, блідуватий, але карі очі блискучі, жваві. Так і ворушаться, неначе живе срібло. І кучері гарні»,— все вертілись думки в Меласі, і вона все кмітила та придивлялась до чудного Уласевича.

Елпідифор Петрович взяв гостя за тонкий стан і посадив на кріслі поруч з собою. Його гнів на тюремного наглядача одразу прохолов, тільки на щоках червоніли рум'янці, як слід недавнього палкого роздратування. Він знов став ввічливий, звичайний, і тон його голосу в розмові багато пом'якішав.

— А ми вас оце ждали з обідом,— обізвалась Таїса Андріївна.— Думали, що ви вже не прийдете.

— Та я оце задлявсь трохи. В нас в яхт-клубі тільки що було засідання. Сьогодні були рокові вибори. Я був і досі секретарем. А оце в нас скинули старшину клубу. Настоятелів на це місце виступило два: я та Ревакович. Тягались, змагались і ні на чому не стали. Але, здається, на моїй половині згодом буде більшість,— брехав Уласевич.

Його не тільки не обирали за старшину в яхт-клубі, але навіть трохи не випровадили з самої спілки через те, що він завсіди затягував спільницьку вкладку і часом зовсім не платив її. Він втисся в той клуб, щоб поєднатись і познайомиться з синами багатирів та панів і всуну-

тись в їх компанію. Ним трошки нехтували деякі багатіші спільники яхт-клубу. Але скрізь між знайомими він удавав з себе падковитого діяча, і такого завзятого, що без його нігде й вода не освятиться, як кажуть на селі.

«Щось воно не просте оцей Уласевич,— тяглась в Меласі думка.— Чи не з аристократів він часом, що так правує та верховоде там в яхт-клубі, де скупились київські багатенькі панки? Між великими панами часом трапляються такі оригінальні люде. А губи в його не погані, хоч і товсті. Тільки язик широкий, як лопатень. Так і лізе з рота, неначе млинець висовується. Якось негарно. Зате ж цей Уласевич, знать, веселий, бо говорючий».

Але і в самої слизькоязикої Меласі язик був широкий та довгий і в розмові аж вилазив з рота; тільки вона того в себе не примічала й за це не знала, бо люде бачать чуже під лісом, а свого не бачать і під носом.

— От у Петербурзі, як я був спільником в яхт-клубі, на виборах справа велась якось інакше, краще. А тутечки... Ет! одним словом — дикуни! африкандери київські!

— А завтра ще доведеться засідать в товаристві рятування на водах,— промовив згодом Михайло Кирикович.

— То ви й там записались в спілці? — спитала стара Гуковичева.

— Я й там записаний, бо це товариство близьке до нашого яхт-клубу. Ми рятуємо й утоплеників,— сказав Уласевич.

— Здорово ж ви любите цей спорт, коли рятуєте утоплеників. Я зроду-звіку не попливла б їх рятувать, бо боюсь собак, води й утоплеників найбільше,— заляцала Мелася.

— Нема там нічого страшного. Вхоплю за руку або за чуба та й тягну за дубом, доки гребці витягнуть чоловіка в човен.

— Ой страшно! Я боязка й боялась би навіть дивиться на таку подію,— сказала Мелася.— Добре, що в нашому селі в ставку води — старій жабі по коліна. Хоч би хто й схотів утопиться, то не зможе цього зробить, хіба б зумисне уткнув голову в багно.

— А я навіть кохаюсь в цьому спорті. Як сядемо було на яхту в Петербурзі та як вдаримо веслами плиском, а потім як розженемось та вріжемось в хвилю, таку завбільшки, як оцей дім, тоді вискочимо на вал та й ско-

тимось, ніби з гори, та в одну мить шубовснемо, неначе в долину. Аж дух тобі забиває! Пишно! Дивно гарно! Яка приємність летіти без крил то вгору, то униз, неначе в чорторию! От гарна гойдалка! Ож прийдіть будлі-коли до нас та сядьте з нами на яхту. Ми пустимо яхту вниз серединою річки, саме бистриною. Це трохи нагадує спорт на морі. Але де там. Не те, не те!

Елпідифор Петрович тільки осміхавсь мовчки. Він добре знав, що Уласевич, тиняючись по службах в Петербурзі, не був записаний ні в який клуб і ніколи не шугав на хвилі в човнах столичного яхт-клубу. Уласевич повсякчас любив точить за себе брехні на всі застави, бо був брехливий на вдачу, ще й любив чваниться.

Михайло Кирикович розбалакавсь. Його широкий, мокрий язик неначе ляпавсь об товсті губи і все визирав широким, закругленим кінцем з рота, неначе Уласевич зумисне його висолоплював.

— Михайло Кирикович великий митець в усякому спорті. Він тяме і в скаковому спорті навіть більше, ніж в водяному. Це справдешній англічанин, що тільки якимсь випадком, через якусь помилку вродився й зріс у Києві,— обізвався Елпідифор Петрович і хитро осміхнувсь.

— То ви любите й скачки? — спитала Текля Опанасівна.

— О! ще й як! Так катає! забісовано скаче! Як була я на скаковищі, то аж трусилась: так за його боялась. Ой як він їзде! Ой як їзде! аж мені було страшно,— сказала Таїса Андріївна запикуючись; вона й хотіла похвалить свого знайомого, та чомусь слів не достачало в неї.

— То ви записані і в скаковому товаристві? Ви, як бачу, на всі руки митець,— обізвалась Мелася.

Їй припала до вподоби сміливість цього незнайомого панича, котрий міг боротись заіграшки з страшними морськими хвилями, ще й умів забісовано скакать конем на скаковищі.

— А як же! Я й там записаний. Без мене й там справа не обійдеться. Я на скаковищі сливе усім заряджую, усім правую. Позаторік моя конячка, ніби на взір і поганенька шкапка, взяла та й виграла перший приз. Бо не конячка виграла: то я взяв приз, — лепетав далі Михайло Кирикович.

— Та Уласевич такий їздець, що в нас у Києві йому й рівні не знайти,— обізвалась Люба.

— Невже! — аж крикнула Мелася.

— Атож? А ви ж як думали? — промовив Уласевич.— Для мене нема в світі більшої приємності, як скочить на баского коня та пустить його навзаводи на скаковищі і катать й летіти, що є сили, що є змоги, так, щоб грива свистіла на повітрі, щоб я свистів і кінь свистів од прудкого бігу! Страх як люблю, щоб мені дух забивало, щоб аж гуло: дж-ж-ж-ж-ж! От моя музика! — лепетав Уласевич.

І він простяг руки вперед, задер голову й неначе насторочив тонкого носа, щоб розтинать ним повітря й летіти через стіл просто на Меласю, ніби стіл та Мелася були останньою притичиною на біговищі.

Його запал в розмові, ворушлива постать та прудкі рушення дуже припали до вподоби Меласі. Очі в його блиснули гостро, пронизувато. Він був сухорлявий, ніби сплетений з самих жил та нервів. Довгі сухі руки, простягнуті вперед, скидались на крила. В розмові він підвівся на стільці й справді неначе хотів знятись з місця й летіть кудись. Розкішні кучері позад голови заметлялись, неначе на їх дмухнув звідкільсь вітер. Меласі чомусь здалось, що от-от почується в повітрі свист, неначебто він і справді катав на прудкому коні.

«Одже ж цей Уласевич непоганий... Зовсім-таки непоганий, хоч спочатку мені здався чудний. Щось у йому є принадне, палке,— вертілося в думці в Меласі.— Ті цапині прикмети його виду тєперечки неначе десь зникли або в йому десь приховались. Він не такий чудний, як мені спершу здалось. Яка ворушлива, яка палка людина! Дуже цікава особість!»

— Ви, мабуть, служили в кавалерії, що так закохані в цей скаковий спорт? — спитала Мелася.

— Служив, та недовго, ще тоді, як я був молодий та зелений, як вийшов з кадетського корпусу. Але я швидко покинув ту службу, бо вона мені не припала до вподоби. Не по моїй вдачі ота нудьгувата служба.

— Мишук Кирикович — людина дуже самостійна. А там, знаєте, муштри та муштри...— сказав Елпідифор Петрович.

— Та субординація, та московська залежність. Це мені зовсім не до вподоби. Я вольний козак і не дуже-то здатний кориться будлі-кому, ніби машина. Я передвважаю службу в приватних товариствах або в яких-небудь кон-

торах. Тут я трохи слуга, трохи й пан. А для розваги я собі записуюсь в усякі товариства: і в яхт-клуб, і в товариство рятування на водах, і в київське слав'янське товариство, і бджільницьке... Бачте,— сюди тиць, туди тиць, то все якось, знаєте, веселіше,— брехав Уласевич без сорому.

— То ви й пасіку любите? — спитала Мелася.

— А як же! Господи, як люблю! Бджоли дзижчать в вуха, і мені привиджується, буцімто я все катаю на коні десь на біговищі, все лечу й не спиняюсь, і не спиняюсь,— молов Михайло Кирикович.

— Ото шкода, що мій тато незнайомий з вами! Там так кохається в бджільництві, що в його тільки й розмови, що за пасіку. В його прездорова пасіка: зо дві сотні пнів. Як почне розводиться за рої та трутні, то аж ніби бджоли задзижчать в горницях,— обізвалась Мелася.— А як трапиться часом гість, такий прихильний до пасік, як і він, то цілісінький вечір тільки й розмови в їх, що за щільники, та чарупки, та якийсь гнилець сухий, та знов про гнилець мокрий, та пергу. Як почнуть розводиться то несамохіть аж меду заманеться, — молола Мелася й собі.

— Дуже шкода, що я незнайомий з вашим батьком. Дуже, дуже було б приємно з ним зійтись та поєднаться в цій справі,— лепетав Уласевич.

Любка зирнула на матір і, без сорому казка, зареготалась, аж голову закинула на плечі. Мати стиха осміхнулася до неї. Вони були добре тому відомі, що Мишук не був записаний ні в яке бджільницьке товариство й либонь чи й був коли на своєму віку хоч в одній пасіці на селі.

— Хоч і приємно вас слухати, але мова мовиться, а час минає; здається, час вже сідать за обід,— сказала Таїса Андріївна й, коливаючись, почвалала тихою ходою в столову. Незабаром вона знов вийшла й попрохала усіх до столу. В просторній, подовжастій столовій стіл був вже застелений і заставлений посудом. Серед стола стояла чимала й висока ваза, повна астр та оргиній. По обидва боки коло вази стояли плисковаті скляні вазки на тоненьких ніжках з пірамідками груш, прикритих зверху китяхами винограду. Все було прибране й обставлене на великопанський зразець.

Таїса Андріївна посадила поруч з собою Теклю та Меласю й попросила пити по чарці та закусювать. Стіл

аж захряс під дорогими закусками, графинами наливки та пляшками вина.

Елпідифор Петрович випив чарку й почастував Уласевича. Уласевич хильнув одну й закусив всмак, потім згодом хильнув і другу і знов закусив. Обід був чудовий, і тривний, і смачний, з чотирьох потрав. І Елпідифор, і стара Таїса Андріївна, мавши передніше великий засіб, любили попоїсти всмак і не шкодували на цю справу грошей. Таїсина халупка потрошку перероблювалась в дорогу ікру, балики, міноги, лікери та вина. І ту халупу вже ніби доточували ласі й завзятущі шашлі...

Михайло Кирикович, випивши добре, все наливав собі вина, вже не ждучи од хазяїна частування, і пустив свого лепетливого язика навзаводи, ніби коня на біговищі. Він бавив своїми брехнями й стару Таїсу Андріївну, і Любку, точив брехні без сорому, і вони за це дуже любили його й були прихильні до його, як оповідача, з котрим ніколи не можна було нудьгувать, ні на одну хвилиночку.

— А знаєте, Елпідифоре Петровичу, що це я надумав? — сказав Михайло Уласевич.

— А що ви там надумали? чи гарне, чи негарне? — спитала Мелася.

— Може, щось дуже ліберальне? Ви ж колись були завзятущим лібералом, чи що,— промовив Елпідифор Петрович насмішкувато.

— На цей час я надумав і справді щось ліберальне: щоб ви загодя застрахували свою нову мебіль в нашому страховому товаристві, де я служу; бо коли ваша мебіль вдалась на вдачу така ліберальна, як я, то ще, борони боже, коли б часом не знавісніла та й не погоріла на пожежі,— сказав Уласевич.— Це ж часом буває! Еге?

— Одже ж ви правду кажете, Михайле Кириковичу. Шкода буде втрати, а втрата була б чимала,— сказала Таїса Андріївна, зирнувши на Любу,— треба доконечне застрахувать.

— Атож! Мебіль не випручається з огню, як я колись в Москві викрутивсь од поліції. Я тоді був страшенним лібералом. Поліція слідкувала за мною й трохи не ганялась. Мені було байдужісінько про неї. Але раз якось кличе мене поліцмейстер і дає на бомазі загад зараз виїхати з Москви. От тобі й на! А як же мені на службу ходить в Москву з якогось Серпухова, чи що? Я взяв

та й переїхав на передмістя, що було записане селом коло самої Москви, як от наша Деміївка сливе коло Києва. Найняв я там житло та й їжджу собі в Москву з тієї московської Деміївки. І ніхто не мав права до мене причепиться, бо я був правий: виїхав з Москви, а жив і служив у Москві.

— Хитро-мудро й не дорогим коштом,— сказала Мелася.

— Але ви вже, мабуть, кинули геть той небезпечний лібералізм? — спитав наздогад Елпідифор.

— Ну його ік нечистому ту мороку! Був кінь, та з'їздився. Я вже давно збайдужнів до усякої політики.

Уласевич налив чарку портвейну й почастував сам себе.

— А було й таке в ті давні ліберальні мої часи, що я й ліберальні вірші складав,— сказав він згодом.

— То ви поет? ви здатні й вірші складать? — неначе аж писнула Мелася тоненьким голоском.

— Атож! Ще як я був в третьому класі військової гімназії, мені нависла на очі одна панна, дочка нашого наглядача.

— Певно, була красуня? — обізвалась Люба.

— Була гарна, як намальована, але була старша од мене на десять рік, а може, й більше.

— І вона вам припала до вподоби? — спитала Люба з зачудуванням.

— Ще й як припала! Я й за лекції забув. Покинув вчиться, та все шкрябаю вірші, бо закохавсь напропали. А тато раз якось і нагодивсь в кімнату саме тоді, як я шкрябав про свою любов. Бере й читає голосно: «Она моя, краса природы, совершенство! Я от тебя уж без ума! Кто вырвет деву у меня?»

— І татко, мабуть, вирвав у вас «дєву»? — сказала Таїса Андріївна.

— Видер з рук папір, пошматував на дрібненькі шматочки та й викинув за вікно, потім стулив два пальці докупи, дав мені носатку, та ще й приказав глузуючи: «Оце тобі лобзання! оце тобі «дєва»! Розхапали, мабуть, миші та пацюки мою любов та й порозносили десь по норах.

— Але, мабуть, ви й теперечки складаєте нищечком вірші, коли почали їх писати ще зазелень, ще змалку? — спитала Мелася.

— Не нишком, а таки голосно складаю, бо в одній газеті вони й теперечки друкуються, тільки під чужим ймення́м. Шукайте,— буде підписано «Безверхий»: ото моє прізвище по поезії.

— Будемо шукать. Цікаво, дуже цікаво! Але навіщо ви добрали собі таке непоетичне потайне прізвище? — спитала цікава Мелася.

— Для штуки. Бо інші добирають вже надто солоденькі потайні прізвища: «Зайвий», «Смуток». А я — нате вам — «Безверхий»! От і це мої вірші, правда, вже давненькі: «Печаль меня томит, душа моя скорбит...» І це мої вірші, що були не дуже давно надруковані: «За окном в тени мелькает русая головка. Ты не спишь, мое мученье, ты не спишь, плутовка! Выходи же мне навстречу: жажду поцелуя!»

Він добре знав, що перед ним сидять такі божі корівки, що пойняли б віри, якби він назвав своїми навіть Пушкінові вірші: через те він і був такий нахабний в брехнях перед дамами.

— Які чудові вірші! — промовила Люба, котра ніякісіньких віршів не читала, навіть і Пушкінових. Не доводилось їй і співать відомого романсу з тими словами, бо вона не мала голосу й не співала.

Михайло Кирикович напиндючився, якось наїжачився, прочитавши чужі давні вірші, ніби на його й справді найшло натхнення.

— Ви, мабуть, і в газетах пишете? — спиталась Мелася.

— О, ні! борони боже! Поезія, вірші — оце інша річ, — бундючився Михайло Кирикович перед паніями.

— От колись з моєї душі вилилось: «Ты знаешь край, где померанец зреет, в саду лимон желтеет круглый год? Туда, туда бы нам умчаться навсегда!» — молов Уласевич читаючи гетевські вірші, покладені на музику, мов свої.

«Одже ж цей Уласевич і справді превесела й прецікава людина!» — подумала Мелася й почала зиркати на його веселими очками й залицяться до його. За четвертою потравою Мелася налила собі чарочку вина, підняла вгору й промовила: «За веселого поетичного сусіда вип'ємо усі разом! За невмирущу поезію!»

Вона простягла руку з чаркою до Уласевича. Уласевич підвівся й цокнув своєю чаркою об її чарочку. Усі

панії попростягали свої руки з чарками до його, неначе вакханки напідпитку до Вакха в гаях давньої Еллади. Уласевич закинув кучеряві патли рукою за вуха, напиндючився, мов той індик, і велично, поважно, з пихою черкнувсь чаркою об чарочки усіх дам, неначе він заслужив таку пошану, мов справдешній поет.

Довгенько ще сиділи вони за столом та заїдали обід овощами, доки Таїса Андріївна не попросила усіх на кофій до світлиці.

Елпідифор і Михайло Кирикович ходили по світлиці й курили цигари. Мелася придивлялась до цікавого панича й оглядала його з усіх боків.

«Яка чудова в його постать, як подивиться з плечей, з потилиці. Сам стрункий, рівний, як тополя; стан тонкий, гнучкий; кругом голови золотисті кучері, неначе хміль, в'ються. З потилиці він багато кращий, ніж спереду... Що за весела та говорюча людина! З ним не можна нудьгувать ані на хвилиночку», — йшла думка за думкою в Меласі.

— Михайле Кириковичу! Я заздріваю, що в вас чудовий голос; певно, ви співаєте. А заспівайте лишень нам будлі-якої пісні, — чеплялась Мелася вже трохи з залицянням.

— В чому вже в чому, а в цьому я не винен, і через те нездатний догодить вам, бо в мене був голосок, та позички з'їли, як кажуть в приказці: колись співав, а тепер не втну, бо старість наполягла на плечі й напосілась на мене.

— Ще що вигадайте! Яка ж ваша старість? Це тільки в вас одмовка, щоб не співать, — сказала Мелася.

— Луччe попросім Любу Павлівну, щоб нам заграла. Я дуже люблю послухать щось мелодичне, гарне. Колись я й сам грав, але позакидав усе те на задвірок.

Уласевич ніколи не грав ні на чому й насилу видержував довгі музичні п'єси на фортеп'яні.

Люба сіла за рояль і заграла щось дрібне та веселе, та швидке. Пальчики неначе пурхали по клавішах. Найтрудніші пасажі виходили в неї ясно й гладенько. Люба грала, мов перлами сипала. Вона тільки й любила щиро таку щебетливу, пташину музику. Зала сповнилась музичного щебету, неначе гай напровесні — щебету пташок. Щось пташине було навіть в її музичній вподобі, як і в усьому в її вдачі.

Тоді як її перший чоловік, награвшись нею досхочу, як гарною дорогою лялькою, покинув її, внадивсь до сусіди й закохався в неї, вона з нудьги розважала себе музикою в самотині й вивчила сливе напам'ять багато дуже трудних п'єс. Вона таки й кохалась в музиці ще змалку і вчилась її без того лінивства, яке завжди буває в панянок, котрих часто силують до музики.

— А що, Мишук Кирикович, чи не сісти б нам ввечері за карти? Може б, і Текля Опанасівна з Меласею сіли з нами. Га? — спитала Таїса Андріївна.

— Ходім лучче сьогодні в театр усі гуртом. Мені забажалось побачить Кірсанова й Голубкова в любовній ролі. Сьогодні він гратиме, — сказала Люба.

— Про мене, ходім і в театр, — сказав Елпідифор Петрович трохи байдужно.

— Ходім у театр. На Кірсанова й на Голубкова варто подивиться, — сказала Мелася. — Розважимо себе трохи після сільської нудоти та й на людей подивимось.

— Я до того торгу й пішки, бо дуже кохаюсь в театрі, — сказав Уласевич.

— Візьмемо пополовині ложу в бельетажі, — сказала Текля Опанасівна.

— А Мишук зараз оце побіжить та купе нам білет. Ось вам гроші. Ви, Михайле Кириковичу, за себе не платіть нічого: зайве місце задля вас знайдеться, — сказав Елпідифор Петрович, одлічуючи гроші.

Текля Опанасівна й собі одлічила свою частку й дала Уласевичеві. Уласевич похапцем допив кофій і бігцем побіг у театр. Слідком за ним пішли й Гуковичеві.

— А знаєте, що оце мені спало на думку? — сказала Таїса Андріївна після одходу Гуковичевих.

— А що вам спало на думку? Певно, щось цікаве? — спитала Люба.

— Якби оце Уласевича оженить на Меласі. Він людина без засобу, без грошей, а в Меласі є материзна; їй достанеться ще й од дядька материного держава, — сказала Таїса Андріївна.

— Хоч вони й мають маєтність, але грошей в їх либонь бігма, а довгів чимало в банку й по людях. Це я добре знаю, — обізвавсь Елпідифор Петрович.

— Є там в довгу в їх і моєї позички на тисячок зо дві. Це ще давня позичка. Але це дрібнота. Не варто й згадувать, — сказала Таїса Андріївна.

— А справді оженім його. Доки він буде тинятись, ханьки м'ять та байдики бити? Та й Меласі час би вже давно вийти заміж. Чогось засиділась, — сказала Люба.

— Неначе хтось білим конем об'їхав двір, як кажуть в нас на Волині, — сказала Таїса Андріївна. — А мені дуже б бажалось стать у пригоді Теклі, щоб вона мерщій видала дочку заміж. Ми ж вкупі з нею вчились, вкупі розпускали молоді мрії, в один час і женихів собі придбали й сливе разом шлюб брали. Треба б заходиться коло цього волоцюги, цього джигуна й жевжика.

— А заходімся коло його й справді та направимо його на цю спасенну думку,— додала Люба.

— Треба б його помаленьку намовлять заздалегідь, а потім повеземо цього штукаря й брехуна в Деркачівку в гості до Гуковичів, — нехай сам на свої очі огляне усе їх добро й хазяйство, — обізвавсь і собі Елпідифор Петрович, пахкаючи й пускаючи димок каблучками вгору.

— Якби того старого Гуковича добре струснуть, то, певно, [з] його можна б натрусить з мірку червінців. Він, либонь, тільки удає з себе негрошовиту людину, — закинула Таїса Андріївна.

— Але ж, мамо, час би нам і одягаться, бо вже не дуже багато часу зосталось до спектакля, — сказала Люба.

І вона пішла прибираться та чепуритись в гардеробну кімнату, а Елпідифор Петрович пішов до свого кабінету. Там почавсь справдешній обряд вмивання, убирання та прикрашування. Довго Люба прибиралась та чепурилась перед дзеркалами; так само довго вовтузився коло своєї особи й Елпідифор Петрович. Причепурившись, Люба й Елпідифор ще посиділи якийсь час перед дзеркалами, наводячи брови та підмальовуючи й підводячи уста.

Аж через дві години, вже при світлі, Люба вийшла в світлицю, мов рання зоря зійшла. Елпідифор вийшов, неначе повний місяць зійшов. На Любі жовта шовкова сукня в кружевах аж шипіла, аж свистіла по паркеті. Пунсові визубні кругом манішки на випнутих персах надзвичайно приставали до чорних брів та до карих блискучих очей. В вухах блиском та іскрами сипали діаманти на золотих сережках.

Незабаром влетів і Уласевич, прибраний в фрак, з пенсне на носі. Чорний шнурочок од пенсне теліпався, звісившись через увесь вид і якось трохи зменшував вилиці, що ніби дві печериці випинались плисковатими вер-

шечками на лиці. Він був ніби ввесь випраний, накрохмалений і блискучо вигладжений. Згодом увійшла в світлицю й Гуковичева з Меласею. І Мелася таки багато покращала, убравшись в ясну, бузкового кольору сукню та завивши свою голову в першого парикмахера. Бузковий колір пристав їй до лиця. Прегарна троянда, пришпилена на білій маніжці в зеленому листі, додавала їй молодості й свіжості. Вона держала в руках ковісіньке віяльце з жасминів, таке саме, яке недавно показувала їй Люба, бо тільки що купила його в крамниці по дорозі. І троянда, і жасмини, і бузкова сукня, і русі товсті коси наддавали її постаті й справді щось весняне, веселе, легке й навіть запашне. Напахавшись парфюмами, вона ніби сама пропахалась пахощами жасмину, бузку та троянд, ніби пахла сама, мов красна весна.

Уласевич зирнув на Меласю здалеки, і вона в той час здалась йому багато кращою, ніж передніше, навіть якось по-своєму гарною. Її повненька, в'юнка, жвава постать, її верткі рушення та гучна дрібна розмова були якось ущипливі, зачіпали нерви в молодого хлопця.

— А правда, Меланія Андріянівна має дуже показний вигляд в цім убранні? — тихенько, сливе пошепки промовила до Уласевича Таїса Андріївна.

— Що має, то має. І справді якось показна й навіть пікантна. Веселої матері весела дочка,— пошепки одповів він Таїсі Андріївні.

— І не без засобів. Маєтність в їх дуже добра. В їх в Деркачівці земля родюча. Там така земля, що, як кажуть на селі, і дитину посади, то й та виросте, не тільки пшениця або тютюн. Вони сіють тютюн. Ой який там тютюн роде, ой який тютюн! А гарбузи на баштані на аршин завдовжки! Неначе льохи годовані повивертались на баштані! Сама бачила на баштані, на свої очі бачила, — шепотіла нишком Таїса Андріївна.

— От гарбузів мені не бажалось би бачить у тій Деркачівці, — тихо обізвавсь Уласевич.

Покинули вони Таїсу Андріївну вдома стерегти покої, а самі хутчій пішли до театру.

Таїса Андріївна покликала горничну, пішла в гардеробну й звеліла дівчині поприбирать та повішати в Любиній шафі жужмом покидані по стільцях усякі убрання та удяганки. Горнична поралась, одчинивши шафу, де ніби висіло на кілочках п'ять Люб, і білих, і рожевих, і бузко-

вих, і чорних. Хазяйка ні до чого не доторкувалась, бо... була лінива.

Вона сиділа й тільки дивилась. Ненароком її погляд впав на Любчину дитячу засклену шафку. В шафці з скляними дверима були сховані усі Любчині дитячі цяцьки. Усі здорові, дорогі ляльки в оксамитових та шовкових уборах сиділи й стояли довгим рядочком, достоту з таким враженням здорових карих очей, як і в Люби. Ці ляльки вона колись купувала для малої Люби по десять і двадцять карбованців. І її думки несамохіть перелинули в передніші часи, коли Люба була ще малою й бавилась тими ляльками, і вона сама була заможна, молода й щаслива, коли чоловік ще любив її. Вона важко зітхнула й довго сиділа, потонувши в згадках про щасливе й гойне життя в давніші часи в своєму домі.

Театр був повнісінький. Як Люба з Меласею ввійшли в ложу, сливе усі направили біноклі на Любу. Люба кидалась в вічі й красою, й убранням. Після першої дії Елпідифор взяв Любу під руку й повів її в просторне фойє. Вони вступили попліч у залу, ніби князь з княгинею. Елпідифор бундючився, випинався, бадьорився, неначе генерал на муштрах, гордовито зиркаючи по панах та паніях: він, очевидячки, показував усім і себе, і красуню Любу. Люба крутила голівкою та зорила очима то на один бік, то на другий. А за ними слідком йшли поволі і Гуковичева з Меласею та з Уласевичем, неначе двірський по́чет, що проводив цих двох високих особ на парадному виході в дворці. Всі задивлялись на їх і розпитували за цю надзвичайно гарну пару, але нишком шепотіли, що ця пара живе невінчана.

Усі милувались ними обома. Люба не знала з радощів, на яку ногу й ступить. За цей вихід під руку з таким поставним та пишним чоловіком-красунем вона була ладна оддати половину свого віку.

І перед нею неначе майнуло передніше життя в нудному селі з старим, підтоптаним чоловіком в самотині, де вона трохи не збожеволіла з нудьги, де навіть не було кому показать свої шовки та оксамити. А теперечки яка вона щаслива! Як усі придивляються до неї й до його! Як зиркають!

І щасливій Любі привиджувалось, що вона лине десь в небі, між зорями, вище од хмар; уявлялось, що вона долинула до самого неба, до якогось раю й увійшла в

той пишний рай, почувала ті високі небесні радощі й ніби линула в якомусь ефірі й чула якісь дивні солодкі мелодії, що пройняли її серце та душу.

Після театру Люба запросила до себе гостей на чай. Довго вони сиділи за чаєм та балакали. Артисти Кірсанов та Голубков розворушили їх нерви своїм граньям на сцені до неймовірності. Дами аж охали, аж ойкали та все не могли набалакатись за їх.

— Ой мамо! яка шкода, що ви не бачили Голубкова, як він виступав в водевілі «Десять молодих паннів і ні однісінького жениха». Як виступив з-за декорації та засунув за жилетку великі пальці, одгорнувши набік поли сіртучка, як розчепірив рожеві пальці та як пішов у танець бочком-бочком, а далі боком і скоком, неначе лошачок! Препишно! пречудово!

— А справді показна постать! Як заколивав легенько кучерями та посунувся боком, а далі як піде видрибасом та вибриком, як кажуть в нас на селі, а далі як почав дріботіть дрібушки... Прехороше, прегарно! — додала Текля Гуковичева.

Довго ще балакали вони та пили чай. Мелася зачіпала Уласевича й, очевидячки, натякала йому, що він припав їй до вподоби. Вона повеселішала й дзигорила безперестанку та все згадувала про тих «Десятьох молодих паннів». Вже в глупу ніч гості розпрощались. На прощанні Гуковичева запрошувала до себе в гості усіх і... ніби найбільше Михайла Кириковича.

— Приїдьте ж та побалакаєте з татом про бджільництво та улики усякої системи. Ото тато буде вам радий! — сказала Мелася на розставанні до молодого Уласевича, очевидячки, бажаючи його заманить в Деркачівку.

— Великий спасибі вам за запросини й пошану. Як животітиму на світі до різдва, то попрошу Таїсу Андріївну, щоб і мене взяли з собою в Деркачівку; а як помру, то вже ніяким способом не прибуду до вас, — обізвався Михайло Кирикович.

Люба лягла спати, але довго й очей не заплющувала од згадок за той приємний вечір. На крилах своєї уяви вона перелинула в якесь чудове велике місто, неначе в Париж. Їй уявлялось, що вона походжає з Елпідифором, побравшись попід руки, десь в багатому блискучому фойє паризької опери, що на неї усі задивляються, на неї усі див-

ляться, про неї усі розпитують. Усі паничі й пани дивуються її красі, залицяються до неї. То знов вона ніби на крилах полинула в Ніццу саме на карнавал, про котрий їй торочила докторша Гурковенкова, бо ця сливе щороку їздила на карнавал. І Любі уявлялось, що й вона їзде по вулицях в Ніцці в екіпажі, засипаному квітками, сама уся в квітках. На неї з усіх-усюдів кидають квітки. Красу її примітили, її вітають, як царицю краси. За неї пишуть і в ніццьких, і навіть в паризьких газетах. Слава за неї йде по усьому світі, і вона досягла вже до свого найвищого ідеалу.

І Любі уявилось, що вона потопає в ніццьких фіалках, сунеться по них в якусь безодню, що вона сама ніби вже стала ніццькою фіалкою, цією пишною ніццькою бадилиною й бур'яниною... І в тих мріях про свої ідеали вона заснула, неначе завалилась в безодню, повну фіалок та жасмину.

III

Деркачівка, Гуковичева маєтність, була за Дніпром, недалечко од Києва й од залізної дороги. То була держава козацького роду Теклі Опанасівни. Чимала Гуковичева оселя була край села. Дім був чималий, дуже довгий, але стародавній, низький, неначе присадкуватий, з довгим рядком вікон та мальованих, збляклих од сонця віконниць, причеплених по обидва боки кожного вікна. Дім й уся оселя були на невеликому пригорку. А од дому по згористому широкому покаті наниз до течії слався старий парк, насаджений, певно, ще прадідом старої Гуковичевої. Од самісінького дому до течії тяглась широка липова алея. Столітні липи розрослись густим гіллям і подекуди вгорі позчіплювались гілками докупи. По один бік алеї розрісся старий овощний садок; а по другий бік алеї по зеленій траві були розкидані столітні липи, берести та дуби, що розрослись на волі й розпустили широке гілля і вгору і вшир на всю свою могутню силу. Нанизу в ярку лисніла невеличка течія в зеленій осоці. Проти алеї вода зібралась в довгий ставочок під крутими горбами. А за течією на взгір'ї знов пишались столітні дуби та граби по два й по три рядочком, розкидані нарізно, а подекуди скупчені кружалами. Поміж ними біліли старі гілляс-

ті берези, неначе на пригорки вийшли на прогуляння панянки в білих сукнях. Парк розстелявсь далеко й широко по горбах. А за парком стояв зеленою стіною лісок. В одному кутку в парку білів березник, неначе панни в білих убраннях стовпились докупи десь на балі. Побіч оселі за домом чорніла здоровецька клуня на току. Кругом току на окопах гнались високо вгору рядки старих осокорів. Давнє дідицьке гніздище навкруги обросло й заросло деревом і нагадувало стародавні діброви ще вольної, не дуже залюдненої старої України.

Андріян Кирилович Гукович тільки що пообідав, надягнув теплішу удяганку, якийсь куценький драповий чекмен, і думав йти на тік, де саме тоді на машині молотили ярину. Він зирнув у двір. До брами прямували якісь хури, навантажені й напхані й довгими, і куцими скринями, якимись пакунками, позашиваними в циновки. Хура за хурою сунулась, неначе чимала валка чумацьких паровиць.

«Що воно за проява ото сурганиться в мій двір! — подумав Гукович, придивляючись пильніше. — Нікого нікуди та ще й з хурами я не посилав, і в мене ще ніхто не ставав під хуру, щоб приставлять пашню на вокзал. Пашню деяку вже попродав, а ярина ще не змолочена. Що це за оказія?»

Андріян Кирилович, високий на зріст та плечистий, вже літній, стояв на височенькому ганку з східцями й з дивуванням дивився на ту валку, що сунулась до брами попід осокорами та старими тополями, котрими був обсаджений тік і та поворотка в двір з битого шляху попід током. Здоровий двір заріс густим шпоришем, і тільки проти ганку зеленіло довговасте кружало, засаджене бузком, жасмином та усякими кущами. А коло низького старого флігеля та довгої надвірної хати, возовні й стані і усякого забудування подекуди стриміли старі липи та здорові дикі груші. Гуковичеві було видко ввесь двір і задвір'я, як на долоні.

Хури простували до воріт. Погоничі одчинили браму й попрямували в двір, неначе мали на думці спинитись перед самісіньким ганком.

Андріян Кирилович швиденько зійшов з сходів і сливе побіг назустріч до хур.

— А що то ви везете в двір? — гукнув він до чоловіків.

— А хіба ж ми знаємо що? Начальник станції підрядив нас одвезти оті скрині таки до вас, пане, до вашого двору,— обізвався один з погоничів, знявши бриля й поздоровкавшись з паном.

— Що це за диво! — сказав Гукович і пішов далі оглядать хури.

Вози були навантажені здоровецькими довгими пакунками з дощечок, схожими на скрині. Поміж ними стриміли стільці, пообмотувані соломою з кулів, стирчали догори ногами крісла, позашивані в циновки.

— Якась мебіль... якісь стільці. Хто ж це направив вас везти ці хури доконче до мене? Ой, либонь, ви помилились? Може, ви потрапили не в те село?

— Ба ні, пане! Нас вирядили таки до вас. На станції начальник казав нам, що достав од панії лист з Києва й накладну, та оце підрядив нас і звелів нам забрать оце усе на вокзалі та й везти до вас, пане, у двір. Ми й приставили оті скрині та стільці,— сказав один з чоловіків.

«Мабуть, жінка й дочка накупили нової мебелі... Але ж і набрали! аж п'ять хур! Певно, втелющили немало грошей. Мабуть, ще й набор брали. Чим же я оце платитиму за оту дурну вантагу? Хіба спродаю ярину... Ото розум! Поїхать і, не спитавшись в мене поради, приперти з Києва п'ять хур якогось непотрібного чортовиння, коли його й так є доволі в покоях. Це, певно, Любина й Таїсина намова! Це вже вони попорались коло їх своєю порадою і за убори, і за обставу, бо обидві безглуздо охочі й до уборів, і до пишної обстави. Це од їх пішла направа!» — думав Гукович та аж потилицю чухав, скинувши чорного бриля.

Його здорові, сливе чорні очі стали одразу якісь заклопотані, сумні. Чорні густі брови, що ніби розсунулись далеко одна од однієї, тепер аж збіглись на переніссі. На високому й широкому чолі понабігали дрібненькі зморшки та пружки. Він похнюпив голову й спересердя крутив довгими пальцями то одного здорового вуса, то другого.

— Коли це усе приставлено до мене, то завертайте до возовні та й поскладайте там усі пакунки тим часом,— сказав Гукович і попростував через шпориш та густий чебчик просто до возовні.

Гукович гукнув на хлопця, щоб він мерщій побіг в покої по ключі. Наймитчук побіг швиденько, і незабаром на ганок вибігла з ключами в руках молоденька Ліда,

менша Гуковичева дочка, швиденько збігла по сходах і побігла стежкою до возовні. Накинута спохвату здорова рябенька хустка теліпалась по обидва боки, неначе Ліда тріпала крилами на швидкій ході. Вона трошки скинулась на свою сестру Меласю, але була дуже гарна з лиця, багато краще од Меласі, чорнява та кароока, з довгими тонкими бровами та пишними щічками. Чималі карі очі дуже виразно виступали на її матовому білому виду, світились без блиску, без іскор, якимсь тихим рівним світом і були навіть трошки смутні.

Ліда була цікава дізнатись, чого то навезли з Києва аж на п'яти хурах.

— Це мама, певно, накупила нової мебілі,— сказала Ліда до тата альтовим, чистим, як гук струни, й приємним голосом.

— Не було де дівать грошей, то вигадали оці вигадки, — сказав батько, тикаючи рукою на хури.

— Та й багато ж понакуповували отих вигадок! Тут я бачу, стільці й крісла, і столики, і камоду, і щось дуже вже завальне та довге. Що воно таке? Неначе шафи або стовпи? — сказала Ліда.

— Писарі казали на вокзалі, що там, певно, забиті в дошки дві домовини, — обізвався один з чоловіків, дуже простий, трошки ніби пришелепуватий.

Ліда зареготалась. Батько насупив густі брови. Він був людина просвічена, і усякі забобони давно вищезли з його світогляду. Але ці слова з уст сільської первобутної людини якось неприємно вразили його.

— Та то писарі, певно, жартували та глузували! — сказав Гукович. — В нас в оселі, хвалить бога, ні мерців, ні слабих нема.

Ліда зирнула під спід пакунків і прочитала, що там було написано: «Скло. Обережно».

— Та це, певно, здорові дзеркала! Це веселі домовини! — сказала Ліда і знов зареготалась.

— Та, мабуть, так, бо де ж є домовини такі плисковаті, — знов обізвався один з чоловіків.

— Та й височезні ж дзеркала! І де вони в гаспида ставитимуть такі башти! Доведеться, мабуть, піднімать стелю на аршин, щоб примостить такі дзвініці! Накупили якогось клопоту! — бубонів сердитим голосом старий.

— Якось таки та примостимо, коли вже оці дзвініці вшелепались в подвір'я. Можна трошки попідтинать зспо-

ду або пообсмикувать вирізані прикраси зверху, — сказала Ліда.

Чоловіки поскладали й завальні, й дрібні пакунки. Гукович неохочо витяг з кишені капшучок з грішми й розплатився з візниками. Ліда таки не втерпіла: пообсмикувала з одного стільця солому й подивилась, які то були стільці. Стільці були з різаної дубини чудової роботи, на які саме тоді пішла поведенція.

— Ой, які ж гарні стільці! Дубові, модні, з вирізками з взорців, та з листям, та ще й полаковані. Я не люблю новомодної мебілі з дубини неполакованої: щось таке сіре, неначе дубові поліна. Кат зна що! — обізвалась Ліда.

— Може, воно й гарно, але що за цю дубину мама й Мелася втелющили скажені гроші, то не можна сказать, щоб це було гарно. А тут, як на лихо, в мене тепереньки грошей обмаль, — бубонів Гукович, виходячи з возовні й замикаючи браму.

Він попростував на тік, роздратований, навіть злий. Дзеркала, величезні як дзвіниці, все неначе манячіли перед його очима й сердили його.

«Це не дзеркала, а неначе й справді дві домовини втирили мені в садибу оці візники»,— якось майнула в Гуковича думка, як він зирнув на порожні хури, що сунулись повороткою на битий шлях попід тополями.

І щось сумне заворушилось в його душі. Сільські забобони, що часом ненароком заскакували в його покої то од ткалі Феськи, то од вівчара діда Оникія, то заглядали в його оселю через тини од сусід, то були принесені молодицями в пекарню десь ніби в очіпках та плахтах, якось несамохіть виникли в його думці.

«Це дві домовини або на мене й на жінку, або на двох зятів... котрих ще й нема», — якось недоброхіть вертілась в його думка й наводила на його неприємну задуму, навіть якийсь сум.

Гукович прийшов на тік, заглянув у здорову клуню, де млинкували пашню. Дві прездорові купи пашні пишались на току, неначе дві розложисті та спадисті степові могили в Херсонщині.

«Оце ж, певно, одна сливе уся купа піде за одну дзвіницю, а друга купа — за другу... та ще, дай боже, щоб оцих двох куп настачить на оплать».

І Гукович важко зітхнув і задумавсь. Пішов він до молотників та носильників, що одтягали та носили солому,

і вилаяв їх з доброго дива. Обернувсь коло ожереда до подавальників — і на тих почав гримать.

— Пан чогось сьогодні лихий: певно, не на ту ногу ступив, як уставав вранці з ліжка. Мабуть, всунув ліву ногу в патинок передніше, ніж праву, — гомоніли нишком та тишком проміж себе подавальники та кладії, що складали солому в ожеред.

Аж через два дні саме опівдні вернулась додому Текля Опанасівна та Мелася, взявши поштового драбинчака на вокзалі. Андріян Кирилович та Ліда вийшли до їх назустріч на ганок. Текля Опанасівна гукнула на наймичок, щоб позабирали та позносили з воза закупки. Закупок та пакунків було такого багато, що повозка була навантажена ними вщерть, ще й під ногами в погонича був прив'язаний налигачем добрий лантух з усяким добром.

Поштар розшморгував вірьовки та подавав дівчатам на руки усякі пакунки та завиніння й накидав їх на двох дівчат стільки, що вони пішли в покої з тією вантагою, неначе вертались з річки з купами плаття в руках і на коромислі, ще й на плечах.

— Добрі кучугури! гарні кучугури! — мимрив стиха пан, дивлячись, як дві наймички насилу-силу виходили по східцях на ганок.

— Добрі кучугури. Ще й на сміх піднімає! Треба було, то й накупили отих кучугур, — обізвалась якось роздратовано стара Гуковичка.

— А мебіль вже привезли? — спитала Мелася, неначе писнула на все подвір'я.

— Атож! Не де ж ділась: вовки не з'їли в лісі, — гримнув Андріян Кирилович сердито.

— Ти на нас не сердься, що ми накупили нової мебілі. Дурнісінько сердишся! Стара наша мебіль вже надто стародавня та не модна, — сказала Текля Опанасівна.

— Вже, мабуть, вийшла з моди ще сто год назад, і була в моді за останнього українського гетьмана Кирила Разумовського,— обізвалась і собі Мелася.

— Та ви вже знайдете причину. Мабуть, надивились там в Києві на моди в Таїси та в Люби. Оці з таких, що вже надто падковито слідкують за усякими модами! В їх є чого навчитись,— бубонів Андріян Кирилович.

«Одже вже й почали змагаться ще коло воза. А як почнуть коло воза, то, певно, скінчать в покоях і то аж по обіді або дотягнуть і до смерку,— подумала Ліда,—

це дійсно «од Києва до Лубен насіяла конопель», як співають на селі».

Ліда була тиха на вдачу й помирлива. Завсідні змагання між старими та Меласею так їй остогидли, що вона тікала од їх або в садок, або до флігеля, вхопивши книжку в руки.

Пакунки позносили й поскладали в прихожій на канапці й долі.

— Чого ж це ви понакуповували таку силу? — спитав батько.

— Понакуповували того, що треба. Понабирали пунсового оксамиту на оббивку мебілі, понабирали на завіси до вікон та червоного плису на гардини, на наддверники до дверей, бо в нас двері голі, як турецькі святі, а в Таїси над дверима оксамитові завіси. Ми ж дідичі! — обізвалась Текля Опанасівна.

— Оксамиту на двері! Що ж то наші двері? чи графині, чи княгині, чи банкірші, чи що, щоб їх кутать в оксамитові сукні та шлейфи, як кутає їх ота навісна буржуазка Таїса?! — гримнув старий.

— А мабуть, стануть княгині, як їх причепуримо, і не будуть вже такі репані мужички гепи, як оце тепереч ки,— сказала стара.

— А тепер то наші двері й справді нечепурні, ніби в будень наші наймички,— обізвалась Мелася в жарти.

— Чепуріться, чепуріться, та й міру знайте! — сказав сердито Гукович.

«Вже розгорюються дрова. Одже ж почнуть і справді свариться, а далі, може, й лаяться. В їх все сварка та змагання»,— подумала Ліда, і в неї ясні карі очі одразу стали смутні та жалібні, неначе вона вгляділа якусь смутну картину або начитала в книжці смутну подію. Та сім'єва життєва тяганина та разуразні змагання наганяли на неї нудьгу й смуток.

— Та, признатись по правді, ми двічі обідали в Таїси Андріївни в її новому житлі, надивились на її нову модну обставу та й задумали й собі посправлять усе нове,— сказала Текля Опанасівна.

— Як вони, тату, прехороше обставили свої горниці! Коли б ти, тату, побачив, то, певно б, і сам повикидав з наших покоїв оту непотріб, оту трухлятину,— сказала Мелася.— В мене аж світ замакітрився, як я увійшла й зирнула по їх покоях, по кріслах, по дзеркалах. Модні

лампи держать на руках чорні арапки, чорні, як смола, і в білих завоях та в золотому намисті; лампи високі, стоять долі й такі заввишки, як я. А в нас блимають якісь каганці... Аж перед гістьми сором...

— Певно, в Елпідифора Петровича багато грошей в кишені: понабирав грошей з остачі за рік з канцелярій, нахапав хабарів та понакрадав з харчі для арештантів, то й вигадує усякі вигадки отой петербурзький пещений бюрократ. А в нас нема ж хабарів, нема арештантів; в нас грошей обмаль,— сумно обізвавсь батько.

— Та ти завжди так кажеш: грошей обмаль, грошей нема. Якби ми тебе слухали, то ходили б босі. Он глянь, які драбинчаки в світлицях! Ми дідичі, дворяни. Така обстава нам не личить. Мені тепер буде сором прийняти в горницях Таїсу й Любу,— сказала вона вже сердито.

— То не приймай їх і не клич! Куди ж пак, які багатирки оті городянки буржуазки та отой надутий бюрократ Елпідифор! — вже крикнув Андріян Кирилович спересердя.

— Як то так — не приймай і не клич? — загомоніла сердито Текля Опанасівна.

— А так. Навіщо вони тобі здались? Не нам, а їм нечля сидіти в нас хоч би й на цих старомодних драбинчаках — ми дідичі, ми дворяни! — обізвавсь сердито Гукович.

— А як вони запрошують нас і з приємністю приймають в себе? Невже нам треба цуратися їх? — сказала Текля Опанасівна.

— То ти не їдь до їх і не заходь, як буваєш в Києві.

— Отуди! Як то не їдь і не заходь, коли Таїса сливе змалку мені товаришка й приятелька? Коли вона просе ж до тебе, то й я повинна запросювати до себе й її, і Любу, хоч вони обидві буржуазки.

— На дідька вони тобі здались? Наїдуть сюди та й панькайся з ними тиждень, хоч кидай усяку роботу,— бубонів старий.

— Та ти й так нічого не робиш, тільки байдики б'єш та ханьки мнеш. Граєш же сливе щотижня в карти з сусідами або ходиш на влови та блукаєш по пущах та нетрях поспіль три дні або й довше,— гомоніла далі Текля Опанасівна.

— Мабуть, ти, тату, бажаєш, щоб ми здичіли отутечки в цій дурній глушині? Ми тільки в Києві в знайо-

мих і побачили світу, побачили, які в людей моди і на убрання, й на мебіль, і на все,— прикинула слівце й Мелася.

— То, про мене, й дичійте! Коли нема за що бундючиться та пхатись в аристократію, то й спрощуйтесь і, про мене, й обмужичуйтесь! Розтринькали ви вже багато грошей. На вас двох ніяк не настачиш грошей. Я коло хазяйства падкую, аж чуб в мене стає мокрий. На моє лінивство та недбайливість ви не можете нарікать: я падкую й коло хліба, і коло худоби, і коло пасіки, а ви тільки дурно марнуєте гроші.

«Вже розгорюється в печі, от-от запалає... Ой яка нудота з ними! Коли б куди втекти од їх, абощо»,— думала Ліда і все нижче нахиляла голову, аж очі заплющувала, мабуть, щоб не так муляло та дошкуляло в вуха.

— Як не розстараєшся швидко грошей, то можна будлі-де й позичить або десятин зо три поля продать,— обізвалась Текля Опанасівна.

— Може б, нам позичила з тисячу Таїса Андріївна. Вона ж казала, що продала свою халупу,— промовила Мелася.— Це така добра дуринда, що, може, й позиче.

Ліді стало сором за Меласю. Вона липнула на неї очима й од сорому опустила довгі вії на очі.

«І приятелює з Таїсою та Любою, і має на думці піддурить їх обох, ще й зве їх дурепами, невважаючи на їх добрість»,— думала Ліда, і їй стало шкода добрих дуреп.

— З тебе, як бачу, непогана порадниця. Позичать це не мудра штука й не велика труднація; але як то потім оддавать гроші? — гомонів батько.— Он коли то ще ми позичили в Таїси Андріївни дві тисячі, а й досі не вернули. Коли вона зовсім безглузда, то позиче вам і тепереченки. Про мене, позичайте, але... мабуть, на вічне оддання. І це певна річ, бо ми вже напозичались і заплутались в довгах в банку, як у павутинні.

— Біжи, серце Лідко, та скажи, щоб подавали обід, бо мені вже дуже хочеться їсти,— сказала мати до Ліди.

Ліда побігла в пекарню й загадала слугам застелять стіл. В одну мить жвава горнична застелила скатеркою стіл і подала обід. Усі перейшли в просторну, але з низькою стелею столову кімнату й сіли за обід. І за обідом не вгавало змагання, а часом і лайка, неначе за столом сидів оркестр та все награвав до танців. Ліда мовчала й слуха-

ла. Її вже брала нетерплячка; вже хотілось знятись з місця, вхопить книжку і втекти з покоїв в садок. Батько бубонів низовим басом. Мати пищала високим тенорцем, а Мелася різким альтом і тріщала, і лящала дрібно та різко, як сорока на тину. Тато ніби лупив на цимбалах, мама неначе добре направила скрипку й цигикала смичком по струнах з усієї сили. А Мелася ніби лупила в бубон з брязкотьолами й брязкала дрібно, так дрібно та голосно, як завзятий музика на бучному весіллі. За столом неначе вигравали троїсті музики, а бідна Ліда була одним і єдиним слухачем тих невтомних, сливе щоденних троїстих музик.

Батько й мати Теклі Опанасівни довго не згоджувались видавать її заміж за Андріяна Гуковича. Старі добре знали, що вони обоє однакові на вдачу: обоє опришкуваті, нервові, лайливі й непомирливі. Але Текля намоглась і поставила-таки на своєму. Вона закохалась в Андріяна навіжено, без тями й сказала батькові, що як він не згодиться видать її заміж за Андріяна, то вона сама собі смерть заподіє або втече з ним і піде світ за очі. Батько й мати мусили згодиться. І доки між Теклею та Андріяном Гуковичем була любов, доти вони жили в згоді й помирливо. Але як любов почала з літами холонуть, вони почали сливе щодня загризаться та змагаться з якої-небудь пустої причини. І од того часу вони змагались та гризлись, як два люті закатовані вороги, спаровані навіщось докупи. Вони неначе силкувались зумисне допекти й надокучить одно одному, ніколи ні в чому не вибачали одно одному.

— Якби ззамолоду не розтринькали силу грошей за границею, отам по Парижах та Лондонах, зараз після того, як ми побрались, то й було б чим платить за оці витребеньки. І в банку не мали б довгу,— обізвавсь Андріян Кирилович з досадою після другої потрави.

— А хіба ж я сама їздила по Парижах та Лондонах! Адже ж і ти тинявся зо мною і марнував гроші незгірше мене,— промовила жінка з злістю.

— Якби не ти, я сидів би вдома та й не ципавсь. Я тебе слухав, то й швендяв вкупі з тобою по всіх-усюдах, куди тобі тільки було замандюриться: чи в Рим, чи в Мадрид, чи в якесь дурне Толедо та дурну Гренаду. Адже я не на свої гроші їздив, а на твої й по твоїй волі, а не по своїй!

— А певно, не на свої гроші, бо в тебе було завсіди порожньо в кишенях: небагато надбав грошей на своїй службі,— обізвалась Текля Опанасівна.

— Нехай я недбайливий! Але я ніколи не гайнував надбання так безглуздо, як ти з Меласею, от хоч би й теперечки на оті п'ять хур якогось непотрібу. Я орю, молочу, збираю пашню, а ви вдвох тільки вієте та сієте десь. Ет! ви тільки безглуздо споживаєте моє надбання,— сказав батько.

— Коли ж, тату, так прийшлось, що саме оце доконче треба було віять та й сіять,— обізвалась Мелася й скоса зирнула на матір.— Такий випадок трапивсь, бачте...

— Який же там випадок? Певно, той випадок, що отій добрій дуринді Таїсі Андріївні заманулось оддати свою дочку красуневі, та ще й обставить того петербурзького пройдисвіта по-аристократичному, по-столичному?— сказав з криком Андріян Кирилович, і його чималі подовжасті очі аж залисніли од гніву й вирячились на жінку, неначе він хотів застрелить її очима і вбити на смерть.

Ліда сиділа й тільки мовчки кмітила то за матір'ю, то за батьковими сердитими очима.

«Невже люде женяться тільки задля того, щоб гризтись та свариться щобожого дня? — думала Ліда.— Коли цьому правда, то я не піду заміж зроду-звіку!»

— Та не про це річ! Не в цьому, тату, діло! — крикнула Мелася і, як опечена, підвелась на стільці.— Не цей, тату, випадок, на який ви натякаєте, а якийсь зовсім інший!..

— Та коли довелось вже сказати правду, то ми оце в Києві знайшли Меласі жениха. Жених накльовується! от що! З цієї причини ми й задумали справити нову шикарну обставу, бо він, мабуть, оце незабаром і прибуде до нас. Я вже його й запросила до себе в гості, і він обіцяв приїхати з Таїсою та з Любою або з Елпідифором Ванатовичем.

Батько одразу замовк і вгамувався. На його цимбалах неначе одразу порвались басові струни. Голос в його пом'якішав і задзвенів, мов на високих тенорових струнках. Блиск гніву та злості одразу згас в очах. Погляд став м'якіший.

Андріян Кирилович підняв вгору брови з дива.

— Цей жених — Михайло Уласевич, той, що часто

буває в гостях в Елпідифора Петровича,— сказала Текля Опанасівна.

— Який це Уласевич? Щось він мені невтямки,— промовив вже зовсім спокійним голосом батько.

— Та той високий, сухорлявий та кучерявий, що буває в гостях в Таїси. Він служе в якомусь страховому товаристві,— обізвалась Мелася.

— А! ага! Пригадую! Бачив я його раз в Таїси Андріївни. Пригадую!

— Там так прилип до нас! і в оперу ходив з нами, і букет приніс Меласі в ложу, ще й цілий фунт дорогих конфектів. Казав, що незабаром прибуде до нас.

— Що ж! Нехай приїде. Побачимо, роздивимось. Та й розпитать треба за його в людей заздалегідь,— промовив батько вже тихішим і зовсім спокійним голосом, неначе його цимбали загули пісню, зверху прикриті віком або десь в другій кімнаті за дверима.

— Цей Уласевич, мабуть, якась значна людина в Києві... бо він записаний спільником і в страховому товаристві, і в слав'янофільському, і в товаристві сприяння животинам, і в товаристві скаковому, і в яхт-клубі,— сказала Мелася.

— І в товаристві бджільництва. Казав, що дуже кохається в пасіках і хоче з тобою побалакать дійсно про цю бджільницьку справу,— додала мати.

— І пасіки любе! Оце мені дуже приємно! Чом же ви не сказали, щоб він привіз мені найновіші книжки про бджільництво? — сказав вже багато ласкавішим голосом батько.

— Вже й не пам'ятаю, чи казали ми йому за це, чи ні. А що Мелася впала йому в очі, то це добре пам'ятаю. Через те ж то ми й задумали поновить нашу обставу в домі та причепурить покої, щоб вони мали зовсім сьогочасний, модний, міський вигляд.

— Ага! Он як воно! А коли ж він обіцяв прибути до нас? — спитав батько.

— А бог його святий знає. Прибуде, коли йому це на думку спаде,— сказала мати.

— Коли так, то, про мене, й чепуріться. Доведеться продать оце зараз десятин зо три поля або й п'ять одному чоловікові, що давно вже намагається купити, бо за сьогорічну пашню підуть гроші на проценти в банк за позичку.

«Слава же тобі, сотворителю, що було ніби надовго задощилось та занепогодилось, а це якось несподівано й випогодилось в хаті... Аж легше стало на душі!» — подумала Ліда й сама одразу повеселішала.

— Завтра приїдуть з Києва два оббивщики. Вони швиденько й обтягнуть мебіль і почепляють оксамитові наддверники на дверях та гардини на вікнах. Завіси ми й самі зугарні почеплять,— сказала Текля Опанасівна.

Після другої потрави батько подобрішав і повеселішав: на радощах звелів подати пляшку чудової смородиновки й сам поналивав чарки.

— Вип'ємо ж за нову обставу! От тепер в нас з покоїв зникнуть архірейські старомодні крісла та оті турецькі завальні софи. Ті старомодні гармати мені остогидли так, що я не можу на їх і дивиться. А от ми і здихаємось-таки їх! — сказала Мелася й хильнула здорову чарку й висмоктала її до сухого дна.

Після обіду панії пішли розгортувать та передивляться оксамити та дорогі плиси. Ліда теж зацікавилась тим крамом і помагала їм розгортувать та знов згортать. Навіть батько зирнув на той крам несамохіть і тільки цмакав, розмірковуючи, яких то скажених грошей коштує той усей червонястий дорогий крам.

Другого дня прикатали з вокзалу поштовою чортопхайкою два київські оббивщики й заходились покривать мебіль. Через кільки день стару непотрібну мебіль винесли в флігель, а частку поганшого трухна склали в возовні на підрях, що теліпались на бантинах. Натомість розставили по покоях чудову художню мебіль, таку достоту, яка була і в Таїси Андріївни. Височезні дзеркала таки не змістились в невисокій горниці, і майстри мусили їх трохи підпилить зсподу та обшмульгать вирізані зверху стерчаки, щоб не обколупать стелі. Дім Гуковичів був старий, хоч покоїв в йому було багато: стеля була низькувата, вікна не такі здорові, як в житлі в Таїси Андріївни. Але просторні горниці, обставлені чудовою мебіллю та дзеркалами, при свіжих шпалерах, мали зовсім інший вигляд, ніж перше. Розпакували й високі лампи, внесли в покої й поставили одну чорну арапку коло стола в світлиці, а другу теж в світлиці аж коло дверей, що вели в кабінет. Як вносили з возовні в покої ті чудові чудернацькі лампи, уся челядь збіглась дивиться на те диво.

Горнична й прачка покидали й залізка і вибігли дивиться на те диво, нечуване й небачене на селі.

— Чи ти ба! Несуть чортів в покої. Дух святий при хаті! — гомоніла стара баба-птичниця.

— Їй-богу, несуть два чорти! — крикнула куховарка. — Це вже чорти світитимуть в покоях; аж страшно стає.

— Я ввечері боятимусь і по горницях ходить,— сказала горнична.

— Та придивись лишень краще! то не чорти, а чортиці, та ще сливе голісінькі, тільки в самих куценьких спідничках,— обізвавсь лакей.

— А справді чортиці, бо наче молодиці: в спідничках та в золотих сережках, ще й у золотих намистах. Мабуть, ото в пеклі така поведенція в чортиць, що вони так чудно вдягаються,— казав один дід в жарти.

— Ще й білі лопатні повитріщали, мов сміються аж на кутні зуби. Та й ротаті ж та вухаті оті чортиці,— додав один наймит.

— Мабуть, не з біса веселі,— додав другий наймит,— дивись, бра! ще й неначе пританцьовують чи навшпиячки спинаються, мов напідпитку. Мабуть, раденькі, що держать оті каганці в руках.

— От теперечки не буде нам сором вітать женихів в наших покоях! — сказала Текля Опанасівна, походжаючи по горницях та оглядаючи обставу.

— Шкода тільки, що в нас нема каміна з карнизом, де можна б було поставить отакі ляльки та цяцьки, німфи та фавни, як їх Люба понатикала в себе на каміні. Треба б нам доконечно заломить отих міських буржуазок, щоб не дуже-то пиндючились перед нами,— обізвалась Мелася.

— І навіщо їх заломлювать? Чи то ж варто пиклюваться за таку нісенітницю! Вони ж вас люблять щиро,— обізвалась Ліда.

— А вже ж пак! Вони якісь там нікчемні буржуазки, а ми ж дідичі й державці: маємо державу з діда-прадіда,— сказала гордовито мати,— ми пани, ми дворяни, а вони таки буржуазки, хоч вони мої й приятельки. А за це ніколи не забувайте,— напутювала дочок гордовита Текля Опанасівна.

— Я за це таки ніколи не забувала і завжди мала це на увазі, що вони якісь міські перепродухи та перекупки, що тільки вхопили шмат просвіти,— сказала Ме-

лася.— В Люби таки є щось міщанське, як і в її рожденіці Таїси Андріївни.

— Лучче було б, якби ви хоч частку грошей, потрачених на цю дорогу мебіль, були дали мені на поїздку в Фінляндію. Бо, признатись, я оце надумалась поїхати в Фінляндію та вивчиться ткати фінляндські полотна на нових маленьких верстатиках,— сказала Ліда,— одначе не маю роботи, то хоч вчитиму наших молодиць та дівчат вироблять полотно. Навчусь там робить сир: це вже для себе. Туди їдуть наші обидві сусіди задля цієї справи. Поїду й я з ними вкупі. Чого я буду сидіть отутечки на селі та байдики бити?

— Дух святий при нас та при хаті! — аж крикнула мати.— Що це ти вигадала? Це ж коштуватиме скажених грошей.

— А як ви їздили в Петербург, а звідтіль мандрували в Фінляндію, щоб подивитись на водоспади, то це й нічого? Це ж коштувало теж недешево,— обізвалась Ліда якось сумно.— Бачите, яка в світі правда!

IV

Ще за два роки перед цим Яків Кирикович Уласевич, менший брат Михайла Кириковича, служив за асистента в славного в свій час у Києві й заможного доктора Івана Гурковенка. Яковові Уласевичеві перепадало чимало грошей на службі. Але незабаром його патрон вмер наглою смертю. Уласевич розпочав в місті практику, але слабих приходило до його мало. Грошей не ставало на прожиток. Його мати помагала йому грішми. Але як вмерла й мати, молодий доктор, маючи малий заробіток, мусив просить місця земського лікаря. Незабаром він достав місце в одному здоровому містечку Дрижиполі за Дніпром, недалеко од Києва, в Переяславському повіті.

Дрижипіль було здорове містечко з трьома церквами, між котрими одна була мурована, стародавня, ще в давній час збудована одним богобоящим козацьким полковником. Містечко широко розкинулось на рівній місцині не дуже далеко од Дніпра. Ця низина трохи скидалась на лучану береговину. Тільки по один бік містечка були пригорки та сугорби, і на одному горбі, на чолопочку, ніби пишалась біла стародавня мурована церква з трьома вузькими та височенькими банями, була окрасою

великого містечка й ніби дивилась з гори та кмітила з пригорка за усім містечком, оглядаючи його своїми золотими маківками. На горбі, далі за церквою стояв стіною ліс. А на захід сонця через поля та розлогі луки в погожий ясний день смугою визначувались на обрії київські гори за Дніпром, неначе повиті сизою імлою. А на тій смузі лисніли позолочені хрести на банях київських церков, ніби миготіли розсипані подекуди іскорки, котрі то спахували, то знов згасали, наче в якомусь павутинні.

Яків Кирикович Уласевич, прибувши в містечко, найняв для себе житло в одного заможного міщанина на одній половині гарненького, сливе міського домка. Він зайняв просторну світлицю й довгу та вузеньку кімнату. Лазарет був недалеко од його житла. В сльоту та негідь це було дуже добре для догляду слабих в лазареті. Сільська тиша, самотність та сільська нудьга ще й передніше не лякали його. Не був він одлюдком по своїй вдачі, але й не любив шуму та гаму великих міст.

Захопивши з собою з міста трохи найпотрібнішої мебілі, щоб обставить свої покої, забравши потрібні для операцій знаряддя, молодий доктор цілий день порався, обставляючи свої покої. Надвечір до його зайшов один з фершалів Чепурковський, і вони обидва пішли оглядать лазарет. Незабаром він вернувсь додому.

Тільки що він увійшов в покої, надворі загавкали собаки. Рипнули хатні двері. Їх одчинила хазяйка, вже пристаркувата міщанка, зав'язана в чушку, цебто без очіпка, чорною хусткою. Вона пропустила в двері літню молодицю, так само зав'язану чорною хусткою, захуджену й слабовиту. Молодиця переступила через поріг, стала коло самих дверей і несміливо поздоровкалась.

— Чи не з лазарету часом тебе прислали сюди? — спитав Яків Кирикович в молодиці.

— Та еге ж! з лазарету,— сказала молодиця.— Я була зайшла в лазарет, а мене там справили до вас: йди, кажуть, до доктора, нехай він тебе пораде, коли ти кородишся на живіт або на груди.

— Ти, певно, нездужаєш? — спитав Уласевич, бистро окинувши оком молодицю й її заниділий, захуджений вид.

— Ой пане! нездужаю, та вже й давно. Ще з осени як занедужала на пропасницю, та оце й досі вона не кидає мене. Взимку мені було й получчало. А як почалась весна, то мені знов погіршало. Ні їсти не хочеться, ні пи-

ти. Ніщо не йде мені на душу. Вже й сповідалась, і причащалась. Оце недавнечко ходила до батюшки, щоб освятили мені воду на голові, бо в мене почало судомить голову. А оце прийшла ще до вас на пораду. Одрятуйте мене, коли ваша милость, бо в мене ж двойко маленьких діточок. Як я помру, хто ж їх до пуття доведе? — і молодиця одразу заплакала. Голос в неї неначе перервався. В неї стисло в грудях так, що вона не змогла говорити далі й почала втирать сльози чохлою рукава.

— То в тебе пропасниця, кажеш?

— Та еге ж! Допоможіть мені, коли ваша ласка, бо як «тітка» мене не покине, то вже мені й не животіти. І сили в мене вже нема до будлі-якої роботи, навіть і до неважкої. Зараз втомлюсь. Отак як бачите! зачевріла, заниділа, хоч лягай в домовину. Батюшка радив мені якісь ліки та сказав найняти молебствіє, але забула, якому святому, бо в мене вже й тяму в голові забило. Скажіть вже ви, коли ваша ласка, кому править молебінь од пропасниці — чи святій Варварі, чи святому Миколаєві? Чи пити натщесерце орданську воду, чи стрітенську? Батюшка казали мені, та в мене вже памороки одібрало, аж інколи в очах пожовкне. Мені вже й невтямки, що вони казали.

— Тобі, молодице, треба перше лічитись од пропасниці, а про молебствіє це вже як сама знаєш,— говорив доктор.

І його вразила незвичайна темнота цієї бідолашної людини, в котрої були одні ліки — свячена вода. Одначе він був радий, що ця людина обернулась до його за порадою, а не... до знахурок.

— Вже я й до знахурки ходила. Тутечки, бачте, є в нас така, що до неї колись навіть з далекої сторони наїжджали не тільки селяни, але й пани. Знахурка й одшіптувала мені, і підкурювала мене усяким помічним зіллям. Але й помічне зілля не помогло.

Уласевич обдивився її, розпитав за все, записав на ліки лікарство, заборонив їсти борщ та житній хліб, наказавши знов зайти в лазарет через кільки день.

— Оце ж за пораду нате вам крашаночок. Прийміть, коли ваша ласка, та не погордуйте мною, простою людиною. Чи наймати молебствіє святій Варварі, чи святому Миколаєві? Ви казали, а мені все те невтямки.

— Та я ж про це тобі нічогісінько й не казав! То,

певно, тобі так здалось, бо в тебе голова запаморочена од слабості.

— Котрому ж святому треба одправить молебствіе? Чи, може, вдруге освятить воду на голові? Кажуть, «тітка» боїться не так ладану, як смирни або свячених маковійових петрових батогів... Це зело дуже помічне, кажуть...

Уласевич витріщив очі й тільки здвигнув плечима, слухаючи про петрові батоги. Він не сподівавсь стрінути такої непросвітньої темряви в селян.

— Чи ти ж втямила гаразд, що я тобі раяв? — спитав він в молодиці.

— Втямила, серце! Де вже пак не втямить. І батюшка казали, щоб я молилась од «тітки», і ви радите, щоб я молилась та постила... та навіть борщу не вживала.

— Та не те бо, щоб ти доконче постила! а щоб тільки не вживала важкої нетривної страви та поживку, бо як попоїси всмак борщу, то од цього знов вернеться пропасниця та й знов нападе тебе.

«Доведеться мати багато мороки з цим темним, зовсім не просвіченим народом»,— думав Уласевич.

— Раяв мені ще наш сусід Кандзюба — це той, що хата його стоїть праворуч од нас, без виводу,— піди, каже, Варко, до знахурки Вівді Струлихи, нехай тебе обілле непочатою криничаною водою під мостом на річці в глупу ніч. Кого вона обливала водою під мостом і в глупу ніч на пилипівчане пущення або в чистий четвер, то ті всі поодужували,— казала Варка.

— Невже ви ймете віри, що та Вівдя допомагає людям од усякої слабості? — спитав зачудований молодий доктор.

— Ой серце! ще й як помагає. Оце позавчора Вівдя водила в глупу ніч під міст Одарку, таки нашу сусіду. Але саме тоді, як вона обливала її, загуркотів віз на містку: хтось проїхав через міст, та це пошкодило: Одарка, як стояла, голісінька, облита водою, та одразу так і впала. А Вівдя ледве одягла її й приволокла додому. Кажуть, буде обливать вдруге.

— Одже ще запагубить та дурепа знахурка бідну молодицю! А веди мене мерщій до тієї молодиці. Певно, схопила якусь хворобу через ту дурну Вівдю,— сказав зозла Яків Кирикович і вскочив в кімнату, щоб накинуть на себе пальто.

Варка тим часом виклала з хусточки яйця на вікно рядочком. Доктор вийшов з кімнати, і Варка повела

його до хати з вищербленим виводом. Хата була недалечко.

— Наробила шкоди ота ваша навіжена знахурка,— гомонів доктор, йдучи вулицею.— Вона, певно, на смерть застудила оту безщасну Одарку, бо ще ж надворі холодно й вогко. Пропаде молодиця ні за цапову душу.

Варка показала йому хату з щербатим верхом бовдура. Він увійшов у хату й побачив, що Одарка лежала на полу й горіла, як горять діти на кір. Уласевич звелів чоловікові, не гаячи часу, одвезти її в лазарет і сам попрямував туди. Оглядівши молодицю, він дав загад фершалові попиклюватись безщасною недужою молодицею й доглядать її.

Вже сонце зайшло, як Уласевич вернувсь додому й застав на столі паруючий самовар. З важкими думами він сів за стіл і почав пити чай, перебігаючи очима газетку. Якийсь сум впав на його молоду душу. Очі сливе без свідомості бігали по рядках газети. Він ледве міг слідкувать за змістом усяких звісток та новинок. Перші вивідки по селі дуже стурбували його, зоставили на його серці якийсь важкий слід, навіть сум.

Увійшла наймичка, прийняла самовар, поприбирала з стола й вийшла. Уласевич сів край стола й задумавсь, втомлений вештанням, укладанням та прибиранням свого нового житла. Надворі вже поночіло. На селі скрізь погасло світло в хатах. На хазяїновій половині стало тихо. Ніхто не вештавсь, не гомонів. І надворі, і в покоях не було чути ні найменшого гуку або шелесту. Тільки чорна ніч дивилась в три вікні світлички своїми чорними очима. Якась ніби мертвота, мертвота села й глушини, запанувала в світлиці, оповила стіни й вікна, оповила навкруги молодого жвавого панича й промикувалась помалу, потихеньку в його душу.

Він сидів мовчки, сперши голову на долоню, і несвідомо дивився на світло лампи, неначе на живу людину, котра натякала на живоття. І перед його очима майнули останні події, останні часи його пробування в Києві. Перед ним виникли ніби якимись чарами просторні світлиці професора, в котрого він служив за асистента; в їх заворушився веселий натовп гостей, залисніли здорові дзеркала, замиготіли гарні убрання на паннах, ожвавлених музиками й танцями. А далі пригадались веселі гості: от ніби майнув елегантний доктор, а поруч з ним його дочка-красуня.

Молодий хлопець липнув очима на світло й опам'я-

тавсь. Мертва тиша панувала, як і передніше, в покоях, в садку, на селі. Нігде ні найменшого шелесту, неначе він опинивсь на кладовищі або на стародавньому церковищі, куди колись заходив, проживаючи в батька на селі й гуляючи смерком за ліском.

«Це я потрапив в якусь надзвичайну глушину, в якесь непросвітнє мертве царство, де й мене незабаром поглине оця глушина. Яка тиша! яка мертвота! Які непросвітні люде навкруги! Це якась мертва безодня, що незабаром вссе й мене й замулить в своєму баговинні...

Скільки доведеться докладати праці, щоб принаймні заохотить цих темних людей обертатись не до знахурів, а до мене, та зарятувать їх в біді».

Десь далеко на шпилі блиснуло світло в вікні й незабаром погасло, як останнє зіпання помираючої людини. Десь далеко гавкнула собака й замовкла. І знов стало тихо, як у могилі, і в хаті, і надворі.

І в його думці майнули недавно перебуті часи університетського життя, пригадались студентські товариства, пригадались несамохіть палкі розмови та змагання за долю України, за культурність, за просвіту й розвиток темної городянської й селянської маси.

«От і довелось мені прикласти до діла в живому житті мої пересвідчення, нести просвітність в глушину, занехаяну й усіма занедбану й забуту. Треба понаписувать тим часом хоч лікарські книжки задля темного народу, провести світло просвіти в оті струхлявілі хати. Треба якось заохочувать людей, щоб вони принаймні не цурались ліків, не цурались мене, не обертались до знахурів за ліками під мостом в глупу ніч. І тоді світ науки й просвіти осяє народ...»

І та світла ідея неначе освітила темну ніч, звеселила його покої й його самого. Мрії заворушились роєм, мов живі, і неначе внесли в мертву тишу живе життя. Молодий хлопець схопився з стільця й почав ходить по кімнаті. Він повеселішав, ніби кругом його заворушилось веселе товариство й розважало його. Він навіть почав стиха співать пісню.

Вже в пізні обляги погасло останнє світло на селі й у його кімнаті. І молодий хлопець, натомлений біганиною та вештанням, впав на ліжко й заснув міцним сном натрудженої людини. Він спав так міцно, що як прокинувся вранці, то ніяк не міг прочуматься й гаразд дізнатись, де

це він знаходиться: чи в Києві, чи в гостях у батька в повітовому місті. Через велику силу він опам'ятавсь, дійшов до свідомості й пригадав і Дрижипіль, і слабу Варку, і свої одвідини в Одарчиній хаті, і лазарет. Він схопився з ліжка й почав хапки одягатись. Наймичка внесла самовар і нешвидкою ходою, ступаючи навшпиньки, вийшла з світлиці.

Висьорбавши хапком два стакани чаю, він зараз взявся за роботу: розібрав свої лікарські книжки й почав передивляться та черкати карандашем по краєчках книги, що було дуже потрібно виписати в популярну книжечку для народу. Уласевич робив цю роботу залюбки. Він був з тих падковитих на вдачу людей, що коли їм часом щось припаде до вподоби або заманеться щось зробить, то вони беруться за роботу таки зараз, не одкладаючи надалі ні на одну хвилину. І ця робота зайняла його й зацікавила. І його нудьга десь ділась, неначе її степовий вітер розвіяв по левадах та сіножатях.

Місяць минув за роботою, як один день, так що молодий доктор навіть не зоглядівсь. Він ходив щодня до лазарету. Кмітливий на вдачу, він вважливо кмітив і за народним життям, де тільки при нагоді йому траплялось стикатись з людьми. Знайшлось на селі чимало просвічених людей, з котрими йому було приємно познайомитись й навіть поєднаться.

Якось з початку мая вже надвечір зайшли до його фершал Яків Вербицький та вчитель однієї дрижипільської школи Андроник Іванович Парафієвський. Вони сиділи в світлиці коло стола й пили чай. Розмова йшла жваво, весело. І Парафієвський, і Вербицький були обидва з пересвідченнями, спочували селянам і не цурались народу. Парафієвський, вже літній, плечистий та здоровий, був дуже блідий на виду. Він був міщанин з недалекого повітового міста, вчився тільки в міській школі й видержав екзамен на вчителя. Але це був чоловік з таким розумом і такий начитаний, що, слухаючи його, можна було подумати, ніби він вчився в будлі-якій більшій школі. Парафієвський завсігди дбав за самопросвітність, любив читати, скрізь доставав книжки та журнали, де тільки можна було їх роздобуть. Чималі розумні карі очі на блідому заниділому широкому обличчі наддавали йому вигляд талановитої інтелігентної людини.

Фершал Яків Вербицький був ще молодий хлопець з

місцевих міщан. Проворний та жвавий, невеличкий на зріст та кругловидий, з чорними товстенькими бровами, з маленькими жвавими очима, говорючий, цікавий на язик, він ні на хвилину не міг всидіть на стільці, все ворушивсь, розпитував або щось оповідав. Невеличка низько обстрижена чорноволоса голова все ніби крутилась на шиї, а круглі вушка, дуже закопирчені кінчиками наперед, стриміли по обидва боки голови, неначе в ховрашка або в ласочки. Він дуже скидався на сільського жвавого парубчака, передягнутого в міське убрання.

Міщанська опрічна половина домка через сіни трохи покращала, обставлена віденськими стільчиками, обвішана анатомічними малюнками. Блискуче п'яніно надавало світлиці вигляд міський. Яків Уласевич вмів грати на фортеп'яні. Він вивчився грать ще вдома в свого батька, бо дуже любив музику. П'яніно він купив на виплат в одного сусіда доктора, що виїхав на нове місце й не дуже дорожився, спродавши його на од'їзді сливе за півціни.

На столі парували стакани з поналиваним чаєм. Окріп в полоскальниці теж парував. По столі були порозкидані українські популярні, недавно видані книжечки. Дія діялась в другій половині вісімдесятих років XIX віку, коли здебільшого вже почали потроху пропускать деякі українські книжки народні й дрібні, і чималі. Яків Кирикович кохався в українському письменстві ще змалку. Він тепер показував київські новинки своїм знайомим. Парафієвський і фершал кинулись до книжок, хапали в руки то одну, то другу й переглядали заголовки. Їм, очевидячки, припадали до вподоби ці новинки. Вони обидва якось несвідомо спочували до українського письменства, бо родились і зросли між міщанами та селюками.

— От спасибі вам, Якове Кириковичу, що ви навезли нам оцих цікавих новинок,— говорив вчитель.— В нас тутечки така глушина, що про ці нові українські книжки нігде навіть не почуєш.

— Не то що їх не побачиш, а справді ні од кого й не почуєш,— обізвався фершал.— Якби я оце випадком не побачив їх, то за їх нічогісінько й не знав би до суду, до віку.

— Я служив по кількох селах. Було заходжу до батюшок, заходжу й до дідичів просить будлі-яких книжок для читання, бо дуже люблю читати, а влітку, на наших довгих вакаціях, як не маю роботи, кидаюсь до книжок

просто-таки з нудьги,— казав вчитель.— Одже ж у нашій околиці мало книжок навіть в дідичів, а українських книжок я ні в однісінького пана й не бачив, опріч хіба Шевченкового «Кобзаря». Я примічаю, що наші українці аж надто вже нецікаві на вдачу.

— Одже ж ви вгадали,— обізвавсь Уласевич.

— От би пустить оці книжечки між нашими селянами,— сказав вчитель.

— Нам таки треба б розпускать поміж селянами оці книжечки. От ми незабаром і заходимось коло цієї справи, корисної для темного народу. Коли б тільки ще знайти кількох просвітніх помагачів з-поміж самих селян, чоловіків або парубків,— говорив далі Уласевич.

— Є в нас і такі! Вони згодяться на це,— обізвався Вербицький.

— Це, певно, Никон Кучма? Еге так? —спитав вчитель.

— Атож! Він любе читати і навіть сам складає українські вірші, завів хор з парубків. О, Кучма на це митець! Вже питав у мене, чи не можна б пак часом в вас достать книжечок для читання. Певно, незабаром прийде до вас на одвідини.

— Кучма такий! Це правда. Він помагає одному з наших вчителів церковної школи справлять півчу, а часом і регентує в церкві; служив років зо два за наглядача при вчителеві в школі. Він добре знає ноти, тямє співи, має доброго баритона й дуже любе співать,— сказав вчитель.

— От якби покористуватись ним, щоб через його розповсюднювать наші книжечки! — сказав Уласевич.— Та ще, будьте ласкаві, намовляйте на селі людей, щоб давали слабих до лазарету, та не кликали до їх знахурів та знахурок.

— Добре, добре! — сказав вчитель.

— От і спасибі вам! Спасибі, що пристаєте до спілки,— сказав Уласевич, дуже радий, що натрапив на кількох людей, котрі згоджувались стати йому до помочі.

— Ми вам незабаром напхаємо недужих «повну хату і кімнату, ще й подвір'ячко», як співають в пісні,— сказав вчитель.

— Не так-то легко й напхать, коли докторам доводиться йти на перемоги з знахурками,— промовив фершал, осміхаючись.

— Побачимо, хто кого переможе. Може, я таки якось та переможу,— додав Уласевич.

Рипнули двері. В світлицю увійшов височенький, русявий та кругловидий парубок. На йому був крамний попелястий куценький жупан, підперезаний зеленим поясом. Чоботи з високими лиснючими халявами були на корках. Він поздоровкавсь і привітався з усіма, подавши руку.

— От і Никон! За вовка промовка, а вовк у хату! — сказав фершал.

— Цебто за мене? — спитав Никон з ледве примітним осміхом.

— Атож! Згадували про тебе та оце саме балакали таки за тебе,— обізвався вчитель.

Никон якось соромливо спустив віка й вії і втупив очі в поміст.

— Сідай, Никоне, до стола та випий стакан чаю,— промовив Уласевич до гостя, окидаючи бистрим оком його тонку та стрункy постать.

— Як дасте чаю, то й вип'ю,— сказав Никон і все зорив по світлиці та по стінах.

Його, очевидячки, зацікавили здоровецькі анатомічні й інші малюнки, почеплені по стінах нарізно одна од другої.

— Що це за малюнки в вас? Чи це такі картини, чи що? — спитав Никон, не сідаючи на стілець.

— Ні, не картини. То, бач, понамальовуване людське тіло й зверху, і всередині з частками нутра, шлунком та печінками,— сказав доктор.

Никон длявою ходою подибав попід стінами й оглядав дуже вважливо кожний малюнок, але нічого не втямив та все питав у доктора. Уласевич встав і нашвидку оповів йому дещо за малюнки. Никон придивлявсь, де в людини коса та шлунок, де нирки, де легке, який на взір мозок. Згодом потім він сів на стільці, але все зиркав на малюнки, котрі, знать, дуже його зацікавили.

— А це що в вас? — спитав Никон, показуючи очима на п'яніно.

— Це п'яніно, чи фортеп'ян, на котрому я граю,— сказав доктор.

— Я фортеп'яна бачив в одного нашого батюшки, а цю штуку я бачу вперше. Чи на йому так само грають, як і на фортеп'яні?— спитав Никон.

— Однаковісінько,— сказав Парафієвський і, вставши, одслонив віко й торкнув пальцями кілька клавишів.

— Так само молоточки торкають струни, як і в фортеп'яні?— спитав Никон.

— Достоту так, тільки в йому струни почеплені навскоси, а не вподовж, як у фортеп'яні,— сказав Уласевич, посовуючи стакан до Никона.

— Я дуже люблю співи та музику, але на моє безголов'я не вмію ні на чому грати, тільки часом бавлюсь дурною сільською сопілкою,— сказав Никон.

— І то музика! Адже ж дівчата часом танцюють і під сопілку, як нема троїстих музик,— промовив фершал.

Никон сьорбав простиглий чай не хапаючись та все зорив по малюнках і пильно додивлявсь до їх, зацікавлений такою новинкою, якої він зроду не бачив.

— Я оце прочув, що ви прибули з Києва, і зумисне зайшов до вас, щоб позичить яких-небудь книжок для читання,— сказав Никон згодом, обернувшись до доктора.

— Я навіз деяких книжечок. Коли маєш охоту до читання, то й позичу. Он дивись! Ото нові українські книжечки, що повиходили недавнечко.

Никон узяв у руки книжечки й переглядів їх з цікавістю.

— Оці українські книжки найбільше припали мені до вподоби, бо я все дочиста розбираю, що воно понаписувано. Та вони таки цікавлять мене й тим, що в їх писано все про нас, селян, та про наше життя,— сказав Никон.

— Та Никон таки тямить багацько в цій справі, бо напам'ять знає сливе усього Шевченкового «Кобзаря». Він і сам складає українські вірші. З його таки добрий віршомаз,— обізвався фершал.

— Напам'ять — не напам'ять, а «Кобзаря» я прочитав усього, та ще й не раз. Я дуже люблю читати вірші, та ще й писані нашою сільською українською мовою. І читаю, і ніби все співаю та й співаю. І начитаюсь, і ніби водночас і наспіваюсь досхочу. Аж на душі стає легше й веселіше,— сказав Никон.

— А другим хлопцям ви читали які книжечки?— спитав доктор, переходячи з ти на ви, бо йому стало ніяково тикать на такого парубка, котрий багато дечого прочитав.

— Читав. Я достав «Катерину» та «Наймичку», достав «Сіру кобилу» та «Голку». Та з тією «Сірою кобилою» було мені чимало клопоту. Трохи не з усього кутка натовпом збіглись до мене парубчаки, навіть і чоловіки, та все: «Читай та й читай ту «Сіру кобилу»! Вже вони мені аж остогидли, бо надокучили.

— То ти читай їм оці новіші книжечки,— сказав доктор.

— Спасибі вам за цю раду! На селі трудно доп'ясти будлі-яку книжку. А коли оце ви навезли нових книжечок, то й люде читатимуть назахват, і я сам читатиму для їх. Людей на селі треба всіх вчити й напутювать, бо усі люде брати і всі повинні поважать й любити одно другого і дбать для всіх, як для рідних братів... Я й жидів не цураюсь і не тямлю, навіщо то інші люде нехтують ними... Усі люде на світі брати.

«Чи не штунд часом оцей Никон?» — майнула в Уласевича думка.

Вчитель і фершал одрізали собі по шматку ковбаси й почали полуднувать.

— Полудную, Никоне,— сказав Яків Кирикович.

— Не хочу. Спасибі вам! Та мені якось і не припадає до смаку м'ясище. Їси та й несамохіть все міркуєш, що люде закололи свиняку, неначе якісь лиходії, абощо. Це ж все одно, що душогубство. Якось воно трохи ніяково; аж гидуєш, як їси, хоч я й не гидливий вдався.

— Але ж усі люде, без сорому казка, ріжуть воли й вівці та й вживають м'ясо собі на поживок, не дбаючи про те, чи годиться їсти свіжину, чи ні,— обізвався вчитель.

— Воно то так. Але хто має право різати й колоть усяку животину, коли бог сотворив кожне створіння задля того, щоб воно жило? Як на мене, як на мій погляд, то не треба б і животин різать, і нічого не вбивати, навіть мух і комарів не душить: нічого не вбивати й не різать, що животіє на світі,— сказав поважно Никон.

— А як в вас заведеться нужа або блохи? Невже й нужі не можна вбивать? — спитав всмішки вчитель.

— Атож! І нужа, й блохи, і блощиці, і усяка непотріб — все те створіння боже, і не ми дали йому життя. Нужу можна й не заводить на собі, або коли завелась, то можна скинуть з себе. Нехай животіє будлі-деінде. А блощиць і тарканів в нас у хатах нема й заводу. То в місті цього добра є доволі.

Уласевича й справді зацікавила така Никонова філософія, що скинулась на буддійську. Він був певний, що Никон штунд або принаймні має потяг до штунди.

— Не подумайте, Якове Кириковичу, що Никон штунд, — обізвавсь фершал, з жадобою голодної людини уплітаючи на всі застави смачну міську ковбасу, аж щелепи в його лущали. — Никон не цурається й горілочки.

— Атож! Я й не спочуваю штундам через те, що вони забороняють вживать горілку. Чому ж пак здоровому або натрудженому чоловікові не випить чарки горілки?— сказав Никон.

— Та Никон вже переріс штунду, — обізвався вчитель.

— Еге, Никоне, ви переросли штунду? — спитав доктор.

— Невтямки мені, чи я переріс, чи я не доріс до неї, чи я дійшлий, чи ще недоліток. Цьому я невідомий,— промовив Никон повагом, навіть якось байдужно, втиривши свої круглі сіруваті ясні очі в малюнки на стіні.

— Де вже пак люде не різатимуть худоби, коли вони ріжуть один одного на війні. А ти, Никоне, ще хочеш, щоб люде не брали на заріз кабанів та льох, та волів, — обізвавсь фершал.

— Хіба ж ото гарно? Люде не повинні різатись на війні, неначе скажені або й божевільні. Мені здається, що вони спершу збожеволіють, а потім вже штрикають списами та шаблями один другого в груди, — сказав Никон вже трохи засмученим голосом.

— Та й та вся різанина діється не доброхіть, а під загадом. Хто ж таки схотів би доброхіть колоти та різать людей, якби не загадували? Вигадують оту різанину, мабуть, якісь навісні люде, а не християни. Кому ж припаде охота різать людей? Еге! усе це лихо стається в людей з нетямучості, — говорив далі Никон і все вважливо дивився на картини тихими задумливими очима, неначе там вичитував свої власні думки, ніби вони були понаписувані там десь на малюнках.

— Никон дуже поміркована людина! Часом шугає і в економічні вивідки, — сказав Парафієвський, скоса позираючи на Никона з осміхом.

— Де ж пак не шугать, коли нам, селюкам, дуже скрутно доводиться в останні часи,— обізвавсь Никон.— Світ

поділився на дві половині: на багатирів і на бідноту та голоту. Одна половина має все, а друга зосталась трохи не з порожніми руками. І не хочеш думать, а думки та гадки самі лізуть в голову, аж набиваються. А хіба ж це добре? Навіщо то бог дав одним багатство, а другим злидні та бідність?

Випивши чай, Никон раптом підвівся з стільця, подякував за полудень, а далі підступив до п'яніна, взяв в руки ноти, довгенько переглядав їх, зацікавившись заголовками, а далі обернувся до доктора й сказав:

— А заграйте, коли ваша ласка, бо я зблизька ніколи не чув, як грає фортеп'ян, а тільки чув здалеки.

— Добре! — промовив Уласевич і, похапцем одкинувши віко, сів на стілець і почав вигравать деякі українські думки та шумки.

Никон став край вікна й вирячив очі на грачеві пальці, що жваво бігали по клавішах. Він стояв і дивився на пальці. Довгенько грав Уласевич, а Никон слухав і не поворухнувсь, неначе здерев'янів і замер на одному місті. Доктор скінчив грати, підвів очі й зирнув на Никона. Никон все стояв неповорушно. В його щоки й увесь вид почервоніли; очі стали блискучі й ніби десь блукали, дивились в далечінь. Музика дуже взрушила його душу.

— Чи дорого пак коштує оцей фортеп'ян? — несподівано спитав Никон, раптом повернувшись до Уласевича.

— Я взяв його за двісті карбованців, та й то не за готові гроші, а на виплат. А новий коштує, мабуть, удвоє, коли не втроє більше.

— Не для мене роблені ці фортеп'яни. А в мене вже була майнула думка купити такий струмент та вивчитись грать на йому. Я й день і ніч вчився б, а таки вивчився б, бо ще нічого кращого на світі не чув такого, як оце ви грали: тутечки ніби співають і дисканти, і альти, і тенорі, і водночас баси вторують. Тут вкупі ніби цілий хор співає та й співає! Господи, як гарно!

— Це краще, ніж сопілка та скрипка. Еге? — обізвавсь вчитель насмішкувато.

— Та, бачте, хоч сопілкою трохи розважаю себе, коли часом найде на мене нудьга або смуток. Як почну вигравать, то й журба мине, неначе її вітром кудись понесе: якось на серці почуваєш полегкість, і зараз веселіше мені стає.

— Коли б ти, Никоне, знав, що й зо мною так само буває, — обізвавсь Уласевич. — Як часом на серце напосядеться нудьга або журба, то я зараз сяду та й граю, та й граю. І журба десь розвіється, неначе її понесуть в пущі та нетрі оті струни.

— Позичте ж мені передніше за все українських книжок, а я попрочитую та, не гаячись, зараз-таки поприношу вам. Я справна людина, і забарки та загайки в мене не буде, — сказав Никон і, подякувавши за книжки, попрощався та й вийшов з світлиці помаленьку, тихою й длявою ходою.

V

Після розмови з Никоном Уласевич повеселішав, налив стакан чаю й почав пити всмак.

— Одже ж од того часу, як я був хлопцем і жив в батька, в селян, як я бачу, таки добре поширшали голови. Цей Никон трохи мене здивував, — сказав Уласевич.

— Та тутечки є таки чимало таких філософів, як Никон, — сказав вчитель Парафієвський. — Часом як зберуться будлі-де дядьки на випивачку та смикнуть по чарці, то не один загне таку закарлючку в питаннях, що й не стямишся і гаразд не добереш, яку одповідь йому дать. Народ починає міркувати та митикувать потроху про всяку всячину часом безглуздо й смішно, а часом влучно та розумно, що з дива тільки очі витріщиш.

— Не дурно ж євреї кажуть, що тепер вже нема дурних мужиків, що дурні мужики були колись за панщини, коли кожний дурисвіт та жмикрут міг обдурить мужика, — сказав фершал.

В дворі загуркотів маленький візок. Усі зирнули в вікно. Перед ганком спинились коні. З візка злазила якась молода панія. Погонича не було на візку: молода панія сама поганяла коні.

— Хто б оце приїхав до мене? — спитав стиха доктор.

— Це матушка з нашої парафії, з тієї, де я учителюю в церковній школі, — стиха обізвавсь Парафієвський. — Мабуть, заслабла котрась дитина. Ця матушка дуже розумна, і теж добрий митець на усякі питання та вчені змагання. Вона київська єпархіалка. Майте її на увазі. Може, й вона згодиться стати вам до помочі.

«От, може, ще залучу одного застрільщика культури», — майнула в доктора несподівано думка, трохи вже направлена Никоном.

В світлицю вступила панія, прибрана, неначе в свято. Вона була в новому модному капелюші з широчезними крисами та з блакитними квітками, схожими на ряст, в ясній сіренькій новенькій сукні і в рукавичках. Невисока на зріст, присадкувата й трохи навіть опецькувата, вона була гарненька на вид, довгобраза, з повненькими свіжими щоками і з ясними ласкавими, ніби солоденькими очками.

— Надежда Мокіївна Ладковська, жінка одного з тутешніх батюшок,— промовила гостя, простягаючи руку до доктора.

Ладковська міцно стиснула його руку, ще й потрусила дуже сміливо, якось по-кавалерському, аж ряст затрясся в неї на голові.

Парафієвський і Вербицький підвелись і привітались з гостею, як давні знайомі. Доктор попросив гостю сісти й просив вибачить за безладдя на столі після випитого чаю.

— Нічого — те, нічого. Мені байдуже, чи лад, чи безладдя на столі, бо так само буває і в мене після чаю, як діти понакидають окрушків,— обізвалась Ладковська, примостившись на стільці.

Вона швидким оком зирнула на Уласевича, на його рівну постать і потім ніби вп'ялась очима в його блискучі карі чудові очі. Вийшовши заміж за отця Якова Ладковського, навіть не почуваючи симпатії до його, Надежда Мокіївна вже вславилась сливе в цілій околиці тим, що липла до усяких паничів і залицялась напропали, чи були вони гарні, чи навіть не дуже гарні.

Молодий доктор одразу припав їй до вподоби. Перед нею стояв русявий довгобразий красунь, поставний, рівний станом, з блискучими карими очима та з розкішними довгими вусами, що ніби розсипались широкими кінцями, неначе промінням. Вона вже прочула, що приїхав молодий та гарний доктор, але, очевидячки, не сподівалась зострінуть такого красуня. Доктор одразу припав їй до вподоби. Вона осміхнулась, ніби до давнього знайомого, й неначе підсолодила свої подовжасті сіруваті очки, трошки прижмурила їх, ще й запишалась.

«Ой гарний! Ой який же гарний! Які очі, які вуса!» — передніше за все майнула в неї думка. І вона почувала, що їй хочеться кинутись до його на шию, пригорнуться й цілувати його і в рожеві уста, і в щоки, і в очі.

— Це я приїхала просить вас, щоб ви одвідали одну молодицю, дуже недужу.

— Добре! то й одвідаю. На те я й прибув сюди,— сказав Уласевич. — На яку ж слабість вона занедужала?

— Я й сама гаразд не втямлю. Щось в неї ніби жіноцьке, якась жіноцька слабість. Вона служила в мене за наймичку й вийшла таки од мене заміж дуже молодою. Вона вже вагітна. Здається, в неї або буде дитина нечасна, або родиво буде важке, бо вона не так давно й завагоніла. А може, то мені тільки так здається. В неї, мабуть, якась жіноцька слабість... в...

Парафієвський і Вербицький спустили очі додолу. Голос в неї був різкий та неприємний. Вона розмовляла голосно та дрібно, як говорять проворні, жваві, ще й до того лепетливі молодиці. Говорила вона, неначе кричала, аж лящала на всю світлицю.

«Сьогочасна людина... Такі терміни люблять вживать прилюдно тільки ліберальки, нітрішки не соромлячись і вважаючи на ці слівця, як на звичайні наукові, а не якісь сороміцькі», — подумав доктор.

— Добре! Поїдемо, то й подивимось і дізнаємось за її слабість, на яку вона хоробиться, — обізвався голосно Уласевич.

— Мені дуже шкода її, бо вона була така добра наймичка, яких в нас на селах теперечки трудно й напитать. Так мені шкода її, що я оце перша мусила зробить вам візит. Я трохи нехтую салонними забобонами на цей раз, бо доконче треба одрятувать людину, може, й од наглої смерті. Порадьте, коли ваша ласка, й допоможіть їй.

«Яка добросерда людина ця молода матушка... і, певно, прихильна до народу. Недурно в неї такі солодкі добрі очки...» — подумав Уласевич, озираючи свіжий вид гості та оглядаючи ще свіжіше убрання.

— Котра це молодиця заслабла? Як її на прізвище? — спитав Парафієвський.

— Та Настя Сопілчиха! Ще як вона служила в мене, то все було кородиться на ноги або часом і слабує: то в неї часом було судомить в правій кульші, то в обох гомілках. А як вийшла заміж, то все чогось хоробиться та

й хоробиться то на живіт, то на...— вкинула знов наукове слівце гостя. — Я випадком оце зайшла до неї подивиться та досвідчиться гаразд за все, а звідтіля просто до доктора. Я вас одвезу й ладна назад привезти. Та для неї забарка буде, може, й небезпечна.

— Я ладен служить вам хоч і зараз! — промовив доктор і вскочив в кімнату, щоб натягти пальто. — Коли в молодиці щось небезпечне, то їдьмо таки зараз.

— Які це в вас книжки? О! українські! Можна в вас позичить на який час хоч одну? — говорила матушка.

— Можна! Я буду радий, що знайшов читальницю! — обізвавсь доктор з кімнати.

— От і не знаю, яку брать.

— Беріть ту, котра на вас дивиться, — сказав Парафієвський.

— Коли ж вони ніби усі на мене дивляться. Візьму хіба оцю більшеньку.

І вона вийняла хусточку, втерла собі заснічене око й поклала хусточку на одібрану книжечку, наче назначила, котру хоче позичить.

Ладковська встала. Гості й собі встали й попрощались з доктором. Надежда Мокіївна Ладковська вийшла, але забула взять книжечку й хусточку. Усі вийшли на ганок. Коло ганку стояли коні. Ладковська вхопила в руки віжки й батіжок, попросила Уласевича сісти з лівого боку, а сама сіла праворуч, щоб поганять коні. Вона підняла голову, потрусила віжками й махнула батіжком. Коні шугнули в ворота.

— Це ви самі поганяєте? Приїхали без погонича? Ож дайте мені віжки, я поганятиму! — промовив Уласевич.

— Навіщо? Спасибі вам! Я люблю поганяти і вмію добре правувать кіньми. Я сама без погонича їжджу і на поле, часом і до міста: коні плохі, як ягниці,— говорила Ладковська й якось по-молодецькому випростала стан і знов махнула батіжком по конях.

— Ви оце, може, й ненароком підійшли під мій погляд, закликаючи мене до недужої. Я напитував отут людців, щоб мені ставали до допомоги та намовляли людей обертаться за ліками до мене, а не до знахурок. Селян трудно затягти до наших ліків або в лазарет. Лазарет лякає їх.

— Добре! Я ладна пристать до спілки: намовлятиму селян при нагоді, бо наші селяни обертаються до доктора часом вже тоді, як смерть стане за плечима.

— Тоді, як вже «смерті — не одперти», як кажуть в приказці. А заздалегідь та зачасу їм і в думку не приходе, щоб обернутись до нас за порадою.

Повозка була труська, і на бакаюватому шляшку тряслась, аж коливалась. Яків Кирикович почував, що плече сусіди все черкається об його плече, а далі почутив, що вона таки зумисне пригортається до його усією своєю дрижачою постаттю.

«Щось вона дуже вже ніби горнеться до мене, все ніби зумисне черкається. Гм... ще почне залицяться. Може, вона задля того оце й притеребилась», — майнула думка в доктора.

— Я пристану до вашої спілки. Я вже перечула через людей, що ви гуманна людина, пиклуєтесь темним народом. Та й мені це не первинка,— ці усякові сьогочасні погляди. В нас в єпархіальному училищі теж бувала усяка розмова, дуже сьогочасна. Я ладна намовлять та справляти людей до вас, бо знахурі принаджують їх до себе. Є тут в нас на селі одна знахурка, до котрої наїжджають навіть панки. Надбала собі баба чимало добра й збудувала собі здоровецьку хату. Це ваша конкурентка, та ще й неабияка.

— Надісь, багато дужча за мене на селі? — сказав доктор, засміявшись.

— Певно, дужча, принаймні була дужча до цього часу, — обізвалась Ладковська.

До хати слабої молодиці було не дуже близько. Перебігли півсела. Шлях пішов вигоном, а далі якимись мочарами, а за мочарами перескочили місток на здвижі, де слизіла течія в багновищі. Парафія Ладковського на далекому кутку Злодієвці була ніби на одшибі, за містечком. Ладковська спинила коні коло однієї хати. Обоє позскакували з повозочки й зайшли в хату. Молодиця давно була вже вагітна, і в неї наставало родиво. Уласевич оглядів недужу й сказав, що нічого небезпечного нема, що родиво часне́ й настане незабаром і, певно, обійдеться гаразд і без його помочі.

Ладковська вийшла, знов сіла на повозці попліч з доктором і покатала назад тим самим шляхом. Молодий доктор знов примітив, що вона ніби зумисне тулиться та горнеться до його й заглядає йому в очі.

«Чи вона їзде сама й поганяє коні по-сільській, як роблять на селах молодиці, чи, може, підроблюється під

поведенцію між деякими міськими паніями, що часом чваняться, їздячи по вулицях без погоничів? — думав доктор. — Щось воно скидається на останнє! Це якась сьогочасна новосвітська матушка або хоче вдавать з себе лібералку».

Ладковська хвиськала батіжком по конях і бадьорилась, сіпаючи за віжки.

— Ви зробили велику помилку, що забились на службу в таку глушину. Я, бувши на вашому місці, зроду-звіку не виїхала б з міста. Занидієте та зачеврієте ви отутечки, — почала Ладковська, зирнувши скоса на пелехатий вус, що трохи не черкався об фіалки та ряст на її капелюші.

— Так, бачте, трапилось. Нам трудно в місті напитать службу при лазаретах чи будлі-деінде, щоб за щось зачепиться, як то кажуть. А тут я всядусь на місці та й сидітиму спокійненько. Нудьга мене не лякає нітрошки, бо я наважився нести світло в цю темряву якмога більше. Це буде для мене й діло, і розвага, і, може, хоч потроху справдяться ті наші мрії й гадки, котрі в нас були ще в університеті вкупі з товаришами.

— Як я була в єпархіальному училищі в Києві, то й між нами часто була розмова про усякові сьогочасні принципи. Але, знаєте, в цій глушині часом нема з ким навіть побалакать гаразд за щось краще й вище. Тутечки часом півроку не бачиш людського лиця,— говорила Ладковська, ньокаючи вряди-годи на коні. — Клопіт по хазяйству та пиклювання дітьми — ото уся моя й праця й розвага. Нема з ким путнім словом перекинутись. Оце багно якось всисає тебе недоброхіть сливе з головою, хоч і сам того якось не примічаєш.

— А я й тут знайду собі розвагу й працю, опріч моєї роботи. Ми маємо на думці розповсюдювать серед цієї глушини просвітність то книжечками, то розмовою, живим словом. Шкода тільки, що ми не знаходимо собі певних та надійних помагачів. Тут при школах читалень сливе нема, а коли вони де й є, то в їх валяється кільки книжечок або ні до чого негоденних, або писаних мовою церковною та великоруською, мало зрозумілою або надто вченою й зовсім-таки не зрозумілою для селян.

— От і я стану вам до помочі, бо маю потяг до цієї справи. А хто потягується до чогось вищого й ідейного, то доконче пристане до вашої спілки. Може, здійсняться

й наші давні школярські мрії та гадки... як і ваші, — сказала Ладковська.

— От я й радий, що натрапив в глушині на живу людину, що ладна стати до культурної праці вкупі зо мною, — сказав Уласевич. — От і маємо ще одного спільця нашого товариства. Спасибі вам за спочування до нашої справи.

Ладковська так забалакалась та високо понеслась з своїми мріями, що баскі молоді коні збігли на окіп. Повозочка перехнябилась і трохи не перекинулась. Коники були свого хову, бо отець Яків кохавсь у конях, мав свій пастівник на чималих луках і розводив коні на продаж. Ладковська смикнула віжки й ледве-ледве направила коні на шлях, що й потрапила в багнисті бакаї. Багно захлюпалось. Грязюка бризнула, обляпала докторові щоку й сіла горобцем на фіалки та ряст на голові в Ладковської.

— Оце як я забалакалась і стала така невважлива, що трохи вас не перекинула, та ще й у багнистому місці,— сказала Ладковська.

Завезла вона панича до квартири на подвір'я, а сама повернула коні назад і покатала додому.

Надежда Мокіївна Ладковська викралась з дому до доктора саме в той час, як панотця покликали на похорон, бо панотець її не пустив би.

Ладковська, виїжджаючи крадькома з господи, потай од свого панотця, спохвату забула покинуть дома ключі од шафи й завезла їх в кишені. Панотець вернувся з похорону. Наймичка подала на стіл самовар. Кинулись за ключами, парили парка, а ключів нігде не знайшли, і матушка десь зникла. В шафі був замкнутий чай, сахар і посуд. Самовар клекотів, парував, доки й не погас. Вже поночіло. Корови вернулись з поля, ревли за телятами. Полова й дерть були позамикані: ні з чого було зробить обмішку для корів. Наймичці вже час було варить вечерю, а комора була замкнута.

Вже надворі сливе поночіло, як Ладковська приїхала.

— Куди це ти їздила?— спитав в жінки отець Яків.

— Та оце возила доктора до Насті. Прибігла до мене її мати за порадою. Настя дуже заслабла. А я поки привезла доктора та поки одвезла, то чимало часу загаяла. Ой як же я забарилась! — казала матушка, одмикаючи

шафу, не роздягнувшись і зопалу ніби кидаючи на стіл чайницю, сахарницю й усякий посуд.

Вона похапцем скинула капелюш і пальто й почепила на кілочку в столовій, де вони часом висіли не сховані по три дні й припадали порохом сливе на палець. Вона не шанувала одежі й, роздягаючись, кидала її, де траплялось, і кільки день не ховала її в шафу, бо... забувалась.

— Хіба ж не можна було самій старій матері побігти до доктора? Треба було доконче тобі їхати та гаять час. І в покоях безладдя, і корови стоять недоєні, і коні оброку не їли й досі, і вечеря не готується, бо й комора й половник з половою для корів — усе позамикане, — мимрив отець Яків стиха. Але він не насмілився докорять жінці. Він вже дізнався з досвіду, що жінка була опришкувата та натуриста, була ладна збить бучу лайкою, криком та галасом і, врешті, вміла якось викрутиться та одбрехаться.

— Мені стало шкода Насті. Треба ж вважать не тільки на себе, але й на ту безщасну бідноту,— обізвалась Ладковська.

— Звідкіль це на тебе найшла така охота до добродіяння? — стиха обізвавсь о. Яків.

— З доброго сердця, а не так собі, з доброго дива! — одповіла жінка, брязкаючи ключами.

— Треба ж вважать і на людський поговір. Адже ж за твої одвідини молодого доктора піде скрізь чутка, піде поголоска!

— Нехай іде! Там-то мені клопоту. Я ладна наплювать на той поговір, бо я вище од його. Я вольна людина і маю право вволяти свою волю.

Отець Яків вже знав з досвіду, що за цим зараз почнеться крик та репетування, що вона застукає щиколотками об стіл, почервоніє од злості, як упир. Він замовк і тільки важко зітхнув, бо вже дізнавсь, що Надежда Мокіївна вийшла за його заміж без щирого кохання, і давно постеріг, що її серце липне до паничів, як бджола до меду.

Надежда Мокіївна була трохи чудна на вдачу: не любила нігде бувать у гостях, не мала близьких приятельок, ні з ким щиро не приятелювала й якось держалась осторонь од усіх сусід. Вона і в себе не любила приймать гостей, вітала їх з неохотою, була навіть непривітна до них. Сусіди примічали це потроху й одкаснулись од неї

одразу. Тільки й любила вона їздить в гості до тих сусід, де були паничі, приймала в себе дома тільки паничів, як вони часом приїжджали до отця Якова. Коли вчитель траплявся гарний або в хорі з'являвсь гарний парубок півчий, вона тоді ходила в школу на співки, буцімбито задля того, щоб допомогти вчителеві гарно справлять півчу. Але як тільки той гарний півчий виходив з хору, те падкування до співів одразу зникало в неї, і вона переставала ходить на співки. Усіх гарних чоловіків, усіх красунь молодиць на селі вона знала, скрізь ловила з жадобою красу очей та брів і милувалась ними. До кожного панича вона залицялась, хоч би він був і не дуже гарний. В одного їй припадали до вподоби гарні виразні очі, в другого чудові вуса, в того червоні уста. Але кохання й завсіднє залицяння до паничів в неї було романтичне й ніколи не заходило далеко: воно скидалось на відоме інститутське «оббожування».

О. Яків постеріг її норови, постеріг її романтичність і мусив занехаять її залицяння.

Тим часом Яків Кирикович, вернувшись додому, почав роздягатьсй й зирнув ненароком на стіл. На столі білілa настовбурчена хусточка Ладковської, а під хусточкою лежала та українська книжка, котру вона позичила в його.

«От і забулась взять і книжечку й хусточку, надісь, спохвату. Певно, вдалась надто вже спішна на вдачу, або... може, вона була дуже заклопотана слабою молодицею. Певно, має дуже добре й почутливе серце»,— подумав Яків Кирикович, пораючись коло столу та прибираючи посуд.

Гукнувши в вікно на парубчака наймитчука, він оддав йому книжечку й хусточку й звелів зараз однести до Ладковської, а сам засвітив світло й примостивсь на ліжку на спочинок. Недавні події несамохіть виникли в його уяві. Перед ним неначе манячіли й Ладковська, і недужа молодиця в убогій хатині на полу, прикрита рядниною. Різкий голос Ладковської все вчувався, ніби лунав десь недалечко од його. Він неначе почував її м'яке плече, що ніби все черкалось об його. Але ця згадка була йому не дуже приємна. Ладковська не надила його ні красою, ні своєю науковою розмовою.

Він сів за стіл дописувати розпочату лікарську книжечку для народу.

Наймитчук приніс до о. Якова книжечку й хусточку і передав через наймичку в горниці. О. Яків узяв і одніс жінці.

— Ти загубила хусточку. Це вже десята загублена хусточка од різдва, як я полічив їх. Ти їх сієш, неначе цибулю на грядці, — промовив о. Яків з осміхом.

— Це ж я спохвату забула в доктора позичену книжку. Така вже я вдалась тороплена та спішна, — сказала Ладковська, укладаючи меншого хлопця в колиску, що стояла проти її ліжка.

Незабаром вона, не роздягаючись, лягла в постіль, поставила світло на столику, одчинила вікно в садок, взяла позичену книжку, розгорнула й почала читати. В покоях стишилось: ніхто нігде вже не вештався й не ворушивсь. Наймички вже не турбували її. В домі стало тихо — анічичирк! Ладковська, виспавшись всмак вдень по обіді, любила довго читать вже лягома, коли вся оселя ніби замирала і навіть собаки надворі не гавкали.

Вона довгенько сліпала очима, але зміст української книжки не припадав до направи її душі, до направи її думок. Сільські дядини та усякі тітки не цікавили її ані кришки в той час. Гарний доктор своїми блискучими й трохи смутними очима все неначе вертівся перед її очима. Перед нею все ніби манячіли його очі, високі рівні брови, миготіли пишні, ніби шовкові пелехаті вуса. Вона кинула книжку, встала, налапала на столі романи, забрані з читальні військового клубу в повітовому місті, де військо літувало в лагері, і почала переглядати й добирать собі роман. Вона тільки й жила тими французькими романами. Але з їх найбільше припадали їй до вподоби романи, повні усяких романтичних та страшних пригод, романи Ксав'є де Монтепена та Понсо дю Терайлля. Ладковська налапала передніше почату Монтепенову «Червону чарівницю», надзвичайно дивовижну, в котрій оповідалось, як похований небіжчик ожив в домовині і його випадком викопують живісінького... Вона читала в той вечір з смаком, неначе пила якесь дороге вино і не могла загасить гарячої та пекучої жаги. На місці героя красуня маркіза вона все вбачала молодого красуня доктора, а на місці красуні маркізи вона ставила себе. І їй все ніби уявки привиджувалось, що це дійсно вже діється її справдешній роман з Яковом Кириковичем, що він мане її рукою, ніби кличе потаєнці десь на самоті, в якомусь лі-

сі, в якійсь зеленій прегустій гущавині, де нема й живої душі.

Надежда Мокіївна од усолоди та захвату аж очі заплющила. В неї в очах ніби завештались гарні маркізи з пелехатими вусами. Між ними майнув один білявий красунь, і вона впізнала доктора. Їй не хотілось розплющувать очей, щоб натішить себе принадними мріями. Але... вона й незчулась, як одразу заснула... Книжка випала з рук і впала розгорнутою на груди. Вікно стояло незачинене...

Вдосвіта отець Яків, що спав в другій кімнаті, несподівано прокинувся од вогкості й холоду. Він зирнув на двері: в жінчиній кімнаті горіло світло. Входе він туди, а жінка аж хропе, не роздягнута. Світло горить. Вікно одчинене. В вікно подихає вранішній різкий холод. Дитина в колисці лежить розкрита. Він сіпнув жінку за руку. Жінка аж кинулась і прокинулась.

Отець Яків мовчки зачинив вікно, мовчки й вийшов з кімнати, човгаючи по підлозі патинками.

Через три тижні ввечері вчитель зайшов до Якова Кириковича на чай. Вони в розмові згадали за Ладковську: якось так до слова прийшлося.

— Скажіть, будьте ласкаві, що воно за людина ота Ладковська? Неначе й гарно й чепурно убрана, але дуже вже нечепурно задрипана, ніби якась хвойда. І книжку в мене забула, і свою хусточку. А як говоре, то неначе до ладу й розумно говоре. Ця Ладковська ніби й розумна людина й не без сьогочасних гуманних поглядів та пересвідчень, але я примітив, що вона налазлива, навіть трохи нахабна...

— Та вона то говоре добре. Про це нема що й казать. Говоре, мов шовком гаптує. Але тільки в неї й вартості, що вміє балакать та базікати. Вона говоритиме вам і за педагогію, бо зачепилась в школі за педагогію, балакатиме й за школи, й за волосні справи, і навіть за церковні діла. Вона лізе в школу, лізе й у церкву і навіть дає направу чоловікові в цих ділах. Але якби її пустить в школу, то вона там нічогісінько путящого не робила б. Подзвонила б трохи язиком та й пішла б по садку вигукувать то сільських пісень, то модних міських романсів, як та дівчина в пісні, що співає: «Я нічого не робила, тільки по садочку ходила»... Вона скрізь тиче носа, в усякі діла микається, але нічого не робе. А в своїй хазяйській справі

то чомусь не дуже-то вмикується. Сама ніколи не ходе нікуди з ключами ні в комору, ні в льох, бо лінивство в неї велике. Через це вона раз у раз доручає ключі наймичкам, бо йме їм віри й у всьому здається на їх. А наймички постерегли її норови та крадуть масло, сало, борошно й переводять усякий поживок, де тільки запірвуть. Раз викрали з комірчини навіть м'ясо й здорову рибину, а оце за зиму повиносили з льоху приполами трохи не всю картоплю. А Ладковська нічого не доглядає, тільки базікає про високі речі та бавить себе французькими романтичними романами.

— Ото помилився б! А я був радий, що тут в глушині трапилась така гарна й розумна людина, і гадав, що вона пристане до нашої просвітньої спілки. Ото був би вшелепавсь! — говорив доктор, і його очі неначе пойнялись смутком та журбою.

— Вона ладна й пристать до вашої спілки, але з іншої причини... Як було приїде в школу нежонатий вчитель, то вона так і прилипне до його: запрошує до себе, дає йому обід, харчує його, панькається коло його. А потім починає залицятись, пише до його листи, заходе до його ввечері на чай, щоб побалакать, а коли не заходе до його в хату, то никає попід хатою та заглядає в вікна. Одному вчителеві так остогидла її налазливість та настирливість, що він мусив перейти в другу школу при мурованій церкві. Пише до його листи, що її гризе нудьга, що вона не дасть собі ради ні в чому, і всовує в позичені в його книжечки оту нісенітницю. Це, бачте, оті єпархіалки виносять такий романтизм з свого інституту, де їх держать взаперті за засувом цілі роки, де вони з нудьги дають волю своїм мріям і тільки живуть ними. Стережіться її! А її чоловік дуже порядний і розумний; він і справді може стать на підмогу й послугу вам в справі, що стосується до просвіти народу.

Незабаром зайшов на чай і Никон Кучма. Уласевич намовив Никона, щоб він збирав до себе парубків та усяких людей на святках, читав їм українські книжки й заохочував їх самих до читання. Розмова пішла про те, щоб впорядкувать розпродування дешевих книжечок поміж селянами. Никон дав обіцянку взятись за цю справу.

Саме в той час загуркотів візок у дворі. Яків Кирикович подивився в одчинене вікно й побачив гарненькі ситі коні. Поганяв їх хлопчик, убраний в рябеньку чемер-

ку й підперезаний широким одеським червоним поясом з довгими торочками. На штанях червоніли дві подовжасті смужки. Уласевич пригадав, що достоту так вбирають своїх погоничів і козачків дідичі-католики в Київщині, і домитикувавсь, чиї то були коні. Ладковська була родом з села Київської губернії і вбирала для шику й свого погонича на зразець київських польських дідичів, своїх передніших сусідів.

Хлопчик зскочив з козел і в вікно подав докторові листа. В листі Ладковська просила доктора приїхать таки зараз й оглядіть меншого синка, що занедужав неначе на пропасницю, а може, й горів на кір.

Уласевич, попросивши вибачення в гостя, зараз сів на повозку й мерщій покатав до оселі отця Ладковського.

Отець Яків, ще молодий, невисокий на зріст і трохи присадкуватий, вибіг назустріч до доктора на ганок, веселенько привітався з ним і попросив вступить до світлиці. В світлицю зараз увійшла Надежда Мокіївна в ясній рябенькій сукні з викладчастим коміром, неначе налагодилась їхати кудись в гості. Вона швиденько вийшла, ніби вилинула з дверей, подала докторові обидві руки, ще й добре потіпала його руки, стиснувши їх з усієї сили.

— Спасибі вам, що ви не загаялись,— сказала Ладковська з легеньким осміхом на рожевих повних товстеньких устах, з-під котрих блиснули широкі зуби.— Ось я зараз причепурю свого синка. Сідайте, будьте ласкаві! — попросила хазяйка гостя й одсунула трохи крісло од стола, а сама хапком наче шугнула в двері й зникла.

Яків Кирикович сів на кріслі й окинув оком невеличку світлицю з низенькою стелею з сволоками. Світлиця була обставлена гарненько, але з претензіями. В кутках на косинчиках манячіли скляні цяцькові вазки з паперовими й крамними квітками, котрі вже давно зблякли, поприпадали порохом і були схожі на сухі будяки. Скрізь по вікнах і долі коло вікон стриміли пожовклі й давно не поливані вазони. Ладковська часто забувала за їх і не поливала по тижню, хіба вже наймичка або нянька, багато більше кмітлива за хазяйку, з милосердя рятувала вазони од наглої смерті.

О. Ладковський розговорився з доктором про своє життя й подав йому папіроси та сірники. Незабаром знов вилинула Ладковська, гладенько причесана, але в неї на

потилиці й тепер, як і завжди, теліпались ніби пачоси або одіржини. Вона й не чепурила в кімнаті дитини, а похапцем чепурилась сама перед дзеркалом. З кімнати вийшла нянька, дуже гарна дівчина, чорнява та тонка станом, з червоною шовковою стрічкою на голові, з червоним бантом, притуленим на чолопочку на голові трохи якось химерно, не по-сільській. Доктор і о. Яків пішли в покоїк, де лежав на ліжку хлопчик. Вікно було зумисне заслонене товстою вовняною хусткою. На столі навіщось горіла лампа, заслонена здоровецьким рожевим абажуром. Світло од цієї лампи в темному покоїку було рожеве, мрійне. Ладковська стояла, уся облита рожевим світом. Вона ніби посвіжішала й покращала при тому світі. Але докторові за цей мрійний світ було байдужісінько. Він хапком одчепив хустку з вікна. Ладковська опинилась в різкому денному сяйві. Доктор пильно оглядів слабого хлопчика, оглядів трохи набряклі щоки й трохи заснічені золотушні очі од жару.

— Певно, горить на кір, але ще не час одгадать, куди поверне те горіння. Побачимо потім згодом. Слабість ще не виявилась гаразд,— сказав доктор, присівши коло столу й черкаючи на листочку за якесь лікарство на ліки недужій дитині.

О. Яків запросив доктора до столової кімнати, де на столі парував самовар. Посідали за стіл і розбалакались. Ладковська наливала чай, а очей не зводила з гарного доктора. Солодкий осміх не зникав з її уст ні на хвилинку.

— Спасибі вам за українську книжку, що позичили Надежді Мокіївні,— дякував батюшка.— Це вже почали виходить нові книжки. Ми, ще бувши в семінарії, залюбки читали деякі книжки, що траплялось нам випадком десь добути. От таких книжок конешне потрібно для наших темних сіл! Але як народна література, звичайно, черпає зміст з широкого загального письменства, то задля нас доконче потрібна й широка українська література,— говорив о. Яків.

— Ви неначе читаєте в мене в голові мої власні думки та гадки,— обізвавсь Уласевич, колотячи чай ложечкою.

— Та й мої,— додала Надежда Мокіївна.— Чому б пак і нам не розвести широкого письменства? Хіба ж ми не люде, чи що? — лепетала Надежда Мокіївна.

Уласевич почутив, що на його ногу наступила нога, але не в чоботі, а в черевику, бо була м'якісінька. Йому здалось, що Надежда Мокіївна, може, ненароком, порающись коло посуду та хапаючись, торкнулась об його ногу.

— Ви добре робите, що заходились затягать до себе на ліки наших селян,— сказав отець Яків,— а то в нас знахурки зовсім-таки опанували селян та й держать їх у своїх руках під своїм містичним намовлянням.

— От ми й станемо вам, докторам, до помочі, будемо намовлять отих неуків та завертать до вашого лазарету,— обізвалась Надежда Мокіївна.

Вона посунула до гостя тарілку з скибками паляниці. Яків Кирикович знов почутив, що Ладковська настоптала йому на ногу вдруге, але вже дужче, ще й трохи притиснула. Йому стало ніяково: попліч з ним сидів її чоловік і міг примітить ту безглузду вихватку залицяння.

«Ой коли б мерщій випити чай та втекти од цієї причепи»,— майнула думка в доктора.

Він придивився до отця Якова. Отець Яків був зовсім не поганий з лиця: русявий, трохи рудуватий, але з розумними ясними очима. Тільки вид в його був трохи ніби плисковатий та вилиці на щоках витикались дуже примітно. В своїй розмові він показав себе розумною людиною й начитаною, котра, очевидячки, спочувала з щирим серцем до бажаннів та поглядів доктора. Він і справді був ладен стати йому до помочі в просвітніх замірах багато щиріше й краще, ніж жінка.

Яків Кирикович випив чай і попрощавсь, обіцяючи заїхать незабаром ще раз до слабої дитини.

— Прибувайте ж до нас, коли ваша ласка, не тільки до слабого, але й до нас, здоровісіньких! — гукнув з ганку отець Яків.

— Добре! Спасибі вам! — обізвався з повозки Уласевич, здіймаючи брила й кланяючись на льоту.

«Ну й правду ж казав Парафієвський за цю єпархіалку!— думав Уласевич.— Хоч вона й романтична в залицянні, але наступання на ногу — це ж вихватка зовсім-таки не романтична й навіть не поетична. Може, в неї романтична мрійність позалазила і в черевики. Треба од неї одмикувать або й зовсім на якийсь спосіб одкарабкаться».

Через день Уласевич пішов пішки до отця Якова на одвідини слабої дитини. Він застав саму Надежду Мокіїв-

ну. Отець Яків вештався на току. Хлопчик одужував: подужчав, повеселішав і грався цяцьками під доглядом няньки. На голові в няньки манячіла вже інша дорога шовкова зелена стрічка. Довгі кінці метлялись нижче пояса. На голові, на чолопочку, була пришпилена чимала кокарда з такої самої стрічки. Надежда Мокіївна начіплювала їй на голову свої дорогі стрічки, щоб хоч надивиться на ті стрічки, бо їй самій не можна було заразом поначіплювать на себе усякі свої стьожки та стрічки, та ще й у будень.

Надежда Мокіївна, очевидячки, сподівалась Уласевича. Вона була прибрана в ясно-зелену гарненьку сукню. На грудях був пришпилений бант з рожевих стьожечок. Вона подякувала докторові за вважливість до недужої дитини. Доктор не знайшов нічого небезпечного в дитини. Він навіть заздрівав, що можна було б обійтись і без докторських ліків і що Надежда Мокіївна наважилась закликать його для себе і зовсім не для слабої дитини...

Прибіг отець Яків з току, трохи втомлений вештанням, і розбалакався з доктором. Надежда Мокіївна незабаром вилинула з кімнати, сіла в крісло й розвела розмову за свою страшенну нудьгу в селі, за недостачу путящих книжок для читання. Вскочила нянька й оповістила, що вже подала самовар. Отець Яків запрошував Якова Кириковича на чай. Але як не просила його й не намагалась Надежда Мокіївна, доктор одмагався, що йому нема часу, бо він поспішав в лазарет. Доктор зумисне одмикував од причепливості нахабної Надежди Мокіївни й хапком вийшов з покоїв.

Через кілька день, вже смерком, наймитчук приніс йому книжку, котру позичала в його Надежда Мокіївна, загорнуту в листок газети й запечатану сургучем. Уласевич розгорнув газету й узяв книжку в руки. З книжки витикався листочок поштового паперу з помальованим куточком, де були намальовані голуби на гілочці, що доторкувались волами й дзьобами. Яків Кирикович висмикнув поцяцькований листок. То був лист од Надежди Мокіївни.

«Чи не заслабла часом знов дитина?» — майнула в його думка.

Він вхопив листа, сів коло вікна й почав перебігать очима по рядках. Але про слабість дитини не було й мови. Ладковська писала до його, неначе до якої-небудь

своєї давньої товаришки або до близького товариша, котрий може втямить її безрадісне й нудне становище в якомусь Дрижиполі серед непросвічених людей. Вона розводилась дуже широко про свій розумовий розвиток, про свою начитаність, чванилась своїми сьогочасними ліберальними поглядами, шкодувала, що в такій безтямкій глушині не може запобігти своєму лиху, не може знайти навіть спочуваючих та прихильних до неї людей.

«Кругом мене все батюшки-гречкосії, в котрих голови напхані половою та висівками або послідом. Нема до кого розумного слова промовить, не то що поділиться моїми думками. А тим часом мене гризе нудьга без розумної праці, без розумного будлі-якого гуманістичного завдання й діла. Мене бере зависність, як я згадаю, що ви знайшли собі розумну працю. Тим часом я гину з нудьги, гину од шукання якогось вищого, кращого діла і не можу його знайти, і нема в кого поради питать; я занапащаю надаремно літа свої молоді в цій глушині, нуджу світом і навіть не знаходжу собі поради ні од кого».

«Це підступ... очевидячки, підступ з підлесливістю. Але ж і зугарна вона підібраться під людину! Знать, що вона таки справді тяме сьогочасні гуманістичні прямування: мабуть, нахапалась їх у Києві на ході та наскоком од когось в розмовах. Але мене не піддуре! Вона просто зловживає сьогочасні принципи, щоб підійти під мене, під мої погляди. Чудна людина! Здається, вона ладна пустить на торжок хоч би й ліберальні принципи, щоб добутись того, чого їй треба. Ну, Мокіївно! дзуски на цей раз! Ото був би натрапив на гарну спільницю! Це була б добра супряга! саме сьогочасна!»

Яків Кирикович так задумавсь, що забувся й за стакан чаю, що вже зовсім прохолов. В світлицю ввійшов Парафієвський. Уласевич опам'ятавсь, вхопив лист і сховав в кишеню. Посідали вони за стіл і розбалакались за слабість батющиного хлопчика.

— Та й тієї слабості там в хлопця, як кіт наплакав! Нічого нема небезпечного і, певно, й не було. Тільки дурно проїздивсь, та ще й добру промашку зробив пішки,— сказав Уласевич і осміхнувсь.

— А до вас ще не слала листів за свою нудьгу Надежда Мокіївна? — спитав вчитель в жарт.

Уласевич зареготавсь.

— То це в тих нових єпархіалок така поведенція, чи що? — спитав він в Парафієвського.

— Мабуть, така, хоч не в усіх. Заслоняйте ввечері вікна щільніше або й зачиняйте віконниці, бо вона, певно, заглядатиме, «а чи милий спить, а чи так лежить, та що її серденька не розвеселить»,— промовив він словами пісні.— Щоб таки всі ці єпархіалки загалом були однієї вдачі, я цього не скажу. Але здебільшого вони чогось закарлючились на цю Мокіївну: удають з себе міських «баринь» або дідичок паній, а коли треба, то приставляються новими сьогочасними людьми. От хоч би й ця Мокіївна! Їзде сама без погонича, коні поганяє, неначе якась київська ліберапка. Погонича прибрала в смугнасту козачину, підперезала червоним поясом. На няньку начіплює свої шовкові стьожки, любе червоні сап'янці на наймичках, погонича кличе не «Грицьку», а «Григорій», наймичку зве не «Палажкою», а «Палагеєю», ніби справжня міська «бариня». От отець Яків так з охотою стане вам до помочі й пристане до нашої просвітньої спілки.

— Коли ж оця Ладковська каже, що батюшки на селах нічим щиро не пиклюються, тільки посиденьки та походеньки справляють, бо зам'якинюються на селах та ледащіють, і що в їх голови напхані тільки дертю та половою,— якось прохопився Яків Кирикович.

Парафієвський зареготавсь. Йому ці слова не були невідомі, бо й у листі до його Мокіївна теж не раз вживала ці самі, уподобні для неї слова тоді, як залицялася й запобігала в його ласки, підроблюючись під його світогляд та направу.

«Ну, хвалить бога, вже мені тепер не треба щовечора заслонять вікно од цікавої сусіди. Знайшла вона собі нову й кращу зачіпку»,— подумав Парафієвський.

Минув рік. Яковові Кириковичу часто доводилось їздити по околиці лічить слабих. Він при нагоді все розпитував за сусід дідичів, за батюшок, докторів та фершалів. Він вже чув од Парафієвського, що деякі молодші пани й панії заводили домашні спектаклі, виучували грати самих таки селян — дівчат та парубків. Дійшла до його чутка, що одна дідичка заводе в себе молочний підварок і для себе, для своєї користі, і задля того, щоб розповсюдить це промисловство в околиці, а друга панія заводе в своєму селі усяке лікарське зілля, помічне в хворобах. Він випадком дізнавсь, що поблизу в дідича

Гуковича є дочка курсистка, котра цікавиться сьогочасними справами. Никон Кучма збирав до себе в хату селян і перечитав на святках багацько нових українських книжок. Просвітність якось потроху розворушувалась. До Якова Кириковича потроху почали заходить слабі люде на пораду та за ліками. Серед мертвоти та глушини по тихих закутках почала наклювуватись просвітня робота. Уласевич скупчив докупи деякі невеликі сили для просвітньої справи, які проявились в околиці то з естетичними замірами, то з просвітніми й хазяйськими.

VI

Одного дня, перед пилипівчаним пущенням, до Андріяна Кириловича Гуковича привезли з станції телеграму. Він спочатку думав, що то прийшла звістка за продаж пашні, але, роздерши папір, він аж крикнув до жінки й дочок. Вони швидко позбігались на той поклик, бо були дуже зацікавлені.

— Од кого телеграма? Певно, з Києва? — хапком питала Текля Опанасівна.

— Чи не од Таїси Андріївни часом? — перебила матір Мелася.

— Та од Таїси ж Андріївни Сватковської. Переказує, що в неділю вранішнім поїздом прибуде до нас в гості на три дні з Любкою... і...

— І Елпідифором Петровичем? — спитала жінка.

— Де там з Елпідифором? Цей бундючний генерал зроду-звіку не сподобить нас такої пошани. Таїса Андріївна приїде з Михайлом Кириковичем Уласевичем, вашим новим приятелем.

Мелася почервоніла до самих здорових вух. Її вирячкуваті блискучі очі одразу неначе припали імлою й чорніли, як тернові ягоди, припавші росою.

Гуковичка трохи не йняла віри чоловікові, бо він часом її дурив, коли було в їх змагання або сварка за гроші. Вона вхопила в пучки папір, прочитала й на свої очі побачила й пересвідчилась, що то була правда. Мати переглянулась з дочкою й неначе очима сказала: от і маєш жениха! Мелася ніби очима одказала: і справді, мамо! таки напевно маю!

— Ще ж до неділі... От з нестямки й дні погубила...

Сьогодні вівторок чи середа? Либонь вівторок? — спитала Гуковичка.

— Середа. Ви, мамо, і справді погубили лік днів,— обізвалась Ліда, ні кришки не збентежена звісткою, котра до неї не стосувалась.

— Ще доволі маємо часу. Треба ж нам поклопотаться заздалегідь, щоб було чим прийнять гостей. Може, й справді...— почала Текля Опанасівна, але пик-мик! та й замовкла, зирнувши скоса на Ліду.

— Що це ти думаєш встругнуть задля гостей? Га? Про шик і не думай! Не закликати ж для їх музик та не заводить балу. Це ж наші звичайні, непрохані гості...— стиха обізвавсь Гукович, міркуючи потаємно в душі, чи вийде що путнє з тих одвідин, чи й ні.

— Музики не музики, а треба ж наготувать усього доволі на три обіди та троє сніданнів і на три вечері. Треба б побігти в місто та вхопить зо дві свіжі шинки, та м'яса, та свіжої риби. Та й вин в нас сливе що нема,— говорила хазяйка, вже заклопотана.

— Та й шампанського треба б прихопить хоч зо три або з чотири пляшки,— проговорилась Мелася.

— Ну! може, ти дуже вже зарані дбаєш про шампанське. Може, й не дійде до шампана,— пожартував батько.

— Може, не дійде, а може, й дійде,— обізвалась Текля Опанасівна.— «Запас біди не чине, а гуща дітей не розгоне», як кажуть в приказці. А як нічого не вийде, то ми й самі споживемо й поживок, і винце. Я ласа до шампанського.

— І я ласа до його, нема що гріха таїти,— пожартувала на радощах Мелася й собі.

— Про мене! Ваше добро, ваша й воля. Робіть, як знаєте: вволяйте свою волю. Вам, дамам, більше знати в цій справі, ніж нам, мугирям,— сказав Гукович і вийшов з горниці на тік.

Гуковичка зараз списала на четвертушці паперу довгий спис зáкупок і поїхала з Меласею до повітового міста. Там вони скупились, ще й загодили міського кухаря, щоб приїхав в суботу й привіз усякої свіжини. В тому списові було записано й чотири пляшки шампанського... на всякий випадок...

— Як не доведеться спожить його зараз, то зостанеться надалі. Але, «як не тепер, то в четвер», а нам,

мабуть, таки доведеться почастувать ним веселого Мишука Уласевича,— казала Гуковичка до чоловіка, вернувшись з міста з повною повозкою закупок.

— Дай боже, нашому теляті вовка впіймати! — промовив Гукович до жінки.— Може... може, й не спосудиться, а може, складеться так, як і не ждалось, не гадалось...

В неділю зрання вислали коні на вокзал. Спозаранку почалось в домі вештання та біганина. Приїхав кухар. Наймички ловили поросята, кури та качки. Кури киркали, поросята кувікали під ножем; розпуджені качки так кахкали, що в їх трохи горлянки не луснули. В подвір'ї й у пекарні знявся такий гармидер, неначе в дворі сподівались приїзду архієрея або губернатора. Кухар заходився готувать обід, куховарка пекла палянички та усякі кренделі до чаю. Текля Опанасівна давала всьому ряд, крутилась, як муха в окропі.

Задзвонили на службу божу. Текля Опанасівна перехрестилась і згадала, що вона ще й досі богу не молилась.

«Ой боже мій! Це ж я за оцим клопотом ще й досі не молилась богу, навіть лоба не встигла перехрестить. Нехай вже завтра вранці помолюсь двічі: за сьогодні й за завтра»,— думала Текля Опанасівна, важко зітхнувши й піднявши очі до образів.

— Меласю, Лідо! вбирайтесь лишень швидше та ходім до церкви, помолимось богу, щоб бог послав вам обом талан,— гукнула мати до дочок.

— Як буде талан, то й сам прийде; «як бог дасть, то й в вікно подасть»,— обізвалась Мелася.

— Ще що вигадай! Нехай би вже Ліда... то я знаю, що вона ладна й у церкву не заглядать, бо в Петербурзі так багацько набралась розуму, що в неї ум за розум заходе. А тобі нечля таке говорить. Забудеш за бога, то й бог за тебе забуде.

— А може, й не забуде! Хіба ж ви питались за це в бога?— пожартувала Мелася.— Йдіть, мамо, та моліться й за себе, і за нас обох. Ви настачите молитов на нас і на цілу оселю,— жартувала Мелася.

— Жартуй лишень, та й оглядайся. Вбирайтесь лиш мерщій обидві та ходім швидше, бо як почнете чепуриться, то якраз прийдете на шапкобрання.

— Еге, мамо, ви хочете, щоб вам було охітніше й

веселіше з нами в гурті стоять у церкві? — обізвалась Ліда з кутка.

— Кухар та куховарка й без нас тут впораються й усьому дадуть ради. Ходім-бо, ходім! — вже ніби благала мати.

Дочки, нарешті, таки послухались матері й пішли до церкви, щоб не зобидить її.

Надворі була година. Грязь зашерхла. Невеличкі приморозки висушили грязюку. День був ясний, погожий. Обидві панни зохотились йти до церкви, щоб трохи проходиться та розважить себе.

Після служби, хапки напившись чаю, мати й дочки заходились прибираться та чепуриться. Текля Опанасівна прибирала Меласю. Ліда накинула на себе темненьку сукню, неначе вона готувалась йти кудись на лекцію. Поїзд приходив в дванадцятій годині. Вже годинник продзвонив дванадцять раз. І мати, і Мелася стурбувались. Неспокій та тривожність опанували їх обох. Мелася стояла перед новим здоровим дзеркалом і потроху підводила пудрою то виски, то потилицю. Ліда тільки дивилась і мовчки осміхалась.

Вже минула й друга година, а гостей не було. Сонце спустилось низько на обрії, вже стало на вечірньому прузі, а гості не приїжджали. Мелася з нудьги никала, ніби блукала по покоях і все чепурилась перед дзеркалами.

«Може, й добре, що трапилась якась забарка на поїзді. Смерком я здаватимусь кращою. І, може... може... хоч він і не дуже гарний, але ж постать... але ж вуси... Може, й не мине мене доля на цей раз»,— марила нишком Мелася.

Вже як почало сутеніть, загуркотіла повозка в дворі. Адріян Кирилович вийшов на ганок зострічать гостей. Хазяйка, убрана в чорну шовкову з квіточками сукню, вилинула в прихожу, вхопила Таїсу Андріївну в обнімок і тричі цмокнула її в щоку, потім цмокнула Любу в обидві щоки і, привітавшись дуже привітно до Михайла Уласевича, запросила гостей до світлиці. Незабаром з бокових одчинених дверей вийшла повагом Ліда, а за нею ніби ластівкою вилинула Мелася, убрана в ясну гарненьку сукню, високо зачесана, з короною з товстих золотистих кіс на тім'ї, в блакитних бантах, в золотих сережках та браслетах, з золотою брошкою на шиї. Рум'яна, весела,

з блискучими здоровими карими очима, взрушена надіями та мріями, Мелася й справді багато покращала й пожвавішала. Вона ніби на ході або на льоту перецілувалась з дамами й жваво та ласкавенько привіталась до Михайла Уласевича, неначе вона знала його давно й зросла з ним укупі.

І Таїса Андріївна, і Люба убрались хоч чепурненько, але дуже просто, навіть убого — в сіренькі куценькі спіднички та чорні кофти, нібито по-дорожньому. Але вони убрались так просто зумисне, щоб не затерти Меласі, щоб Мелася здавалась кращою. Люба навіть не напудрила щік, не підвела пензлем і не почорнила брів, не понаводила рум'янців на уста і... попоганшала. Але це задля того вона зробила так, щоб не затемрявить Меласі блиском своєї краси. Обидві гості здавались ніби недбайливо убрані й просто зачесані, трохи навіть наче пелехаті. Врівні з ними Мелася й справді була показніша, чепурненька, навіть гарна.

Михайло Уласевич зирнув на Меласю й задивився. Свіже обличчя, червоні, як калина, уста, рожеві вуха, блискучі очі — все це припало йому до вподоби багато більше, ніж передніше, в Києві.

«Одже оця Мелася гарненька собі нівроку... і свіжа, як калина, і жвава та весела, мов пташка. Зовсім-таки апетитна! Коли б тільки додаток до неї був чималий, апетитний, то хоч і до вінця з нею ставай. Треба буде при цій нагоді доконче повештаться по садибі та гаразд придивиться до хазяйства: і до току, і до їх полів, чи родюча тутечки земля... А обстава в домі гарна! незгірше, як в Таїси та в Люби. Але ж... отими софами та кушетками, як подушками та перинами, не здобрієш... Усе те прах і попіл, полова, шага варта»,— думав Михайло Уласевич, зорячи по горницях кмітливими очками.

Гості огляділи нову обставу, обійшли й пильно обдивились, доторкались до всього й полапали пучками усе, навіть нові килими, потім посідали на канапі. Хазяїн та гість сіли проти їх. В салоні пішла розмова.

Де б узяти, де б напитать таких швидких стенографів, щоб вони похопились записать їх швидке лепетання! Неначе усі дев'ять муз заразом влинули в світлицю й висипали всі свої скарби та дари, окрім богині мудрості Афіни, котра, звичайно, зникає в таких салонах і тікає далеко,

певно, аж на Олімп. Почалось таке тріщання та цвірінькання, неначе в світлицю влетіла силенна сила горобців, от як вони наприкінці літа навіщось збираються на вербах на якусь горобину раду й завзято цвірінькають. Здавалось, ніби світлиця одразу стала млином на четверо коліс, ще й з ступами; і в тому млині застукотіли, задерчали й заклацали чотири шестерні; ще й раз у раз, безперестанку гупали ступи. Цей млин гув, рипів, гуркотів, неначе мірошник пустив воду на всі заставки. А серед того гуку та стукоту ще ніби десь дерчало двоє деркал, котрими полохають горобців в вишниках.

Гості оповідали за міські новинки. Мелася й її мати розпитували про знайомих киян. Люба ледве встигала одповідать на два боки. Михайло Кирикович і собі щось розказував Меласі й лящав високим лепетливим тенорцем. І Мелася, і Уласевич од завзяття ніби аж висолопили язики, неначе кривились одно з одного. Гук од розмови аж лунав по покоях. Здавалось, ніби самі шибки в вікнах дзвеніли й торохтіли, неначе в час великого грому. Галас і тріщання лилось, соталось, переплутувалось, мов поплутані нитки. Один хазяїн сидів окроми од усіх і позирав на всіх, ніби мовчазний та сумовитий мірошник, котрий сидів мовчки й кмітив, чи не вискоче часом будь-який навісний кулак з колеса та не лусне його межи очі. Він вряди-годи тільки вмикувавсь в розмову, часом вкидав слівце своїм гучним басом. І здавалось, неначе важкий товкач ступи вряди-годи гупав серед того зику, лящання та верещання. Високе та широке чоло в Гуковича ніби пояснішало. Сливе чорні здорові очі повеселішали. Він розправляв довгі здоровецькі припалі сивиною вуса й веселенько скоса позирав, як Уласевич упадав коло Меласі й не зводив з неї очей.

Говорючий, жвавий вусатий гість давав ніби якусь надію...

Вже надворі сутеніло, як ця ніби горобина тріскуча зграя знялася з місця, перелетіла в просторну столову кімнату й обсіла навкруги довгий стіл, багато прибраний, рясно заставлений усякими наїдками та обтиканий блискучими пляшками. За столом не вгавало ні на хвилину таке саме тріщання та гомін. Обід був навдивовижу багатий та смачний. Потрав було багацько. Поживок був тривний, дуже ситий, сільський. Усякі печені сливе плавали в свіжісінькому маслі. Проворний наймит Грицько на цей

час скинув свиту й натяг сіртука та білі бавовняні рукавички й зручно звивавсь коло столу. Усе було до ладу, багато, по-міському. Вина були добрі й дорогі. За десертом зашипіло шампанське в чарках.

«Добре живуть оці Гуковичі. Мабуть, мають чималий засіб. Усе в їх не по-простацькому, а по-міському; усе на панський лад. Треба б причепиться добре до цієї Меланки,— міркував та гадав Михайло Уласевич, дудлячи смачні вина на всі застави.— От де пристать би у прийми на усю маєтність та зажити дідичем! Кинув би ік дідьку оту службу в усяких безтямких «страхових канцеляріях». Тут мені своя воленька волила б. Тутечки я був би самостійним паном на всю губу. А то тиняйся та никай по тих канцеляріях, аж чуб тобі часом стає мокрий. І волі тобі нема, і засіб кат зна який. Користі з тієї служби, як з цапа молока».

Після обіду перейшли пити кофій в просторну світлицю, Грицько, котрий став на цей вечір Григорієм, вніс здоровий лиснючий кофейник і поставив на застеленому під стіною столі. Коло стола стояли пальми та чорна арапка з білим завоєм на голові, з лампою в руках, піднятих вгору, неначе зумисне була поставлена, щоб світить на стіл і на Меласю задля того, щоб вона здавалась кращою під листатими та лапатими пальмами в сутінках.

— Прошу сідать тутечки, коло цієї чорної світилки, як продражнив її мій старий,— запрошувала Гуковичева.

— Прошу в гості до нашої світилки! — бовкнула й собі Мелася, тикнувши пальцями на світилку, ніби натякала Уласевичеві: «Дивись, мовляв, і ми обставлені посьогочасному, незгірше Таїси Андріївни Сватковської».

— «Світилка — шпилька при стіні; а на ній сорочка не її...» — пожартувала молоденька Ліда.

— Та на їй й сорочки катма! Придивись лишень гаразд! — буркнув батько, втямивши доччине натякання на позичені гроші, за котрі була куплена та чорна світилка.

За кофієм Михайло Уласевич сів коло хазяїна і вже був налагодивсь почати розмову з старим про бджільництво, в котрому старий кохався. Уласевич навіть повивчував напам'ять декотрі трудніші місця з книжки, щоб часом не помилиться та не вбрехатись в розмові з старим, досвідченим в пасіках. Але Мелася дзигорила та все оберталась в розмові до Уласевича, щоб звернути усю його ввагу на себе й причарувать до решти.

Після кофію усі попросили Любу сісти за рояль і заграть щось веселеньке та гарненьке, щоб загнать сільську нудьгу на очерети та на болота, як казала хазяйка. Люба сіла й жваво переграла кільки шумливих, неначе брикливих вальсів та польок. Але рояль стояв давно не направлений, бо в селі не можна було знайти направщика. Люба постукала, погуркала й спересердя гуркнула віком, аж струни задзижчали, мов джмелі, і встала.

Тріщання та лепетання затихло. Було знать, що язики вже потомились, неначе вони проскакали, не спиняючись, одразу два поштові перегони. Посідали за карти, певно, задля того, щоб дати одпочинок язикам. Після чаю з усякими наїдками вже в пізню добу Грицько, на той вечір — Григорій, одвів Михайла Уласевича на спочинок в опрічний, надвірний невеличкий домок, де часом ночували приїжджі родичі, близькі й далекі, з котрими ще родались старі Гуковичі.

Грицько одчинив двері в кімнатки, невеличкі, низенькі, але дуже чисто прибрані. В одному вузькому покоїку стояло старосвітське широке ліжко. На столі стояла лампа. На стільці лежала біла чиста нічна сорочка, очевидячки, панова, бо була надто просторна, неначе лантух.

— На добраніч! Та не виходьте спозаранку самі з покоїв, бо ми на ніч спускаємо з ланцюгів дві люті собаки. Коли б часом не покусали вас. Наш пан дуже любе коні, падкує коло їх; а щоб часом злодії не покрали, то й держить на ланцюгах дві люті собаки. Двох верхових коників ставимо окроми, в опрічній стані, де й ночує наш погонич влітку і взимку. В нас в околиці того злодія аж кишить,— сказав Грицько на прощанні.

Михайло Кирикович роздягся й ліг на постіль під шовкове червоне укривало. Шовкове укривало зашелестіло. Він простягся на всю свою довжину, запалив папіросу й задумавсь. Мертва тиша запанувала в покоїках, запанувала скрізь навкруги і в оселі. Стало виразно чуть, як годинник цокав на столі. Тонкий столик побільшував гук цокання, неначе тонка гучна дека скрипки.

Уласевич окинув очима кімнатку. Домок був старий. Вікно перехнябилось, наче скривилось. Підлога до дверей піднімалась трошки вгору й полускалась, аж щілини чорніли на всю довжину кімнатки. Після гаму та голосного лепетання, брязчання посуду тиша ніби була ще тихіша, ще мертвіша. Михайло Кирикович не звик до такої мерт-

вої тиші, і йому уявлялось, ніби його поклали в домовину й зачинили на ніч на кладовищі або в каплиці.

— Ой, яка ж тутечки мертвота! І як мені доведеться одружиться з Меласею, то мене, мабуть, заправторять в цей курник. Я занидію в йому, знавіснію, збожеволію... Я гуртова животина і люблю гам і клекіт, як гуси люблять гегання. Ця мертва самотина припадала б до вподоби моєму братові, що було залізе в селі з книжкою в кущі та й ладен сидіти там хоч і цілий день. Я вже підтоптавсь: час би знайти якесь завсіднє пристановище, от хоч би й пристать в прийми до цього дідича. Київ не за горами. Можна буде вирватся на тиждень, погуляти всмак, досхочу в Києві з товаришами в Шато, в царському садку, або й деінде...

Михайло Кирикович почутив, що в його заплющуються очі. Він дмухнув на світло, потяг укривало на плечі й незчувся, як одразу ніби пірнув в якусь ковбаню або шурхнув на льоду в глибоку продухвину.

Другого дня усі зібрались на чай, гаразд не прочумавшись, заспані, трохи мляві й неговорючі. Напередодні усе язикове мливо було перемолоте й перетерте. Очевидячки, бракувало матеріалу для жвавої розмови. Таїса Андріївна навіть крадькома позіхала, крадькома затуляючи рота долонею. Одна Мелася й тепер була свіжа, рум'яна, бадьориста, жвава й лепетлива. Вона вийшла до чаю в ясній вовняній сукні з чудовими бузковими цяточками, неначе навкруги уся поцяцькована. На чолопочку на голові так само, як і вчора, пишалась корона з золотистих товстих кіс. Ліда вийшла до чаю в сіренькій сукні та в смугнастій кофті, гладенько прилизана, мов школярка, що хапалась вбиратся та поспішає на лекцію, бо вона недавнечко скінчила восьмий клас гімназії.

Усі посідали за довгим столом. Михайло Кирикович розчесав свої русяві, ніби посічені кучері й неначе збив їх в дрібушки кругом голови. Він таки довго задлявся коло їх в флігелі перед дзеркалом. Веселий язикатий Михайло Кирикович швидко розворушив та розбуркав сонних гостей за столом. Він кидав ніби фейєрверки, а Мелася хапала їх хапком і підкидала вгору ще вище. Фейєрверки залущали й блиснули, і вмить розігнали сонноту за столом. Усі одразу прочумались. Язики одразу набрались завзяття та жвавості. Пашня на мливо знайшлась. Млин замолов, як і напередодні; снасть залущала, аж одляски

пішли по покоях. Талановита й гостра, Мелася одразу потрапила на веселий тон, на усякі вигадки й жарти, і цікаві й не нудні. Вона була угариста й дуже здатна накручувати та заводить цю розмовну салонну машину.

Михайло Кирикович тепер тільки придивився до Ліди й, у сяйві вранішнього світа, додивився, що вона була дуже гарна на вроду, багато краща за сестру. На широкому білому матовому чолі чорніли ніби оксамитові брівки, довгі й рівні од краю до краю, неначе намальовані на дорогому пергаменті. Довговасті карі очі, не такі здорові, як у Меласі, були розумні й виявляли затаєні думи. Карі ясні очі то блискали, то часом згасали, ніби імлою припадали. Червоненькі уста були менші, ніж в Меласі, але чудові, виразні, повненькі й соковиті.

«Ліда багато краща од Меласі, але якась мовчуха, а може, вона гордовита. Певно, з модних паннів, тих вчених, котрі люблять пиндючиться своєю вченістю»,— подумав Михайло Уласевич і несамохіть почав зачіпать молоденьку панянку, трохи схожу на школярку.

— Ви, Лідо Андріянівно, мабуть, не любите нашого Києва, бо я ніколи не бачив вас в Таїси Андріївни, — обернувся з питанням Михайло Кирикович до Ліди.

— Не те що не люблю Києва: цього не можу сказать. Я не люблю вештання та біганини по місті, хоч дуже люблю театр, а найбільше драму. Тільки для театру я ладна хоч вряди-годи заглянуть в місто, — обізвалась тихо Ліда.

— Та вона ще й досі перебуває період панянського вченого хуситизму. Все сидить за книгами, неначе якийсь єврейський хусит-начитаник. І нудьга її чомусь не бере! — гукнула Мелася.

— Добре, що ти вже перебула свій період хуситизму, — сказала трохи всмішки Ліда. — А мій період, надісь, ще не минув.

— Вона все з книжками та з книжечками. Ще й досі не одбилась од школи, — обізвався батько.

— Чи то пак правда, що ви маєте на думці їхать до Фінляндії вчиться чогось: чи якісь полотна вироблять, чи якісь новомодні кошики плести?— якось наївно, ніби подитячому кинула питання стара Сватковська.

— Я справді таки думаю їхать в Фінляндію з двома сусідами Матушевськими, — обізвалась Ліда.

— Навіщо ж вам здалось те полотно? — спитала з дива Люба.

— Я дуже люблю полотно, та ще й гарне, тонке, бо люблю усе біле, навіть білу птицю. Вивчусь сама і людей в околиці понаучую.

Люба тільки очі витріщила на неї з дива. Їй здалось, що в Ліди випала якась клепка в голові.

— Та то вона хоче забагатіть, та ще й швидко. Заведе, мабуть, магазин полотен в Дрижиполі. А ми посідаємо в магазині й будемо продавать ті сувої та аршином міряти і сюди, і туди!

І Мелася жваво та химерно показала руками достоту так, ніби вона й справді швидко та хутко перекидала в руках аршина, як от вихають ним крамарі, міряючи крам.

— Смійся, смійся! Недурно ж кажуть, що «з посміху люде бувають». Якби я справді забагатіла з такого магазину, то й ти була б ладна стать вкупі зо мною за прилавок та отак вихать аршином, — сказала Ліда й передражнила Меласю, але не так зручно та химерно.

Було знать, що вона до жартів не така здатна, як Мелася.

— Це ткання, то просто-таки нісенітниця, якісь примхи. От з корів та сиру то, певно, було б більше користі та наїдку. Молочна ферма — це розумніше діло,— сказала Текля Опанасівна.— З цього й справді може буть не мала користь.

— Ще й добра користь. От побачите й поназдивитесь, як я вивчусь та позаводжу з Матушевськими молочні ферми на фінляндський спосіб отутечки в нас, — сказала Ліда.

— Та це все, Лідо, то твій лібералізм, чи якась поведенція, чи пошесть! Все це незабаром прохолоне в тобі, а потім і зникне. Оті обидві Матушевські не повиходили, бачте, заміж, то й шукають собі якогось діла то од сьогочасного лібералізму, то таки з нудьги тутечки на селі, — сказав поважно Андріян Кирилович.

— Був і я колись лібералом. І мені щось таке було спадало на думку та верзлось колись давно, — сказав Михайло Уласевич.

— А тепер вже й випало з ваших думок? — спитала сміливо Ліда.

— Випало й розгубилось по Києву хто його зна й де, — пожартував Михайло Кирикович.— А колись-то я був

дуже ліберальний, аж червоний, як розпечена на жару залізяка.

— Невже! — аж крикнула всмішки Ліда, бо вона не дуже йняла віри Уласевичеві.

— Атож! Колись в Москві поліція навіть слідкувала за мною, трохи не ганялась назирці та навздогінці. А мені про неї було байдужісінько! Я не звертав на неї ніякісінької вваги. Тільки раз якось кличе мене до себе поліцмейстер і тиче мені в руки якусь бомагу. Я й не знаю, що з нею робить: чи читать, чи їсти, чи в кишеню на пам'ятку сховати. Прийшов я додому. Коли читаю, аж там написаний мені загад: зараз-таки, не гаячись ні години, вибиратися з Москви. Не довго думаючи та гадаючи, я взяв та зараз-таки перебрався на передмістя та звідтіль і їздив в Москву на службу щодня! Я й з Москви виїхав, і служби не втеряв, бо виїхав з Москви на село, як от в Києві на Деміївку.

— Але ж це, мабуть, було вже давно! — обізвавсь старий батько, трохи стурбований такою небезпечною минувшістю Уласевича.

— Це було ще тоді, «як баба дівкою була», — одказав приказкою Михайло Кирикович. — Од того часу я залишив ті потяги до лібералізму й усяке войдування з поліцмейстером.

— Так зарані? — обізвалась Ліда.

— Не дуже й зарані. Я такий старий, ще ледве вже ноги волочу. Цур йому, пек йому! як кажуть селяни.

Ліда засміялась, Мелася зареготалась.

Само по собі, Уласевич тільки ману пускав про своє передніше войдування з московським поліцмейстером, бо так воно якось прийшлось до слова... щоб забавить паній та паннів. В його голові ніякісінькі небезпечні та й загалом усякі принципи ніколи довго не держались, а хоч і з'являлись на часок, то зараз зникали дуже швидко.

— А колись я був таки справді ліберальний, аж червоний. Навіть шапка на мені була ліберальна, й мої комірчики були червоні, — додав Уласевич.

— Швидко ж ви прохололи й зам'якинились, — обізвалась Ліда з осміхом на устах. — Та, може, то вам так тільки здавалося, що ви були червоні?

— Де там! Був і справді червоний, та, хвалить бога, якось побілішав потім. Теперечки я вже такий білий, як фінляндське полотно.

Мелася реготалась, Ліда сміялась. Навіть старі осміхались стиха.

«Брехливий вдався цей панич, але з його брехун принаймні веселий та втішний», — подумав старий Гукович.

Ліда почала оборонять свої погляди і встоювала за те, що її думки й заміри не такі пусті й легковажні, як їм усім здавалось. Старий батько доказував, що в її замірах нема нічого путнього, практичного, що це одні примхи старих паннів Матушевських, котрі не знають, де дітись з нудьги, і навратились буцімто робить якесь діло, а справді вони тільки з нудьги шукають собі якоїсь розваги, а може, шукають і женихів хоч би й у Фінляндії. Ліда оборонялась і сама й оступалась і за Матушевських. Почалось сливе вчене змагання. Усі замовкли. Тільки Мелася вряди-годи кидала гостре і влучне слівце на оборону батькових поглядів.

Таїса Андріївна й Люба слухали вважливо це вчене змагання. Але воно швидко їм остогидло. В поважній розмові посипались, ніби з ковша, не пужина та послід, а чисті зерна пашні. А такі зерна були зовсім не до смаку й не до вподоби їм обом через непросвітність і недостачу розвитку. Таїса Андріївна навіть легенько позіхнула, затуляючи долонею рота.

«Ну й почали вже верзти оту вчену нісенітницю! А Ліда! Як напинається, як сперечається! Певно, бундючиться перед паничем, що ось-то й ми вчені! Аж очі блискають!» — думала Люба й почала пошепки розмовлять з мамою.

Мати так само тихенько, сливе на вухо, почала цікавішу розмову з Любою за якусь паню, котру вона зостріла на Хрещатику. Вона показувала, як та знайома панія була убрана, тикнула пальцем на свою брошку, обвела руками комірчик, а далі підняла долоні вгору й показала, яке кубло було на голові в тієї панії. Люба слухала, а потім почала й собі оповідать потихеньку за якусь панію й мовчки показала на мигах, які в тієї панії були фалди на сукні, які були прилизані коси на голові. Обидві вони неначе розмовляли на мигах, як розмовляють на сцені в балетах. А Ліда все сперечалась і доказувала з палом та завзяттям, огризаючись от тата й Меласі, і вже навіть почала потроху сердитись.

«Ой бодай тебе дідько взяв з твоєю вченою розмовою! Вже нудьгу нагнала на мене, — думала Люба, почавши

прислухаться до вченої розмови. — Одже ж вона тарабанитиме вчену нісенітницю, мабуть, і до самого обіду».

«Ну, ця Ліда угара! але, певно, презлюща, хоч і гарна на вроду. Багато краща, ніж Мелася. Але я зроду-звіку не взяв би її за жінку! Цій не клади пальця в рот, бо, надісь, вкусе так, що підстрибнеш під самісіньку стелю. А Мелася, певно, добра й моторна дівчина, бо вона лепетлива. Я досвідчився, що лепетливі люде усі добрі. І я лепетливий, але ж я, господи, який добрий. Так усі кажуть. Я певний, що й Мелася така достоту на вдачу, як і я, що вона добра, здатливіша за палку, уперту та завзятущу Ліду. Над Меласею легко можна буде верховодить та вволяти свою волю, чого не забажала б моя душа. Але треба б перетяти оцю вчену нісенітницю. Бо й мене вже нудьга бере...»

— Андріяне Кириловичу! Які улики ви вживаєте в своїй пасіці? Які ви вважаєте за кращі? чи довбанки-дуплянки, чи рамкові? — спитав несподівано Уласевич.

На старого Гуковича, теж палкого й нездатливого в змаганнях, неначе хтось одразу линув холодною водою. Уласевичеве влучне питання потрапило в почутливе місце. Старий раптом одвів свої здорові лиснючі очі од Ліди і втупив їх в гостя. Ліда одразу вгамувалась, ущухла й замовкла. Гукович закліпав очима, підняв вгору товсті чорні брови, неначе моргнув ними двічі, доки не опам'ятався гаразд, і згодом промовив:

— Я, сказать по правді, вже випробував усякі системи, а оце в останній час пересвідчився власним досвідом, що наша бджола найлучче таки любе прості довбані дуплянки. Це, певно, од того, що вона ще сливе дика, мало свійська, а дика бджола любе гніздиться в дуплинастих старих деревах. Це їх природнє житло.

— Невже ви добуваєте більше меду з дуплянок? Я оце недавнечко їздив по нашому ділу до одного дідича недалечко од Києва. Я бачив в його пасіці самі за себе рамкові улики, низькуваті й подовжасті, неначе гробки на єврейському кладовищі. Мені здалось, що я потрапив не в пасіку, а на кладовище, — говорив Уласевич.

Таїса Андріївна й Люба зараз перестали розмовлять нишком на мигах і почали знов вважливо прислухаться. Ті гробки на єврейському гробовищі одразу зацікавили їх багато більше, ніж нудна Лідина вчена балачка. Вони

сподівались, що розмова почнеться за щось цікаве й страшне, в романтичнім прямуванні, з відьмами, вієм та марами.

Михайло Уласевич розвівся дуже широко про бджільницьку справу, читав напам'ять вивчені цілі місця з книжки про бджільництво і таки добре підійшов під вподобу старого Гуковича.

— Ви, певно, кохаєтесь в пасіці? — спитав Андріян Кирилович.

— Ще й як! Та тільки горенько, що в нас у Києві нема де розвести пасіки, — сказав Уласевич.

«Певно, він практична людина. От коли б залучить цього препсового Мишука собі за зятя! Мав би доброго пасічника та певного помагача й доглядача», — подумав старий.

— А ви, мабуть, маєте добрі коні, бо кохаєтесь в конях, як мені доводилось чути, — промовив Михайло Кирикович.

— Маю добрі коники, але трохи небезпечно держать дорогі коні, бо в нас на селах злодіїв дуже рясно, — сказав Гукович.

— О, Михайло Кирикович тяме в конях! Він перший спортсмен на скаковищі! — обізвалась з хвалою Таїса Андріївна.

— Коли хочете, то киньте оком на мої вловчі верхові коники. Один чогось ніби шкутильгає трохи. А чудовий був коник! — промовив старий.

— Добре! Ходім подивимось! — сказав голосно Уласевич і підвівся з стільця раптом, наче підскочив, бо ця річ і справді зацікавила його.

— То й ходім! Лідко! гукни на Опанаса, нехай виведе на подвір'я верхові коні, — сказав батько.

Ліда побігла по Опанаса. Усі вийшли на ганок. Опанас не длявся й швиденько вивів два гарненькі коні з стані. Уласевич оглядів коники, помилувався ними, погладив морди, поплескав долонею по спинах і полапав за гриви й вуха. Коники, очевидячки, припадали йому до вподоби. В його аж очі замиготіли й закрутились. Він не втерпів і вхопив кінчик гнуздечки, з одного скоку неначе кинув довгими цибатими ногами і в одну мить опинився на коні. Коник заворушивсь. Уласевич свиснув і сіпнув за гнуздечку. Коник прихнув, насторочив вуха й покатав, ніби стріла: передніше обскакав чимале подвір'я навкру-

ги, а далі шугнув в одчинену браму й покатав по довгій алеї. І кінь, і верховець тільки замиготіли поміж старими стовбурами тополь та осокорів.

Ще й незчулись панії, щоб оглядітись, як верховець вже скакав назад і шугнув через ворота в двір. Михайло Кирикович, як Тиміш Хмельницький, Богданів син, був багато кращий на коні, ніж долі. Мелася й усі панії несамохіть задивились на його рівну постать в сідлі. Кучері й пухкі довгі вуса аж тряслись, неначе й вони були промкнуті нервозом. Сонце грало на його чудових русявих кучерях. Проміння пронизувало наскрізь пелехаті стремкі вуса.

Уласевич став перед ганком і вмить спинив коня. Кінь стояв, як укопаний. Їздець скочив з коника й зручно, жваво кинув повід Опанасові на руки. Опанас вп'ймав його на льоту, неначе вловив кинуту опуку, й осміхнувсь.

— Та й добре ж ви їздите верхи! — не вдержавсь і похвалив Гукович.— От би нам побігти оце на влови в діброву!

— І побіг би, бо люблю влови. Але мені, на превеликий жаль, доконче треба ввечері хапаться додому, бо я одпросився тільки на сьогодні. А завтра зрання треба буть на службі.

«Цей веселий брехунець одначе митець на все: певно, з його буде й добрий хазяїн. Буде добре, як він привернеться до Меласі. Прийму його в прийми. Нехай господарюють з Меласею вдвох, бо я вже підтоптався. Матиму доброго проворненького помагача на старості літ», — думав старий.

— А от я похвалюсь вам дуплянками, та ще й саморобними. Ож ходім лишень до возовні! — сказав Гукович до гостя.

Гість знехотя поплентався за Андріяном Кириловичем до возовні: йому ті дуплянки були такі цікаві, як торішній сніг.

— Ось дивіться, якого чудового улика я оце недавнечко видовбав! — промовив Гукович, взявши в руки новісінького улика. — Де тільки запірву дуплинасту липу, то зараз і довбаю. І гімнастика, і користь! Бачите, який легенький.

Михайло Кирикович взяв у руки улика, подержав навіщось, заглянув в середину, доторкнувся до снозів і до

денця, ніби він і справді щось тямив в цій справі, і згодом поклав його на купу уликів. Він трохи не зареготавсь, одначе якось таки вдалось йому вдержать поважну міну вважливого кміти й знавця.

— Мене аж зависність бере, хоч я зроду й не завидливий, — промовив гість.

— А ондечки гляньте, скільки моєї праці лежить на підрях вгорі, на бантинах! — промовив Гукович, тикаючи обіруч на підрі.

Уласевич зирнув угору і аж цмакав, буцімто дивуючись: «Ой-ой-ой! якого їх там багато лежить на дошках! Аж не потовпляться на підрях! Але ж то не самі улики ондечки лежать окроми? бо то ондечки лежать такі здорові, як жлукта. Це довбані сипанки для пашні, чи що?»

— Та то я наскладав довбанок на мед, а не на пашню, бо меду в мене, як часом буває поліття на бджоли, так багато, що і впоратись з ним не можна абияк, і нікуди його дівать.

На підрях, на ріденько покладених через бантини дошках, і справді нарізно лежали усякого фасону липові довбанки з столітніх, а може, з двохсотлітніх розкарякуватих товстющих дерев, неначе корови на стійлі або химерні крокодили та інші якісь невідомі страхіття, нарізно розкидані по підрях.

Одна довбанка, ніби випнула здоровецьке черево, неначе вона була вагітна; друга, неначе калікувата людина, розчепірила набряклі куски пообтинаних сливе до плечей рук; на третій довбанці ніби понаганяло якісь великі чиряки та болячки, такі завбільшки, як миски. Одна наче вистромила химерну морду з кирпатим носом, мов комедійна машкара. Кожна вдержала колишнійсь сукуватий обвід дерева та тих сучків і корчак, з котрих їх видовбав тесля, маючи на увазі якмога більшу їх зміст кість для меду. Довбанки лежали окроми од купи уликів, неначе порубані в баталії Іваном Царевичем якісь дивовижні страховища.

«Ну, та й чортовиння ж теліпається отам на підрях! Неначе якісь дерев'яні крокодили або покалічені люде. Коли б лишень мені хутчій вхопить Меласю з її селом, тоді усі ці підрі з довбанками я покладу на твої старі плечі: носи, мовляв, на здоров'я цю ваготу та дбай і надалі й на мене. А я скік на коники та шусть у Київ на біговище або в Шато на гулянку!» — думав Михайло

Кирикович, торкаючи навіщось сухорлявими довгими пальцями то одну чудернацьку довбанку, то другу.

Вони вернулись до ганку, де сиділи на лавках панни й панії, обидва сіли й собі з ними й розбалакались про хазяйство. Тим часом Грицько в білих рукавичках вигулькнув з дверей і заповістив, що стіл вже налагоджений до снідання.

Снідання було таке довге, як і обід. Гості хапались на поїзд. І як не просили й не намагались хазяїни, щоб вони зостались дозавтрого, гості одмагались, бо наважились їхати того-таки дня. Після снідання, що тяглось сливе дві години, підкотив під ганок фаетон. Гості хапки позшукували свою одежу, вдяглись і попрощались. Гукович і Гуковичка просили їх не гаяться з візитом та прибувать до їх якмога швидше.

А тим часом сама Мелася, не дожидаючись доки ці гостоньки приїдуть в Деркачівку, сама часто одвідувала їх у Києві... Там в Елпідифора Ванатовича вона бачилась з Михайлом Кириковичем. Михайло Кирикович тепереч-ки здавався їй багато кращим, ніж колись передніше. Своєю веселою вдачею та лепетливим язиком він зовсім припав їй до вподоби. І Уласевич, очевидячки, залицявся до неї.

В один Меласин приїзд у Київ Уласевич признавсь, що любе її й хоче просить її руки в батька та в матері. Вона дала йому слово. Михайло Кирикович, двічі побувавши на різдво, а потім на масниці в Гуковича в Деркачівці, перебалакав з старими. Старі згодились прийнять його за зятя й постановили справить весілля після великодня напровесні.

VII

Після вшестя перед зеленими святками брат Михайла Кириковича Яків Кирикович Уласевич дістав з пошти листа. Йому чомусь здалось, чи не дрижипільська єпархіалка часом задумала листуваться з ним через пошту, коли не трапився випадок передать йому листа через руки. Але він зирнув на конверт. На конверті рука була дуже йому знайома: він впізнав братову руку, хапком роздер конверт і почав швиденько читать.

«Бурлакування й безпритульне тиняння по світах вже мені остогидло донесхочу. Оце ж я, врешті, знайшов собі

притулок. Через тиждень в неділю зрання прибувай на моє весілля в Деркачівку до дідича Гуковича. Станеш за боярина в моєї Меланки Андріянівни. Мелася людина з великим розумом і розвитком, добре говоре по-французькій, по-німецькій, ще й по-англійській, жвава, балакуча, весела, ще й до того жартовлива. Я з нею ніколи не знатиму, що є на світі якась нудьга. Вона ще й до того дуже моторна на вдачу й знать незвичайно добра, бо, як я зауважив, усі говорючі люде добрі: от, прикладом, хоч би й я: на язик лепетливий, але ж я, господи, який добрий! Лиха нікому зроду не заподіяв. А що вже моя молода красномовна, то напродиво! Вона не тільки одного Ціцерона, але й двох твоїх Ціцеронів заломить і кине під лавку, бо й два Ціцерони не спромоглись би її переговорить. Надзвичайний дар мови! Навдивовижу гарно говоре! А що вже щира на вдачу та не потайна, то й сказати не можна! В неї душа й усі думки зверху: я їх бачу, як скалки оливи на воді. Капіталу великого в її батька катма, як нема їх сливе в усіх сьогочасних дідичів. Грішми його я не покреплюсь. Але ж зате я пристаю до його в прийми. Незабаром я буду справдешній дідич, такий, який був колись наш дідусь, доки не прогайнував маєтності. Так і вважай на мене, як на дідича, бо Деркачівка маєтність не батькова, а материна, а материзна перейде доконче до двох дочок, як помре стара. Є в старої ще й старіший од неї брат сусід, заможний, але якийсь трохи ніби придуркуватий, чи прицуцуватий, чи божевільний, вже я гаразд не знаю, як його назвать, бо за все своє життя сливе тільки й пиклювався тим, що насаджував парки, неначе хотів обернуть суспіль усю маєтність в парк. Як дасть дуба цей старий навіжений панич, то його село, багате на родючі поля та плодючі садки, так само перейде в спадщину старій Гуковичці, а потім, як кгигне й стара, достанеться її нащадкам, цебто її двом дочкам. Прибувай доконечно заранї! Познайомишся з моєю нареченою й побачиш її сестру Ліду. Сестра її, надісь, підійде під твою вподобу: це людина надто сьогочасна, навіть вчена; в неї на думці все щось дуже модне, надзвичайне. Вона все носиться з ним, як старець з писаною торбою. Ліда має на думці їхать в Фінляндію чи кудись далі, в Голландію, щоб вивчиться якісь модні полотна вироблять, чи плаття золить та білить, та, без зоління в жлукті, сухоперки прать — якось по-вченому, чи якісь

школи в селах заводити, чи масло збивать якось мудро, чи щось таке схоже на це, чого, мабуть, і сам нечистий не розбере, а я не пригадаю й не втямлю гаразд тієї сьогочасної нісенітниці. Ліда дуже гарна з лиця. Тільки знай, що тепер тобі залицяться до неї зась! бо вона тобі родичка...»

Яків Кирикович прочитав і осміхнувсь. Він добре знав, що брат, людина весела, безжурна, часом підлеслива, де треба, але ж загалом на вдачу легковажна й легкодумна, котра повсякчас може перемішать горох з капустою та й... наробить помилок в житті через свою легкодумність.

«Чи це в його жарти, чи це він просто-таки точить веселі брехеньки? Чудна вдача в мого брата, і я ніяким способом не постережу її й досі. І жартує й бреше, в жарти часом і дуре, але без ніякісінького злого заміру. Не розбереш, де в його кінчається побрехенька для веселої розмови і де починається правдивий погляд на будлі-яке діло, а не кинутий випадком на втіху веселому товариству в якомусь салоні. Цікаво б справді побачиться й побалакать з цими обома дочками мого сусіда. За їх іде поголоска в околиці, як за паннів, дуже просвічених і ліберальних. Але тут в околиці старшу дочку навіщось продражнили «терницею». Коли й менша скинулась на старшу, то я матиму приємність зострінуть там дві терниці».

Почався май, тихий та теплий. Не шумів садок в Гуковича, не гула вже діброва, наводячи сум на жильців дідицької садиби. Зате ж зашуміла, заворушилась Гуковичева оселя, заворушився дім, неначе стрепенувся після довгого сну та сільської дрімоти. В парку і в садку вештались робітники, опоряджували доріжки та стежки, набивали жорствою, битою цеглою й посипали їх піском. В покоях, і в опрічному надвірному домку чистили, шкребли та мили. На подвір'ї так само знявся гармидер та біганина: ковалі викочували повозки та фаетони й оглядали усю снасть; лимар оглядав стару набучавілу упряж. Усе лагодилось, бо усе було старе й нелагоджене через завсідню недостачу грошей. Гукович боявся, щоб часом не луснули нашильники або не хруснула вісь, як Мелася їхатиме вінчаться.

А що вже дім, то неначе збожеволів: в йому зрання й до глупої ночі тільки й чути було галас та змагання. Старі кричали, Мелася репетувала. Ліда вкидала часом

слівце й ніби підкидала сухого труску в ту пожежу. Усі подавали свої думки та гадки, свою раду, і ніхто нікого не слухав. Батько радив не справлять бундючного весілля, не напрошувать багато гостей, бо не було за що й бундючиться. Гуковичева й Мелася встоювали за те, щоб справить бучне весілля і не дать себе на поговір та на поталу сусідам й усім знайомим. Батько торочив безперестанку, що він грошей не настаче на багате весілля, а мати й Мелася казали, що навіть варто позичить трохи в банку й на виправу, і на весілля.

— Невже ж ти хочеш, щоб наші приїжджі гості з Києва та з сіл поїхали од нас голодні? — говорила мати. — Треба ж запросить на весілля й Сватковську, і Елпідифора Ванатовича з жінкою. А Елпідифор — це ж бундючний петербурзький бюрократ! Треба ж нам і свою честь знати і себе чтить і шанувать.

— Та й навіщо б тобі, Меласю, справлять білу дорогу сукню з гірляндою та серпанком? Ти ж братимеш шлюб не в Києві, де на тебе витріщали б очі захожі з улиці роздяви, а в глушині, в селі. Одягнись в сукню, яка трапиться напохваті. Чи то в тебе ж їх мало! — вмовляв батько.

— Чи то ж можна, щоб я перед київськими гістьми стала на килим, мов мокра курка або будлі-яка обшарпана та обстрьопана дяківна! — репетувала Мелася.

Меласі страх як бажалось виставиться перед киянами, та ще як можна пишніше. Ті панни, що пізно виходять заміж, дуже люблять виставляться на своєму вінчанні й на весіллі, щоб перед усіма почваниться й себе показать.

— І справді, Меласю! Навіщо тобі отой клопіт — їхать до Києва та замовлять в магазинах оту традиційну виправу? Це ж морока та й зайва тяганина. Я, бувши на твоєму місці, накинула б на себе оту гарненьку ясненьку суконьку, що ти справляла на перший приїзд Уласевича, та й стала б під вінець, — сказала Ліда.

— Може, по твоїх вчених книгах так і випадає, а по моїх книгах то так зовсім мені не личить. Мені дуже пристав до лиця убір молодої, та ще атласовий, з одлиском. Чом би пак і не причепуриться на цей час, може, єдиний на віку? — обізвалась Мелася.

— А може, й не єдиний. Буває часом такий випадок і вдруге, і навіть втретє. Про це один бог відає, — обізвався батько.

— Вдруге мене, певно, вже не візьме охота прибираться, а вперше треба як можна краще й багатіше убраться хоч би для Таїси Андріївни та для Люби, Марії Уласівни, та Ольги Семенівни та Тетяни Денисівни, та Усті, та Марусі, та Ольги... Щоб то пак вони сказали, якби я стала під вінець, ніби якась задрипана кострубата київська горнична або перекупка та перепродуха!

Ще кільки день змагались та галасували... і постановили їхать до Києва, щоб замовить весільний убір навдивовижу, а з повітового міста викликать кухаря готувать буцімто закуску після вінця, а справді — готувати багатющий обід, коли не бенкет. Старий мусив їхать до Києва й прихопити з банку чималу частку капіталу, щоб справить бучне весілля.

— Господи! скільки слів викинуто! скільки змагання! скільки тієї гризні та змажки! Коли б я наперед знала, що й ради мене буде стільки змарновано часу та слів, буде стільки змагання та лайки, трохи не бійки, то я не зважилась би навіть йти заміж! — сказала, нарешті, Ліда до Меласі та матері.

— Ну, дочко! Про це заздалегідь не зарікайся! Може, з тобою ще більше буде наговорено й наказано усяких приємних, а то, може, й неприємних слів. Без цього, бач, нігде ніхто в світі не обійдеться перед весіллям. Така вже людська вдача! Така вже пішла поведенція в людей,— промовила мати до Ліди.

— Але, мамо, хвалить бога, люде не всі однакові на вдачу: бувають і неоднакові або якось трохи інші; є ж таки між ними якась одличка,— обізвалась Ліда до матері.

— Але ж ми оце ще не всі слова до решти викидали. Стривайте лишень! Адже ж нам треба зробить хоч навмання спис тих осіб, що ми маємо на думці запрошувать до себе на весілля,— промовила згодом мати.

— Авжеж треба зробить спис заздалегідь, щоб ми напевно знали, скільки душ гостюватиме в нас. Ось я зараз візьму перо й папір,— сказала Мелася й неначе покотилась в кабінет і незабаром викотилась звідтіля з писальними причандалами: старосвітським здоровим каламарем та перами.

Почали міркувать та митикувати, кого запрошувать з Києва, кого з сусідів та родичів. Мелася вкупі з мамою щедро нанизала довгенький рядок душ і рясно обсипала

йменнями трохи не цілий листок паперу. Їй заманулось мати якмога більше свідків своєї слави і в Києві, і в околиці. Батько взяв листок в свої руки й позачіркував декотрих, як неприємних для його. Але мати натомість наказала ще багато інших сім'їв, де були молоді дочки й сини, потрібні на весіллі, як дружки та бояри. Наприкінці листка вона приписала ще й старого протопопа отця Софронія з Дрижиполя, котрий був повинен вінчать молодих, а для більшої церемонії на вінчанні постановила запросить і отця Якова Ладковського з молодою жінкою, та отця Зіновія з Буртів, де був дідичем її брат. Мелася ще намагалась, щоб з Києва запросить півчу, принаймні архієрейську, але батько аж затріпав і руками й головою і не згодився ні возити півчих, ні платить їм скажених грошей. Мелася згадала, що в Дрижиполі вславивсь на всю околицю хор, що завів Никон Кучма, бо з тим хором він вже не раз давав навіть концерти в повітовому місті. Вона таки поставила на своєму і зараз написала до Никона, щоб він попиклювавсь заздалегідь цією справою й привіз з собою невеличкий гурток своїх півчих.

— На це я згоджуюсь. Про мене, нехай ці їдуть. Найму два мужицькі кінські вози. Нехай навантажать цією живою вантагою вози хоч і з верхом, а зверху посадовлять того Кучму та й привезуть. Це принаймні недорого коштуватиме.

— Та годі тобі! Годі бурчать! Он весілля висне над головою, а він усе своєї співає! Нічого не вдієш! Як треба, то треба. І не сперечайся, і не змагайся, та роби мерщій діло!— крикнула Гуковичева на свого старого.

— Ой господи! Коли б вже швидше гуло й прогуло оце весілля! — обізвалась Ліда з кутка. — Усі парять парка, аж попару не знайдуть. В мене вже в голові гуде, так розторсала мені нерви оця метушня та біганина.

— Та годі вже вам, годі! Доки ви змагатиметесь! Коли б вже швидше одбуть оце весілля, абощо! — обізвавсь Андріян Кирилович, котрому вже остобісіла та передвесільна тяганина і той гам безперестанку і в покоях, і на дворі.

Перед зеленими святками Мелася привезла з Києва пишний білий весільний убір. Батько таки мусив позичить в банку чимало грошей. Розіслали білети з запросинами на весілля. В неділю, за тиждень перед зеленими

святками, ще зарані почали з'їжджаться гості. Вранішнім поїздом прибула Таїса Андріївна й Люба, і чимало Меласиних київських знайомих. Елпідифор не приїхав. Він ще за два тижні передніше достав орден Станіслава через плече. Ця стрічка та звізда мали велике значення для його при гордовитій вдачі. Він так напиндючився, що вважав за низьке сподобить своїми одвідинами весілля якогось нікчемного урядовця Мишука.

Опівдні Ліда сиділа в залі край столика саме проти дзеркала, убрана в ясну гарненьку сукню. На голові й на грудях в неї неначе цвіли дві чудові рожеві троянди й додавали надзвичайно делікатний сутінок її гарненькому личкові, її матовим щокам. В залі вже зібрався чималий гурток приїжджих гостей-сусід. Ліда сиділа коло столика коло чорної арапки й балакала з Любою, котра сиділа насупроти неї під пальмовими лапатими листками. Ліда зиркала в здорове дзеркало й оглядала натовп гостей, котрі ворушились по просторній світлиці й неначе то ховались, то десь зникали, то знов виникали перед її очима на прозорому склі. Жених ще не виходив з флігеля: він там одягавсь та чепурився.

Ліда ненароком зирнула в дзеркало й там несподівано вгляділа, що в двері вступив ніби жених і зараз замішався в натовпі. Вона почала придивляться пильніше й не могла вгадать, чи то Михайло Кирикович, чи хтось дуже схожий на його, але багато здоровший, показніший і кращий.

«Меласин жених ніби... але неначе й ні... А може, це Михайло Кирикович так покращав і неначе побільшав та повищав... Я його довго не бачила. То був якийсь миршавий та сухорлявий, а тепер став багато повніший на виду, неначе вилюднів... певно, од щастя та кохання... Але ж ніби й він, ніби й не він... Вуса здорові, русі, неначе шовкові й променясті, достоту як в Мишука. І обличчя таке саме, але ж як в його щоки поповнішали; неприємні вилиці десь ніби поховались. Уста повніші, пишніші... Зовсім став красунь, та ще й який! Диво та й годі! Неначе він, неначе й не він. Що це за диво?»

Ліда встала й вийшла на середину світлиці. В натовпі вона гаразд додивилась, що гість був тільки дуже схожий на Мишука, але багато кращий і показніший за його.

— Хто це такий увійшов в залу? — спитала Ліда в Люби.

— Це, певно, Мишуків брат, доктор,— промовила стиха Люба, а Мелася вбігла в світлицю й порекомендувала доктора.

— Яків Кирикович Уласевич, мій боярин! — сказала Мелася до Ліди й Люби.

— Я чула, що ви тут десь недалечко од нас проживаєте,— промовила Ліда.

— І дуже недалеко. В Дрижиполі служу на земській службі за доктора,— сказав Яків Кирикович, подаючи руку Ліді й Любі.

— Так близенько живете, а нас, близьких сусід, якось і поминули. А тепер нас вже не поминете. Я прошу вас сьогодні трохи потурбуватись й подержать над моєю головою вінець доти, доки в вас руки заболять і помліють,— сказала Мелася.

— З великою приємністю ладен послужить вам, хоч би в мене й руки помліли,— промовив Яків Кирикович.

— От нам і стільців не стало! — сказала Мелася, крутнувшись на місці й зирнувши по світлиці.

Вона ніби опукою покотилась в двері до столової й в одну мить випурхнула звідтіль, несучи обіруч два віденські стільці. Шпурнувши їх спохвату під саму пальму, вона попрохала Якова Кириковича сісти поруч з нею.

«Ну та й стрибуха! Правда, що прудка та жвава. Не ходе, а ніби стрибає, як сорока, або дріботить дрібними ноженятами, неначе посмітюха. І справді в неї є щось пташине в ході. Ця, здається, з тих, що б'ють котючу й летючу»,— подумав Яків Кирикович, пильно кмітячи за Меласею.

— Сідаймо отут в тіні оцих «древес», в затінку, в затишку та в холодку, щоб на нас і вітер не дмухнув, і сонце не шкварило, та й познайомимось тепереньки, коли нам і досі не довелось познайомиться,— лепетала весела Мелася таким різким голоском, що він покривав тихий гомін од розмови та шарудіння гостей по світлиці.

Мелася сіла під широким листям пальми. Ліду обтінювало й листя пальми, і чорна арапка своїми піднятими вгору руками та скляною банькою лампи. Куточок був і справді захисний, поетичний, був осторонь од натовпу наїжджаючих гостей, котрі все потроху сповняли просторну світлицю.

— Вже що-що, а сонце до нас, певно, не достягне своїм промінням у цьому захисті, — промовив Яків Кирикович.

«Який гарний, який приємний оцей Яків Кирикович. Які чудові карі очі! і розумні, і неначе задумливі, трошки навіть смутні»,— подумала Ліда, зирнувши просто в вічі гостеві.

— Я чула од вашого брата, що в вас дуже багато роботи на службі. Невже в земських докторів на селах і справді так багацько роботи? Ви ж не повсякчас таки їздите по селах до слабих? — спитала Люба з закуточка й почала своїм звичаєм ніби кліпать віками та крутить очима, що вона робила перед кожним гарним паничем, котрий чимсь був їй сподобний.

— Я, бачте, не замикаюсь в свою спеціальність, як часто роблять докторі; люблю читать і од цікавості, і для розвитку свого світогляду. Та, сказати по правді, в мене на місці не дуже багато роботи. Але ми повинні об'їжджать свою частку в околиці, де тільки вклюнеться якась пошесна хвороба. А в нас на селах де вона пак не заводиться! З цими об'їздами буває багато гаяння й забарки. А пиклюватися цим ділом доконче треба не тільки для служби. «Взявся за гуж, то не кажи, що не дуж». В мене інколи буває такого багато діла, що попоїсти всмак ніколи: часом буває «за одним присідом — вечеря з обідом»,— сказав Яків Кирикович.— А скільки тих хворих по селах! скільки тих стражденіків отам по хатах! Кидаєшся на всі боки й нічого сам не вдієш. Часом серце розривається в самого од жалю. Але сам бачиш, що не можна усім допомогти, бо не стає й часу.

В Ліди очі одразу стали смутні. Люба скривилась і трохи не заплакала, бо була дуже добра. Одній Меласі було байдуже про тих стражденіків. Через її байдужні очі проглядала черствувата душа. Яків Кирикович оповідав про усякові випадки з недужими людьми по селах. Ліда слухала й несподівано аж крикнула:

— Я ладна стать вам до помочі хоч і зараз! Піду в фершалки, аби тільки чимсь допомогти тим безталанним!

— Я не пішла б в фершалки. Не до вподоби мені така служба. Я боюся слабих,— обізвалась Мелася.— От наша Ліда, як бачите, ентузіастка, і вона «до цього торгу — й пішки», як приказують.

— Чи пішки, чи возом, чи так, чи інак, а я пристала б на таку службу, якби треба було. Бо все-таки воно було б корисніше, ніж посиденьки справлять та гаяти дурно час без роботи,— одказала Ліда й засміялась.

В світлицю ввійшов жених, вже прибраний до вінця, зачесаний, напаханий, радий, аж ніби сяючий. Русі кучері вились дрібушками кругом голови й спадали трохи не до плечей. Довгі пухкі кудлаті вуса, ця найкраща прикраса його виду, стирчали, неначе їх вітер роздимав. Прибраний в нове убрання, він покращав і своїми патлами скинувся на якогось захожого німця артиста або художника. Жених привітався з своїм братом, тричі поцілувався, потім привітався звичайненько до усіх гостей і сів рядочком з братом.

— Тут недавнечко наша зависна Ліда сказала, ніби вона завидує, що в вашого брата аж надто багато роботи, а в неї дуже вже мало. Чи ви чули таке диво? — сказала Мелася до свого жениха.

— Є чому завидувать. Часом од роботи крутишся, як муха в окропі, аж голова морочиться. Буває ніколи вгору глянуть. Робота — це ж кара божа за Євин гріх,— сказав всмішки Михайло Кирикович до Ліди.— Ви, Лідіє Андріянівно, дурнісінько жалкуєте, що в вас мало роботи.

— А скільки раз я тобі казала, щоб ти довела до кінця й доканала англійську мову! Одже ж вона мене не слухає і зовсім занедбала цю мову. От візьмись за це, то й робота буде!..— обізвалась Мелася.

— Але навіщо ця мова здалась мені отутечки на селі? Доволі з мене французької та німецької. От ваша гувернантка, місс Кароліна, вивчила тебе розмовлять по-англійській, але й ти незабаром забудеш. Бо з ким же ти тут в глушині розмовлятимеш по-англійській? не з деркачівськими ж молодицями, та хоч би з нашими знайомими дідичами. Це надаремна праця.

«Одже ж ця Ліда не така мовчуха, як писав про неї брат; в неї, знать, є й тяма в голові, бо говоре розумно й охочо, хоч не так дріботить, як її сестра»,— подумав Яків Кирикович.

— Невже ж ви вмієте говорить на трьох чужоземських мовах?— спитав він згодом в Меласі по-українській.

Мелася одповідала так само українською мовою, бо в їх домі, як і в сільського духовенства, ще балакали вдома частіше по-українській, ніж по-великоруській.

— А чом же? Це в нас, мабуть, в роду: брат моєї мати говоре добре на чотирьох європейських мовах. І мама старається та наймає гувернанток, щоб і ми говорили

на трьох мовах. Немає нічого гірше, як їздить в мандрівку по чужих краях, не тямлячи чужоземських мов. А ми з мамою чи було приїдемо до Відня, чи до Парижа, чи до Лондона — ми скрізь неначе в себе вдома.

— Мені, мабуть, не доведеться балакать в Лондоні з лордами. Тим-то я й занедбала англійську мову, — сказала Ліда.

— Невже ж вчитись вироблювать полотна та робить поліський сир приємніше, ніж дбать за англійську живу мову? — спитала Мелася.

— По-моєму, полотна та сир для нас корисніші, ніж англійська мова,— сказала спересердям Ліда.

— Чи ви й справді маєте на думці їхать в Фінляндію, щоб вивчиться вироблять полотна та робити сир та масло? — спитав Яків Кирикович якось з ваганням і недовірністю в тоні голоса.

— Маю таку думку, та... батько не пускає мене в Фінляндію, де виробляють полотна на нових маленьких верстатиках. В мене, бачте, думка вивчить цього ремества наших молодиць, а потім розповсюдить його в краї,— говорила Ліда.

— Та то вона й наші сусідки Матушевські марять собі про це на селах в самотині з нудьги! — ляснула Мелася.— Ці мрії як прийшли, так швидко й минуть незабаром. Це все з нудьги та од безробіття.

— Ви, Меланіє Андріянівно, не спочуваєте цим дуже практичним нібито мріям? — спитав Яків Кирикович.

— Не то що не маю спочування до їх. Цього ніяким способом не можу сказать. Але я зроду-звіку не сіла б за верстат, щоб торкать підніжок та гупать лядою з ранку до вечора. До такої роботи я не маю ніякого потягу. Але для себе особово я знайшла б якусь іншу, багато приємнішу добродійну роботу, та й по своїй вподобі,— лепетала Мелася.

«Одже ж ця Мелася і справді дуже щира. В неї й справді всі думки зверху: так і лазять по їй, неначе мухи. Правду писав брат! — подумав доктор.— В неї думки, як вода в діравому горщику,— ніяк не вдержаться всередині».

— А я людина, передніше за все, практична і цікавлюсь тільки тим, з чого вийде якась користь для мене або й для людей,— сказала Ліда.

Яків Кирикович підняв брови й аж очі витріщив на

Ліду. Цей тон і прямування в розмові був для його надто надзвичайний, бо він нічого такого не чув в Києві в салонах.

— Ви, мабуть, вчились на жіноцьких курсах? — спитав Яків Кирикович.

— Вчилась років зо два, та... не довелось довчиться до кінця, бо це не од мене залежалось,— сказала Ліда з сутінком смутку в голосі.

Почалось змагання. Розмова стала жвавіша й набиралась сили, завзяття, навіть стала палка. Ліда розговорилась, встоювала за себе й за своїх мрійних сусідок. Мелася й Михайло Кирикович пішли на жарти й піднімали на смішки й Ліду, і мрійних, нібито придуркуватих сусідок.

«Як розходилась Ліда! Десь в неї й зубки взялися, неначе одразу виросли. Як очки замиготіли! Зо мною говоре, неначе три дні не їла, а теперечки в неї десь і мова взялась,— думав з дивуванням Михайло Кирикович.— Чи ти ба! Як огризається! Яка стала красномовна! А то все було одмикує од нашої компанії та ховається десь по закутках».

Ліда й справді розбалакалась, повеселішала. Чималі, сливе чорні очі залисніли. Чорні довгі вії аж миготіли й ніби нервово дрижали при кліпанні очима. Яків Кирикович тепер додивився, що вона гарна, що в неї пишні виразні червоні уста й чудові розумні очі.

«Одже ж, може, я знайду собі в цій молодій дівчині сяку-таку спільницю в дечому. Мелася справжня терниця, а Ліда ні на терницю, ні на бительню навіть нітрішки не скинулась. Ця тре й тіпає багато розумніше й помірніше, ніж сестра-лепетуха».

— От я музику так люблю! — сказала наприкінці розмови Мелася.— І вмію грати, і знаю класиків, але господь не дав мені таланту до музики. Усякі мови дались мені заіграшки; я їх ловила живцем на льоту, навіть з приємністю й усолодою, а музика не дається чомусь мені та й годі!

«Мабуть тим, що в неї в роті та на язиці вже готовісінька музика зроду: і вчитись не треба!»— якось несамохіть промайнула думка в молодого доктора.

Тим часом в двір вкотило дві хурі, навантажені півчою з Дрижиполя. Хазяїн вийшов на ганок. До його привітався регент Никон Кучма. Він був убраний в гарненьку

кий новісінький синій суконний жупан, підперезаний одеським червоним вовняним широким поясом з торочками, що висіли й теліпались по обидва боки стану. Хазяїн знав, що Никон вже давав з своєю півчою два концерти в повітовому місті, і запросив його на хвилину в кабінет. В кабінет Никон вступив своєю звичайною длявою ходою, але з повагом, з розумінням своєї вартості. Гукович побалакав з ним, звелів подать закуску, сам почастував його з власної руки по-господарській і просив сісти й поснідать тим часом, поки молода вбереться до вінця.

— Чи заспіваєте ж молодим концерт на вході в церкву? — спитав Андріян Кирилович.

— А чом же! Півчі вивчили цей концерт сливе напам'ять, бо це нам непервинка співать вінчання. Ми співаємо не тільки церковні концерти, але й ті п'єси, що співають на сценах українські артисти,— сказав повагом Никон, заходившись коло сніданку.

— Невже? І пісень співає ваш хор? — спитав Андріян Кирилович.

— І пісень співаємо, а найбільше українських, сільських, тих, що співають в українських театрах, бо я в Києві не раз був в українському театрі,— додав Никон Кучма, та все розгладжував свої русі кучері на голові на обидва боки проділя, бо в його волосся не звикло розстеляться на обидва боки од проділя і все злазило на проділь.

— От і добре! Може б, ви з хором заспівали нам кільки українських пісеньок, як молоді сядуть на посад, за стіл,— сказав він.

— Добре, коли на те буде ваша згода. Чому ж пак і не заспівать,— промовив Никон, пригладжуючи правий висок з непокірливими васильками, що все настовбурчувались і не хотіли лежать гладенько.

— Піди ж, Никоне, та загадай куховарці, щоб нагодувала й півчих, та візьми їх під свій догляд, щоб не були голодні,— попросив Никона Гукович і вийшов на ганок стрічать батюшок, котрі прибули разом, неначе заздалегідь змовились.

Приїхав отець Яків Ладковський з своєю жінкою Надеждою Мокіївною; прибув і старий протопоп з Дрижиполя, отець Маврикій, за ними слідком прикатав і батюшка з сумежного села Буртів, отець Симеон, і передав поклін дідича, брата Гуковичевої, що він почуває себе

не зовсім добре на здоров'ї, не стерпить весільного гаму та шуму й не приїде на весілля. Протоєрей отець Маврикій ще вдома почепив наперсного хреста й орден, а в руках ніс зав'язану в квітчасту хусточку камилавку. Він насилу чвалав од старості і насилу виліз по східцях на ганок. Андріян Кирилович привітався з усіма батюшками дуже ввічливо й запросив до світлиці. В світлиці стріла їх господиня. Пани повставали з канапи та крісел і дали пошановне місце духовним особам. Гуковичка дала загад Меласі вбираться до вінця. Мелася, привітавшись з прибувшими батюшками та з Надеждою Мокіївною, вийшла з Любою і з її матір'ю, Таїсою Андріївною, до свого покоїка. Надежда Мокіївна похапцем зайняла Меласине місце під пальмою коло Ліди та Якова Кириковича й одразу так і вчепилась, так неначе і влипла до молодого доктора. Вона розпустила свої теревені, все оберталась до його, а не до Ліди й інших паннів, котрі примостились під пальмою.

Яків Уласевич мусив розводить балачку з Ладковською, а вона все аж заплющувала солоденькі очки та все лепетала, навіть ні на хвилину не стуляла своїх рожевих устоньків та все зиркала на доктора солоденькими очицями, неначе благала ласкавості та кохання.

Вийшов Гукович і запросив батюшок до столової на чай та на швидку закуску.

— От за це спасибі! Чай ніколи не шкоде,— обізвавсь буртянський панотець.

Сиві короткі та цупкі, як дріт, і неначе посічені коси ледве зміщались під його камилавкою й усе вилазили з-під неї на потилицю, неначе хотіли піднять угору й скинути з голови ту притичину для їх, мов цупкі пружини. Отець Симеон жваво підвівся з крісла й пішов за Андріяном Кириловичем. Слідком за ним неначе побіг молодий отець Ладковський, а за ним ледве почвалав старий протопоп. В світлиці знов почулась голосніша розмова, котра була стишилась з приїздом поважних осіб.

Поки батюшки напились чаю та закусили на швиденьку руку, Меласю прибрали до вінця. Андріян Кирилович вирядив їх до церкви, а сам вийшов до світлиці, щоб поблагословить до вінця дочку.

Усі гості встали з місця. Усякових гостей з'їхалось чимало. Мелася назбирала таки чимало свідків своєї весільної слави, так що вони аж не потовпились в світлицю.

Незабаром з кімнати одчинили настіж обидві половинки дверей. Мелася вступила в гостинну вся в білому: в чудовій білій лиснючій шовковій сукні, в довгому серпанку, з однією великою трояндою на корсажі серед зеленого листя. Вона ніби побільшала й покращала. Од високого вінця з розкішної коси на чолопочку голови й од зумисне зроблених високих закаблуків вона повищала й стала ніби поважніша. Люба й Таїса Андріївна добре знали усі потаємні способи прикрашування. Вони навіть позабілювали усі дрібненькі цятки та плямки на Меласиному виду.

Жених зирнув на свою молоду й, очевидячки, був задоволений нею. Він побіг назустріч, взяв її під руку й повів до образів, котрі лежали на косинчику в кутку. Батько й мати поблагословили молодих і провели їх на ганок. В матері взрушилось серце так, що вона заплакала і втерла сльози хусточкою. Поїзд рушив до церкви. В церкві молодих стріли чотири панотці з хрестами. Никон стрів їх голосним та гучним концертом. Селяни стовпились та стіснились в церкві так, що панам трудно було й протовпиться на середину церкви. На цвинтарі й коло брами зібралось сливе усе село. Яків Кирикович та сусід Гуковичів молодий Юрченко держали вінця над Меласею наперемінку.

Молоді вийшли з церкви серед такого натовпу, якого не буває на вінчанні навіть і в Києві, неначе то вінчалась якась висока особа. Година дуже сприяла церемонії. Зранку було трохи задощилось, але незабаром надворі випогодилось. Земля була вогка. Пороху на шляху не було. Майське сонце обливало надзвичайно ясним срібним світом і парадовий поїзд, і натовп панів та селян, і юрби дівчат в квітках та стрічках, неначе й вони прибрались на паннине весілля й були ладні заспівать весільних пісень. Самий поїзд був веселий. Майське сонце, майська краса неба й землі закрасила й звеселила і поїзд, і всіх. Мелася аж сяла од радощів, веселенько дивлячись з фаетона на веселу юрбу селян, на веселі види своїх гостей, на прибраних в квітки та стрічки дівчат, мов на своєму тріумфі.

Слідком за молодими котився фаетон, в котрому сиділа Ліда з молодою панною, Настею Юрченковою, а проти їх в передку сидів Яків Кирикович та боярин Юрченко, молодий дідич, близький сусіда, кругловидий та

плечистий з чорними довгими вусами. Яків Кирикович глянув на Ліду. Ласкавий погляд її чималих очей сипнув на його, ніби теплим промінням, неначе майське сонце. Пишні, виразні червоні Лідині уста запишались, очі наче зайнялись. В молодого хлопця несамохіть майнула чудернацька гадка та думка, що од вінця їде не Мелася, а Ліда, і він сидить в фаетоні з нею, ніби з своєю тільки що повінчаною молодою. Йому несподівано уявилась Ліда, уся в білому, в хвилях білого весільного убрання: в серпанку, в вінку з білого вишневого цвіту на голові, з білою трояндою на грудях, уся в білому, обсипана сріблистим майським сяйвом.

«Яка б вона була пишна в весільному убранні з її матовим білим кольором лиця, з чорними рівними бровками та темними очками!» — подумав доктор.

І в його несподівано майнуло бажання, щоб він от тепер сидів з нею поруч в цьому весільному поїзді, щоб він з нею вертався од вінця. І ця думка була для його приємна. Але він зирнув на фаетон, де сиділа молода з його братом, і... згадав за притичину своїм несподіваним мріям. Він важко зітхнув.

Поїзд вкотився в подвір'я. Молодих зостріли батько й мати на ганку й привітали їх. Мелася увійшла в світлицю з довгим почетом, з силою непроханих гостей, неначе яка-небудь королівна або царівна. Довгі столи в залі і в столовій були застелені. Усе було налагоджено для снідання. Слуги винесли на підносах шампанське. Усі гості й родичі забрали чарки й поздоровляли молодих, бажаючи їм щастя-долі й довгого віку. Мати прохала гостей сідать за столи. Старий протопоп став перед образом і старечим, ледве чутним голосом прочитав молитву. Хазяйка посадовила батюшок поруч з молодими. Завештались слуги в білих рукавичках. Потрави подавались за потравами. Снідання було багате. Страва була чудова. В винах гості аж збиткували. Текля Опанасівна виставила замість снідання такий багатющий обід, що заломила міських буржуазок, Таїсу Андріївну Сватковську та Любу. На половині обіду в горницю ввійшов регент Никон, вхопившись на ході обома долонями за голову по обидва боки проділя, щоб пригладить кучеряві васильки. За ним посипались, ніби овечки в отарі, хлопці то в жупанках, то в піджаках, попідперезувані зеленими та червоними поясками. Півча стала коло дверей. Никон замахав обома

руками, ніби птиця затріпала крилами, з таким завзяттям, неначе він махав ціпилном на току. Півча гукнула: «Гуляв чумак на риночку». Гості замовкли. Галас розмови стишився в одну мить. Півча співала пісню за піснею, безперестанку. Непроворний та неворушкий Никон пожвавішав, неначе набирався палу й жвавості од співів.

Час упливав швидко та хутко. Вже сонце стало на вечірньому прузі. Гукович схаменувся й зауважив, що вже час поспішать з довгими церемоніями. Слуги завештались ще швидше. Гості ніби хапались, пораючись коло вин. Нарешті батюшки підвелись за дозволом хазяйки, бо хапались додому на вечерню в неділю. За ними й другі гості рушили з-за столів. Півча зникла. Мелася вийшла до своєї кімнати, щоб передягтись в дорогу. Трохи перегодя вона увійшла до гостей в гарненькому звичайному убранні. Подали до ганку фаетон. І молоді, забравши в руки грошовий презент од буртянського дядька та од батька, хапком сіли в фаетон і покатали на вокзал, щоб часом не опізниться на поїзд до Києва. Вкупі з ними виїхала й Таїса Андріївна з Любою. Батюшки, випивши нашвидку кофій, так само слідком за ними виїхали завидна, хапаючись додому, щоб не опізниться править вечерню, бо тоді була неділя і ввечері треба було править вечерню.

Слуги в одну мить поприбирали з столу зайвий посуд і винесли кофій. Гості знов посідали за столи. Хазяйка звеліла поприбирать з столу спорожнені пляшки та поставить повні.

— Лідіє Андріянівно! — гукнув через стіл Юрченко.— Оце ми з сестрою задумали знов удруге грать на зелених святках для селян «Наталку Полтавку». Може б, і ви пристали до нас? Чи не взяли б ви будлі-якої ролі? Ви стали б нам в пригоді.

— Я, мабуть, не здатна до цього. Хіба запросіть сестру. О, в неї є хист до цього! Вона, надісь, утне краще за мене, гратиме, як справжня артистка.

— А ви, Лідіє Андріянівно, спробували б свої сили. Може, в вас якраз єсть хист до цього, тільки ви й самі тому невідомі,— обізвавсь через стіл Яків Кирикович.

— Не почуваю себе придатною до цього діла, хоч і вмію співать і маю сякий-такий голос. Не зважусь я на таке діло. Запрошуйте до цієї справи жваву сусіду На-

дежду Мокіївну. Для грання на сцені треба проворних людей; а я таки добре м'яло та неповертайло.

— Може б, я й зугарна була до цього, але мені не буде часу їздить на репетиції. А мені, сказать по щирій правді, дуже бажалось би вам допомогти,— сказала Ладковська й зирнула солоденькими очима на Якова Кириковича, неначе промовила очима: це я тільки для тебе ладна стать до цієї справи, та таки й стану, як ти гратимеш...

— Грайте, грайте, молоді, та й нас запрошуйте на спектакль,— обізвавсь один старий дідич.— Коли б часом через ці іграшки ви не набрались клопоту.

— Поки поліція довідається, то ми й переграємо потаєнці усей наш репертуар. Начадимо, начадимо та й притаїмось. Нехай вже потім ми будемо якось справдовуваться з нею,— сказав Юрченко.

— Як розпочали ми репетиції в нашому здоровому складі коло сахарні, то усі дівчата й хлопці збирались три дні; дівчата повбирані, позаквітчувані, неначе зібрались в якесь свято на музики. Я вже вивчила дівчат усіх пісень для нашого хору, — говорила Юрченкова сестра Настя.

— От поїдемо й побачимо, як там ваші дівчата співатимуть в хорі й танцюватимуть,— обізвався Гукович і зареготавсь.

— Чи ти пак поймеш віри, щоб сільські дівчата й парубки змогли й справді грати й співать на сцені? — спитав Гукович в жінки.

— Ніколи не пойму віри цьому! Ще що вигадайте! Подумайте собі, як то наш погонич Грицько грав би на сцені, та ще й співав під грання оркестру, коли часом і наші панни не потрапляють співать до ладу під акомпанімент фортеп'яна,— сказала Текля Опанасівна.

— Одже ж ми докажемо, що для завзятої людини нема нічого неможливого,— промовив Юрченко.

— Господи споспішай! Дай боже, час добрий! — промовила з сміхом Гуковичева.— А мені все-таки чомусь здається, що з того пива не буде дива.

— Буде диво! ож побачите! от поназдивитесь! — гукав завзятий Юрченко і з нестямки махнув рукою й зозла аж вдарив рукою навідлі об стіл.— Треба тільки наважливості та завзяття, то й поспіх буде.

— А вже ж можна це зробить! Селюки темні, але

зовсім-таки не дурні,— сказав один чернігівський земець.— От наше земство добре робе, що задумало позакладать читальні по селах. Маємо на думці сповнить ті читальні українськими книжками, писаними мовою, зрозумілою для селян.

Піднявся галас. Почалось змагання. Знайшлись і супротивники в того земця. Яків Кирикович оступався за його.

— Я чула, що ви, Лідіє Андріянівно, їдете в Фінляндію вчитись вироблять полотна та рушники на новомодних верстатиках,— обернулась до Ліди Надежда Мокіївна,— чи цьому пак правда?

— Маю на думці їхать. Це правда. А як вивчусь, то розведу в нашому селі це промислівство, щоб селяни заробляли цим шматок хліба.

— Як вивчитесь цього, то навчіть і мене. Я, господи, як люблю ткать та шити! Боже, як люблю! — аж крикнула вона і втупила свої очки в Якова Кириковича.— Я вам стану до помочі в цьому: вивчу навіть наших молодиць.

«Ну, знаємо ми тебе! Ця проноза підбирається під мене. Це її підступ; але не піддуриш! Я тепер став не дуже-то ймовірний».

Надежда Мокіївна і справді сіла б за верстат, але тільки тоді, якби сів ткати полотна та рушники Яків Кирикович, щоб їй можна було повсякчас дивиться на його або доторкуваться до його хоч своїм черевиком.

— Нашим земцям треба б таки попиклюваться розвитком сільського промислівства між селянами. Чом би пак земствам не стать до помочі селянам в цій справі? Багато селянських полів не вигноюється. А вигнойка — це ж велике діло. Час би змінить стародавню систему оброблювання полів, коли в одну руку поле в толоці дармує й марнується дурно... Скільки непочатої праці! Скільки діла!

Яків Кирикович розговорився. Його розмова набиралась сили. Карі очі залисніли, а потім заблискали. В його очах зайнявсь огонь завзяття, що затаївся в його нібито спокійній тихій вдачі. Ліда почувала, що його думки та гадки правдиві. Вона задивилась на його якось несамохіть. Карі очі чарували її.

— Що правда, то правда! Ми, давніші люде, в свій час якось не звернули уваги на цю народну справу. Треба

намовить земців і звернуть їх увагу на це діло, сприяюче засобам селян. Що правда, то правда! — обізвався земець Манько.

Знов почались змагання. Випили кофій і повставали з-за стола. В покоях стояла духота. Одчинили двері на веранду, котра виходила в садок, щоб трохи провітрить горниці. Гості рушили на веранду. Старіші посідали на лавках, а молоді юрбою кинулись на прогуляння в садок.

VIII

Сонце вже сідало десь далеко на рівнині й ніби ховалось в кучерявих вербах, пірнаючи в пухке зелене верховіття. Небо було чисте, лиснюче, блакитне. Садок зеленів, аж очі вбирав в себе. Довжезний рядок кущів бузку попід тином був суспіль обтиканий китяхами цвіту й зверху то сизів, то білів довгою чудовою гірляндою наниз до самісінької течії. Повітря й парк неначе пропахались наскрізь делікатними тонкими пахощами бузку, молодого листя тополь та сокорин. Щось живуще й цілюще було розлите й у садку, і в легкому прозорому повітрі, і надавало жвавості, ворушило в молодих думки та мрії.

Молоді гості пішли юрбою по широкій доріжці, недавно посипаній тертою дрібною жорствою. Доріжка повелася наниз до течії поміж деревами та кущами. Надежда Мокіївна вже була притулилась до Якова Кириковича й зачіпала його в розмові. Але він зумисне замішався в гурт, потім зоставсь позаду й пристав до Ліди. Йому забажалось побалакать з нею на самоті, осторонь од людей. На його щастя, до Ладковської пристав один молодий сусід, Марко Петрович Некрашевич, заможний дідич, ще молодий панич, великий спортсмен, з котрим побратався Михайло Кирикович, бо вони обидва надзвичайно кохались в спорті та в конях.

— Який пишний сьогодні вечір! Якою поезією повіває в цьому стародавньому парку! — почав Яків Кирикович.— Як я служив за асистента в одного професора, мені не було часу і вгору глянуть, як кажуть селяни. З ранку до вечора я вкупі з ним тупцяв коло слабих, і не стільки він, скільки я. Разуразня тяганина та біганина безперестанку аж заморочувала мені голову. На мені лежала повинність і асистента, і фершала. Я був якось зачерствів і занедбав усяку поезію. А теперечки мені самому аж

дивно стало! Якоюсь поезією подихає на мене з цього садка, з неба, з того лісу, од тих старезних дубів...

— То, певно, од того, що лікарі завжди за практикою, за справою, надто прозаїчною, як робітники на роботі. А теперечки, в цей час, ви зовсім вольні,— обізвалась Ліда, повернувши до його вид і глянувши йому в вічі.

Молодий хлопець вловив погляд її чудових очей і почутив, що не одно майське небо, повітря та співи соловейків повіяли на його поезією; а ще й до того Лідині очі та уста надили його й чарували якимись поетичними чарами. І од тих очей лилась дивна поезія, що закрасила для його й небо й сонце, зробила поетичним і садок, і пташині співи, до котрих він передніше не дуже й дослухався. В молодому серці, пригнобленому прозаїчним щоденним ділом, одразу виникло щось чарівне, поетичне й закрасило садок.

Юрба гостей перебігла місток через течію, спинилась, подивилась на лиснючу воду, вкриту на берегах молоденькими шпичастими очеретами, густими, як щіт, і рушила далі по стежці, що повилась вгору на згористий покат сугорба. На сугорбах в ліску й нанизу в вербах скрізь лящали соловейки, щебетали пташки. Соловейків було сила! Їх щебетання та співи аж розлягались, аж дзвеніли по кущах. Десь у вербах на низині, ніби на сопілці, вигравала омелга.

— Ну та й репетують же соловейки! — сказала Ліда.— Неначе накупились! ніби знають, що сьогодні Меласине весілля, та поставали її дружками.

— Гарних та співучих дружечок сподобилась ваша сестра! Нема де правди діть,— промовив Уласевич.

— Тепер скрізь в садку весілля,— сказала Ліда,— достоту, як співають в весільних піснях: «Ой на хаті зілля, а в хаті весілля, а надворі бояри, як мак процвітає, а в хаті дружечки, як сонечко сяє!» Тутечки скрізь зелене зілля та ніби веселе весілля, як співають в отій пісні.

І молодому хлопцеві чомусь забажалось, щоб і його весілля, таке поетичне, майське, як і Меласине, справлялось оце зараз при цих співах і щебетанні пташок, та справлялось доконечно з Лідою. Він сам здивувався, звідкіль це на його найшла така поезія, налетіли такі мрії, приємні та веселі. Він знов зирнув на Лідине матово-біле лице, на матове чоло з веселими бровами й одразу

почутив, звідкіль лилась на його й поезія, і веселі мрії, звідкіль то ніби якась казкова цілюща та живуща погожа вода крапала на його заниділе серце.

— Як гарно хтось розпланував цей парк! Мабуть, якийсь козацький предок вашої мами заводив цей парк. Мабуть, він був дуже поетичний на вдачу. Он, дивіться, на покаті сугорба окроми стоять дві березі, пригорнувшись одна до однієї, неначе дві сестрі шепочуться за щось цікаве потаємці, осторонь од усіх. А он далі над водою дві вербі в березі схилились над водою, неначе дві удови-красуні з журбою заглядають в дзеркало й милуються своєю гарною вродою... А ондечки вгорі на горбі нарізно стоять три старі дуби рядочком, вирізуючись проти неба, неначе три «азовські брати», що колись втікали на Україну з Азова, з татарської неволі. Зовсім неначе рядочком попліч налагодились мандрувать по степах.

— Які то «азовські три брати»? Я щось про їх ніколи не чула,— обізвалась Ліда.

Молодий хлопець розказав їй думу про трьох азовських братів, втікачів з татарського полону, як ті три брати втікали степами, як один брат ізнемігся й підбився та й занедужав, як два брати, страхаючись погону, для безпечності, без жалю покинули брата на одчай божий серед степів, а самі дременули далі.

— Яка інтересна й сумна, і поетична дума! Шкода, що про це нам нічого не казали в гімназії і за ті цікаві думи,— сказала Ліда.

З пригорка почувся регіт, аж ляснув, аж луна пішла по розложистій долині: то зареготалась Надежда Мокіївна. Веселий Некрашевич оповідав їй щось дуже смішне, а вона реготалась на ввесь парк, аж луна йшла по сугорбах.

— Ото весела людина оця Надежда Мокіївна! — промовила Ліда.

— Весела й безжурна. Певно, й її натхнули поезією співи соловейків та щебетання пташок, як оце натхнули мене,— обізвавсь Яків Кирикович і, осміхнувшись, зирнув в вічі Ліді.

Вона й собі осміхнулась і блиснула очима, обертаючи своє личко до його.

«Не соловейки натхнули мене радощами. Не раз і не два доводилось же мені чути гучні співи соловейків в такі ж пишні майські вечори, як і сьогодні. Але вони не взрушували так мого серця поетичним почуванням, як в цей

поетичний вечір. Це твої зоряні очі обсипали мене промінням, налили моє зачевріле, заниділе серце й радощами, і поезією»,— подумав Уласевич.

Йому заманулось дивиться на ті пишні очі безперестану, ловити їх приємне променясте сяйво, тішить своє серце й веселити душу.

— Чи швидко ви поїдете в Фінляндію? — спитав Яків Кирикович несамохіть, бо в його чомусь майнула думка, що він вже не швидко побаче ці пишні очі, і йому стало шкода тих очей.

— Я ладна помандрувать хоч і зараз. Але наші сусіди Матушевські не поїдуть перед жнивами, бо вони обидві самі хазяйнують вдома. А тим часом я щобожого дня, як тільки прокидаюсь вранці, то все в мене перша думка, що вчорашній день минув і пропав навіки без користі для мене. І знов минає день, і знов я знаю й почуваю, що він дурнісінько пропадає, а я все домую і мої сили дармують. І так минають дні, тижні, минають марно літа мої молоді. І мені здається, що я й не живу, а тільки животію — навіщо й про що, і задля чого? В хазяйстві моя поміч мамі непотрібна й навіть зайва. Інші панни їдуть до Цюріха, до Женеви, просвічуються, пиклюються своєю просвітою. А я от усе домую та дурнички світом нуджу.

Ліда зітхнула. З її розмови було знать, що вона має щирий потяг до якоїсь корисної праці, а не вередує з нудьги на селі та вигадує якісь примхи.

«Ця молоденька панна, мабуть, з вищим, трохи ідейним потягом»,— подумав Яків Кирикович.

— Оце все, що ви казали, мені дуже припадає до вподоби. Кожний з нас, коли він любе Україну й людей загалом, повинен дбати за те, щоб навкруги себе розповсюдить культурність, чим і скільки спроможеться.

— Одже ж така сама думка й мені давно приходила в голову. Навезіть мені українських книжок, бо я й досі за їх нічого не знаю, навіть нічого не чула, хоч ми вдома частіше розмовляємо українською мовою, ніж великоруською.

Гості, поблукавши та потинявшись по всіх закутках парка, юрбою повернули назад до містка. Уласевич та Ліда й собі пристали до гурту. Надворі вже сутеніло й навіть поночіло. Зорі замиготіли подекуди, ніби закліпали золотисті та сріблисті очі десь високо-превисоко в небі.

Ліда почувала, що молодий Уласевич дуже припав їй до вподоби і чудовими очима, і своїми поглядами, і своїм широким розвитком розуму. Вона почувала, що в їх обох почалось єднання думок. І однаковість поглядів та думок її підбадьорила й звеселила.

Гості ввійшли в світлицю, обсіли її навкруги по стільцях, попритулювались по закутках і ущухли. Добра промашка по долині та по сугорбах таки втомила їх. Всі неначе впились чудовим повітрям, ніби молодим вином. Усі мовчали й ніби одпочивали. Невгамована та прудка Надежда Мокіївна таки встигла залучить в далекий куточок Марка Петровича Некрашевича й одним одна невтомно лящала язиком. Некрашевич трошки сподобався їй, хоч був і не дуже гарний з лиця. Він був куценький, опецькуватий, тілистий та кругленький, з круглим видом, схожим на кавунець. Спідня губа скинулась на ковбаску, а верхня, з ямочкою посередині, закопирчилась вгору так здорово, неначе хтось вхопив її посередині гачком і задер вгору. Певно, ці повні соковиті оригінальні губи й припали Надежді Мокіївні до вподоби, бо вона й не зводила очей з цієї закопирченої губи.

Господиня примітила, що гості сиділи мовчки й наче прилипли до стільців, як мухи в негоду прилипають до стін. Вона пошепки попросила свою веселу товаришку й сусіду, Марію Михайлівну Покотиловську, вдарить на фортеп'яні щось веселе та дрібне, веселого вальса або дрібного козачка. Але Покотиловська сама не сіла за фортеп'ян, а побігла до однієї молодої панії й замість себе посадила її за фортеп'ян. Задзвенів веселий вальс. Покотиловська, старосвітська людина, вже літня й сивувата, але рум'яна й кремезна, вийшла на середину залу, обернулась до паничів і промовила:

— Чого це ви сидите, напиндючившись, неначе три дні пішки йшли й два дні нічого не їли та стали аж тліннi? А нуте лиш, «божії трудовники, господа милостивії», ставайте до роботи! Отако! як було за наших часів.

Марія Михайлівна давно овдовіла й сама хазяйнувала в своїй невеличкій маєтності. В околиці її продражнили «маркізою Какаду», бо вона й справді скинулась на попугая або на півня. В неї був гострий, карлючкуватий ніс, як у сови, а над лобом теліпався ніби конопляний чубок. Своєю старосвітською жвавістю та простотою вона й справді нагадувала французьких маркіз за часів рес-

тавраційї. Околишні полтавські Гоголі запримітили цю схожість і дали їй влучне прізвище. Покотиловська, рум'яна та весела, з чорними очима, була ззамолоду добра моргуха, з тих старосвітських проворних, ще не дуже спанілих паній, про котрих співають: «Іду собі й підскакую». Вона взяла руками свою сукню, розтягла її на обидва боки, ступила уперед кілька ступенів, а далі пішла тихою ходою не то старомодного менуета французьких маркіз, не то козачка, вихаючи сукнею на обидва боки. Ззамолоду вона була дуже танцюриста.

Жвавий вальс та весела жартівлива полтавська маркіза Какаду й справді розворушили молодих гостей і роздратували їх нерви. Гостям одразу пригадалось, що весілля ще не скінчилось і що його треба якось докінчить веселіше. В одну мить з далекого закутка, неначе опука, викотивсь кругленький Некрашевич вкупі з Надеждою Мокіївною. Жвава пара ніби покотилась по гладенькій навощованій підлозі. Некрашевич вихрив та вихав на всі боки своєю куценькою дамою дуже завзято. Слідком за ним з-під пальми виплигнув високий та цибатий панич з Настею. За ним зараз пішли в танець й інші. Некрашевич, невгамований в танцях, не так танцював, як товкся, ніби Марко по пеклі. Яків Кирикович підвівсь і зирнув на Ліду. Ліда догадалась і собі підвелась з стільця. Його рука влипла в тонкий Лідин стан, і молода пара плавко й гладенько ніби полинула по підлозі. Ліда почутила гарячу руку на своєму стані й глянула зблизька в його карі очі. І їй здалося, що вона попливла або по тихому морі, або в синьому небі; здалось, що вона лине кудись в якийсь пишний невідомий поетичний край вкупі з Уласевичем. Щось приємне, надзвичайно радісне заворушилось в серці в молодої панни.

Яків Кирикович посадив Ліду обережно на стілець, і вона в нестямці ніби впала на стілець, як підстрелена пташка, і довго-довго не могла опам'ятаться.

«Цей вечір буде початком якогось нового життя задля мене, — думала вона, кмітячи за своїм серцем. — Починається для мене щось нове, чого я не зазнала до цього часу й тільки вгадувала й постерегала».

За Уласевичем знов пішли в танець паничі й панни. Уся молоднеча, що була в світлиці, заворушилась, закрутилась. Усі занудились, сидячи в глушині по селах та ху-

торах. Їх раптом потягло до танців в веселому товаристві. Тільки аж тоді, під приводом танцюристої веселої маркізи Какаду, запахло в світлиці весіллям. Яків Кирикович знов підбіг до Ліди й знов повів її в танець. Пара була така чудова, що гості несамохіть задивились і замилувались на неї.

— Ну та й гарна ж оця парочка! — промовила маркіза Какаду до Теклі Опанасівни. — Хоч вдруге одчиняйте церкву та ведіть цю пару до вінця!

— Ой, що ви кажете! Бодай вам пипоть на язик! Вони ж тепер між собою рідня. Схаменіться лишень та не напророкуйте часом чогось недоброго, — прохопилась мати й задумалась: вона вже прикмічала, що Яків Кирикович все горнеться до Ліди і що Ліда не одходе од його ні на ступінь.

В столовій подали самовар. Господиня запросила гостей до чаю. Гості веселою юрбою сіли за столи.

— От і спасибі вам, сусідко, що ви розважили й розворушили моїх гостей, — сказала на ході Текля Опанасівна до Покотиловської.

Після чаю гості вернулись до зали. Покотиловська почала прощаться з хазяйкою та все приказувала.

— Ой, час додому! Час би й спати, а то люде, борони боже, ще й ніч розберуть, а нам нічого не зостанеться од цієї куценької майської ніченьки. Нічка тепер завдовжки на один корх!

Гості заворушились і вже лягома почали прощаться з хазяїном. Яків Кирикович попрощавсь і собі.

— Навідуйтесь же до нас! Ми ж тепер не чужі, а свої, — промовив Андріян Кирилович до Уласевича.

— Спасибі вам! Заїжджатиму й до брата, і до вас.

— Як будете будлі-коли в об'їзді по селах, завертайте до нас на обід, на чай або й на ночівку,— додала стара Гуковичка.

— Спасибі вам! спасибі за ласку! — дякував Яків Кирикович на прощанні, виїжджаючи в пізні обляги з двору.

Візник погнав прудкі поштові коні й швидко покатав по рівному битому шляху. Уласевича неначе заколихала й загойдала труська поштова чортопхайка. Небо аж сяло й миготіло ясними зорями. Вогке повітря, нічна тиша бадьорили душу, навівали думи та мрії. Уласевич почував, що йому легко на серці, приємно на душі, так приємно й радісно, як було тоді, коли він скінчив університетські ек-

замени, достав добре засвідчення й диплом і катав на село до батька, що був мировим посередником, на спочинок.

«Одначе ця глушина не така вже й справді негоде́нна та нікчемна, як мені передніше здавалось. І тутечки щось заворушилось, щось путнє, прогресивне виникає в головах тутешніх людців... Вони не усі таки темні та байдужні до рідного краю, щось задумують, про щось митикують, силкуються чимсь послужиться Україні», — думав Уласевич, коливаючись на візку, неначе на байдаку од здорової хвилі.

І йому стало радісно на серці. Надії на кращу будущину замиготіли в його душі, неначе ті мигаючі зорі, що дивились на його з високої височині. Заворушились мрії й пішли одна за другою, неначе хвиля за хвилею. Виникли в душі надії на кращу будущину людського життя.

І думи серед темного степу низались, неначе намистини в разку намиста. А пишна тиха ніч, при швидкому рушенні по степу, ніби повівала крилами й навівала думи та мрії, веселі й радісні.

А серед тих мрій ніби виринали Лідині палкі чудові очі, потаємні, як тайни безмежного зоряного неба. І він неначе вглядів їх десь на небі серед найкращих, найясніших зірок.

Вже надворі зоря́ло, і над степом зійшла й замиготіла пишна вранішня зоря, неначе з степу на небо чиясь рука кинула золотий клубочок, обсипаний мигаючими діамантами. Той клубочок покотивсь угору серед натовпу дрібненьких зірок, мов весела молода вийшла з хати серед дружок. Уласевич несамохіть задививсь на ту веселу вранішню зірку, що вела за собою рожевий ранок. І ніби срібним промінням замиготіла в його серці радість та надія на якесь велике щастя.

«Не доведеться нам побраться... Але я вже побратався з тобою й почуваю, що ти в мене в серці одна світиш і світитимеш до кінця мого життя, як ота весела вранішня зірка. І не забуду, доки живий буду, ні цього майського вечора, ні твоїх чорних очей, ні твоїх добрих думок», — думав Уласевич, повертаючи з степу в сонне село, осяяне тихим рожевим одлиском вранішнього сяйва на сході сонця.

IX

Мелася та Михайло Кирикович, поїхавши в Київ зараз після вінчання, довгенько задлялись в Києві. Були з одвідинами в усіх своїх знайомих. Нагулявшись донесхочу й скупившись, вони вернулись додому. На од'їзді до Києва батько дав Меласі гостинця п'ять сотень карбованців од себе та п'ять сотень, подарованих старим буртянським дядьком на «шпильки» для молодої. Мелася накупила собі золотих сережок, брошок та браслетів, Михайло Кирикович купив за триста карбованців чудового коника-скакуна. Решту вони потроху розтринькали, що й самі не зогляділись. На дорогу й для розплати в гостиниці Мелася мусила позичить сто карбованців в доброї Таїси Андріївни.

Трохи згодом якось раз заїхав в Деркачівку Яків Кирикович по дорозі в час об'їзду по селах. Мелася була невимовно рада. Вона причепурилась, поначіплювала на себе золоті обновки, аж сяла од золота, неначе давній еллінський чудодійний ідол. Михайло Кирикович показував братові свого стрибуна, чванився ним, водив коника по дворі, неначе грався якоюсь гарною цяцькою. Яків Кирикович милувався тим коником, але не дуже-то звертав на його ввагу, бо не кохався в конях. Сливе цілий вечір за чаєм він сидів поруч з Лідою, неначе не міг надивиться на неї й набалакатись.

— Коли ж ви, Лідіє Андріянівно, од'їжджаєте од нас? — спитав Яків Кирикович.

— Як тільки Матушевські обіжнуться, то після обжинок вони зараз і поїдуть; поїду й я з ними. Старша Матушевська сама заряджує хазяйством, бо не дуже-то йме віри своєму злодійкуватому економові. Зберуть ужинок з полів, складуть в клуні та в току, та тоді й рушимо гуртом.

Молодому хлопцеві стало жаль, що вона од'їжджає на довгий час, що він довго не бачитиме її. Він зітхнув і похилив голову.

І якось невесело прощався він з Лідою. З якимсь невиразним смутком він вертався додому вже в пізню добу. Йому було шкода, що од'їжджає в далекий край людина, наче вже не чужа йому, а ніби рідна й дуже дорога, рідніша за рідного брата.

— Якове Кириковичу! — сказала Ліда на прощанні. — Ви таки заверніть до Матушевських в Мотижинку. Вони обидві вже чули за вас і будуть дуже раді побачиться й познайомитись з вами. Не жалкуватимете.

— Добре! заїду в час моїх об'їздів по селах хоч на часину, коли ви говорите з таким поважанням до їх, — сказав Яків Кирикович на прощанні.

І він справдив свою обіцянку: заїхав, по дорозі додому, в ту Мотижинку, невеличке сельце, що було недалечко збоку од великого шляху.

Дім Матушевських був старий і стародавній, увійшов в землю й трохи перехнябився, але був знадвору чисто оббілований, чепурненький, з мальованими віконницями й з великим та гарним квітником. Навкруги його ріс старий здоровецький овощний садок, котрий панни запродували одному київському міщанинові. До гостя в світлицю зараз увійшла старша Матушевська, літня панна, висока, поставна з підтятими кісми, що спадали густими кучерями на плечі. За нею слідком вибігла її менша сестра, нижча од неї, жвава й весела, ще молода панна. Обидві сестри чули про його й догадались, який то гість несподівано завернув до їх оселі.

— Ми чули за вас од Ліди й таки, сказать по правді, сподівались бачить вас у себе в господі, — сказала Маруся Матушевська, старша панна, привітно привітавшись, і попросила доктора сідати.

— Ви живете тільки самі вдвох? — спитав Уласевич.

— Ні! З нами живе наша старенька мати, — промовила сестра Галя.

— Але ж і гарна ваша глушина! Ваш дім неначе заріс садком і вріс в садок та в квітки. Ви тут неначе в раї,— сказав Яків Кирикович.

— Нам нема часу й нудьгувать, бо ми самі хазяйнуємо в цьому раї, — промовила Маруся. — Ми таки зроду вдались хазяйновиті, то й доглядаємо самі всього і всім мусимо пиклюваться. Хазяйствечко в нас мале. Засіб наш невеликий, грошей в нас обмаль. Але, як кажуть в приказці, «хто дбає, той має».

— Я чув, ви вчились на жіноцьких курсах? — спитав Яків Кирикович.

— Була два роки, — сказала Маруся, — але я вчилась не задля того, щоб вийти на лікарку, а більше для своєї просвіти й свого розвитку. Я, бачте, дуже люблю

природничі науки. Часом і лічу людей по селі, скільки тямлю це діло. А більш того, що докладаю праці, щоб розводить в себе в садку усякі лікарські зілля та зела, помічні в хворобах, і навіть на цьому трохи заробляю, ще й між селянами розводжу культуру усякого зілля. Тут у нашім краї з давніх-давен ще скарб позаводив усякі лікарські помічні зілля.

— То в вас, бачу, роботи немало! — сказав доктор.

— О, ми не сидимо, згорнувши руки! Нема часу посиденьки справлять, — обізвалась Галя.

— Оце восени або й після жнив маємо на думці чкурнуть аж в Фінляндію на науку, — сказала Маруся, крутячи папіроску.— Заберемо й Ліду з собою, щоб не сиділа дурно на селі та не нудила світом дурнісінько.

— Ліда має хіть вчитись, то ми через те її підмовляємо їхать з нами, — прикинула Галя.

— От і добре! Матиме собі діло й зайняток,— сказав доктор.

Маруся подала Уласевичеві папіроску й сама закурила, розмовляючи якось по-паничівській, усе на низьких нотах.

— Ми взимку навідуємось і до Києва. І доки в Києві були жіноцькі вищі курси, ми вряди-годи було ходимо на лекції, щоб не запускать своєї просвітності, щоб, бачте, наші голови не позаростали бур'яном та цвіллю,— сказала Маруся й зареготалась дзвінким гучним альтовим реготом.

Посидівши та побалакавши з годину, доктор розпрощався з паннами. Проводячи гостя, панни завели його в садок та в квітник і показали довгелецькі грядки, де росли усякові лікарські помічні зілля: шельвія, аглицька м'ята, ромашки й інші. Панни, очевидячки, милувались цими грядками, чистенько виполотими й политими.

— Це, бачте, в нас в Полтавщині в Лубнах є ботанічний садок, належачий до скарбу. Звідтіль пішли скрізь по дідичах усякі помічні в хворобах лікарські зілля. От і ми завели ці зілля на свою обихідку та й на продаж, — маємо з цього чималу користь, — сказала Маруся.

— Завертайте ж до нас, сусіде, хоч вряди-годи! Посидимо та хоч перекинемось живим слівцем! — просила Маруся молодого панича на прощанні.

— Добре! Заїду колись, чи випадком, чи й зумисне! — сказав Уласевич, сідаючи хапком і вгнізджуючись в

кублі, в напханій в задку соломі на поштовій чортопхайці.

Минули жнива... Хліб уродив навдивовижу. Ужинок був надзвичайний. Старий Гукович спромігся вистачить для Ліди грошей на дорогу й на науку. Обидві Матушевські дали Ліді звістку, щоб вона лаштувалась в дорогу, й сповістили їй про день виїзду. Вони обіцяли заїхать за нею по дорозі, їдучи на вокзал. Мелася дала знать листом Яковові Кириковичу, щоб він прибув до їх попрощаться з сусідами. Вона й сама була трохи закохана в свого гарного дівера.

Яків Кирикович прибув до Гуковичів надвечір в призначений день. Він застав Матушевських. Вже пили чай на веранді, що виходила в садок. Старі привітали гостя радісно. Маруся Матушевська схопилась з стільця й випросталась на ввесь свій високий зріст. В очах блиснула радість. Вона подала докторові свою чималу руку й по-паничівському труснула її, привітно осміхаючись. Блиснули чудові міцні зубки, і над верхньою губою замиготіла чорна смужка ледве примітних вусиків.

Пішла розмова, жвава й цікава. Матушевська розказувала про урожай. Вона була рада, що цього року не змилила ні садовина, ні озимина, ні ярина, неначе земля знала, що для неї й сестри на цей час доконче треба буде чимало грошей. І старий Гукович був радий, що хліб уродив дуже добре. Добрі жнива дали веселу направу усім цим селюкам.

— Ну, тепереньки, про мене, їдьте та й вчіться усього, чого душа забажає! Навчіться плести кошики, — то й це діло не погане й не зайве. Не будемо купувать нашим політницям та копачам кошиків. Буде чим і картоплю зносить, як копатимемо восени. Все-таки менше буде трати,— жартував старий.

— Там, в Фінляндії, вміють добре маринувать оселедці, — сказала Мелася, — вивчіться лишень і цього та й нас навчите. Я страх як люблю мариновані оселедці! Не забудете? Га? Так, між іншим ділом, прихапком, та таки викрадьте цей секрет в чухнів.

— Добре! коли при нагоді трапиться десь,— обізвалась Ліда.

— Але ж ти, серце, забула, що в нас у Дніпрі не ловляться оселедці, а тільки якась поганенька плітка та судаки, та часом трапиться колись-не-колись чечуга, — сказав Мишук.

— То ви в чухнів постережіть таку науку, щоб з наших пліток та судаків наробить маринованих оселедців,— промовила Мелася й дрібно засміялась.

— Цього ми, певно, не могтимемо зробить. Наука ще не дійшла до такого дива, щоб перетворить рибу в оселедці, — сказала Маруся.

— Та ніколи до цього й не дійде, — обізвавсь Яків Кирикович, — будьте певні, що такого чуда ніколи не буде.

— Як то не буде? Адже ж в пісні співають: «Нехай так, нехай так! Нехай буде з риби рак!» — говорила Мелася.

— Та то, бач, серце, тільки тоді з риби буде рак, як цього замандюриться жінкам, — обізвавсь Мишук.

Михайло Кирикович вже трохи постерегав Меласині вередливі норови. Він вже пересвідчився, що Мелася незабаром звелить йому перетворять рибу в рака.

Усі балакали, усім було весело, тільки Ліда сиділа мовчки й слова не промовила. В її очах виявлявся смуток.

Гості пили чай хапки, щоб часом не опізниться на вокзал. Той вокзал дратував усім нерви. Випили чай і зараз почали прощаться. Ліда прощалась з усіма й несподівано заплакала, зирнувши востаннє на молодого доктора.

— От тобі на! То була б і летіла в далекий край, а це звідкільсь і сльози? — спитав батько.

Посідали на повозки й рушили з двору. Молодому докторові здавалось, що од'їжджає хтось найлюбіший, наймиліший йому на усьому світі. В його здавило коло серця. Він насилу задержав зітхання.

Яків Кирикович, напившись чаю, швиденько попрощавсь і покатав степом, щоб хоч трохи розігнать задуму та розвіять смуток.

Він приїхав додому, увійшов в свої покої, засвітив світло. В покоях було тихо, якось порожньо, аж мертво. Передніше колись покої не здавались йому такими порожніми та сумними. Доки Ліда була в батька, недалечко од його, йому здавалось, що її дух вітає в його кімнатах, що її вид, її очі ніби визирають на його звідкільсь, линуть ластівками по покоях, звеселяють його серце. Теперечки йому здалось, що й дух її зник і сліду не покинув.

І молодий хлопець, щоб розігнать сум та нудьгу, ще з більшим завзяттям прилягав до своєї роботи, понаписував кільки лікарських книжечок для народу. Були дозволені дві його нові книжки для селян. Він надрукував їх і сів за нову лікарську роботу. Це його трохи розважало й звеселяло. Селяни йняли йому віри й привернулись до його: щодня з сіл приходили за ліками та за порадою в хворобах по два десятки чоловіка або й більше.

По деяких газетах з'явились звістки за це, як за щось досі нечуване на селах. До Никона на святках та в неділі юрбами збирались парубки, дівчата й навіть чоловіки, щоб послухать читання українських народних книжок. Продаж українських книжок пішов по околиці дуже добре. Селяни цікавились книжками й залюбки купували й читали їх. Цим ділом правував молодий доктор і тим розважав себе.

Минула осінь, минула й зима. Пробувши в цей час в Фінляндії, Матушевські й Ліда аж напровесні вернулись додому й понавозили і нових верстатиків, і чимало усяких виробів. Яків Кирикович прочув од людей, що вони вже вернулись, і зараз поїхав до Гуковичів. Він стрівся з Лідою, неначе з рідною людиною, і не міг набалакатись з нею.

Од того часу Яків Кирикович почав надто вже часто навідуваться до Гуковичів. І батько й мати вже давненько примітили, що він їзде до їх неспроста. Кохання не можна втаїть од людських кмітливих та цікавих очей. Батько перестав виходить до гостя в світлицю й навіть зумисне виходив на тік або виїздив верхи на поле. Мати приймала й вітала його байдужно. Ліда швидко догадалась, що ті одвідини неприємні старим, змовилась з Яковом Кириковичем з'їжджаться в Матушевських і напередодні своїх одвідин завжди подавала йому звістку листом.

Знов запишнився май квітками та співами соловейків. Засяло ясне майське сонце. Молодому хлопцеві пригадався май минувшого року, препишний та прехороший, коли зайнялось його серце коханням на братовому весіллі. Обоє молоді часто зострічались в домі Матушевських. Але несподівано трапивсь дуже неприємний випадок.

X

Одного дня влітку до отця Якова Ладковського принесли з пошти листа. Отця Якова не було вдома. Надежда Мокіївна взяла листа і, не глянувши на конверт, роздерла його й з цікавістю кинулась читать. Вона мала звичай роздирати конверти та заглядать навіть в усякі офіціальні бомаги, прислані на ймення свого чоловіка, бо була дуже цікава.

Цей лист писав передніший дрижипільський фершал, котрий перейшов на службу з Дрижиполя в друге місце. Він писав до свого товариша, фершала Якова Вербицького, котрий перейшов в Дрижипіль на його місце. А на пошті сливе усі листи, на котрих манячили написи «Яковові», спохвату перли до отця Якова.

Надежда Мокіївна читала, читала той лист і довго не могла втямить, про що то пишеться в тому листі. Але згодом, опам'ятавшись, зирнула на конверт і прочитала, що лист був писаний не до її чоловіка, отця Якова, а до фершала Якова Вербицького таки в Дрижипіль. Під листом на кінці був підписаний передніший дрижипільський фершал. В Надежди Мокіївни аж пучки з листом затрусились од цікавості. Чужі думки так зацікавили її, що в неї аж голова заморочилась.

В першій половині листа давніший фершал писав за себе, за своє нове місце, писав за дріб'язкові тамошні випадки, за свого доктора й подавав усякі новинки. Але наприкінці листа він понаписував багато дечого за молоду матушку Надежду Мокіївну. Вона втупила очі в лист і од цікавості неначе їла його своїми зіньками.

«Там у вас в Дрижиполі є чудернацька матушка, Надежда Мокіївна Ладковська. Це якась не то проява, не то виродок між найновішими єпархіалками. Вона чепляється причепою до всіх паничів, і, певно, ця нахабна людина причепиться й до тебе, як чеплялась і до мене, і до кожного вчителя, а найбільше, як я перечув через людей, до Уласевича, теперішнього молодого доктора. А ми знаємо добре, що Уласевич закохався в Ліду, Гуковичеву дочку, і їздить до Матушевських, де потаєнці бачиться з Лідою. Ладковська як залицяється до гарних парубків півчих, то з цієї причини ходе на співки, щоб дивиться та залицятись до їх. Ця проява пише до вчителів романтичні, навіжені, буцімто ліберальні листи, часом вечора-

ми никає попід вікнами й заглядає в їх вікна або часом і присургануться в хату на чай, як роблять ліберальні панни в Києві. Ласа до паничів навдивовижу! Мабуть, в неї серце таке завбільшки, як ворота, ще й завсігди одчинені настіж: заїжджайте, мовляв, хто схоче!»

— Ну, не капосні ж тобі люде! Я думала, що в цій глушині люде дурні, не досвідні або якісь низькоокі й не далекосяглі розумом, а я одна найрозумніша й найхитріша од усіх і що я всіх тутешніх дурнів перехитрувала. А вони, подлі, все дочиста втямили й постерегли мої норови й мої хитрощі. От тобі й на! — бубоніла спересердя Надежда Мокіївна й почала читати далі.

«Отець Яків знає за все, але мусить змовчувать, — писав далі фершал, — бо коли часом у його терпець увірветься і він не змовче, то вона кричить, верещить, стукає кулаком об стіл, мов навісна. В своє хазяйство не микається, а зате ж вмикується в чоловікові справи, в школьні й навіть церковні. В неї тільки й думки за гарних паничів. Недурно ж доктор Уласевич казав мені, що вона якась ніби психопатка в коханні й залицянні, бо вона чеплялась до цього красуня, як реп'ях до вівці».

— Проклятий! Ще й лається! — промовила вона голосно.

«Вона любе сама їздити й поганять коні, неначе будь-який москаль гусарин. Якось раз трапилась їй така пригода. Прочула вона од людей, що до однієї тутешньої сусіди удови хуторянки часто навідуються на хутір офіцери з лагеря, бо в тієї панії дві гарні дочки. Вона дізналась за це, знайшла причину, щоб поїхать до тієї незнайомої панії буцімто купувати поросята. Вона вкинула в повозку мішка й покатала на хутір без погонича. Купила вона двоє поросят, побалакала з офіцерами, намилувалась ними й верталась додому. Але на шляху, коло самого рову, повозка наскочила колесом на горбок, підскочила та й перекинулась. Мішок з поросятами покотився у рів. Полетів туди й її капелюш. Підвелась вона з землі, закинула за вуха розпатлане волосся й мусила лізти в рів доставать поросята й капелюш. Після недавнього тучного дощу в рові стояло аж зелене багно. Вона влізла туди, витягла мішка, достала капелюш, задрипалась по коліна, обляпалась трохи не по шию. Поросята з ляку кувікають. Тоді вона давай підіймать повозку, але напружувалась довго, аж кректала, і нічого не вдіяла. На щастя, нато-

дився якийсь чоловік і підвів візка. Приїхала вона додому, уся обляпана. Отець Яків як углядів, то тільки руки зняв до бога!»

«Ото каторжний! І за це досвідчився звідкільсь! — подумала Надежда Мокіївна. — Не такі-то дурні провінціали, як мені здавалось!»

«Цій дуринді здається, що вона красуня навдивовижу! Але яка ж вона красуня? Очі витрішкуваті, як у сови, рот, як курінь на баштані, зуби, як лопатні, ще й до того вона низькоока та кислоока, неначе перепічайка; голова в неї завжди неначе кудлатий кужіль, а на потилиці все теліпається якесь кубло з одіржин або з пачосів. В цієї ледачої хвойди розум не в голові, а на язиці та в губищах. А їй здається, що вона найрозумніша од усіх».

«А ти, паскудний губань! Чи тобі ж пак цінувать мою красу? Тобі, поганому безусові? В моїх очах є такі чари, що як на кого пильно подивлюсь, то одразу й причарую й прилюблю до себе».

Вона аж скипіла, аж нестямилась і зопалу вхопила чистий конверт, що лежав напохваті, згорнула лист і всунула його в конверт. Помста й ревнивість забили їй памороки. Вона була зла на доктора, що він залицяється не до неї, а до Ліди, спохвату навіть забула, що було писано за Ліду й доктора, але й за неї, вхопила перо й почала черкать адрес: «В село Деркачівку, високоповажному добродієві Андріянові Кириловичу Гуковичеві...»

Аж дописуючи адрес, вона несподівано схаменулась й опам'яталась.

«Ой, ненько моя! Що ж це я роблю? Це ж я посилаю виказ на доктора й Ліду, і на саму себе... Оце була б встругнула штуку! Отой зателепуватий паскудний вухань зовсім забив мені тяму в голові».

Надежда Мокіївна достала з стола чистий листок паперу й написала до старого Гуковича лист, змінивши руку й підбираючись під тон старої досвідної та поважної людини, котра напевно знає, де його Ліда бачиться потаємці з своїм коханцем, і застерігає батька.

«Будьте обережні! Оце посилаю вам клаптик листа, писаного до мене за вашу Ліду й доктора Уласевича. Наглядайте за Лідою добре, доки ще нічого поганого не трапилось. Палка любов завсігди буває скажена й безглузда, не тяме, що робе, і може допровадить і до лиходійства, і навіть душогубства. Спиніть загодя Уласевича й

молоденьку Ліду на тій стежці, котра згодом може завести цих неміркованих та нерозсудливих людей і до лиходійства, а може, й до проступства»,— так скінчила свій лист Надежда Мокіївна.

Потім вона одтяла ножицями клаптик од фершалового листа, де мова мовилась за Уласевича й Ліду, приклала цей клаптик до свого листа, надряпаного чудними буквами, ніби якимись ієрогліфами, приліпила марку й одіслала через наймитчука на пошту.

Приїхав отець Яків і вглядів на столі свіжий не пом'яшкурений конверт.

— А це до мене лист з пошти?— спитав отець Яків, вглядівши на столі конверт з написом.

— Ні, не до мене! Це Яковові Вербицькому,— сказав батюшка придивившись.— Як цей лист сюди потрапив? Мабуть, помилка поштаря? Але ж це тільки конверт. А де ж лист? Це вже ти попоралась і вийняла чужий лист та й... надісь, і прочитала,— по сільському звичаю.

— Атож! Я сама помилилась та й роздерла конверт. А тепер ніяково вже вертать назад. Я той лист вкинула в грубку й спалила. Де на пошті не запірвуть «Якова», то й пруть того «Якова» до тебе.

Через день до Андріяна Кириловича смерком принесли з пошти лист та газети. Він розгорнув лист, хапком перечитав його й одрізану дописку. Під листом підпису не було. На дописці, на клаптику був підписаний фершал Яків Вербицький.

— Анонімний лист од когось на Ліду... Овва! Погана справа! Теклю! а ходи лишень сюди та прочитай оці шпаргали,— гукнув він на жінку з кабінету.

Прийшла важкою ходою й Текля Опанасівна. Вона була низькоока й начепила на перенісся сині окуляри, трохи не притулила листа до лампи й перечитала його вважливо, не хапаючись, неначе цідячи слова й рядки.

— Я цього й сподівалась вже давненько,— сказала вона спокійно,— але хто б оце написав оцей лист? І звідкіль він посланий?

— Мабуть, пише якась духовна особа, бо писано в поважному моральному тоні: усе в його мова мовиться про мораль, про доброчинок, злочинок, лиходійство, навіть за проступство.

— Мабуть, дрижипільський протопоп, бо лист скинувсь трохи на проповідь. Певно, пішла вже по селах по-

голоска за Ліду, пішла чутка за її одвідини до Матушевських і вже заскочила й до його. Спасибі, що застерігає нас зачасу. Це застереження треба мати на увазі. Он куди воно вже зайшло! Яків Кирикович людина чесна, статковита, поміркована. Мені здається, що він не повинен би занапастить і запагубити нашу дитину,— говорила Текля Опанасівна.

— Говори! Не запагубить! Він людина чесна й розсудлива, падкує коло лікарського діла. Це правда. Але палке кохання буває сліпе, а часом і безглузде. Воно може накоїть багацько лиха. Треба б Ліду якось одлучить од його; треба роз'єднать їх, та ще й таки зараз, не гаячи часу! — вже не казав, а ніби гукав Гукович на всі покої.

— Адже ж і я колись ходила на одвідини до тебе потай од мами, бо гаряче й щиро кохала тебе, і вийшла за тебе проти її бажання й волі.

— Але ж Ліда не може вінчаться з Яковом Кириковичем, бо вона ж йому рідня! Ти за це, мабуть, і забулась! — гукнув Андріян Кирилович.

— Ох мені лихо! Я на це чомусь не зауважила! Що ж оце вийде з їх кохання?

— Може вийти те, на що натякає оцей старий бородань в своєму листі.

— Не кажи-бо так! Погана в тебе манорія! Як тільки зайде мова про будлі-якого батюшку, в тебе інших слів ніби й нема, тільки — патлач, кудлань, бородань, неначе ти пошився в штунди, абощо. Гляди лишень! Ще скрізь піде поголоска, що з нашої оселі пішла штунда по селі.

— Але ж що нам діяти? що чинить? — гукав Гукович на всі покої.

— А що ж діяти? Не пускать Ліди до Марусі та й годі.

— Але, як на мій погляд, тим часом за це не треба нічого казать ні Ліді, ні навіть Меласі, щоб вони до якогось часу нічого за це не знали. Може, воно перетреться, перемнеться та й так минеться й забудеться,— промовив батько.

— Чому ж то не казать Меласі? Не клопочіться за Меласю, бо Мелася вже все дочиста чула й знає,— залепетала Мелася, вскочивши прожогом в кабінет.

— А ти вже й чула? — спитав батько.

— Ще б пак не чула, коли ви розмовляєте за секрети нищечком так, що все чуть по всіх покоях. Я й не підслухала, бо як я одчинила двері в прихожу, то все дочиста було чуть аж туди, за що ви балакали.

Мелася сказала не всю правду: вона таки спинилась в прихожій на якийсь час та й доти підслухала, доки старі згадали за неї. Аж тоді в неї терпець увірвався, і вона вискочила, як козак з маку, та з нестямки шусть просто в кабінет на цікаву розмову!

— Ви Ліду приборкайте таки одразу, бо оті сьогочасні вчені ліберальки не дуже-то церемоняться: не вважають ні на що в світі й ладні визаконити й знищить усякі закони й звичаї, скрізь заведені з давніх-давен, ніби якусь непотріб, трухлятину та гнилятину, як вони кажуть,— аж репетувала з злістю Мелася, мабуть, через те, що сама потаєнці любила Якова Кириковича й була ладна зрадить свого Мишука хоч і зараз для його брата.

— Як же ти її приборкаєш? Якби вона була курка, то я взяв би ножа, поклав би крила до порога та лезом і пообтинав би їх, щоб не дуже високо літала. А з паннами та ще й вченими інша справа: в їх хвоста й крил нема,— сказав батько.

— Забороніть їй їздить до Марусі, забороніть бачиться з своїм любчиком, то вона незабаром за його й забуде,— промовила Мелася.

— Ой не забуде, коли щиро любе! — сказала мати, пригадуючи, як вона колись любила Андріяна Кириловича й виходила до його в Києві в Царський садок сливе щовечора на розмову.

— Ба забуде! Мине якийсь час, і та палка любов прохолоне, зслизне й зсякне, як дощ на піску, що зараз вникає в грунт, бо все ж на світі холоне, навіть розпечене залізо,— лящала Мелася.

— Але людське серце не залізо, не сплоха воно й прохолоне. А муки, а сум, а туга! — сказала мати й стиха зітхнула.— Ой боже мій милий! Що ж це в нас скоїлось так несподівано й негадано!

— Є чого бідкаться! Мені аж чудно. Але чи так, чи інак, а з ліберальками справа погана: вони нехтують людськими звичаями й звуть їх забобонами, ще й піднімають їх на глум та смішки,— лепетала Мелася.

В кабінет несподівано вступив Михайло Кирикович. Усі замовкли й ущухли.

— Я поїду до брата й скажу йому, щоб він не збивав з пантелику Ліди,— сказав він в тон переднішої розмови Меласі.

— А ти це звідкіль дізнався про наші секрети?— спитала Мелася.

— Гарні секрети, коли ти за ці секрети так потаємно репетуєш, що аж за ворота чуть через одчинені вікна. Не чув їх хіба той, хто не хотів чути або кому вуха позакладало. Я стояв на ганку в флігелі й недоброхіть вислухав ваші секрети, бо твоє галасування, мабуть, було чуть аж на всю оселю, а може, аж до Панасенкової садиби. Спитай в Панасенка, то й він, надісь, знає за це. На мене аж страх найшов.

— Чого це на тебе страхи напали?— спитала Мелася, вирячивши з дива очі.

— Того, що вчора в каші я бачив зарнятка отрутної собачої блекоти. Недурно ж ти сьогодні довго спала, сливе до півдня, і встала з червоними очима.

— Перехрести лоба! Що це ти верзеш? Яка там собача блекота в каші, та ще й отрутна? Чи не сам ти наївся собачої блекоти? Меле таке, неначе справді наївся собачої блекоти. Видно, що і в тебе голова половою напхана, як каже Надежда Мокіївна про своїх батюшок.

— Що це за знак? Тепер усі молоді жінки репетують, що в їх чоловіків голови напхані половою. Чим же то напхані ваші великорозумні голови?— огризався Михайло Кирикович, котрому вже давно остогидла опришкувата й криклива Мелася.

— Та годі вам змагаться! Он треба міркувать за щось поважніше, а не за те, чим в кого голова напхана,— обізвалась мати.— Міркуйте лишень, що нам робить з Лідою, доки вона десь никає по парку та не чує? Киньте своє сперечання на другий час!

Ліда в той час гуляла в садку, а потім сіла на ганку й здалеки чула, що в покоях трапилась якась спотичка між ними, бо почалась голосна розмова, навіть змагання й галасування. Ці разуразні крики так їй осточортіли, що вона зумисне одмикувала од їх і тікала в садок. В той час горнична вскочила на ганок. Ліда спитала в неї, що там скоїлось в покоях? Чи не трапилась якась шкода в покоях або в оселі?

— Та там, панночко, хтось прислав панові листа за вас та за доктора, якийсь бородань, чи патлач, чи піп,

чи що. Я дещо чула, та не все второпала. Хтось пише до пана, що буцімбито ви змовились з доктором десь стикаться та бачиться, чи в Марусі Матушевської, чи що; та пан кажуть, що ви й доктор вже пристали до штунди, то вони через це й бояться, щоб за вас по селі поговору не було.

В Ліди швидко закидалось серце. Вона постерегла все й догадувалась, який то лист принесли батькові. Увійшовши в покої, вона на часок спинилась у світлиці й звідтіль чула останню розмову: її взяла цікавість, і вона не втерпіла й несподівано ввійшла в кабінет.

— Це в вас розмова за мене й Якова Кириковича?— спитала вона й одразу зблідла на виду.

— Та еге ж! — обізвалась Мелася.— За вовка промовка, а вовк у хату! Ось хтось пише потаємного листа за тебе, виказує на тебе, що ти нібито потаєнці бачишся з Яковом Кириковичем в Марусі.

Ліда зблідла, аж пополотніла. Взявши в руки листа й одтяті ножицями два клаптики, вона швиденько перебігла їх очима й поклала на стіл.

— Цей лист писав не бородань і не патлач, а безпремінно писала духовна особа, тільки не бородата, хоч і кудлата: писала його Надежда Мокіївна Ладковська, бо вона має якийсь свій інтерес, чимсь сама пришпиляна й притулена до цієї справи...— обізвалась Ліда якимсь пригнобленим голосом, неначе вона шепотіла нишком, а не говорила.

— Але ж чи вона писала, чи хтось інший, а то, мабуть, таки правда, що ти змовилась з Яковом Кириковичем бачиться в Марусі й їздить туди на одвідини не до Марусі, а до Якова Кириковича?— спитав батько.— Це тобі, як молодій панні, не личить! нечля!

— Та хоч би була й правда. А що ж робить, коли ви сливе випихаєте його з свого дому? А мені тільки й радощів, що побачиться з ним та побалакать про щось путяще, за наші громадянські справи,— сказала Ліда, вже опам'ятавшись.

— Я не проти того, щоб ти балакала з ним за ваші усякі просвітні та громадянські справи. Про мене! Але навіщо тобі було змовляться та зумисне їздить на одвідини буцімбито до Марусі, але й справді задля того, щоб бачиться з Яковом Кириковичем?— сказала мати.

— Якби ж пак ви вдвох балакали там в Марусі тіль-

ки про громадські справи, то за це було б байдуже нам усім,— вставила своє слівце Мелася.

— А кому яке діло до того, за що ми вдвох балакали? Ви натякнули йому дуже виразно, щоб він не їздив до нас. От він і їзде до Марусі, щоб перекинуться в цій глушині живими словами з просвіченими людьми. А мені завжди цікаво послухать їх розумну розмову,— сказала Ліда, сівши на стільці.— От Маруся задумує на жнива завести денні пристановища для малих дітей і в себе в хуторі, і в нас на селі, щоб молодиці не носились з дітьми в поле. Ми й радились за це.

— І охота ж тобі морочиться з чужими дітьми! Он в мене одно пищить в флігелі, та я й тому не дам ради. Насилу те пискля оце уколошкала! — сказала Мелася.

— Та він залицяється до тебе! Але що вийде з того залицяння, коли він тепер тобі не чужий. Побратись вам не можна! — обізвався батько.

— Хіба ж я знаю, що вийде? Певно, нічого не вийде,— сказала Ліда смутним, ніби розбитим з одчаю голосом.

— А як нічого не вийде, то ти його залиши. Не бачся з ним, не стрічайся з ним, не єднайся, то те єднання й роз'єднається само; а далі й забудеш за його, як усе на світі забувається,— сказала мати.

— Я можу не стрічаться й не бачиться з ним, але доки й мого життя, я його не забуду. Ми поєднались думками. Не моя воля, не моя сила його навік забути. І не кажіть, і не радьте мені нічого, бо ваша рада нічого не вдіє і не направе мене кудись по вашому бажанню.

Сльози здавили її в грудях. Вона трохи не заридала, схопилась з місця, хапком вибігла з кабінету й сховалась в своєму покоїку. Очі одразу зайшли слізьми, і вона заплакала й захлипала, як мала дитина, затуливши долонею свій вид.

В кабінеті всі замовкли, неначе дух затаїли. Щире кохання й сльози щирої любові взрушили серце в усіх. Мати згадала свої літа молоді, свою давню молоду щиру любов, як вона колись кохала, як вона силоміць зламала волю своєї матері, щоб вволить свою волю й постановити на своєму. Мелася уявки побачила, яка буває в людей щира любов, така палка та щира, якої вона й досі не зазнала. Усі почували, що в покоях неначе пішов подих

чогось пишного, наче по покоях повіяло пахощами запашних квітів. Усі задумались. На всіх найшов смуток.

Мати зітхнула й вийшла з кімнати, щоб втішити Ліду і вгамувать її горе. Батько сидів зажурений та засмучений. Навіть на очах легкодумного Михайла Кириковича з'явився якийсь легенький сутінок жалю та задуми.

Мати ввійшла в темний Лідин покоїк. Лідина постать ледве мріла од сірого одлиску з вікна. Молода дівчина плакала, аж хлипала, аж побивалась.

— Не журись, доню! не вдавайся в тугу. Я знаю твоє серце й спочуваю твоєму безталанню, бо колись і зо мною було сливинь те саме, що з тобою. Зазнала й я такого горя. Чи так, чи інак воно вийде, а я тобі не ворог, а мати, і встоюватиму за тебе й за Якова Кириковича. Про це так і подай йому листом звістку, коли не матимеш сили перемогти своє серце й роз'єднаться з ним,— сказала мати, засвічуючи світло на столі.— Не плач, не журися. Може, воно й вийде на добре.

Од того часу Ліда перестала їздить до Марусі на пораду й для розмови з милим. Маруся ждала її якийсь час, а далі сама одвідала Гуковичів. Ліда, посидівши з нею в залі, пішла з нею в парк і на самоті розказала Марусі про свою пригоду, про чийсь потаємний лист до батька.

Вернулись вони з парку й сіли пити чай на веранді. Весела й говорюча Маруся сиділа, неначе пришиблена, і тільки приставлялась веселою. Вона розказувала, що на час жнив має на думці вкупі з сестрою та вчителькою завести в себе на хуторі дитяче денне пристановище.

— От і ви, Лідо, заведіть вкупі з Меласею та вчителькою в себе в селі принаймні на жнива таке пристановище для дітей. Менше було б каліцтва й пожежі на селі, а для вас буде якесь діло,— промовила Маруся.

— Он в мене пищить одно дитинча, та й те мені остогидло. Цур тим писклятам! — обізвалась щиро лепетлива Мелася.— Це виходе, що «не мала баба клопоту, та купила порося!» Діло це добре; нема що й казать. Хоч я й люблю дітвору, але я не здатна пильнувать та доглядати цих писклят та опецьків. Коли вже ходиться про добродіяння та філантропію, то я вибрала б собі щось інше, а не це.

— Ти бо все вибираєш щось інше і ніяк не спроможешся вибрать і спиниться на чомусь! А я була б здат-

на доглядать дітей, якби мала засіб для цього діла,— сказала Ліда.

— Про мене, й заходжуйся. Але на які гроші? Я не маю нічогісінько зайвого з свого надбання, то й нічого не постачу. Нехай громада розстарається грошей. Треба ж буде найнять хату та дві бабі за няньок та доглядачок; треба настачать грошей і на харч,— говорив Андріян Кирилович.

— Як не спроможетесь, Лідо, завести в себе це пристановище, то прибувайте до мене на жнива й станьте на якийсь час за доглядачку нам на зміну, бо для вас нема тут ніякісінької роботи. А після жнив ми причепимось до земців: поїдемо в Полтаву, повеземо свої верстатики й запросимо на науку охочих молодиць, щоб вивчити їх вироблювать полотна, ще й поохотить їх, щоб вони розповсюджували це ремество по всій околиці й по всіх-усюдах на Україні.

— Про мене, Лідо, заводь і тут вкупі з вчителькою таке пристановище,— сказала мати.— В нас молока доволі. Я не шкодую й не боронитиму тобі: братимеш, скільки схочеш. На якийсь там місяць найму за свої гроші дві бабі.

— А ви, Лідо Андріянівно, таки заїдьте до мене згодом, побачите, зацікавитесь і нам станете на підмогу,— говорила Маруся на розставанні.— Сподіваюсь вас до себе доконечно!

Ліда мовчала, похнюпившись, і легенько зітхнула: вона напевно знала, що упертий батько не пусте її до Марусі нізащо в світі, коли він раз сказав це.

Минуло чимало часу. Ліда перенудилась, перепечалилась, помарніла й зблідла на виду, і засумувала. Маруся аж влітку якось ненароком завернула до Гуковичів і знов запрошувала Ліду до себе на якийсь час або хоч на часок, щоб вона подивилась на пристановище й придивилась до порядків. Ліда попросилась в батька, але батько гримнув на неї сердито й не дозволив їхать.

— Та пусти-бо! Нехай поїде та хоч розважить себе трохи,— оступилась мати за Ліду.— Ти ж бачиш, як вона нудьгує та нидіє без діла! Ти ж бачиш, що їй все гіршає, що вона худне й тане, як воскова свічка! Нехай трохи провітриться.

— Одчепись! і не говори, і не мороч моєї голови. Нехай сидить вдома та не рипається. Так буде краще й

для неї. Час усе переможе, все знесе й звіє, як порох на дорозі, і всі ті дурості щезнуть і зслизнуть.

— Ба нехай таки поїде! Не держать же її, неначе на припоні взаперті! Вона ж не дитина! От візьму та й не послухаю тебе, та й пущу її в гості,— промовила мати.

— Не вигадуй! Я гаразд знаю людське серце. Не давай йому волі та принадки, не потурай йому, то воно і вгамується, — сказав батько вже з криком невдоволення в голосі.

— Та й я знаю досвідом і своє й людське серце, але я добре пересвідчилась, що не завжди й не кожне серце можна вгамувать. Не до лиходіїв же та душогубів вона поїде,— змагалась мати.

Почалось, як і повсякчас, сперечання та змагання. Батько вийшов з дому й зараз покатав верхи на поле. Мати звеліла наймитові запрягти коника й дала дочці дозвіл поїхать до Марусі на часок.

Ліда поїхала. Маруся, й її сестра, і стара мати були такі раді Лідиному приїздові, що сливе знесли її з повозки на руках. Маруся одіслала погонича з кіньми назад додому й наказала через його, щоб не присилали коней, бо вона сама привезе панну додому через якийсь час.

Ліда пробула вже чотири дні в гостях і трохи побадьорнішала, посвіжішала, неначе одходила, як квітка на дощі після довгої спекоти. Вона ходила в дитяче пристановище, кмітила за всім, до всього придивлялась. Дітей назносили й понаводили мало, бо селяни все не йняли віри панам і ніби щось заздрівали. Одлучених од груді немовлят щодня приносили тільки три молодиці. Більшеньких дітей було десятеро.

Одного ранку Ліда вийшла в садок, а звідтіля пішла на прогулянку по квітнику та зільнику. Ранок був ясний, тихий. Сонце підбилось височенько вгору. Після тучного наглого дощу вночі земля одвологла. Одвологло й повітря. Усякі лікарські зілля й квітки в квітнику посвіжішали, неначе набрались живущої та цілющої сили. Квітки цвіли, зілля зеленіло. Вогка земля парувала. Повітря пропахалось духом резеди, левкоїв, важким духом зільника, ромашок, кануперу, м'яти та рути. Десь з-за тину легкий подих вітерця заносив гострий, наркотичний дух цвіту кропиви та бузини. Повітря пахло, аж душило. Бур'яни неначе дихали чадом. Голова в зажуреної дівчини аж морочилась од важких пахощів в вогкому повітрі.

Вона підвела голову, зирнула на подвір'я й побачила, що в двір в одчинену браму в'їжджає поштовий візок, а в візку сидить Яків Кирикович Уласевич. Ліда трохи не зомліла. Од важкого духу, од чаду пахощів та од несподіванки в неї закрутилась голова.

Яків Кирикович вглядів її, мерщій зскочив з візка й попростував до неї. Ліда зблідла і, коливаючись на ході, неміцною ходою пішла до його назустріч, спинилась на кільки ступенів од його, а потім раптом кинулась, з нестямки припала головою до його плеча й стиха заплакала. Уласевич підвів її голову й швидко й гаряче цмокнув її в щоку.

— Я за все знаю. Нічого мені й не говори,— промовив він стиха, озирнувшись на візок, котрого одначе було не видно за кущами бузку.— Ти будеш моя! Ніхто й ніщо в світі нас не розлучить, хіба одна смерть. Ми житимемо в парі, хоч би твої батьки й не дали своєї згоди на наше одруження. Житимемо й невінчані, бо ти призначена мені якимись потаємними силами неба й землі. Я напитаю собі службу десь інде, не в цих краях, а далеко од батьків, од знайомих і візьму тебе з собою. І ми одружимось і житимемо вкупі.

— Ти хочеш завезти мене крадькома, потай од батьків? тобто викрасти мене?— спитала Ліда, трохи опам'ятавшись.

— Ні, серце! Я просто-таки поїду до твого батька й матері, попрошу, щоб вони тебе пустили зо мною й поблагословили нас,— сказав Яків Кирикович.

— Мій панотець зроду-звіку на це не пристане! Він упертий, дерзкий та міцний на вдачу. Що він раз постановив, що задумав, того він не зміне ніколи, доки й його життя. Треба нам передніше побалакать з матір'ю. Мати багато здатливіша од батька, щиро мене любе й спочуває до нашого кохання. Може, вона й сприятиме мені в цій пригоді й пусте мене з тобою. Принаймні я певна в тому, що вона не зважиться мучити мого серця й заважать нам в наших замірах.

— Наприкінці літа або з початку осені я прибуду в Деркачівку до твоїх батьків сам, без сватів, як напитаю собі службу десь далеко, певно, на Кавказі. Південні краї надять мене, поривають до себе мою душу, бо я їх люблю по своїй природженій вдачі: я, бач, трошки поетичний на вдачу,— сказав Уласевич.

Серце в Ліди взрушилось од палкого й щирого кохання молодого хлопця. Вона обняла його русу голову й вп'ялась устами в його високе гладеньке чоло.

— Я заздалегідь даю тобі своє певне слово й обіцянку їхать з тобою хоч би й на край світу, аби нам вдвох жити вкупі й не розлучаться ніколи до кінця нашого життя. Я отут в Деркачівці незабаром занидію, зачучверію, як трава в спеку. Я тутечки до решти знікчемнію. Цвіллю та бур'яном заросте моя голова. Марно пропаде та моя просвіта, котру я придбала не без труднації й напруги. Життя моє буде тут неприємне й важке. Мама й тато раз у раз тільки те й роблять, що змагаються або сваряться. Мелася з чоловіком не мирить і так само все лається. Я заздріваю, що Мишук її не любе. Мишук і Мелася попередили нас і вихопили в нас наше щастя, нашу долю, та й дурнісінько, бо й самі не живуть в згоді та в щасті. Без путящого діла я тут, мабуть, незабаром занидію або й збожеволію. Ходжу та світом нуджу часом без ніякої думки в голові, мов неприкаяна. Я тутечки буду не варта навіть оцього помічного зілля, бо й воно стає комусь на поміч, на ліки. Оці гарні квітки принаймні тішать та звеселяють чиїсь очі... а я...

— А ти ж, моє серце, хіба не звеселяєш людських очей своєю красою, своїми ясними очима? Хіба ж ти не звеселяєш мого серця? Я тобою тільки й живу, тільки й дишу. Ти для мене усей світ закрасила, неначе розсипала по йому квітки для моїх очей. Ти ж найкраща квітка! Ти ж окраса цього пишного квітника! — перебив її молодий хлопець.

— Я тепереньки не варта отого бадилля на городі, бо й з його є якась користь для людей. Оті хмарки, що пливуть в синьому небі, і ті вартніші за мене, бо вони десь розіллються тучним дощем, поллють суху землю, принесуть вогкість на ниви та левади, дадуть родючість та плодючість. А я на всьому світі неначе зайва, бо нема з мене користі ні собі, ні людям. Дармує моя просвітність, до котрої я стільки доклала праці. Мама оце присилувала мене вишивать вже третю подушку на нові канапи, а мені ця робота не дуже приємна, бо я маю потяг до книжок, до науки. І полегкості для себе не жду ні од чого в цій глушині, а усяке силування мені не подобається.

Рипнули на ганку двері, неначе заскрипів немазаний

віз. З дверей вигулькнула й залисніла на сонці сива голова Марусиної матері, Ганни Прохорівни. Ліда одскочила од Уласевича й похапцем попрямувала до ганку. Попліч з нею пішов тихою ходою й Яків Кирикович. Стара мати прикрила очі долонею зверху, придивилась до гостя стемнілими очима, впізнала його й радісно привіталась. Незабаром вернулася з дитячого пристановища Маруся з сестрою. Яків Кирикович хапавсь у дорогу. Усі посідали на ганку на лавках, побалакали з півгодини, і гість раптом підвівся з лавки й попрощався.

— Я оце зрання виїхав з дому, бо хапаюсь в Березань. Там прокинувся дифтерит на дітях і ще якась пошесна слабість на дорослих людях. Їду, щоб докладно дізнаться за це все й стати до рятунку,— говорив доктор на прощанні й побіг до хвіртки так швидко, неначе хтось гнався за ним.

Ліда стояла на східцях ганку ніби в чаду. І кохання, і запашний та душний опар з землі запаморочили їй голову. В неї думи неначе повились туманом та мрякою, через котру невиразно визначувалась неясна надія на якесь таке велике щастя, якому й міри й ціни не могла вона скласти.

Через тиждень Маруся одвезла Ліду додому. Ліда посвіжішала на виду, стала жвавіша й веселіша. На її чолі неначе вияснилось, як на небі після довгої негоди та сльоти. Смуток та журба зникли з очей. Блідота щезла з лиця. Уста знов стали червоні, як калина. Очі заблищали, заграли, як було колись давніше. Вона неначе перебула якусь важку слабість і одужала одразу. Мати була рада такій зміні.

— А ба! — казала вона Андріянові Кириловичеві. — Я ж тобі казала, пусти її до Марусі, нехай трохи повештається між людьми, розваже себе в товаристві, то вона й одійде, як одходе в дощ прив'ялена в спеку та сушу квітка. От вона й одійшла! А ти, бач, все по-своєму гнеш і мене ніколи не слухаєш.

По обіді Ліда почимчикувала з Марусею до вчительки на пораду, щоб завести в Деркачівці денне дитяче пристановище.

— Про мене, нехай Ліда тим часом бавиться і цим, доки йдуть жнива,— сказала мати.— Вона дуже любе дітей, а діти, навіть мужицькі, горнуться до неї. Часом обстануть та обаранять її з усіх боків за гостинцями, а

вона й сама наче змалиться та грається з ними, мов маленька.

— Та це, мамо, в їх, певно, тепер така поведенція пішла на ці усякі гуманітарні витребеньки, як буває мода на наші сукні та капелюші,— сказала Мелася.

Маруся, давши пораду й напутіння Ліді та вчительці, поїхала вже смерком додому. Ліда і вчителька обидві зараз заходились коло діла й незабаром завели денне пристановище. Стара Гуковичка настачала для дітей молока, пшона та крупів на кашку та на куліш, ще й найняла дві бабі за наглядачок та няньок. Одначе й того поживку діти небагато споживали, бо дітей приводили не багацько.

Тим часом в Дрижиполі трапилась подія, дуже неприємна й навіть небезпечна і для Никона Кучми, і для самого молодого доктора.

В Никона Кучми на святках та в неділі, як і передніше, завжди збиралась юрба цікавих до книжок людей то в батьковій хаті, то в клуні або в садку, як надворі була година. Никон читав їм українські книжки. Цими книжками цікавилось усе село. Люде ходили до Никона й назахват позичали книжки. Чутка про це читання пішла по других селах в околиці. А до молодого вважливого та доброго доктора насунуло багато слабих, навіть з ближчих околишніх сіл. Люде то сиділи на східцях ганку, то стовбичили коло ганку надворі часом цілим натовпом, застоюючи черги. Це все було таке небувале на селах, таке нечуване в глушині, що вже давненько кинулось в очі всім по всій околиці. Щоб побільшить і підсилить свою півчу гарними голосами, Никон почав одбивать півчих од церковного хору та підмовлять, щоб вони приставали до його хору. Протопоп почав ремствувать та прилюдно нарікати на Никона. Никона почали судить та гудити і навіть обговорювать. Його заздрівали, що він недурно збирає в себе якусь збірню, що він знається з доктором та фершалом, часто гостює в їх, мов їм рівня, поводиться з ними за панібрата, що він в чомусь поєднався з ними. На своє лихо, Никон посварився ще й з урядником... Пішла чутка по околиці, що до доктора й Никона от-от незабаром прийдуть трусити та обшукувать.

Одного дня урядники й справді прийшли трусить та обшукувати Никона. Перетрусили все в хаті й у клуні,

звеліли, щоб батько одчинив скриню, нишпорили по всіх усюдах і, нарешті, забрали усі загалом книжки, котрі познаходили. Книжок було багацько, бо Никон писав до авторів у столицю й у Київ, щоб вони поприсилали свої видання для читання народові. Книжки склали в рядно, але через тижнів зо два Никонові вернули його ряденце з книжками, тільки заборонили йому збирать в себе в хаті й в оселі збірню й читати їй книжки. Він, порадившись з доктором, од того часу ходив читати людям то в одній, то в другій опрічній просторнішій хаті наперемінку.

Після цієї події, що скоїлась несподівано й негадано, знов пішла по селі поголоска, що така сама трусанина буде ще й у доктора і вчителя, а по околиці пішли слихи, що вже в їх і трусили, навіть і в тих, в кого вони бували в гостях.

Така чутка дійшла й до Деркачівки. Гуковичі стурбувались. Ліда, почувши за це, одразу ніби охолола. Мишук запріг коня й зараз побіг до брата. Він оповістив братові за таку чутку, але дізнався напевно, що нічого того не було, що то тільки пішла скрізь побрехенька. Мишук вернувсь додому заспокоєний.

Вже наприкінці літа Яків Кирикович напитав собі місце на Кавказі, десь на Кубані. Тоді він наважився взяти в батьків Ліду й виїхать з нею в ті далекі краї, куди не достягли б людські довгі язики з околиці Дрижиполя.

Найнявши поштові коні, він одного дня зрання побіг в Деркачівку, наважившись щиро й прямо поговорити з старим батьком, щоб він видав за його Ліду.

Гуковичі тільки що випили вранішній чай і ще сиділи за столом та балакали, як у браму вскочили коні й підкотили дуже швидко під ганок. Усі зирнули у вікно і впізнали Якова Кириковича. Погонич спинив баскі коні. Вони наче спинились на льоту й раптом стали коло ганку, як укопані. Доктор, ніби хапаючись, стрибнув з візка. Усі в горниці одразу ущухли й неначе дух притаїли.

— Яків Кирикович! Чого це він так спозаранку?— промовив батько.

— Щось трапилось! Щось є! — вихопився Мишук.— Увігнався в двір швидко, неначе за ним хтось гониться. Може, тікає?

— Цей несподіваний приїзд якийсь лиховісний. Щось скоїлось! — сказав батько.

— А може, втікає та має на думці переховаться в нас на якийсь час,— обізвалась з переляку Мелася, пригадавши усякові слихи за Якова Кириковича.

— Може, й навспражки так! Бо чого б пак він оце пригнався несподівано до нас, коли він, само по собі, втямив же моє виразне натякання, бо вже давненько покинув свої часті одвідини. Я не вагаюсь в тому, що він догадався, що такі, як він, одвідачі мені неуподобні,— бубонів сливе нишком старий, щохвилини сподіваючись, як непроханий одвідач от-от нагло вступить в покої.

В дверях з'явився несподіваний і непроханий гість, трохи зблідлий і помарнілий, і поздоровкався з усіма.

Його наглий приїзд здивував усіх. Усі неначе остовпіли й з дива витріщили і втирили в його очі. Усім було ніяково; всі чогось ніби злякались. В Ліди серце охололо й спинилось на одну мить. Вона зблідла на виду, аж пополотніла. Але незабаром серце неначе ожило й закидалось швидко та хутко. В неї щоки раптом почервоніли. Вона догадалась, чого так несподівано прикатав доктор.

— Вибачайте, що непроханий і, певно, небажаний гість прибув до вас з одвідинами. Але мої одвідини будуть останні. Я прибув до вас по великому задля мене ділу й мушу поговорить з вами, Андріяне Кириловичу, та з вами, мамо! — говорив молодий хлопець якимсь ніби потаємним, придушеним голосом.

«Мабуть, оце тікає, а за ним гоняться слідком»,— подумали Мелася й мати й обидві полякались на смерть.

— Що трапилось? Кажіть хутчій! Не мучте нас,— промовила мати, неначе аж крикнула.

— Нічого такого не трапилось. Я приїхав поговорити за свою долю та за долю Ліди Андріянівни,— сказав доктор вже спокійніше й голосніше.

— Дбайте передніше од усього про свою долю та про свій талан. Долею дочки пиклюватимуться батько та мати,— сказав батько й насупив свої довгі й густі брови так, що в його вид став ніби сердитий.

Мати важко зітхнула: вона зараз догадалась, за яку то Лідину долю Уласевич розпочав розмову з батьком.

— Ми з Лідою Андріянівною вже давненько поєднались думками та поглядами, бо ми держались однакового

прямування, кохалися в однакових принципах. Єднання ідей, єднання душ — це велика потаємна сила між людьми, що єднає їх між собою. Де буде єднання людей, єднання душ, де буде однаковість поглядів, там доконечно буде згода й мирнота і в житті, там тільки буде щастя, те щастя, котрого так бажають і так шукають усі люде.

— Говоріть! Усякі ваші ідеї та теорії ніколи не були та й, надісь, ніколи й не будуть завсідні й віковічні, бо вони змінливі, навіть швидкоминаючі: в один час панують одні, а через якийсь час з'являються інші на їх місце. Це все недовговічне, надто вже зміпне та текуче. Такий грунт під ногами занадто небезпечний. Згодом ви можете не зійтись з Лідою в якихсь там принципах, навіть можете через це посвариться, полаятись і роз'єднаться, а може, й розійтись, бо ви ж житимете невінчані. А серце людське змінливе. Кохання холоне. Думки та усякові гадки зміняються. Це грунт небезпечний, хисткий. З незнавки та з нетямучості ви накоїте самі собі багато лиха. Занехайте ви усю цю справу! Викиньте геть усе це з голови, вертайтесь додому й знов заходжуйтесь коло переднішої, справді корисної праці громадянського діяча,—сказав своє напутіння Гукович.

— Воно то й так! Але, окрім цього, я, бачте, вже давно щиро покохав Ліду Андріянівну, а вона покохала мене. Ми далі не можемо жити нарізно одно без одного. Ми поєдналисъ і через симпатію душ, і через любов. Благословіть нас на чесне життя до самого кінця нашого живоття! — промовив міцним і спокійним голосом Яків Кирикович і сміливо подивився старому в вічі, ждучи одповіді.

— Схаменіться! опам'ятайтесь! Що ви торочите! Ваш брат держить старшу мою дочку, а ви сватаєте меншу. Це ж божевільство! Це ж нахабно й...

— Для серця нема тут нічого божевільного й нахабного. Почування любові вольне й не силуване, як сама вольна воля, не силувана думка. Бо вольної думки не можна замкнути в тюрму, не можна знищити або вбити з гармати чи з рушниці, не можна списом заколоть. Та любов і не єсть якийсь вчинок, якась подія, котру можна спинити і вгамувать або пригнобить. Я добре почуваю в серці, що я вволяю не свою волю, а волю якихсь невідомих потаємних сил, котрі невгамовано правують моїм серцем, правують мною і панують надо мною непобор-

но й непереможно. Не ми пануємо над ними, а вони опанували мене й Ліду. Я не маю на думці побратися з Лідою потаємно, потай од вас. Борони боже! Але, як добрий до своєї дитини батько, ви не забороняйте нам побратися й жити вкупі. Дайте нам щастя.

— Нізащо! Ніколи в світі не дам я такого дозволу! — крикнув батько й раптом зблід на виду.— Це в вас якісь докторські погляди! Ця ваша намога неправдива, нахабна й навіть кривдна для нас! Це ж безглуздя! А що сказали б за мене люде? Ви ж людина міркована. Посудіть самі й поміркуйте про ваш вчинок. Піде поговір, піде опорока на мене й на матір. Що ви оце задумали? Ви привели якесь нещастя в мою господу. Ніколи цього не буде! Не дам згоди!

Мати сиділа смутна та задумана, аж голову похилила. В її серці несподівано неначе наново виникли усі муки, які вона колись давно перетерпіла в той час, як її батьки довго не давали згоди на вінчання з Гуковичем. Вона згадала, як в той час перемучилась та перепечалилась; а тепер вона неначе вдруге страждала од тих давніших мук, спочуваючи своїй коханій Ліді.

— Коли, Андріяне Кириловичу, не буде вашої волі й згоди, то ми все одно зійдемось і до смерті не розлучимось з Лідою, — сказав з притиском і завзяттям Уласевич.

Батько глянув на його зблідле обличчя, на його ніби пригаслі й божевільні очі й стривожився. Він сподівався якоїсь вихватки, несподіваної й небезпечної.

— Коли, тату, ви не поблагословите нас, то я далі не стерплю своєї муки. Нема в мене сили довше терпіти! — крикнула Ліда, неначе несподівано підстрелена кулею пташка, і за тими словами, схопившись з місця, кинулась матері на шию.

— Схаменись ти, тороплена! — крикнув батько.

— Рятуйте мене хоч ви, мамо, бо я ж безщасна, бо я ж безталанна,— промовила Ліда, ридаючи на плечі в матері.

— Не плач, доню! Коли тато не згоджується поблагословить вас, то натомість я поблагословлю вам жити вкупі,— сказала мати, і в неї самої очі одразу зайшли сльозою.— Їдьте й живіть щасливо вкупі. А коли тобі, дочко, трапиться яка пригода, коли, борони боже, трапиться так, що ти в своєму житті будеш безприхильна й

безпритульна, то пам'ятай, що в тебе є мати, котра тобі сприяє, тебе щиро любе й не забуде тебе, і не одкинеться од тебе, доки й твого життя.

— Тату! та згляньтесь на їх! зласкавтесь над їх щирим коханням,— аж благала Мелася.

— Про мене! Але жити вкупі тутечки, та ще за моїм дозволом вам не личить! Мого дозволу вам ніколи не буде. Це безглуздя! Це якась напасть... І не чепляйтесь, і не сподівайтесь! Позиваться з вами я не буду, але своєї згоди не дам ніколи! — сказав наважливо батько й вийшов з горниці, ще й дверима гуркнув спересердя й досади.

Мелася сиділа з слізьми в очах. Вона вперше на віку уявки постерегла і вперше втямила силу щирого обоспільного кохання, якого вона ще й досі не зазнала й навіть не заздрівала. Вона несамохіть вдалась в смуток, що їй не було щастя й долі в коханні та в залицянні, не поталанило і в шлюбі з дружиною, котрої вона не кохала щиро й гаряче.

— Коли вже так склалося ваше діло, то ви, Якове Кириковичу, дайте нам звістку, як виїжджатимете на нове місце, а я вивезу Ліду на вокзал. Доведеться нам перетерпіти й нарікання, і людський осуд та поговір. Вже без того не обійдеться. Але мені байдуже. Нехай судять поза очі, аби принаймні не цвікали мені, старій, в вічі.

Мати була добросерда й здатлива, хоч і любила змагаться та суперечить чоловікові.

— Нехай же вас бог благословить! — сказала мати нарешті.

Вона пішла до кімнати, винесла образ, поблагословила Уласевича, обняла й тричі поцілувала.

— Нехай бог пошле вам щастя, пошле талан та долю на новому місці, в новому житті: де любов — там і бог. Хто ж запалив ваше серце коханням, як не бог?

— Я, мамо, вже маю звістку з Кавказу, вже напитав собі службу. Я дам вам знати, коли Ліді треба виїжджать в далеку дорогу. Не знаю, як вам і дякувать, що ви знехтували тим законом, що рідним братам не можна вінчаться з двома рідними сестрами. Цей закон давно вижив свій час, і вже час би його визаконить і вивести,— казав Уласевич, цілуючись на розставанні з усіма: і з матір'ю, і з Лідою, і з Меласею та з братом.

— Господи споспішай вам! Щасти боже, на все добре! — гукнули Мелася й Мишук до брата.

— Спасибі! Я не знаю, як вам, мамо, й дякувать за ласкавість та прихильність до мене, бідолашного! Недовго я й задляюсь: спродаю деякі завальні речі, а книжки та лікарський дріб'язок запакую, заберу з собою та й виїду в далекий край, де ми з Лідою будемо люде нові, невідомі, де нас ніхто не знатиме й ніхто не докучатиме поговором,— сказав Яків Кирикович, хапком сідаючи на труський поштовий візок.

Яків Кирикович не довго й гаявся. Через два тижні він подав листом до Теклі Опанасівни звістку й призначив день, в котрий має виїздить в дорогу. Текля Опанасівна, як добра й дбайлива господиня, ще заздалегідь надбала чимало дечого для приданого Ліді. Не треба було й великого заходу. Настав день од'їзду. Яків Кирикович, напутивши Никона та вчителя, як далі провадить просвітню справу, й попросивши подавать йому звістки за все, розпрощався з ними. І селяни й усі знайомі дуже шкодували та жалкували за ним.

Текля Опанасівна заходилась ще зарані, щоб вирядить дочку в далеку дорогу. І мати, і Мелася, і Мишук — усі ходили засмучені. В матері очі були заплакані. Плакала й Мелася.

— Не з дружками та боярами довелося тебе, моя дитино, виряджать до вінця: не з весільною пишнотою, не з музиками та піснями виходиш ти з дому, а з слізьми та смутком в душі. Несплоха, певно, побачимось. Пиши, подавай за себе звістку повсякчас! — говорила мати, виряджаючи Ліду в дорогу, налагоджуючи все, що було потрібно на новому хазяйстві в господі.

— Не плачте й не журіться, мамо! Ви бачите, що я не плачу, що я весела й навіть ладна співати, бо з милим буде скрізь рай для мене, хоч би в убогій сільській хатині. Коли б ви, мамо, знали, яка я тепер щаслива! яка я рада! — говорила Ліда на розставанні, сідаючи в екіпаж і виїжджаючи з двору.

Батька не було вдома: він зумисне десь зник, виїхав з дому й навіть не попрощався з Лідою, не побажав їй щастя-долі в новому житті. Ліда поїхала на вокзал сама, де її стрів Яків Кирикович.

— Тепер дорога нам скатертею! — сказав він, взявши під руку Ліду й одводячи в вагон.— Нема кому й поба-

жать нам щасливої дороги. Побажаємо ж ми хоч самі собі, коли ніхто з рідні не зважився виїхати з тобою з дому й побажать нам обом щастя й долі в житті та щасливої дороги.

— За всі голови! Байдуже мені за все, аби тільки я була з тобою вкупі до мого сконання, до останнього подиху мого життя,— стиха обізвалась Ліда.

XI

Минуло кільки років. Таїса Андріївна Сватковська жила, як у раї, тихо та мирно, в розкішній обставі й тішилась щастям своєї коханої Люби. Елпідифор і Люба кохалися, як голубів пара. Стара мати була ніби заколихана щастям своїх дітей, сливинь кожного божого дня ходила до церкви, а в сльоту та негідь сиділа вдома, з нудьги читала по п'ять акафистів на день та просила й благала бога, щоб таке тихе життя, така мирнота та згода в домі продовжилась до самого кінця її життя. Елпідифорова перша жінка жила в столиці й усе не згоджувалась брати з ним розвід, бо мала на думці й собі вийти заміж. Але це не дуже турбувало стару матір.

«Аби моя Люба жила щасливо, нехай живе й невінчана!» — говорила вона своїм сестрам в одповідь на їх часте натякання, а потім і докори.

Тим часом Елпідифор жив паном на всю губу, не по своєму засобі, і марнував силу грошей на карти, на своє й Любине розкішне убрання та на вітання значних багатеньких урядовців — гостей. Він брав за службу чималі гроші, брав хабарі, але не настачав грошей на сім'ю. З його кишені гроші витрушувались, як полова з драного лантуха. Таїса Андріївна частенько мусила докладать чимало своїх грошей на усякі потрібки та доччині витребеньки і — вже розстринькала потроху сливе усі гроші за продану свою «хату», як вона казала.

Тим часом з Елпідифором несподівано сталась велика зміна: він достав орден Станіслава через плече й чин дійсного статського совітника, цебто штатського генерала. Ця подія неначе йому світ замакітрила й голову запаморочила. Він став гордий, підняв голову ще вище, перестав на вулиці кланяться усім тим знайомим, котрі були нижчі од його чином, навіть перестав з ними вести знайомість і не пускав до їх в гості ні Люби, ні Таїси

Андріївни до тих знайомих, з котрими вони приятелювали з давніх-давен, сливе змалечку. Люба його таки не дуже слухала й часом потаєнці та крадькома забігала з візитами до давніших знайомих. Елпідифор сердивсь на неї, почав гримать, навіть лаяти її, що вона знається з якимись міщанками.

Люба була мазана й пещена з дитячих літ, ще й до того страшенно самолюбна. Мати пестила її без міри, без тями. Родичі й усі знайомі так само ще змалку хвалили її, як дуже гарну на вроду дівчинку, вихваляли її в вічі, говорили їй завсіди лестощі, наче підлещувались до гарної дитини. Пещена, самолюбна Люба примітила зміну в свого коханця й дуже стурбувалась. Вона аж тепер постерегла його дійсну палку, опришкувату та деспотичну вдачу, через котру покинула його й перша жінка, і після кожної сварки та змагання з ним тікала в кімнату до мами, падала ниць у подушки й пхикала та румсала, доки Елпідифор не виходив з дому на службу. І Елпідифор аж теперечки постеріг, що Люба й добра, але дуже натуриста, самолюбна без міри й вередлива, неначе мазана маленька дитина. А Люба жалілась знайомим, що як Елпідифор достав Станіслава через плече, то неначе не той став, ніби збожеволів од гордості.

Але Елпідифор і не збожеволів. «Пошкромадь руського, і виявиться в йому татарин», каже французька приказка. Теперечки справді з цього петербурзького урядовця вигулькнув татарин, цебто справжній значний, гордий і запопадний бюрократ.

Саме того року, якось взимку на різдво, приїхала до Києва Мелася. Мелася, по своєму звичаю, заїхала до своєї подруги й перевесниці, дочки близького сусіда дідича, що вийшла заміж за дуже заможного дідича Кандибу. Своїм звичаєм Мелася побігла робить візити усім своїм київським давнім знайомим. Вона знала, в котрій годині обідають в кожній сім'ї, й завсігди потрапляла на обід.

Вже в пізні обіди злинуло на неї смакове натхнення. Мелася бігала все з візитами, щоб дізнаться за усякі новинки. Виголодавшись, вона спинилась на вулиці й почала міркувать, куди б то забігти, щоб пообідати всмак. Вона давнім досвідом добре дізналась, в кого готується добрий борщ, а в кого найсмачніша печеня, в кого — чудова юшка і в кого пресмачна третя потрава. Думки її спинились на Таїсиному пізньому обіді.

— Піду до Сватковської. Там завжди служе чудова куховарка, готує борщ напродиво смачний, і третя потрава в неї завжди така, що я й губи, і пальчики ладна облизать після їжі. Та й вина в їх досхочу, і варення вміють варити дуже добре. Ой їсти ж напропали хочеться!

Мелася попростувала до Сватковської, бо натхнення давало за себе знати в шлунку дуже й дуже виразно. Меласі вже привиджувався тихий, гарно прибраний закуточок в Таїсиній столовій, ввижався стіл, вже застелений і заставлений наїдками й напитками, з вазами чудових овощів та добірних китяхів винограду. А натхнення все линуло на неї та збільшувалось од сухого холодного повітря й таки добре турбувало й мордувало її нутро.

Мелася пішла швидкою ходою, сливе бігцем добігла до дому й з усієї сили од нетерплячки смикнула за держално дзвоника. Через щілини в дверях вона ніби почутила пахощі свіжого масла в печені на плиті. Це її ще гірше роздратувало. Вона смикала за дріт, аж пальці пограбли на морозі, але ніхто не одчиняв. Нігде не було чути ні живої душі. Мелася збігла з сходів, пішла попід домом, заглянула в вікна, — нігде нікого не було видно. Ще раз вибігла вона на східці, подзвонила, постояла хвилин з десять, вже й змерзла в ноги. Вже й пальці в неї одубли. Ніхто не одчиняв і не виходив.

— Що це за знак? Ніхто не хапається одчинять? Ой ненько моя! певно, закликані кудись на обід. Куди ж я тепер побіжу, щоб смачно попоїсти, коли вже пізно? Надісь, в знайомих пообідали вже скрізь.

Таїса вгляділа Меласю з вікна й веселенько гукнула до Люби: «Мелася йде до нас»!

— Мелася? Ой, яка я рада! — обізвалась Люба, оглядаючи навкруги застелений стіл. — Запросимо на обід та хоч набалакаємось всмак. Обід сьогодні буде веселий. Мабуть, Мелася навезла з села новинок та звісток повний припіл, — сказала Люба.

Таїса була дуже рада. Вона любила Меласю, як люблять щебетливих пташок. Лепетлива Мелася влітала в її тихий та мертвий затишок, неначе ластівка, і будила той сонний затишок, розворушувала тишу й мертвоту. Слухаючи Меласину розмову, Таїса неначе читала якусь цікаву книжку оповіданнів або газету, та ще й не маленьку, а здорову, таку завбільшки, як простирядло. Вередли-

вий гордовитий зять тепер неначе висмикнув в неї з рук таку газету.

— Любо! я ж тобі звелів не пускать в покої ні отієї сороки, ні Мишука! Мишук нам тепер не рівня, та й Мелася так само не потрібна мені. Я не люблю стрекотання цієї сороки й од цього часу зроду-звіку не пущу її в свою господу, — сказав Елпідифор, вийшовши на середину столової.

— Чом же не пускать? — спитала Люба, вирячивши очі з дива. — Це ж дочка нашої давньої приятельки, і я з нею приятелюю.

— Дідько б забрав отих твоїх давніх приятелів мишуків та отаківських товаришок! Я тепер в чині генерала, а ти генеральша. Теперечки тон наш буде інший. Тепереньки нам треба шанувати й чтить себе, а не якихось голодранців. Я вижену оту сороку з покоїв, — вже не говорив, а неначе шипів од злості Елпідифор Ванатович.

— Бог зна що ти оце верзеш! Як то можна не пустить на обід Меласі? Я побіжу й сама одчиню.

— А я тебе не пущу! — сказав він і перепинив Любу, ставши на дверях, а потім швидко чкурнув до пекарні й наказав горничній не одчинять дверей нікому.

Добра й тиха Таїса тільки скривилась од жалю. Ця безглузда зятева вихватка вразила її, зобидила й налякала, хоч вона й передніше постерегала в його палкі норови. Немова та недотепа зроду, вона навіть не спромоглась добрати слів для огризання з зятем. Сперечаться та сваритись вона була зовсім не здатна і тільки жалібно скривилась і важко зітхнула.

— Щоб ти, Любо, не сміла мені пускать отієї скреготухи, лепетухи, отієї сороки в мою господу! Не пускай і того шелихвоста, отого підчихвоста Мишука. А коли горнична насмілиться без мого загаду впустить їх в покої, то я їх витурлю з дому, ще й в'язи скручу на дорогу. Чуєш? Та й тим старим Гуковичам тепер ми не рівня. Од їх треба одкаснуться.

— О! Як то не рівня? — обізвалась несміливо Таїса Андріївна. — Адже ж вони давнього дворянського коліна, ще й дідичі. Вони нам рівня.

— Говоріть! Яка то мені рівня? — сказав Елпідифор і зирнув сердитими блискучими очима на тещу.

— Вони ж аристократи, дідичі! — додала Люба.— Хоч Гукович не має ніякого чина, але зате ж він має

багацько поля, обладує ціле село; маєтність його чимала. Він живе незалежним ні од кого паном, нікому не кланяється, бо має свою де́ржаву; сам собі пан, бо ні од кого не залежиться.

— Овва! Які ж Гуковичі аристократи? Оці полтавські, чи якісь там тамбовські, чи тверські дідичі селюки — це гречкосії, а не аристократи. Ми, урядовці, так справдешні аристократи, бо ми несемо на своїх плечах усю вагу державної справи. Нами стоїть держава, а не дідичами гречкосіями, котрі не мають ніякісінької державної служби, а тільки дбають за свої кишені. Хіба мало їх таких, що ледве доплуганились до третього класу гімназії та й кинули науку, сівши на готовеньке батьківське гніздище? Хіба мало з-поміж їх ледве письменних? А ще й пиндючаться перед нами! Ми, мовляв, з давніх-давен несли на своїх плечах усю державну ваготу, ми винесли високо вгору державу! Які ж то ми? Може, котрісь там з їх прадідів та прапрадідів і справді несли ту вагу, але, певно, більше для свого самолюбства микались в урядову службу, щоб дослужиться титула чи графа, чи генерала, чи, може, й князя та честі й пошани в суспільстві. А от я і такі, як я, вищі урядовці, так це справдешні аристократи, бо ми працею своєю, кривавицею досягли до високих чинів і маємо право на честь, на пошану в державі. Геть мені з тими мишуками та колядницями меласями! Бігає по домах, неначе колядувать або щедрувать. Щоб мені й дух їх тутечки не смердів!

Елпідифор далі та далі все набирався пихи й злості. Він бігав од кутка до кутка, мов навісний, та тільки зиркав то на Любу, то на тещу. В матері очі зайшли сльозою. Люба втекла в материну кімнату й, своїм звичаєм, впірнула головою в подушки та хлипала.

— О! вже пішла обливати слізьми мамині пошевки! Знаємо цей твій звичай! — репетував навіжений Елпідифор і ніяк не міг вгамувать свої аристократично-бюрократичні нерви.

Люба була з тих жінок, про котрих співають в пісні: «Як прийшла додому, лягла серед долу: дрига, дрига, дрига, дрига — дригає ногою». І справді Люба, через незначний випадок, що бентежив її й зачіпав її самолюбство, завжди плямувала слізьми подушки і... не дригала ногою тільки тим, що це був би вчинок поганого тону...

Горнична подала обід. Елпідифор сів за стіл і уплі-

тав страву на всі застави, аж за вухами лящало. Але борщ не вдався куховарці: був несмачний, неситий, неначе пісний. Елпідифор звелів горничній покликать куховарку, і як тільки молодиця з'явилась на порозі, він пожбурив на неї порожню тарілку. Тарілка вислизнула з його пучок, крутнулась, неначе покотьоло, трохи не зачепила тещі по лобі й брязнула об стіл. Мати, сидячи за столом, тільки приставлялась, що нібито обідає. Їжа не йшла їй на думку. Вона сиділа засмучена, з важкими думами в душі, що то далі буде з нею, з її коханою Любою, коли й цей зять якийсь ніби скажений і безглуздий. Люба все пхикала, лила сльози в мамині наволічки та напірники й не виходила до столу.

Мелася, змордована біганиною та голодом, ще довго стояла на східцях, а далі побігла у двір, щоб таки промкнуться в покої хоч через чорні сходи. Але й тут двері в пекарню були замкнуті, а через щілини промикався чудовий смачний дух печені, либонь ще й курячої на свіжому запашному маслі. Мелася постояла, понюхала, заглянула очком в дірочку замка, але нічого не побачила. Вона з злостуванням мусила вернуться до Кандиби. Але вона згадала, що в Кандиби, певно, вже пообідали і вона застане на столі хіба тільки недобірки та недоїдки. Бідна Мелася мусила бігти на обід в ресторан. Її брала цікавість, мучив здогад, де то подівались Люба й Таїса і навіть куховарка й горнична в Ванатовича. Неначе усі десь зслизли без сліду, що й признаки не зосталось од людей в домі, і тільки чомусь ласо пахло свіжою печенею з дверей пекарні по всіх присінечках.

Люба, перележавши в подушках свої плаксивці та вереди, встала, але не схотіла обідати. В неї й справді в час таких нервових випадків пропадав потяг до їжі. Мати просила й благала її з'їсти хоч тарілку юшки, щоб її личко не змарніло, але Люба попросила матір зоставить печеню на вечір до чаю, а сама причепурилась перед дзеркалом і побігла на Хрещатик на прогуляння, щоб розважить себе та розвіяти смуток і досаду. В неї була думка стрінуть там Меласю й розвіять свою нудьгу на свіжому повітрі.

Саме в той час Мелася, пообідавши всмак в ресторані, вийшла якраз назустріч Любі. Люба кинулась обнімать її та цілувати. Нудьга й смуток в неї одразу зник, неначе Мелася своїм подихом здмухнула їх з Любиної

душі. Приятельки стали й почали балакать та оповідати одна одній усякі новини та звістки. І в однієї і в другої цього краму набралось стільки, що їм довелось таки довгенько стояти серед тротуару. Натовп людей лився, ніби річкою. Їх раз у раз пхали й штовхали то в боки, то в спину, а вони все стояли й не могли набалакаться.

— Станьмо, серце, коло стіни, бо ми тут усім заважаємо і нас раз проз раз штовхають, — сказала Мелася до Люби.

Вони ніби щільно притулились до стіни магазину. Саме коло дверей магазину було вправлене здорове дзеркало. Люба молола язиком і все ніби незумисне зиркала в дзеркало та чепурилась, поправляючи легенький капелюш, що стирчав на чолопочку на її тім'ї. Мороз брав все дужче та дужче. Обрій на заході неначе палав жовтогарячим огнем, але не грів, а ніби пік морозом і в щоки, і в ніс, і в пучки, і в ноги.

— А я була в вас, сіпала, смикала за дзвоник, аж пальці в мене пограбли, та й дурно. Чи в вас пак нікого не було вдома, чи що? — спитала Мелася.

— Нікогісінько! Нас запросили знайомі на обід, — одповіла Люба.

«А чому ж то з пекарні тхнуло смалятиною, чи печенею, та ще й либонь курятиною, — подумала Мелася з недомислом в очах. — Невже вони годують таким дорогим поживком своїх наймичок? Гм...»

Обидві приятельки тут на просторі розгорнули ввесь свій крам, залежаний за довгий час, неначе два коробейники, що поодчиняли свої коробки й виставили крам на показ сільським молодицям.

— Чи ти пак, Меласю, знаєш, що ми достали вчора запросини аж на двоє весіллів? Ніна й Галя виходять заміж. Одно весілля буде в середу, а друге в четвер, — задзигорила Люба.

— Обидві виходять сливе заразом? Ото диво! А дівували вони обидві таки довгенько; нігде правди діти,— сказала Мелася, начебто вона сама й не дівувала довгенько. — А наш сусід Некрашевич, — тягла далі Мелася, — таки набачив собі молодуху; довго вередував та перебирав, а таки мусить незабаром надіти золоті кайдани. Йому впала в очі Марусина сестра.

— Ота смугнаста! Ну, варто було так довго перебендювать! — обізвалась Люба. — А чи знаєш, що в нас у

Києві позавчора трапилось? Актор драматичного театру Сологубов застрелив свого товариша, актора Голубкова.

— Застрелив на смерть чи тільки підстрелив та поранив? Ох мені лихо! Такого артиста! такого красуня!

— Застрелив од одного разу. Сологубов довідавсь, що його жінка втекла од його й пробуває в Голубкова. Ото ж вранці він і ввірвався в його житло. Той саме тоді вмивавсь над умивальником. А Сологубов і питається в його: «А де моя жінка?»

— А де ж вона справді тоді була? — спитала Мелася.

— Кажуть, стояла за ширмою, притулившись у куточку до груби. А Голубков і каже: «Одчепись од мене! Йди собі геть, коли од тебе й жінка пішла геть». А той як торохнув з револьвера, так Голубков і покотився на підлогу з милом в руках. Не встиг і рушником втертись,— лепетала Люба.

Тим часом надворі поночіло. Мороз цупив, аж блискітки почали літать проти одлиску з неба, аж опар знімався в повітрі. Пальці на ногах мерзли і в Меласі, і в Люби. Вони дріботіли ніжками, тупцяли на одному місці й усе розказували про новинки. А цікаві новинки все десь брались і сипались, як з мішків. Вони обидві вже не слухали та перебивали одна одну й говорили обидві разом.

А мороз все міцнішав, вже почав шпигать Любі в ніс, в щоки, аж в неї сльози виступили з очей. Мелася вже трусилась, як у пропасниці, але не могла вдержать язика. Обидві почували, що вже непереливки. Але Любі знов спала на язик одна новинка.

— Чи ти пак, Меласю, знаєш, яка тепер зміна стала з Елпідифором, як начепив орден через плече й звізду на грудях? Він теперечки неначе збожеволів, коли ще й передніше не був трохи божевільний. Таке витворяє, таке виробляє, хоч збирайся, впаковуйся та й з дому кудись мандруй!

— Певно, витворяє те, що й мій безтямкий Уласевич? — промовила Мелася.

— Де там! Твій Уласевич і не зможе того витворять, бо йому, бач, не почепили ордена через плече. Та й добре, що не почепили. Принаймні він назавжди зостанеться людиною, як і всі люде. А мій Елпідифор неначе сказився: десь узялась пиха та якась несамовита гордовитість. Задирає пику вгору перед усіма, навіть передо

мною, несеться аж до хмар. Зовсім наче здурів чоловік! Йдемо ми раз якось по вулиці, а на переулку спиняє нас звощик; підбіг конем, та й спинився трохи не під носом в нас, та й каже веселенько: «Сідайте, барине, я вас одвезу». Елпідифор як спахне, як криконе на всю вулицю: «Який я тобі барин! Я превосходительство! Як ти смієш так мене звать? Чого ти спинився тут, трохи не наїхав нам на чоботи?» Кричав він, верещав, а далі лусь його кулаком у спину! Звощик, мабуть, був нахабний. Як наробе гвалту! «Чого ви штовхаєте мене кулаком? Я вас позиватиму в суд! Хто дав вам право штовхать мене в спину?» Наробив гвалту на всю вулицю. Люде почали збігаться звідусіль. Та я вже якось втихомирила звощика, попросивши вибачить за цей Елпідифорів дурний вчинок.

— Мій Уласевич ледащо, зовсім-таки ледащо. Нічого не робе й татові не стає до помочі в хазяйстві. Все десь тиняється і взимку і влітку, завсіди швендяє по гостях, їзде на карти, а більш за все, сливе щодня, кисне в того навісного сусіда, спортсмена Некрашевича: грається кіньми вкупі з ним та бавиться в Києві спортом. А в робочий час то вже домує та з нудьги никає по парку, як голодна жидівська коза по місті.

— Мене вже не тішить і те, що він мене кохає. Остогид він мені, — сказала Люба.

— Твій Елпідифор хоч щиро любе тебе й жалує, аж падкує коло тебе. А мій же то ледащо й не падкує ні коло чого, і кидає мене саму сливе щобожого дня: все сидить у того Некрашевича та грається кіньми або грає в карти, — промовила Мелася.

— А в тюрмі, коли йому чим не догодить якийсь служник москаль, то він його зараз лясь по морді! Дає помордаси всім, в кого влучить. Про це вже скрізь по місті говорять, а мені сором з ним вкупі показаться між люде й ходить по вулиці. Зовсім сказився чоловік! А зависний та ревнивий, то не доведи боже! Мені не можна з паничами ні танцювати, ні навіть розмовлять. Зараз так і вчепиться, неначе кліщ у вівцю. А оце раз якось йду я з ним по вулиці, а гімназисти саме виходили з гімназії нам назустріч. Троє з їх спинились та й дивляться на мене, бо й як я гуляю на Хрещатику, то багато паничів спиняються та дивляться на мене. А він як закричить на їх, мов сказився: «Чого ви спинились? Нащо ви дивитесь

на даму? Я вас зараз одведу до інспектора». Я тобі кажу, хоч вибирайся од його на другу квартиру, бо мені сором ходить з ним по вулиці.

— То й виберись! Кинь його ік дідьку! Ти ж не вінчана з ним, — сказала Мелася.

— Коли ж, серце, в нас нема вже й шага в кишені. Елпідифор сипле грішми, як половою. І хабарці нічого не помагають.

— Це погано. Я цього не сподівалась,— сказала Мелася.

— А це сьогодні розлютувавсь та пожбурив тарілкою на куховарку. Здурів чоловік зовсім! Мабуть, і на мене швидко швиргатиме тарілками, — сказала Люба, трусячись од морозу.

— Ну, цього ти йому не дозволяй. Для тебе лучче, щоб ти швиргала на його тарілками, а не він на тебе. От я так, мабуть, швидко шпурлятиму тарілками на свого Уласевича, як він битиме байдики й мене не любитиме.

— Та ти, серце Меласю, таки наглядай за ним добре, бо... якось влітку пішли ми в Царський садок гулять, коли дивимось, а на веранді в Шато за довгим столом бенкетує відома в нас компанія гультяїв. Дивлюсь я, а між ними стримить і твій Мишук...

— О, бач! Я це і вгадувала,— аж писнула Мелася.— Були з ними й ті співачки з кафе-шантана?

— Атож! Без їх в цих гультіпак ніколи й «вода не освятиться», як кажуть в приказці.

— Постривай же ти, нікчемне мурло! Он де він марнує мої грошаки! А діла не робе, все складає на батькові плечі, — сказала Мелася.

Ще вони, певно, довго балакали б та трусились на морозі. Але Люба кинула оком вздовж улиці вгору і вгляділа, що з гори йде її знайомий урядовець. Вона боялась його очей, бо в його очі буцімто були наврочливі.

— Ой лишечко! Ондечки йде Короткевич! Я оце поправилась і поздоровшала. А як тільки він скаже, що я поздоровшала, то так, каторжний, одразу й наврочить своїми баньками.

— Ну, бог зна що ти верзеш. Я не вірю в ті уроки. Це нісенітниця, — сказала Мелася.

— Еге, добра нісенітниця! Коли тільки скаже, що я поздоровшала та гляне на мене своїми очищами, то я другого дня й заслабну. І мама так само. А оце колись

як наврочив одного німця Шмідта, то він заслаб та й умер,— сказала Люба.

— Таки зараз вмер? — спитала з дива Мелася.

— Він наврочив його весною, чи що, а восени вже німець і дуба дав.

Люба ненароком зирнула в дзеркало, що було вправлене в стіні коло магазину, і вгляділа, що в неї ніс посинів і вона попоганшала. Люба затулила синього носа муфтою. А тут вже наближався Короткевич з страшними наврочливими очима...

— Ой ненько моя! Як же я змерзла. Вже й ноги одубли. Меласю, приходь до нас на чай! та не барись! А як прийдеш, то й не шарпай за дзвоник: засув буде одсунутий, бо ми тебе з нетерплячкою ждатимемо,— сказала Люба на прощанні і без сорому побігла на гору прудко та швидко, щоб хоч трохи розім'ять та нагріти закоцілілі ноги, та все затуляла синього носа.

Люба прибігла додому, вбігла в материну кімнату з слізьми в очах і почала бігати од кутка до кутка.

— Ой мамочко! Мабуть, пропали мої пальці й пучки. Мабуть, я й ніс і вуха поодморожувала, — не говорила Люба, але аж вищала од болісті в пальцях.

— Ой як мені боляче! неначе пече мене в пальці.

— А чого ж ти так задлялась на вулиці, що аж трусишся, неначе тебе трусить трясця?

— Та то, мамо, не я винна, а Мелася. Стріла мене на Хрещатику та як почала молоть язиком, як почала тарабанить, то я стояла, стояла, дріботіла та тупцяла ногами, насилу видержувала. А вона все меле та й меле, що й кінця не було. Ну вже й правда, що сорока! Мелася з тих лепетух, котрим треба тільки вважливого слухача, щоб вона молола язиком, а він тільки слухав та мовчав. Так лепече, що мені не дала й словечка промовити й навіть рота роздявить. А мені доконче бажалось дещо їй розказать. Одже ж не дала! Забила мені баки, заморочила голову й трохи не запагубила мене на морозі на смерть. А бодай її нечистий узяв! Добре їй, що гладка, як піч, то й не змерзла. Ой пропали ж мої ніженьки й рученьки! Не дай господи, як я оце одморозила собі носа. Я тоді застрелюсь.

Люба аж злякалась, уявивши собі, яка то вона буде красуня з одмороженим синім носом. Од теплого повітря

в покоях в Люби зайшли зашпарі в пальці. Люба од болісті в пальцях аж кляла Меласю.

Саме в той час Мелася з одубілими ногами й руками прибігла до Кандиби, вскочила в покої й почала бігать по кімнаті, мов навісна.

— Ну та й лепетлива ж ота каторжна Люба! Крий боже! Оце зострíла мене на Хрещатику, спинила та як стала дріботіть язиком, то я слухала, слухала та й не переслухала, бо її ніякий чорт ніколи не переслухає. Зовсім заморозила мене. Та я вже так змерзла, що втекла од неї, покинувши її серед улиці. Ну та й деркало ж! Ну та й сорока! Скрегоче та й скрегоче так, що не дала мені й словечка промовити й навіть рота роздявить. Що почну говорить, то вона спинить мене, та й сипле, та й сипле, мов горохом, та все лепече про отого свого навісного Елпідифора. А бодай її дідько взяв! Ой пропали мої ноги! Мабуть, пальці одморозила,— аж сичала Мелася од болісті в пальцях та пучках.

Але це тільки зопалу так говорилось. Як тільки в Меласі одійшли зашпори, вона натягла на себе удяганку й дмухнула навзаводи до Люби на чай, невважаючи на недавні зашпори.

Люба вже гаразд обігрілась і вже й забулась за свою пригоду на морозі. На стіл подали самовар. Люба передавала мамі до словечка свою розмову з Меласею, — неначе читала матері якусь цікаву газету. Їй знов забажалось побачить Меласю, довести до кінця деяку почату на вулиці розмову й докладніше розпитать за Мишука. Коли це в одну мить в дверях столової з'явилась Мелася, не рипнувши навіть дверима, неначе мара виникла десь з-під підлоги. Мелася веселенько крикнула, вглядівши самовар. Люба й Таїса й собі аж крикнули на радощах. Люба побігла назустріч Меласі, вхопила в обнімок і щільно й міцно тричі цмокнула її в щоку. За мороз, зашпори, за свій ніс, що вже був став схожий на синю сливу угорку, легкодумна Люба вже й забулась. Вона тепер почувала, що приємно проведе вечір і в теплому захисному закутку набалакається з приятелькою всмак, донесхочу, і не нудьгуватиме в довгий вечір.

Елпідифор з кабінету почув Меласине деркотіння, впізнав її голосок, спахнув, схопився з стільця й прожогом увійшов в столову: в його ще було на думці, що,

може, й помилився. А за столом сиділа Мелася й колотила ложечкою чай.

«І кудою вона оце промкнулась в горниці, що не було чуть ні дзвоника, ні човгання, ні навіть шелесту? Мабуть, через пекарню проскочила. Ця Мелася прослизне через щілину й розколину і вислизне звідсіль, як слизький в'юн»,— думав Елпідифор, мовчки зиркаючи скоса на Меласин закруглений, як покотьоло, язик, що й на хвилину не ховався в рот. Сюди круть — туди верть! і Елпідифор мусив-таки сісти за стіл до чаю. Але він сидів мовчки й насупився та все дивився вгору на стелю, витріщав очі на стіну, неначе зроду й не бачив її. До Меласі він і слова не промовив, хапки випив один стакан чаю, попрощався й хутчій вийшов з столової, сказавши, що йде в гості.

Набалакались тоді вони на самоті за весь вечір! Таїса неначе в той довгий вечір перечитала цікаве оповідання та аж облизувалась, попиваючи повагом стакан за стаканом дорогий запашний чай з варенням та крихкими кренделями, до чого ця випещена ласійка була дуже ласа.

«Елпідифор напиндючився чогось і втік. Ну та й бундючний же він! Якби на мене так гримав мій Уласевич, я йому не потурала б, не подивилась би йому в зуби, а так виварила б воду, що він не потрапив би, кудою і втікати. Люба й Таїса, як бачу, плохенькі обидві, як плохі курки», — думала Мелася, чуючи, як Елпідифор тупцяв по кабінеті та, мабуть, чепурився перед дзеркалом, виряджаючись кудись на карти.

Люба згадала за дамського любчика, усім дамам сподобного актора Голубкова й почала тепер розказувать докладно за його роман, чого вона не могла зробить передніше на морозі. Мелася мусила сховать свого лепетливого млинця в макітру й стулила губи, бо роман і справді був цікавий. Слово зосталось на черзі за Любою. Люба тепер дала волю своєму язикові й набалакалась донесхочу. Мелася не перебаранчала їй, бо сама слухала. Цікава Таїса все попивала чайок та все лизькала смачне вареннячко, мов ласа кішка масло язичком, і була ладна слухать те оповідання, доки й надворі зорятиме або й світатиме.

— Ти, Меласю, не од'їжджай з Києва швидко, то побачиш пишний похорон. Вже є чутка, що Голубкова ховатимуть священики й занесуть в собор, — сказала Таїса Андріївна.

— Сидітиму в Києві хоч три дні, хоч тиждень, а таки піду на проводини за домовиною безщасного таланту, — сказала Мелася.

Наговорились вони всмак, і Мелася розпрощалась з приятельками сливе перед світом.

Через три дні Люба забігла зарані до Меласі й дала звістку, що того дня ховатимуть Голубкова. Мелася й Люба, і мати вирядились з дому заздалегідь, ще на початок служби. Голубкова занесли в собор. І собор, і ввесь здоровий цвинтар, і вулиця — усе було поспіль ніби залите натовпом, але скрізь манячіли сливе самі дами. Панів та паничів було дуже мало. Панни й панії збіглись сливе з усього міста, щоб пошанувать нібито великий загинувший талант, бо той талант був... красунь з лиця.

Того ж таки вечора після похорону Люба не могла всидіть дома. Їй дуже заманулось з кимсь побалакать ще й за цей похорон, і за велику процесію.

Люба й мати швиденько убрались, покинули на столі записку до Елпідифора, щоб він до третьої години не лягав спати й одчинив їм двері, та обидві бігцем побігли до Меласі. Стара Таїса аж спотикалась, насилу поспішаючи за Любою.

Кандиби були раді гостям. Сіли пити чай. Пішла розмова за Голубкова, за похорон. Розмовляли за усяких паній, яких бачили на процесії.

Вони балакали, не дивлячись на годинник, і добалакались аж за третю годину; тоді схаменулись і хапком пішли додому. Вже була четверта година, як вони задзвонили в дзвоник коло дверей. Елпідифор ждав, ждав та й годі сказав. Його зміг сон, і він впав на постіль і зараз заснув міцним сном. Люба шарпала за дзвоник, торгала дверима обома руками, аж в неї руки помліли. Мороз цупив добрий. Дзвоник дзеленькав, неначе сказився. А в глупу ніч усі в домі спали так міцно, як вбиті.

Врешті в Люби терпець увірвався. Вона побігла до хвіртки й почала дзвонить та гукати на дворника. Дворник, позіхаючи, вийшов і впустив їх на подвір'я. Вони вже з двора почали стукотіть у вікно в Елпідифорів кабінет. Елпідифор обізвавсь і крикнув до їх в квартирку, що зараз одчине двері.

Тільки що вони ввійшли в прихожу, як Люба підняла гвалт. Вона почала кричати на всі покої.

— Що це таке з тобою? Ми дзвонимо вже з годину, мерзнемо, а ти не міг підождать, щоб нас пустить, — репетувала Люба.

— Ой боже мій! Ой, коли б чаю! Я одубла зовсім, руки й ноги пограбли. Ой-ой-ой! Як я змерзла! — бідкалась стара й зубами цокотіла.

— Я ждав до третьої години та знемігся й незчувся, як заснув. Ти, Любо, повинна б таки вертаться в призначений час. Чом би пак не вернуться в третій годині? — обізвався Елпідифор.

— Не міг підождати зайвої години! А ми трохи не одубли в себе під дверима. Що це за напасть? Трохи не запагубив нас. Мій перший чоловік було жде мене до білого дня, а ти заліз в подушки та й хропеш. Я до цього не звикла. Мене всі завжди ждали доти, доки я вернусь з гостей; мене зострічали з світлом, — репетувала Люба.

— То вертайсь у свій час! Ти вередлива й без міри самолюбна. Тобі нічого не кажи, слухай тебе в усьому, тоді ти будеш добра. Ти ладна командувать в домі, ніби якийсь фельдмаршал. Мені вже остогидли твої вереди, остогидло тебе за все тільки хвалить. Та й швендяти тобі без мене не личило б.

— Але ж з нею мати ходила. Не сама ж вона швендяла, — обізвалась стара, — та й ми були в гостях в порядних людей, в Кандиб.

— Цебто в тієї навіженої Меласі? Я так і вгадував. Я її в потилицю витурлю, як вона лізтиме сюди, — кричав Елпідифор.

— А я її запрошу і впущу! не вважатиму на твій загад! Ти маєш своїх гостей, а я маю право приймать своїх!— гукала Люба.

В глупу ніч в домі всі троє заразом підняли такий галас та клекіт, збили таку бучу, що побудили своїх слуг, побудили й сусідів пожильців на другій половині дому. Люба лепетала й справдовувалась, показавши в повнім блиску свою опришкуватість та невгамовану й вередливу вдачу. Нарешті вона почала румсати й, плачучи, побігла в мамину спочивальню, впала на ліжко не роздягнута, припала лицем до подушки й неначе замерла. Мати торкала її, смикала, торсала за плечі, просячи роздягатись та лягати спать. Але Люба на неї не вважала: вона все лежала ниць і не рушилась з місця. Мати роздяглась і лягла в

постіль, не загасивши світла на столі. Довго вона не могла заснути од сумних дум.

«Яка безщасна моя Люба! Де ступить її нога, там для неї й рай, а потім чогось той рай стає пеклом. От і тут був рай, а тепер стало пекло,— думала мати дрімаючи.— Така вже, мабуть, наша доля безщасна!»

Елпідифор пішов до свого кабінету й закутавсь в укривало, ще й вуха щільно затулив, щоб нічого не було чути. Люба так і лежала в подушках і вже тільки перед світом роздяглася й спала сливе до півдня.

Ще й на другий день за чаєм був протяг нічної лайки та трохи не бійки, було ще й «оддання» вчорашнього празника після гостей в Кандибихи та в Меласі. Люба чеплялась і докоряла. Елпідифор швиргонув стаканом об паркет і вийшов з покоїв.

«Як я помилився в Любі! Як я помилився в цій пришелепуватій красуні! Дурна, з порожньою головою, ще й опришкувата та вередлива. Ще моє щастя, що я не сім'янистий чоловік. Злигався з нею, то й розлигаюсь, коли вона мені осточортіє своїми вередами», — думав Елпідифор, лежачи в кабінеті.

XII

Мелася, навантаживши себе новинками, поїхала додому, розважена та веселенька. Новинок вона везла цілу чумацьку паровицю. Ці новинки так обважнювали її своєю вагою, що в неї була думка заскочить по дорозі до Марусі, або в Бурти до дядька, або деінде, щоб зробить собі полегкість і поділиться цим добром, бо вона в цьому була дуже поділшлива. Але як приїхала вона на вокзал, як почала пакувать на повозку усякі закупки та скриньки з усяким накупленим крамом, то ця думка про діляницю новинками якось несамохіть вислизнула в неї з голови. Коробки совались в повозці, підскакували, лізли одна на одну, неначе все хотіли повискакувать на шлях, ніби позв'язувані за ніжки кури та качки. Мелася ловила їх руками, знов вмощувала й якось забулась за ту діляницю з сусідами. Натомість в неї майнула думка, чом це не виїхав на вокзал їй назустріч Мишук, бо він передніше частенько з нудьги виїжджав за нею на вокзал і помагав їй вкласти усякі коробки та закупки. Їдучи по гладенькому степку, вона пригадувала усі свої одвідини та розмови

в Києві і аж тепер на самоті серед тихого степу пригадала, як Люба бачила Мишука на гулянці в Шато на веранді за вечерею з знайомими панами та з двома співачками з кафе-шантана. Мишук не виїхав до неї назустріч... і через це нагадав їй за себе. Вона почала сердитися на свого чоловіка.

«Не виїхав ледащо! Не поміг мені вкладаться та пакуватися на повозці. А сам тиняється в Києві та п'є чай з співачками. І Люба жаліється на свого Елпідифора, що він неначе здичів або сказився і шпурляє на неї тарілками, мов той дикун... Мабуть, усі вони такі. А я думала, що Мишук мене брав через те, що мене любе».

Приїхала вона додому й потрапила саме на чай. Наймички повибігали з покоїв і позносили коробки й пакунки. Мелася увійшла в столову, поздоровкалась і поклала на стіл торбинки з кренделями та сухариками до чаю. Вона, очевидячки, була втомлена й біганиною по Києві, і театрами, і візитами; та й язиком вона напрацювалась таки добре, аж до втоми.

— Ну та й засиділась же ти в Києві! — сказав батько. — Ми тебе ждали, ждали та й ждати перестали.

— Ой тату! там було так багацько дечого цікавого, що я мусила зостаться в Києві сливе на тиждень. Голубкова застрелили... а потім ховали його. Люба й Таїса Андріївна задержали мене, щоб вкупі піти та подивиться, як його ховатимуть. Ой який же то був похорон! Яка була процесія! Яка пишнота! Скільки накидали в катафалк вінків! — на віз не забрать. Та все в процесії сливе самісінькі дами вищої верстви. Усе були аристократки. Був увесь бомонд! Не можна ж було не зостаться на такий похорон. Це ж загинув великий артист, великий чоловік. Увесь бомонд збігся для пошани високої штучності, бо акторське грання це ж і велика, і найцікавіша штучність. Ховали його, ніби якогось поета, — говорила Мелася й почала оповідать і за похорон, і про усі обставини убийництва великого, незрівняного Голубкова.

— Але ж ось у газеті вже промайнула звістка, що в небіжчика навіть не було й справдешнього таланту, окрім гарної вроди та чудових очей, — обізвавсь Мишук. — В цьому була його й сила й омана.

— Авжеж! Говори! Не було ніякісінького таланту... Тямиш ти в тих талантах, як одна животина в апельсинах, — сказала сердито Мелася. — Он і в тебе гарні та-

ланти: не виїхав проти мене на вокзал. А я набралась мороки з тими коробками за цілу дорогу: все скачуть, як скажені собаки, та підскакують, неначе живі; трохи не повискакували з повозки. Сидиш вдома та нічого не робиш, б'єш байдики, а не потурбувався протрястись хоч до вокзалу мені назустріч.

— Та не виїхав я так собі: якось не було охоти, — сказав Мишук. — Я й не думав і не гадав, що ти навантажиш на повозку такого багато усяких коробок та пакунків.

— Навантажила коробок, бо було треба. Не порожні ж коробки я везла з Києва в Деркачівку собі на втіху, — гримала Мелася.

— Та вже ж! Яка ж «втіха з порожнього міха»? — пожартував Мишук.

— Добре, що ти вже поспорожняв багато міхів в Києві, а позапорожнювать міхи ти не дуже-то квапишся, — натякнула Мелася.

«Це вона на щось натякає, та не вгадаю на що. Але щось там та було в Києві. Чи не понабріхували часом на мене Люба або Кандибиха?» — подумав Мишук.

Мелася попередавала поклони од київських знайомих, розказала про життя Люби, її нарікання на високодумного й опришкуватого Елпідифора і все зиркала злими очима на свого Мишука. Мишук замовк, бо почував якусь неласкавість до себе в Меласі сливе в кожному слові й у злому зирканні скоса на його.

Мелася повиймала з паперових торбинок та коробок і понакладала в кошики усяких кондитерських бубличків та кренделів. Вона пила чай і з смаком їх трощила, аж її міцні зуби скреготали.

— А присунь лишень, Меласю, отой кошик, нехай і я поласуюсь трохи, — просив Мишук.

Але Мелася ніби й не чула, що він казав, і все трощила сухі бублички, навіть не глянула на його.

— Меласю кохана! посунь-бо до мене кошик з тими ласощами, — вже голосніше сказав Мишук.

Мелася зирнула на його й не посунула, а ніби пхнула кошик так завзято, що аж бублики повискакували й посипались на стіл.

«Що це з нею? Ні сіло ні впало, як приїхала з Києва, а вже чогось принидиться. Бачу, що зла на мене. Щось там та трапилось в Києві. І з якої це причини вона привезла з

Києва свою лютість ніби в цих паперових торбинках з бубличками та кренделиками?» — думав Мишук, скоса зиркаючи на Мелясю, але Мелася в розмові навіть не оберталась до його й, очевидячки, одмикувала од розмови з ним.

— А мені ж звідтіль ніхто не передав поклону? — спитав Мишук в Меласі, зачіпаючи її зумисне.

— Елпідифор Ванатович і не думав передавать, бо Люба казала, що він тепер так бундючиться через ту звізду на грудях, що не хоче й дивиться на тих, хто нижчий за його в чинах. Він думає, що незабаром буде десь губернатором, бо має ласку в міністра. А Люба така стурбована повсякчасною сваркою з ним, що, мабуть, за тебе й забула, — знехотя сказала Мелася.

— Ну, сказати по правді, гарна й Люба, не тільки Елпідифор! — промовив Мишук, очевидячки, трохи скривджений нехтуванням давньої знайомої.— Вона начебто й добра серцем, але... але... їй не клади пальця в рот, бо вкусе. Таки добре натуриста. Може, й вона в дечому винна.

— А мабуть, так, — сказав Андріян Кирилович. — Їй припадають до вподоби тільки компліменти й підлесливість. Вона любить, щоб перед нею все кадили. Хто кадить цим кадилом, до того вона буде й добра. Це така, про яку співають в пісні: «Коли б мені бог поміг, щоб я оженився,— у скло в рямця її б вправив, сів би та й дивився». Її вправ у рамця, засвіти перед нею свічку, як перед образом, кади перед нею лестощами та прав акафисти з хвалами, — тоді вона буде й добра, і ласкава, й прихильна до своїх хвалеників. А тільки трошки погладь її проти шерсті, то вона одразу так і присне, як кішка, бо надто вже опришкувата та й самолюбна на вдачу.

— Ну, тату! ви вже надто гудите її. Це ви глузуєте з моєї приятельки, побільшуєте хиби її вдачі, — сказала Мелася, обороняючи Любу.

— Це правда. Що вона скаже, те повинно буть і гарне й нехибне, навіть святе. Ніякої суперечки вона не стерпить і зараз румсає або й плаче. Я її знаю добре! — обізвавсь Мишук.

— О, бач! В тебе все винні жінки, а не чоловіки, а чоловіки, бач, усі святі та божі. Ти ще скажеш, що й я така достоту, як Люба? — одповіла Мелася.

«Щось та є! Певно, й за мене була в неї розмова з

Любою, коли Люба жалілась на свого Ванатовича,— думав Мишук, гризучи сухі бублички.— Певно, судили й його й мене обидві в щирій розмові між собою. Знать, розмова була й за мене».

— Ну, я ж не кажу, що ти така достоту, як Люба. Борони боже, якби й ти була така на вдачу! Любою можна тішитись та бавиться здалеки, як цяцькою або як гарною артисткою на сцені. Але зблизька, в щоденному житті вона неприємна й навіть препогана людина. А нехай Елпідифор тільки зачепить Любу хоч словом, то вона одразу так і присне, наче приском, та й стане дибки. А ти добра хазяйка: знаєш, де й яка курка несеться,— говорив Мишук.

— Ну, спасибі за таку думку про твою жінку. Як розкритикувавсь! Чи ви бачите? А подивись лишень на себе та обкритикуй себе. Цього в чоловіків то й нема. Себе вони навіщось минають, а своїх жінок то й критикують та й гудять. Знаємо ми вас гаразд! — лепетала Мелася.

Довго ще оповідала Мелася навіть за вечерею про Київ, за усіх київських знайомих, за Любу й Ванатовича, за оперу, а найбільше розказувала за роман Голубкова та за його пишний похорон, на котрому деякі дами плакали. Вже пізньої доби вона пішла до себе в надвірню хату на одпочинок. Але й там нянька, стара бабуся, ще розпитувала в панії, що вона бачила цікавого в Києві. А Мелася, аби тільки хто торкнув її язик, була ладна торохтіть, наче катеринка.

Другого дня Мелася почувала, що вона все-таки ще не набалакалась досхочу, не викидала з своєї душі усіх київських враженнів та новинок. Її брала нетерплячка викидать усе до решти, як кратер Везувія доти не вгамується й не стишиться, доки не викидає до останку усього попелу та розтопленої лави з свого роздратованого нутра. Меласі ще й другого дня вранці заманулось з кимсь поділиться думками та новинами. Нерви її ще не вгамувались; вихор в душі ще не стишивсь. Вона звеліла запрягти коні й покатала до Марусі. І з Марусею вона ще балакала, а найбільше за красуня Голубкова та його похорон, бо й вона колись була закохана в того артиста. Стара Марусина мати й собі видибала з покоїка в світлицю, сіла поплiч з Меласею, аж притулила старе вухо до Меласі й слухала цікаві Меласині оповідання. Стара й сама ожвави-

лась і повеселішала. Мелася неначе читала їм чудово й жартовливо складений газетний фельєтон. Аж після цих одвідин Мелася почутила, що її вже не круте й не турбує якийсь черв'як в середині, що вона вже зігнала оскому, і в неї нерви заспокоїлись.

Цілі м'ясниці Мелася поглядала неласкавими очима на Мишука, все чогось чеплялась до його часом без причини, все ніби налазила, намагалась на сварку та змагання, все докоряла, що він надто вже часто їзде до сусіда Некрашевича, щоб бавиться кіньми та грать у карти, а на тік ніколи навіть не заглядає.

На масниці Мишукові заманулось поїхать до Києва та розважить себе трохи. Грошей в його в кишені було обмаль.

— Меласю! Я оце хочу побігти до Києва та посправлять собі убрання або замовить в кравця дещо, бо я вже обносився. Попроси, будь ласка, в тата трохи грошей, — сказав Мишук ласкавеньким голосом.

— Яке убрання? Ще що вигадай! В тебе доволі усякого, сливе новісінького убрання. Сиди лишень вдома та не ripайся, бо вихолодиш хату... Чкурнула б у Київ оце й я, та, бач, горенько, що в татка порожньо в кишенях. Чом би пак не поїхать, не побавиться і в опері, і в Шато в кафе-шантані... якби було за що. Є що купить у Києві,— та купила бігма, як кажуть в приказці. Як розстараємось грошей, то тоді й поїдемо швендять у Києві, — бубоніла Мелася з легким роздратуванням.

— Та в мене то є гроші, але, бач, не вистаче на все,— обізвавсь Мишук, запикуючись.

— А коли не вистаче на все, то знай, що тато не може настачить доволі грошей і на себе, і на нас, — сказала Мелася й почала гримать на Мишука та нарікати на малий засіб в батька, чого передніше Мишукові ніколи не доводилось чути од неї.

Мишук легенько зітхнув і з досади сів верхи на коня та й покатав на карти до Некрашевича. Налазлива та настирлива Мелася вже зовсім обридла йому й надокучила своєю завсідньою причепливістю та бурчанням. Він почав пересвідчуваться, що Мелася не тільки не добра, але й лайлива, нездатлива, уперта й неподільшлива; сама ладна гуляти й марнувать гроші, а йому велить сидіти вдома та піснюкать саме в веселий час масниці, коли ввесь мир хрещений п'є та гуляє.

Тільки аж весною в маї Мишукові якось вдалось викануючить грошей в Меласі, і він чкурнув з Некрашевичем до Києва.

В Царському садку Шато в той час вже почались гулянки; вже поодчиняли літні театри та кафе-шантани. Занудившись на селі, Мишук з Некрашевичем кинулись з жадобою на усякі забавки й щовечора гуляли в Шато трохи не до білого дня. Після спектаклю ця давня гуляча компанія звичайно пила чай, а потім усі вечеряли на веранді курзалу. Некрашевич та Мишук загулялись так, що їм і додому не хотілось вертаться. Вже минув тиждень, а вони все гуляли з своїми давніми приятелями цілим гуртом, в котрому скупились відомі в Києві гультяї, трохи не шибеники, що аж упадали коло всяких співачок та артисток.

Мелася ждала, ждала і не могла діждаться Мишука. В неї майнуло заздріння, чи не чкурнув часом Мишук десь на теплі води, абощо.

«Щось там та скоїлось! Недурно ж Люба натякала мені зовсім не двозначними словами... А вона все знає, що тільки діється, неначе сорока на хвості приносе їй усякі звістки. Невже він мене не любив, а тільки приставлявся і одружився зо мною так собі, аби напосістись на мою Деркачівку та загарбать її в свої руки?» — думала Мелася, лягаючи і вставаючи.

І в неї майнула думка поїхати до Люби на вивідки, щоб за все докладно дізнаться од неї. Вона зібралась нашвидку, спохвату дещо забувши взять з собою, та й поїхала в Київ, щоб випитать за все в Люби, а коли трапиться, то при нагоді і впіймати свого чоловіка на гарячому вчинку.

Мелася своїм звичаєм заїхала до Кандибихи і, трошки причепурившись, зараз побігла до Люби та й почала свої розпитки та вивідки. Люба призналась, що була вчора й позавчора в Шаті на гулянці й обидва рази бачила на веранді в пізні обляги компанію, бачила там і Некрашевича й Мишука, що вечеряли за довгим столом, а з паничами вечеряло зо три чи чотири співачки з кафе-шантана.

Увечері Мелася передивилась в Шаті усіх панів і паничів: Мишука й Некрашевича не було. В неї трохи одійшло од серця. Вона почала в думці докорять собі за заздрівання й навіть глузувать з себе за те, що послухала легковажної приятельки.

Після спектаклю Мелася з Любою пішли гулять по плацу і вмішались в густий натовп. Музики грали, аж одляски йшли з нешорокої долини по горах та пригорках, закутаних в густі старі липи та кленки. Курзал стояв на височенькому пригорку; і в будинку дві просторні веранди з колонками в верхньому й нижчому поверсі було видно наниз на плац, як на долоні. В ясному освітленні було видно всі столи. Мелася зорила бистро очима по столах. За одним довгим столом на нижчій веранді в самому кутку вона незабаром угляділа Некрашевича, а поруч з ним свого Мишука в рядку інших паничів. Проти їх сиділо чотири панні. Одна з їх була дуже поставна та показна, білява та гарна, з куделею русого волосся на голові, притрушеного срібними блискітками. В Меласі аж ноги затрусились.

— Он де він тиняється! Он де він байдикує й марнує грошаки! — промовила Мелася. — А я його дома жду й сподіваюсь, в вікна виглядаю щодня, щогодини. Ну, тепер же начувайся! Потривай же! А скажи мені, серце Любко, хто то з ним бенкетує, щоб я могла обвинувачувать його в вічі певним фактом, а не наздогад.

— Ото попліч з ним сидить тутешній поет Тарановський, що друкує свої поганенькі віршики в тутешніх газетах, але він гуляє завжди з акторами цілі ночі. А он далі отой білявий поставний німець — то режисер оперетки, а за ним ондечки бовваніє сухорлявий панок — то якийсь заволока, херсонський дідич. А ота білява панія з куделею на голові — то співачка з кафе-шантана, на ймення Диво-Камілла. А хто оті три панії, що до їх залицяються кавалери, напевно не скажу, хто вони такі. Здається, ота гарненька, он дивись, що з високими чорними бровами, що все регоче та ніби тими бровами моргає на Некрашевича, — то, здається, актриса з драматичної спілки, — сказала Люба.

Вечеря, очевидячки, була дуже приємна. Мишук реготавсь, аж кучеряву голову закидав на спинку стільця, та все розмовляв з гарною білявою співачкою. Усі за столом були веселі. В закутку було ясно, як удень, людно, весело й гарно. Любу й Меласю аж завидки брали. Обидві вони так і шугнули б туди, щоб побавиться хоч і до білого дня в тому поетичному й веселому кутку, що серед темної ночі був схожий на гарну сцену в театрі.

— Ой як там гарно та весело! — прохопилась необе-

режна Люба. — Тільки нам треба б сховаться в оте стовпище, щоб вони часом не примітили нас. Ще скажуть, що я зумисне тут никала та підглядала, — сказала обережна Люба.

— Сховаймось. Та мені й неприємно й досадно дивиться на те гуляще Мишукове товариство, на ту збірню.

— Та ти, Меласю, не дуже-то цим турбуйся! Усі чоловіки одним миром мазані: усі вони мають нахильність до бенкетування, мають потяг до залицяння, як де побачать гарну мордочку.

— Усі, та й не всі, бо твій Елпідифор тебе любе й ні до кого не залицяється. Мій таки ледащо в усьому. Ондечки за столом він і очей не зводе з тієї куделі! Хоч в гармату, та й вистрель ним! таке ледащо! Ну, потривай же! Покажу я тобі оту руду куделю!

Обидві веранди, і нанизу, і на верхньому поверсі, були суспіль заставлені дуже стисненими столами та щільно обсаджені панами. Слуги никали та сновигали, як навіжені. Електричне світло заливало веранди. Було видно усіх і усе, неначе вдень. Нанизу на плацу ворушилась сила людей, ніби комашня в розгребеному комашнику. Музики тріщали та гули. Меласю брала зависність, бо вона була дуже завидлива людина. Вона й сама любила гульню незгірше Мишука й через це її брала злість, брали й завидки.

— Або сядьмо, або ходім додому, бо я неначе вже втомилась отією ходнею та вештанням і в мене все тіло обважніло, — сказала Мелася.

— Про мене, й сядьмо, бо й в мене ноги трохи втомились, — обізвалась Люба.

Вони сіли оддалік од натовпу на лавці й замовкли. Мелася почувала, що її неначе точить в серці якийсь шашель, ворушиться щось неприємне й надокучливе. В неї майнула думка піти на веранду, з'явиться несподівано коло столу, стати перед очима в Мишука, вилаять його прилюдно, одлучить од веселого гурту й зараз-таки загнати його в Деркачівку. Вона сказала за свою думку Любі.

— Ой не роби цього! Вийде щось дуже погане! — втішала Люба.

Мелася була палка в коханні й дуже ревнива. Але вона ніколи не кохала гаряче й щиро свого чоловіка. Якби вона його кохала, то досталось би на бублики і Камілли-Ди-

ву таки там на веранді, і самому Мишукові. Спересердя та од злості вона раптом підвелась і пішла до виходу. Люба неохоче й якось ніби ліниво підвелась і собі пішла за нею навздогінці.

Люба провела Меласю до Кандибиного житла.

— Ти, серце Меласю, не дуже сумуй через цей Мишуків вчинок. Не вдавайся в смуток надаремно. Усі чоловіки однаковісінькі, усі вони ладні залицятись, як угляднять гарне личко та чудові очі. Я в цьому вже звірилась. Мабуть, їм так бог дав; певно, така вже наша жіноча доля, як моя мама часто любе приказувать. Я вже зневірилась в коханні, хоч і кохаю Елпідифора, — сказала Люба, напутуючи Меласю.

Другого дня вранці Мелася виїхала з Києва додому.

А Мишук, нічого не заздріваючи, ще гуляв з Некрашевичем три дні й нагулювавсь донесхочу. Через три дні він виїхав з Києва вкупі з приятелем. Почуваючи за собою провину, він попросив Некрашевича завезти його по дорозі в Деркачівку, щоб при йому й стара мати, і жінка трохи оговтались і не накрили його одразу мокрим рядном. І на убрання, і на байдикування Мишук розтринькав таки чимало грошей, ще й позичив трохи в Некрашевича.

Вони прикатали в Деркачівку саме на вечірній чай. Старі привітали Некрашевича радісно і ввічливо.

— Ну та й загулялись же ви вдвох! Ми вже думали, що ви дременули кудись за границю на теплі води, — сказав старий в жарти.

— Гуляли та нагулювались, аж остогидло, — промовив Некрашевич.

— Це мене кравець задержав так довго, — обізвавсь Мишук.

— Аж десять день шив би один сіртук та ще інше там? — спитала Мелася.

— Атож! — обізвався Мишук і замовк.

І Мелася не розмовляла більше ні з ким, надулась, а на Мишука навіть і не дивилась. Вона насупила брови й мовчки пила чай. З темних очей неначе визирав суворий батьківський погляд, який бував у батька в той час, коли він був чимсь стурбований або збурений. Мишук балакав веселенько, оповідав за знайомих киян і все скоса поглядав на Меласю: він бачив, що на її чолі хмариться, неначе насовуються все чорніші та сумніші хма-

ри, і передпочував, що незабаром буде або тучний дощ, або й страшна залива, котра робить прірви в греблях.

Некрашевич, напившись всмак чаю, зараз од'їхав. Старі пішли пораться. Мелася зосталась з Мишуком і все сиділа мовчки, напиндючившись та надувшись.

— Ти був у Києві, і я була, та тільки оце позавчора вернулась додому, — сказала Мелася з лукавим осміхом.

— Невже ти була в Києві! Не пойму віри. Це ти, мабуть, піднімаєш мене на смішки, що я так довго задлявся в Києві.

— Ба була й тебе бачила. Ти десять день справляв якусь там сіртучину й жилетку, а я гуляла в Шато напропали та бенкетувала на веранді в курзалі сливе щовечора аж до білого дня, — говорила Мелася.

— Це ти жартуєш. Еге, ти сердишся, що я так довго загаявся в Києві? Правда, ти трохи сердишся на мене? Але не я винен, а кравець та й... Некрашевич. То він чеплявся до мене та довго не пускав. Та й настирлива ж це людина, отой гультяй!

— Кравець та Некрашевич, та режисер з оперетки, та ще хтось, — говорила Мелася ніби наздогад.

— Який це режисер з оперетки? Чого б це він був причиною моєї загайки в Києві? — спитав з дива Мишук.

— А того, що не пускав тебе та все бавив бенкетами на веранді в Шаті в товаристві гарних гультяйок-співачок. А ба, я була в Києві!

Мишук закліпав очима, якось заморгав бровами й віями од здогадів.

— Це, мабуть, тобі писала Люба за ці усякі майські гулянки в Шаті, а ти й мене туда прилучила, — сказав Мишук, трохи зам'явшись та заметушившись на стільці.

— Яка там Люба писала. На свої очі бачила! — сказала Мелася і втупила в його лице свої ясні допитливі очі.

— І охота ж тобі піднімать мене на сміх та жарти. Я втомився од біганини, здорожився, ізнемігся, а вона з жартами.

— Добре здорожився. Ще б пак не знемогтись, бенкетуючи в Шаті сливе щовечора, поки й почало дніти надворі. Та ще в такому приємному товаристві, як Камілла-Диво, та якась чорнява панна з високими брова-

ми, та німець режисер, що сиділи окроми од публіки в кутку за опрічним столом...

«Одже, мабуть, лукава Люба бачила мене на веранді та й за все чисто нашкрябала оцій дуринді в листі», — думав Мишук і почав од здогадів ловити губами свого вуса та смоктать його.

— Це тобі хтось надер дерті пером з Києва, намолов брехеньок. Вечеряли ми раз з Некрашевичем на веранді — це правда. Але за яких це Камілл-Див та актрис з високими бровами наплескали тобі? Може, десь побіч нас і сиділи якісь співачки чи актриси. Чи то ж пак їх мало там вештається на веранді. Там де не ступи, то й наступиш на хвіст якій-небудь Каміллі-Диву. Люба мелє! мелє й шеретує тобі нісенітницю, а ти й віри пойняла, бо дуже ймовірна зроду.

І він присунувсь до Меласі ближче, обняв її за шию й хотів цмокнуть у чоло. Мелася раптом одхилила голову й одсунула далі од його свого стільця.

— Я, може, і ймовірна, але тепер ти в мене обездовірена людина! — крикнула Мелася.

— Та чого це ти дурно кричиш на мене! Це тобі хтось понабріхував на мене. Хто б це був такий? — питав Мишук, потопаючи думками в здогадах та заздріваннях.

— Сама усе дочиста бачила. Проти тебе сиділа Камілла-Диво з куделею рудого волосся на голові, притрушеного срібними блискітками та срібною пудрою. Вона була в блакитній сукні. А коло неї сиділа чорнява актриса з високими бровами. А коло тебе по один бік сидів режисер німець, поставний русявий красунь, а по другий бік стирчав Некрашевич, неначе чорт на купині, та ще якісь дві чорняві панни. Та й весело ж вам було! Панни реготались та хихотали! Мабуть, було веселе залицяння...

«Була в Києві, ходила за мною назирці слідком і на свої очі все бачила... Ото каторжна! Таки вислідкувала... Ну та й убрався ж оце я по самісінькі халяви! А! ууу...»— думав Мишук і похилив голову.

— Ми раз вечеряли в Шаті на веранді. Це правда. Що ж тут такого поганого. Компанія сиділа і вечеряла, а я пристав випадком до гурту, бо побачив за столом Демида Йвановича Некрашевича. Ні, справді: чи ти була

в Києві, чи це тільки ти пускаєш ману? — спитав Мишук, випручуючись ніби з сільця.

— Авжеж була й гуляла, і довго гуляла, бо й я людина немірна в усьому й непоміркована: «Що то мені за гуляння — за ворота та й вертання? Ото мені погулять — три дні в хаті не бувать!» — одповіла наздогад Мелася словами народної пісні. — Гуляв ти, гуляла й я. Тільки ти гуляв на незароблені гроші.

— Як то незароблені? Хіба ж я вдома нічого таки не роблю? Адже ж я товчусь на полі, або на луці, або на леваді сливе щодня! Як то мої гроші незароблені? — говорив вже з притиском Мишук.

— Наробив ти багато діла! Куди ж пак! По Києві то швендяв десять день вщерть! За це я добре дізналась, — вже репетувала Мелася. — Певно, ходив на заробітки на «дармолежівку» та проходив десять день і вернувся з порожніми руками. В Києві в тебе одна «дармолежівка», а в Некрашевича друга. От що!

— Дарма! Нехай буде й по-твоєму. Але ти ж не повинна таки казать, що я домую та байдики б'ю. Людині треба робить, треба й одпочити; треба й погуляти й нагуляться всмак хоч вряди-годи.

— Роби, та й міру знай, і гуляй, та й міру знай! А в тебе на це останнє, мабуть, нема міри. Твої гулянки неміряні, а в хазяйстві ти не статкуєш. Ти тільки падкуєш коло коней, неначе для тебе, окрім коників, більше ніщо не животіє на світі. Ти таки, надісь, зроду дуже падковитий до гулянки, як я зауважила.

— Зате ж ти не пічкурка й не легеза, і надто здатна до хазяйства. От воно й добре! Ми урівноважуємо одно одного, — сказав Мишук в жарти.

Мелася аж приснула й схопилась з стільця. Її взяла злість. Спокійний, байдужний Мишуків тон розмови після довгої гулянки дратував її.

— Он кури кудкудакають по бур'янах коло загороди! Хоч би пішов та принаймні поназнавав, де вони несуться, то й з тебе була б якась користь. А в тебе в голові не кури, а Камілли-Дива, та броваті актриси, та!.. Ет! Знаємо тебе добре!

— Ще що вигадай! Невже ти хочеш, щоб я пожалив собі кропивою руки й щоки та понабирався реп'яхів по саму шию? Оце гаразд! Це ти жартуєш? Це гарні твої жарти!

— А тобі щік шкода? Певно, щоб виставлять їх для Камілли-Дива? Тепер ще й кропива не жалка, й реп'яхи зелені й не чепкі. Слідкував би ти хоч за курми та свиньми. Усе б таки якесь діло робив. А тобі тільки б навіжено стрибать кіньми на скаковищі та гойдаться в човні на хвилях. В тебе, як я бачу, голова послідом та половою напхана, а не розумними думками та гадками, — репетувала Мелася.

— О, бач! В жінок чомусь так виходе, що в нас в головах послід та висівки, а тільки в їх головах зерниста пшениця або питльоване борошно. Хіба ж я діла не роблю? Служу ж я й за економа, і за пригонича коло робітників на полі. Недурно ж хліб їм.

— Служиш ти добре! дбаєш не до дому, а з дому. Підеш на поле, поникаєш на часок на полі або на луках та й гайда мерщій до хати, щоб люльки посмоктати! Ще й до того не шануєшся... От у Києві...

— Дай мені покій з тим Києвом! Одчепись од моєї душі! Оце причепилась причепа! Люба щось там понабрі-хувала, а ти ймеш їй віри, — промовив Мишук вже поважно й навіть сердито.

— Ба не дам тобі спокою, бо ти розледащів, зам'якинився до решти на селі. Служби собі не напитуєш, а тільки домуєш та час дурнісінько гаєш, ще й гроші марнуєш десь по Києві. Ось незабаром будуть Таїсині іменини. Нам з мамою доконечно треба ж поїхать до їх. А на це треба грошей. Я того Некрашевича в потилицю з хати витурлю, як він будлі-коли ще заїде за тобою! — репетувала Мелася і вже сікалась до його, мов оса.

— Цур тобі, пек тобі, осина тобі! Причепилась та й настирається з тією Каміллою-Дивом. Нехай вона здохне там в Шаті, то я й не жалкуватиму! — крикнув Мишук і похапцем вибіг з кімнати в парк.

«Ой остогидла вона мені! Ой осточортіла ж! От тобі й добра! От тобі й поділшлива! Як же я помилився! А язична така, що її й Ціцерон не переговорив би або й два Ціцерони, не тільки я. Стріляє з рота раз у раз, неначе кулями. Так і сипле! Ну та й забісована ж! Коли б ще була гарна, то вже мусив би терпіть! А то вид розпливається, неначе перепічка, і вже стала мизата. Попоганшала так, що й глянути не хочеться».

І бідному Мишукові чогось став неприємний і парк, і дім, і сама невтратлива Мелася. Він так роз'ярився, що

був ладен скочить на коня й зараз тікати якнайдалі од Меласі, тікать хоч до Некрашевича, щоб хоч кіньми себе розважить.

Мелася була з таких людей, що як тільки чогось розсердяться та роздратуються вранці, то бурчать та гримають на всіх аж до вечора. І тільки ввечері, як сонце сяде і надворі стане поночіти, їх нерви заспокояться, якраз так, як той вітер, що тижнями дме цілий день од сходу до заходу сонця і надворі стишується вже смерком.

За вечерею Мелася вгамувалась. Вона все заводила розмову про те, що незабаром будуть Таїсині іменини, а трохи згодом припадають в четвер Кандибині іменини, що їй з мамою конче треба поїхать до Києва на ті іменини, поважаючи й знайомих, і салонні звичаї.

— Авжеж треба поїхать, бо буде якось ніяково. На цю поїздку треба доволі грошей. Та й я вже засиділась на одному місці, мов квочка в обичайці. І мені ж треба трохи потруситись та розважиться, — не все ж тільки гулять вам молодим! — натякала мати Мишукові, щоб він не дуже марнував гроші.

— От і косовиця затого настане. Треба чимало грошей на розплатку з косарями й гребцями. А грошей я, мабуть, не настачу. Сидіть ви обидві дома та не рипайтесь, бо в мене в цей час завсігди обмаль грошей. Коли ж то ми ще ту нову пашню спродаємо. Ой, здається, не вистаче нам грошей на робітників! — бідкався старий батько.

— От і не вистаче! Як не вистаче, то позичимо десь. Не нудиться же нам, коли інші люде себе розважають, — кинула наздогад слівце Мелася.

— Гуляйте лиш, гуляйте! гайнуйте гроші, та й міру знайте, щоб часом не довелось нам згодом циганської халяндри скакать, як банк спродає нашу Деркачівку, бо, мабуть, не буде чим платить і процентів, не тільки виплачувать позичку в банк, — сказав батько.

Мишук аж засмутивсь, як почув од тестя за якусь циганську халяндру в недалекому часі.

XIII

Незабаром настали Таїсини та Кандибині іменини. Мелася з мамою таки не всиділи вдома й побували на тих двох святах в Києві, прогайнувавши грошей стільки,

що ними можна було б зробить оплать сливе на всю косовицю й гребовицю. В косовицю в батька ще було доволі грошей для оплаті всіх косарів та громадільників. Жнива обійшлись добре, бо Гукович оддав озимину женцям за сніп. Але за пасинкування тютюну та за полоття він був чимало винен політницям і політникам. Почали молотить хліб. В старого не стало вже грошей на розплатку. В кожну неділю була звичайно розплатка на економії з робітниками, але вже два рази в неділю люде приходили дурнісінько, бо економ не платив їм і все казав: «Прийдіть завтра, або післязавтра, або через тиждень в неділю». Було чимало сім'їв, в которих вже не вистачало грошей на харч. Люде понапозичались, понабирались набор в крамницях. А економ не платив грошей людям і все, як кажуть на селі, — годував їх обіцянками, бо в пана грошей вже не було.

Терпець в робітників врешті увірвавсь. Вже наприкінці літа раз якось в неділю зібралось коло економії чимало неоплачених робітників. Люде обступили ганок. Економ, літній чоловік, ждав Мишука, що він от-от прийде й принесе гроші на розплатку. Незабаром Мишук прийшов і приніс капшук грошей. Люде стовпились коло ганку, неначе на ордані коло свяченої води, і спихали одні одних з східців. Але в принесеному капшуці грошей було небагацько, а деркачівських і захожих робітників з околишніх сіл було чимало. Капшук швидко спорожнився. Економ вийшов на ганок і оповістив, щоб решта людей приходила знов через тиждень в неділю, як пан привезе гроші з Києва.

Між людьми піднявся гомін. Натовп заворушивсь, неначе гай заколивався на вітрі.

— Та що це далі буде! Ми прибились з далеких сіл, ходимо за дванадцять і більше верстов, сидимо тут голодні без хліба, стаємо на заробітки в тутешніх багатирів, щоб хоч прохарчуваться, тиняємось по хатах, як старці, і жебраємо, а ви нас все водите та дурите. Давай гроші, хоч з коліна вилупи! — підняли крик люде.

— Підождіть ще з тиждень, або хоч до середи, або до четверга! — гукнув економ з ганку. — Пан оце зараз таки й розстарається грошей, привезе з банку.

— А доки ми вже ждатимемо! — крикнув один розлютований захожий чоловік. — Доки ми ходитимемо за п'ятнадцять верстов щотижня. Ми гаємо час, і навіть в не-

ділю нема нам спочинку. А в вас усе грошей нема! Тичете нам по крапельці, а ми вже по шию понапозичались в крамарів, пооддавали в заставу свитки та кожухи, щоб заряту-вать себе.

Піднявся знов галас та крик. Мишук подивився, заглянув у вікно і трохи стривожився. Натовп коливався, хитався. Декотрі чоловіки махали руками й присікувались до економа з кулаками.

— Нехай пан хоч попродає оті свої баскі коні та худобу, а нам нехай заплате. Давай гроші! Ми не підемо додому з порожніми руками, — вже кричали розлютовані чоловіки і все сікались до економа та наступали по східцях.

Економ оступився, вскочив у двері й хотів зачинитися в конторі. Розлютовані люде вскочили слідком за ним і почали з одчаю та злості сіпать бідного старого за рукава й смикать за поли. Люті очі блищали страшно. Мишук одхилив двері з кімнати і вглядів ті визвірені й посатанілі види. В його в душі похололо. Люде кинулись до конторки, звалили її додолу й потрощили на цурпалки, шукаючи грошей. Але конторка була порожня. Тільки дрібні квитки порозсипались та порозлітались, неначе пообскубуване пір'я з гуски. Економ зопалу вскочив у свої покої. Він хапком наскоку защіпнув двері защіпкою. На руці в його теліпався одірваний по плече рукав. Мишук вхопився за клямку й держав з усієї сили. Люде кинулись до стільців і почали розбивать та трощити їх об підлогу. Десь дзенькнула, неначе крикнула, тахля в шибці. Кватирка вискочила надвір. Ломаки й кілки застукали по вікнах. Вікна ніби закричали й застогнали. Почувся стукіт, гуркіт, тріщання ламаної мебілі, дзенькання битих вікон. Люде торгали й сіпали двері, а далі з нестямки кинулись виставлять їх, щоб увійти в кімнату й знайти гроші.

Мишук зблід, аж пополотнів. Він випустив клямку з рук, з переляку вискочив в одчинене в третьому покої вікно, що виходило в огород, і кинувся навтікача по грядках не борознами, а просто по картоплі та буряках. Соняшники неначе бились з ним на льоту, мов порське гілля в лісі од прудкої втікачки, кидаючись то в лице, то в плечі. Мишук миттю перебіг через огород і добіг до загороди. З одчаю та з ляку він подерся на загату, неначе кіт, поколовся об кілки й острішки, обшмульгав об

хворост пальці, прищикнув долоню. Він зопалу стрибнув додолу на мерву та переїди, перебіг загороду, переліз через зачинені ворота в загороді і вбіг у флігель.

Мелася глянула на його й з ляку остовпіла. Він був блідий, аж білий. Блискучі очі згасли і дивились кудись в простір. Бідний Мишук втратив свідомість і ледве дихав.

— Що з тобою? Що трапилось? — крикнула Мелася з переляку.

— Бунт на економії! Трощать усе, б'ють киями вікна, присікались за гроші до економа. Може, його вже і вбили. Присікались і до мене. Я оце ледве втік через загороду, через загату, — сказав Мишук, ледве одсапуючи.

Мелася втямила усе й зараз побігла в дім до батька, щоб дати звістку про небезпечний випадок на економії. Мишук трохи одсапався, вискочив з флігеля, побіг в станю, накинув хапком на коня сідло, скочив на його й виплигнув з стані. Переляк неначе гнав його кудись далі та далі. Він несвідомо почував, що ні загата з остришками, ні засуви в дверях в домі непевний захист в оселі. Назустріч йому вийшла Мелася.

— Куди це ти налагодився їхать? Куди ж ти їдеш? в гості, чи що, чи добувать грошей? — репетувала Мелася.

Хоч Мишук і не лякався навіть морських хвиль, як він чванився, але на вдачу він був таки добрий страхополох.

— До Некрашевича тікаю... чи то пак їду, щоб позичить в його хоч трохи грошей на розплатку або щоб принаймні показать людям гроші: ось дивіться, мовляв! вже маємо гроші! — гукнув з коня Мишук і покатав в одчинену браму так швидко, що трохи не наскочив на ворітницю. Йому все привиджувалось, що за ним гоняться розлютовані люде з визвірениими обличчями.

— Та заскоч же на економію та принаймні вгамуй людей обіцянкою, що ти, мов, їдеш за позичкою до сусіда! — крикнула йому навздогінці Мелася.

«А нехай їх ледащо візьме! — подумав Мишук, озирнувшись в одну мить на Меласю. — Я ладен тікать од їх якмога далі. А вона... заскоч, та впини, та вгамуй А нехай йому дідько з таким життям. Я думав, що тут рожі та лілії, розкоші й збитки, а тепер бачу, що тут здебільшого «тернія та будяки»! От тобі й моє дідицтво! Ні

грошей, ні розваги! Ще й на тобі в додачу розлютованих розбишак. Оце так попався!»

Сам Гукович одначе не пішов на економію, щоб вгамувать визвірених од нужди робітників. Старий мусив послать на економію Теклю Опанасівну. Гуковичева подибала й обіцяла, що гроші будуть сьогодні ввечері і що зять поїхав до Некрашевича за грішми. Люде заспокоїлись і згодились ждать до вечора.

Тим часом зять прискакав до Некрашевича й розказав йому за несподівану пригоду на економії. В Некрашевича майнула думка покористуваться несподіваним випадком в садибі старого Гуковича й сплатить йому [за] пару чудових баских коней з його четвірні. Не гаячи часу, він зараз запріг коника в бігунки й покатав з Мишуком в Деркачівку, захопивши в кишеню половину тих грошей, що було варто заплатить за пару коней. Під його захистом Мишук сміливіше вертавсь додому. І... надвечір... Некрашевич виїхав з двору од Гуковича з парою коней, припнутих позад бігунок. В оселі настала тиша, але усі сиділи засмучені та з задумою на чолі, неначе в господі ждали чиєїсь смерті, неначе й Деркачівка мала побігти слідком за проданими кіньми.

Настав час оплачувать в банк проценти за позичені гроші. Гукович спродав усю пашню, але грошей не вистачило. Текля Опанасівна оберталась до сусід, до буртянського дядька, але на той час ні в кого не трапилось покладних грошей. Вона поїхала до Києва, причепилась до доброї Таїси Андріївни і просила, і благала, обіцяла незабаром оддать, і навіть перехрестилась і забожилась перед образами, і таки виканючила в неї передостанню тисячу карбованців та й одіслала зараз в банк на оплать процентів.

Але на прожиття вже не зоставалось нічого в капшуках в Гуковича. Почалось лихоліття. Нещадимі злидні заглядали в дім, тислись в оселю з усіх-усідів, наступали нещадимо, мов татарська орда. Гукович мусив дати в заставу багатенькому єврееві крамареві дорогу молотілку, поспродував деякі телички та бички, навіть напозичався в багатих селян.

Гукович зажурився, бо дуже боявся найбільшого з своїх позичальників — банку. Він працював увесь свій вік, і його праця десь зникла, ніби її добутки розносив вітер по полю та по степу. Зажурилась і Гуковичка й Ме-

лася. Аж тепер вони постерегли, що більше дбали з дому, ніж до дому. Мишук нудився й никав з нудьги по парку. Не було йому за що навіть їздити до Києва. Його скакуна, що раз навіть достав перший приз на скаковищі, Гукович мусив продать.

Одному Мишукові тільки трохи й поталанило. Некрашевичів старий батько помер наглою смертю. Син зараз продав сельце, спродався зовсім і перебрався в Київ. Він найняв собі дім, найняв прездорову станю для коней, накупив чудових скакунів коників усякої породи й усякої масті й ніби пірнув з головою в спорт. Мишук їздив до його в Київ, пробував там цілі тижні. Вони вдвох брали в науку молоді коники і тільки те й робили, що ганяли верхи або в бігунках та муштрували коники в здоровій стані, готуючи їх на біговище. Це неначе було їх спасенне діло.

— Одже ти тільки те й знаєш, що сидіти дурнички в Некрашевича та байдики бить,— чеплялась Мелася.— Йшов би лучче на якусь службу, то все б таки мав сякий-такий заробіток. Напитуй лишень собі службу та кинь оті забавки та іграшки в коники та в біговище. До цих забавок в тебе є хист, є снага, а в хазяйстві з тебе користі, як з цапа молока. Ти, мабуть, і родився і вдався трутнем.

— Добре, що ти вже родилась і вдалась невсипущою бджолою-трудівницею... Хіба ж пак і ти не швендяла по Києві та не тинялась по садках, по Шаті й театрах! Культурним людям і справді треба ж вряди-годи десь пошвендять по культурних місцях, а не все ж киснути до загину в глушині, годувать кабани та назнавати, де по бур'янах несуться кури.

— То пиши вірші, коли тебе бере нудьга. Ти ж поет: колись же складав вірші, чи що,— гомоніла Мелася.

— «Колись було, та загуло!» Цими дурістями я бавився, як був молодий, коли в мене в голові вітер свистів. А тепер мені вірші не пристають до лиця й до серця. Пиши вже їх хіба ти.

— От брехні точить, так тобі теперечки й справді неприяличає. Але напитуй лишень мерщій якоїсь служби, бо в нас незабаром і на харч не стане грошей,— бубоніла Мелася.

— Одже Мелася чи не правду каже,— обізвалась мати з другої кімнати.— Вам, Михайле Кириковичу, і

справді треба б заздалегідь десь напитувать собі якогось місця, щоб лиха година не захопила вас раптом і несподівано, як несподівано банк спродає нашу маєтність. Нас, старих, буртянський дядько, може, й прихистить в своєму домі ще й за свого життя, бо я ж настоятелька на його спадщину. А вас, молодих, навряд чи запросить до себе на життя.

Мишук вперше на віку задумавсь, аж потилицю чухав. Перед ним в думці промайнули вже забуті усякі канцелярії, вставання сливе вдосвіта в зимні місяці, хапання на службу. До його чуття неначе долетіло з повітря чиєсь гримання, якісь докори настирливого начальника.

«Тоді ж я був сам один... а тепер в мене на шиї, як важкий камінь, ота пиката та мизата жінка, ще й двоє дітей. Чи настачу ж я на їх грошей на прожиття? Оце так вшелепався ніби в якусь дряговину!» — думав Мишук, ходячи по горницях та похнюпивши голову.

А до його все доходила чутка од знайомих то звідсіль, то звідтіль, що старий Гукович замотався до решти і що банк от-от незабаром спродає Гуковичеву маєтність за довги. Мишук почав писать до Ванатовича й до інших знайомих, щоб вони попросили за його в своїх високих знайомих дать йому будлі-яку службу з доброю платою, ще й, коли трапиться, то й з скарбовим житлом та опалом.

А Мелася все надокучала Мишукові. Ця причеплива людина раз у раз чеплялась до його реп'яхом, дихала на його важким духом, гризла йому голову так, що й просвітку йому не було. Од того часу, як Мелася побачила його в Шаті за столом поруч з Каміллою-Дивом, вона зненавиділа його, зненавиділа навіть меншу свою дитину, хлопчика, що дуже скинувся з лиця на Мишука. Мишукові так остогидла Меласина разуразня лайка та завсідня сварка, що він був ладен тікать од цеї причепи хоч за тридев'ять земель, бо йому вже була невидержка довше слухать її докори, намагання й лайку. Він надумавсь покинуть її, заїхавши кудись далеко на службу.

Некрашевич, перейшовши в Київ на життя, зажив паном на всю губу: найняв здорове дороге житло, запрошував до себе усяких спортсменів, не шкодував грошей на закупку дорогих коней та на усякі спортсменські примхи. В цьому коханні в конях, в потязі до цього спор-

ту було все його життя, неначе він родився чоловіком, а вдався конякою. Мишук підлестився до його, як людина нібито дуже тямуща в спорті, і часто проживав в його поспіль цілі тижні та муштрував коники. В Києві його часто було видко на вулицях, вкупі з Некрашевичем, то верхи на чудових баских коніках, то на жовтій легенькій дачній повозочці, запряженій в дві парі коней впростяж. Раз вони запрягали чорні коники, вдруге запрягали гніді скакуни, а інколи муцики з куцими, пообтинатими сливе до самої рипиці хвостами.

Нарешті Мишук через Ванатовича та іншу протекцію достав-таки собі службу в акцизі в одному повітовому місті в Київщині на півтори тисячі карбованців щорічної плати, бо на його вважали, як на поважного дідича і як на досвідчену людину. Мелася не поїхала з ним на нове місце, але він, само по собі, був цьому й радий.

— Їдь сам та передніше гаразд обсидь нове гніздо, а я згодом, може, й переберусь до тебе з дітьми,— казала Мелася на прощанні.

Але в неї була інша думка в голові. Їй заманулось пожити якийсь час самостійним життям в Києві, окроми од батьків, і на все життя жити нарізно од свого чоловіка, дати собі повну волю у всьому. Нахапавшись по газетах та по людях в салонах сьогочасних нових принципів, наслухавшись в розмовах з Марусею та з її товаришками усяких тенденцій та бажаннів молодого жіноцького покоління, вона перелицювала ті забаги та бажання по-своєму, перевернула їх навиворіт, з усього нового в ідеях молодих паннів вона тільки вподобала собі одну ідею — незалежність та вольний потяг серця й почування та... вольного кохання.

Мелася затаїла ці думки в душі й тільки сподівалась сприяючого часу, щоб сповнить палкі свої бажання. Усі свої надії вона покладала на спадки після буртянського материного дядька: на багаті Бурти та на гроші, що колись таки будуть належаться до неї. Вона гаряче бажала, щоб той старий трухлявий дід якмога швидше дав дуба. Але те порохно ледве володало ногами і все-таки животіло, на Меласине лихо.

Меласі незабаром таки поталанило. Несподівано сама доля сприяла їй. Порохня несподівано розсипалась: дядько, старий Лукашівський, нагло вмер. Його рідня з'їхалась і справила пишний похорон. Суд затвердив за Гу-

ковичкою Бурти. Але сподіванка та надія на капітали не справдилась: в небіжчика ніяких капіталів не знайшлось, ще й Гуковичка мусила дати обіцянку виплачувать кільки десятків тисяч карбованців іншим родичам небіжчика. Старий панич ні за що не дбав, нічим не пиклювався, нічого не доглядав. Маєтність була сливе зруйнована й спустошена злодійкуватими управителями та економами, котрі переполовинили усе паничеве добро. Усі сливе віковічні дуби, граби та берести в парку на десять десятин були кимсь повирубувані. А старий не дивився і все човп, сидячи за книжками. Парк був спустошений од краю до краю, неначе по йому пройшла буря. Полів не вигноювали, хоч вигнойки валялась сила в загородах. Хліб не родив, а коли й був випадком урожай, то пашню розкрадали.

Але старі батьки й Мелася все-таки повеселішали й побадьорнішали. Їм став не такий страшний продаж рідного села. Мелася почала розкидати думками та мріями широко й високо. До своїх дітей вона приставила гувернанток, німкеню й англічанку, бо діти вже добре вивчились розмовлять французькою мовою. В неї була думка, щоб діти вміли балакать на трьох мовах, як прицуцуватий старий буртянський дядько; та й вона сама навіщось вивчила всі ті три мови. Мелася зараз перебралась з дітьми в великий буртянський дім, а натомість батько думав примоститься для свого спокою в опрічному надвірному флігелі, що стояв на одшибі за бібліотекою й одним домком у парку.

Минув ще один рік. Ще й буртянська маєтність не була гаразд впорядкована, як банк оповістив за продаж Деркачівки. Давня маєтність роду Теклі Опанасівни пішла в чужі руки. Гукович незабаром мусив переїхати в Бурти. Він падковито й завзято заходився коло роботи, коло хазяйства. Старому знов довелось клопотаться та нести великі турботи, щоб дати лад в новому запущеному маєтку, опорядити й полагодить забудування, завести добре хазяйство.

Аж тепер Мелася наважилась здійснить свої потаємні мрії. З тієї причини, що вже настав час вчити в школах дітей, вона випросила в батька грошей, найняла в Києві чималу квартиру та й перебралась в Київ з дітьми й гувернантками. Мишук не писав до неї й навіть не просив її перебраться до його. Та Мелася й не поїхала б до чо-

ловіка, хоч в тому повітовому місті й була гімназія й хлопчача й дівоча. Хитрощами та мудрощами вона доказала батькові, неначе на долоні виклала, що їй доконче треба перебраться в Київ, бо це коштуватиме багато дешевше, ніж найнять для кожної дитини квартиру. Батько мусив постачить грошей ще й на цю Меласину вимогу.

XIV

Забравши з дому деяку мебіль і дещо купивши в Києві, Мелася перебралась в Київ і хороше обставила своє житло. Одначе дітей вона не посилала в школу для науки. Їх вчили вдома ті таки гувернантки, що й у Деркачівці. В Меласі були зовсім інші гадки та думки. Її серце жадало кохання, і вона мала на думці закохатись в якогось красуня.

Раз якось через тиждень після переїзду на нове житло Мелася верталась додому й у коридорі зустрілась з немолодим вже генералом. Вона вже знала всіх, хто жив в домі, розпитала й за генерала. Генерал, Денис Якимович Лозинський, хоч був вже одставний і підтоптаний удівець, але був ще бадьористий, кремезний, поставний та свіжий на виду. Мелася зацікавилась ним і зачепила його на ході, йдучи по сходах. Їй заманулось для розваги познайомиться з ним, а через його й з молодими офіцерами, котрі таки часто одвідували його в самотині.

«От, може, й натраплю на якогось прудивуса, що припаде мені до вподоби. А як мені бажається натрапити на якусь писану цяцю й покохать!» — подумала Мелася й пильно та вважливо подивилась на генерала, ще й трошки осміхнулась.

«Якась дуже проворна й сама зачіпає. Треба б довідатись, що воно за людина», — майнула в генерала думка.

— Ви, мабуть, оце недавнечко перебрались на квартиру, бо щось мені невтямки, щоб я вас тут передніше коли бачив,— почав генерал розмову на ході, важко ступаючи по східцях, неначе він ліз по драбині на горище й трохи не кректав.

— Не дивно, що ви мене не бачили, бо трудно було б мене бачить за сто верстов звідсіля. Я оце тільки тиждень, як приїхала до Києва з свого села та найняла собі тут квартиру,— залепетала Мелася.

«Щось вона надто жвава та прудка. Але ж вона знать весела й цікава, навіть приємна. Варто б дізнатись, що воно за птаха»,— подумав генерал, видряпавшись на сходи й легенько одсапуючи.

— За сто верстов! А я думав, що ви з дальших країв,— бовкнув генерал навмання.

— Ні, з недалеких країв. Я прибула з-за Дніпра, привезла вчити дітей, бо вже час давать їх до школи. А на якійсь квартирі, десь за очима, я їх самих не згодна покинути в Києві.

«Певно, якась удовиця... але ще молоденька, жвава, ситенька й веселенька. Цікава людина. Варто познайомиться з сусідою, щоб з нудьги розважить себе вряди-годи вечорами»,— подумав генерал.

— Це ви, певно, перебрались до Києва тільки на зимній час чи назавжди?

— Надісь, назавжди або принаймні доки діти йтимуть по нижчих класах в школах. Доведеться таки задлятися в Києві. Я, бачте, тепер солом'яна удова,— лепетала Мелася й розказала коротенько на ході про своє життя й за свого чоловіка.

«Апетитна удовиця. Треба б піти до неї з одвідинами»,— подумав генерал.

— От ми й сусідами будемо! — сказав голосно генерал, цокнувши закаблуками на поворотці на третій поверх, куди попростувала Мелася.

— Бувайте здорові! Заходьте до мене в гості. Я буду дуже рада,— гукнула Мелася на прощанні, швиденько скакаючи вгору з східця на східець, неначе сорока з гілки на гілку.

І генерал незабаром пішов до Меласі з одвідинами, а вона другого-таки дня оддала йому візит. Познайомившись з нею, генерал почав одвідувать Меласю й залицявся таки добре до ситенької та веселої удовиці. Мелася згодилась прийнять його за столовника. І од того часу він сливе щодня з нудьги заходив до неї, ходив з нею на прогуляння та по магазинах. І пожильці в кварталі, і навіть по магазинах усі звали Меласю генеральшею, бо думали, що він її чоловік.

Генерал припав їй до вподоби, бо був веселий та жартовливий. Але вона не закохалась в його, як того сподівалась. А тим часом Мелася задля того й оселилась в Києві, щоб дати волю своєму серцю. Проживаючи

в Києві на вольній волі, Мелася тільки й марила про те, щоб зострінуться з якимсь красунем, закохаться до загину і впитись щастям донесхочу хоч раз на віку.

Раз Мелася пішла в театр вкупі з Лозинським. Вони сиділи в балконі. З балкона Мелася своїм звичаєм кмітила за усіма, озирала партер і ложі, що всі було з балкона видно, як на долоні. Вона вгляділа одного чорнявого панича, гарного, як намальованого. Він стояв у партері, обернувшись до лож, і в бінокль окидав оком ложі й балкони. Великі вуса, розсипчасті й променисті, чорні кучері, матово-білий вид з ледве примітним рум'янцем на щоках, чудовий зріст, рівний стан — усе це одразу притягло кмітливе Меласине очко.

Мелася навела на ту чудову постать бінокль і вже не могла одвести очей од того красуня. В ясному електричному зеленуватому світлі та постать здавалась здалеки ідеально гарною, про які розказують в казках. Матове високе чоло біліло, аж лисніло, неначе виточене з матової слонової кості. Вуса метлялись, довгі й розкидчасті, ніби два пучки шовку. В Меласі одразу аж дух забило, неначе од міцних пахощів, приємних, солодких, але гострих, здатних задушить своєю солоднечею та гострим духом.

А той красунь, опустивши руку з біноклем, зорив очима по ложах, стояв непорушно і вважливо кмітив за ложами. Очі, чималі й темні, блискали при світлі. В бінокль Меласі здавалось, що вона бачe ту постать десь в живих картинах на сцені, непорушну, в застиглій позі. Зеленувате, сливе фантастичне світло обливало чудовий вид, яро лисніло на чолі, на вусах. Через скло бінокля чудова постать ніби сяла в рівному фантастичному сяєві. Мелася бачила його неначе в сні серед фантастичної обстави, бачила, як він стояв неповорушно, потім ворухнувсь, помаленьку повернув голову набік й осміхнувся до когось. Червоні, як калина, уста заворушились. Вуса заметлялись, мов живі. Він говорив ніби без слів, без згуку, як говорять у сні ті люде, що сняться. Мелася аж зчамріла од враження краси.

«Постать достоту така поставна та показна, як і в Лідиного Якова Уласевича. Але цей незнайомий красунь ще кращий, бо чорнявий: мабуть, палкий на вдачу й на кохання...» — думала Мелася й знов почала придивлятися до того поставного красуня.

Красунь знов став непорушно і втирив очі в якусь ложу. Мелася довго придивлялась до його обличчя. І їй здалось, що вона дивиться на якусь художню картину, засклену склом в чудових рамах. Красунь ніби дивився на неї крізь скло, і через те його краса була ще мрійніша й делікатніша. Він забалакав до когось, не порушивши головою. І Меласі уявилось, ніби та пишна постать на картині ожила, заговорила без слів, без згуку. Вуса захилитались, заворушились. В Меласі аж дух забило й захопило ніби од чаду наркотичних пахощів.

«Треба буде доконче, безпремінно допитаться, хто він, що так одразу припав мені до вподоби. Я таки вибіжу в антракті та, без сорому казка, піду назирці за ним, буду вивідувати та питать в кожного, з ким зострінусь»,— думала Мелася.

Мелася через силу вже дивилась на сцену, ледве висиділа до кінця дії. Усе перед нею ніби зблякло й припало пилом або мрякою: і квітчасті ярі убрання на артистах, і ясне сяйво ніби дня на сцені, і сама розмова артистів, і саме їх грання й співи.

Завіса впала. Заплескали в долоні. Партер заколивався. Мелася схопилася з місця, прожогом побігла наниз і протовпом вбігла в партер. Але там вона вже не знайшла красуня. Тоді вона вернулась і побігла блукать по довгелецьких коридорах та придивляться до натовпу панів та паничів.

Коли це несподівано при одній поворотці в коридорі вона стикнулась з своєю давньою знайомою, Марією Павлівною Марковицькою. Ця Марковицька не дуже давно вийшла заміж у Києві за доктора, прожила з ним років зо два, а потім, як до її чоловіка приїхав в гості його товариш десь здалека, аж з Уралу, чи що, й пробув в його в гостях тиждень, вона потаєнці втекла вкупі з тим гостем, котрий навіть не попрощався з товаришем. Доктор знайшов тільки покинуту на столі записку од неї, щоб він її не сподівавсь і не ждав, і не шукав, бо він для неї став несподобний, і що вона буде щасливіша з його другом, ніж з ним.

— Це ви, Маріє Павлівно? Де це ви взялись? Ви ж були виїхали десь на Урал, чи що, були зникли несподівано для всіх і для мене, — залепетала Мелася.

— Була зникла з Києва, та й знов, як бачите, виникла. Я покинула й свого другого чоловіка, як і першого,

бо він був таке ж ледащо, така ж нікчемність, як і перший. Цур їм, пек їм обом! Нема в світі краще, як вольна воля од такої дружини; краще од усього, як своя воленька волить в усьому. «Він мене цмок та лап, а я його штовх та пхиць», як кажуть селяни.

— Он як! Коли так, то я мушу признаться вам, що й я оце недавнечко дала пхиць своєму Мишукові, покинула й своє ледащо та й почуваю, що мені без його і вольніше, і якось догідніше. Неуподобний він мені та й годі! Цур йому! — сказала веселенько Мелася.— Ходім же в фойє та вип'ємо по чарці вина за свою вольну волю та за визволення од наших неприємних чоловіків,— сказала Мелася.

— То й ходім! — промовила Марковицька і, крутнувшись ніби на самій одній п'яті, повернула назад до фойє.

Марковицька була височенька на зріст, сухорлява й тонка, неначе горстка матірки. Але її маленька бліденька головка була класичної краси, а сливе чорні очки горіли такими іскрами, що чарували сливе всіх паничів. Щось надзвичайно принадне було розлите в її очах, чорних тонких довгих брівках, в сухорлявому з тонкими деліkatними пружками обличчі.

— Де ж ви, Марусю, знайшли собі пришиб в Києві?— спитала Мелася на ході.

— Та в своєї ж стародавньої бабусі. Живе-живе ота порохня й ніяк не спроможеться перебратися на той світ. Та я маю, окрім неї й її засобів, свій власний засіб. Я цим не журюся й не клопочусь, живу й журби не знаю,— сказала Маруся.

Вони ввійшли в фойє, де стіснено стояли й скрізь вештались купами пани й панії. Мелася й Марковицька протовпом кинулись в гущавину, протислись через стовпище, з великою труднацією промкнулись до столів, взяли з прилавка по чарці вина в руки, зумисне й показно підняли чарки вгору, цокнулись і випили якось по-паничівському, якось роблено, удавано. Усі звернули на їх увагу. Панії здвигнули плечима: недобра слава про Марковицьку вже встигла розійтись по Києву, мов луна, пішла по всіх-усюдах.

Людей незабаром стало обрідно. Несподівано з дверей, неначе Мефістофель на сцені, виник той чорнявий красунь, котрого Мелася нагляділа з балкона в партері.

— Хто це такий, отой пишний та чорнявий?— спитала нишком Мелася.

— Та це ж Петрушка. Петро Михайлович Малинкін, мій дуже далекий родич, якийсь брат в третіх чи в четвертих; але я родаюсь з ним і досі та й він родається зо мною й не забуває мене: словом сказати — кузен.

— Ага! це той, що ви все було з бабусею потріпуєте якогось Петрушку, а мені чомусь все було уявляється петрушка в ющці?— спитала в неї Мелася.

— Оце ж він і єсть той Петрушка, тільки не в ющці, як бачите! Він служив в Петербурзі, а це вже дали йому більший чин і послали на провінцію на краще місце. Протекція попхнула його добре вгору, бо в нас без протекції не підеш вгору,— промовила пошепки Маруся й попростувала до того Петрушки, поздоровкалась з ним і заповістила його Меласі.

— Я вже бачила вас з балкона, як ви зорили по ложах в бінокль,— сказала Мелася і втирила в його вид свої вирячкуваті очі, дивлячись на його дуже вважливо.

— От я й радий, що мене дами примічають і кмітять за мною. Бо я в Києві ніби новик, хоч я сам таки київський з діда з прадіда,— сказав Малинкін низовим басом, котрий дзвенів та гув тихо, але гучно, як басова струна дзвенить на чудовому роялі.

Мелася тепер мала змогу зблизька роздивиться на молодого панича.

«Такий достоту пишний, як Лідин Уласевич, тільки чорнявий. А які чудові блискучі очі! Які гарні малинові випнуті уста та ще й з ямочками посередині! Який низький гучний приємний і тихий голос! Ввесь хист, уся врода Лідиного Уласевича. І вид не такий гострий, лисичий, як у мого паскудного Мишука. Через обличчя того Мишука усі гостровиді паничі здаються мені вовками або лисицями з вузькими гострими пащеками та щелепами. А в цього красуня лице широченьке. Як він підходе під мій мрійний ідеал краси, за який я марила ще сливе змалку, який мені навіть часом привиджувався у сні!»

— Марусю! зайдіть оце після спектаклю до мене чаювать. Та й вас просю вкупі з вашою кузинкою, коли не пили ще й досі вечірнього чаю,— просила Мелася похапцем на прощанні з паничем.

— Добре! зайду з охотою та побалакаємо, бо ми ж

тепер обидві солом'яні удови, то наші інтереси спільні,— сказала Марковицька.

— І я зайду з охотою з своєю кузиною, коли це не обважнить вас,— промовив Петрушка.

— Мені це буде приємно. Ця вагота мені навіть дуже приємна в моїй самотині,— залепетала Мелася.— Трошки побалакаємо та розважимо себе, бо, знаєте, після театру ще довгенько чогось зостається в душі театральна направа і все чомусь бере хіть балакати за артистів й виявить свої думки, гадки та погляди і на п'єсу, і на грання артистів: одним словом, ще хочеться продовжити на хвилину ніби спектакль,— сказала Мелася.

Малинкін попрощався й похапцем ніби поскобзнувсь по лиснючому паркеті своєю чималою, але не завальною постаттю й зник. Мелася дивилась слідком, і їй здалось, що вона неначе в маї намилувалась високим явором в зеленому лузі над Дніпром, надивилась на той гіллястий явір, густо та рясно облитий бростю та пуп'янками та молоденькими листочками. Вона ніби почутила пахощі молодої майської забрості того могучого велетня ніби десь в береговині над дніпровою сагою. І в неї несамохіть чогось навернулась на думку пісня: «Лугом іду, коня веду. Розвивайся, луже! Сватай мене, козаченьку: люблю тебе дуже».

Мелася з генералом вийшли наприкінці спектаклю з балкона й простували по коридорах зумисне навпрошки через натовп та навперейми Марковицькій й Малинкіновій. Незабаром Мелася нагляділа їх обох в густому натовпі й якось таки протовпилась до їх, штовхаючи людей ліктями під боки. Вона привела гостей в свою світлицю. Самовар вже парував на столі. Зайшов на чай і генерал.

Мелася швиденько зготувала чай і запросила гостей сідать за стіл. Усі од великої смаги після духоти в театрі кинулись до чаю і сьорбали його з жадобою.

— Чи вас пак, Меласю, не бере нудьга отутечки в цій самотині після гармидеру великого хазяйства в батька?— спитала Марковицька.

— Поки що я не нудьгую, бо мене розважає потроху веселий сусід. Та от і ви, спасибі вам, порушили мертвоту в моїй хаті та порожнечу в моєму серці,— бовкнула Мелася, бо в неї думки часом недоброхіть вискакували наверх, неначе бульки з дна на мулкому ставку.

— А до мене оце реп'яхом вчепилась моя бабуся,

щоб я записувалась в усякі добродійні тутешні товариства, в котрих вона записана спілцем. Хоче й мене затягти в ті товариства буцімто для моєї розваги. Коли тобі, Меласю, не буде ніякісінької роботи, то, будь ласка, вдоволь мою бабусю та запишись або в товариство «Яслa», або в «Добродійне товариство помочі сліпим та убогим старим», що нігде не знаходять собі пристановища. Бабуся буде дуже вдоволена, що завербує тебе, та й тобі буде робота, а більш того все-таки сяка-така розвага.

— Я хоч і добросерда людина, але не здатна по своїй вдачі брать спіл в таких товариствах. Ця добродійність мені не до вподоби. Якби щось інше, то я б не цуралась. От, прикладом, я дуже люблю дітей. І як жила в Деркачівці моя сестра Ліда, то ми вдвох завели в себе в селі денне пристановище для дітей на жнива. От там мені так було уподобно вовтузиться з дрібненькими пузанчиками. Я з сестрою їздила в Фінляндію й вивчилась вироблять полотна та рушники на маленьких верстатиках, і ми з Лідою вдвох вже й пустили це промислівство в Деркачівці поміж молодицями та дівчатами. Я навіть їздила в околиці по селах і брала в цю науку охочих молодиць, щоб розповсюдить якмога далі це промислівство. А до бабусиної праці мене чогось не потягує,— молола язиком Мелася, обернувшись до Малинкіна, неначе чванилась перед ним своєю прихильністю до селян та бідноти.

Мелася брехала незгірше Мишука, бо була здорова брехуха. Вона мала на думці на такий спосіб запобігти ласки в красуня, підходячи під сьогочасні погляди та прямування в молодих паничів. Але красунь сьорбав чай, трощив бублички й байдужно слухав за те Меласине добродіяння на користь селянам.

— І вам неважко було? Невже вам не противно було дивиться, як почнуть войдуваться й валасаться оті пустуни в пристановищі?— спитав Малинкін.

— Ні кришечки! Мені навіть було приємно годувати та напувать ті воронинятка, бо я люблю дітвору.

— Моя престарезна бабуся все сидить та плете вовняні куфаєчки для підкинутих знайд в «Яслах». Та оце й до мене причепилась, щоб і я стала до тієї роботи, неначе й мені вже йде восьмий десяток років,— промовила Марковицька й зареготалась на всю світлицю.

— Ну, я не порплялась би в тих бавовняних чи вовняних куфаєчках. Я не маю ніякісінького потягу до такої

праці. Якби до чого іншого, то я б стала з великою охотою. Це бабська, стареча робота, а я ще не почуваю себе бабою,— жартувала Мелася.

Мова зайшла про артистів, про їх виходи на сцені й грання. Ця балачка затяглась довгенько. Малинкінові не сподобались провінціальні артисти, і він гудив, навіть ганив без церемонії суспіль усіх. Мелася слухала й милувалась ним і його гучним голосом.

— Ну та й вередливі ж ви! — буркнула Мелася.

— Такий він достоту, які були обидва мої чоловіки, що я мусила кинуться навтікача од їх обох,— сказала Марковицька, допиваючи хапком чай, бо хапалась додому, щоб не потурбувать своєї бабусі.

Гості випили чай і стали прощаться.

— Не забувайте ж мене й одвідуйте як можна частіше! — запрошувала Мелася Марусю, а ще більше красуня Малинкіна, вхопивши його міцну руку в свої обидві пухкі долоні.

— Спасибі вам! Одвідаємо, коли будемо живі,— одповів Малинкін, не пускаючи Меласиних ручок з своїх міцних жилавих рук.

І Мелася почутила, що од його рук щось ніби побігло по її нервах, приємне, пекуче, дійшло до серця, неначе залоскотало й в одну мить опанувало її душу, опанувало її усю, чого ще ніколи за її життя не траплялось з нею. Гості вийшли з покоїв, і в покоях одразу стало тихо.

Німкеня гувернантка пішла до своєї кімнати й незабаром захропла. Мелася поставила лампу на столику коло ліжка, прилягла, спершись ліктем на подушку, й неначе пірнула в згадки усяких випадків того вечора. Думки її несамохіть блукали десь в театрі по ложах, зазирали на сцену, простували до фойє, то перелітали в її житло, неначе сідали ластівками за стіл поруч з молодим красунем. І всі випадки того приємного вечора, мов згуки голосні й дзвінкі десь ніби лились з сцени, чи з натовпу, чи од чудового Малинчиного голосу — і злучились докупи в один чудовий акорд, в котрому все дзвеніла одна найголосніша струна, один якийсь солодкий гук. Мелася впізнавала той гук: то був низький, але дзвінкий голос гарного Малинкіна.

«Якого б щастя я зазнала, якби цей красунь був моїм чоловіком! З ним і ота сільська глушина була б для мене справдешнім раєм. Яка Ліда щаслива, що спарувалась з

милим! І я була б ладна йти з цим красунем хоч би й на край світу, знехтувала б і людським поговором, і батьківською забороною, і усякими дурними звичаями, аби тільки жити з ним укупі, милуватись та кохаться»,— думала Мелася, похнюпивши голову з важким вінком кіс на обважнілій од думок голові.

І її думки знов заворушились, потяглись несамохіть одна за однією, як качечки рядочком на легеньких хвилях на ставочку. Знов виникли перед нею сцени та картини минувшого вечора: то виникало ясне фойє з веселим натовпом, то яркий світ на сцені ніби блиснув і згас, то ясно виринала з натовпу Марковицька, мов жива. То знов ніби сяла перед нею сцена, неначе ясна пляма на гальовині серед лісу, освітлена влітку гарячим промінням сонця. А на сцені на одну мить виникла, ніби з-під землі, пишна красунева постать, неначе Мефістофелева постать висовувалась з-під споду помоста. Красунь виникав, убраний в стародавнє лиснюче лицарське убрання, ніби Фауст, але кращий і пишніший од золота й срібла на його убранні.

Думки йшли назахват одна за однією, лізли настирливо, знов перелітали в її світлицю. І вона ніби вже бачила милого край столу, як живого. Вона милувалась його малиновими устами, ніби чула його приємний музичний голос, м'який, мов шовк.

Сон не брав Меласі. Вона почувала, що кохання розгорюється в її серці, розгортається швидко, неначе майська півонія розпукується одразу за одну нічну добу. Мелася навіть почувала, як розжеврюється та іскра в серці та все дужчає та більшає.

«А може, цей красунь призначений мені споконвіку непостережними силами натури, як казав Яків Уласевич. Може, аж оце тепер настав мій час, коли я стикнулась з присудженим мені долею милим ніби випадком...— майнула думка в Меласі.— Я ж ліберальна, і, на мій погляд, серце повинно бути вольне, повинно кохать, кого схоче і як схоче. Треба бути напоготові...»

І Мелася схопилася, кинулась до столика шукать паперу. Вона була ладна зараз написати до свого чоловіка лист, що вона злигалась з ним, певно, од якоїсь помилки і далі не стерпить тієї супряги, в котрій вона спряглася з ним сливе недоброхіть на своє безталання та безголов'я, і хоче роз'єднаться з ним зараз, таки зараз...

«Але ж чи схоче цей красунь побратися зо мною? Чи од мене ж залежиться починання цієї справи, цієї довгої тяганини?»

В Меласі випало перо з пучки. Вона важко зітхнула, роздяглась, похапцем скидаючи одежу, неначе смикала її з себе од злості. Дмухнувши на світло, вона впала на ліжко й закуталась в укривало з головою. Якісь ясні пишні сцени знов замиготіли перед її очима, знов загув ніби якийсь акорд, знов почувся низький гомін тихого низового басу. І вона незчулась, як заснула.

Другого дня Мелася прокинулась з таким радісним почуванням на серці, якого вона ще ніколи не зазнавала в житті. Мрії радісні, ніби золоті, вилися роєм. Їй було весело, навіть заманулось співати. Вона походжала після чаю по горницях і мугикала модний романс, ніби молоденьке дівча. Прибравшись згодом, вона ще зарані побігла до Марковицької. Їй спало на думку піти до неї на вивідки, розпитать за Малинкіна, в котрій годині він виходе з канцелярії, на якій вулиці його житло. Та в неї ще й досі свербів язик од минувшого приємного вечора, а в серці почувався якийсь лоскот. Їй заманулось ще хоч трохи побалакать про вчорашній вечір і забажалось стрінутись з красунем, та хоч почути його голос, хоч зирнуть назирком двічі-тричі на його і вдоволити неначе пекучу жагу влітку кринишною погожою водою.

Опівдні Мелася таки не втерпіла. Їй була невидержка всидіти дома. Як звернуло з півдня, вона убралась і бігцем побігла до канцелярії, де служив Малинкін. Вона сподівалась, що зострінe його при виході з канцелярії і хоч побалакає трошки. І, чигаючи на його, ніби на засідках, вона стала поблизу за вуглом здоровецького будинку й ждала.

В третій годині Малинкін вийшов з дверей і простував наниз по високих сходах. Мелася раптом кинулась йому назустріч, буцімто випадком зострілась з ним. Малинкін впізнав її, поздоровкавсь, провів її далеченько, сливе до самого її житла й попрощавсь.

— Глядіть же! не забувайте мене й прибувайте з Марковицькою до мене. Мій генерал залицяється до Марковицької. І він буде радий вашим одвідинам вкупі з Марковицькою,— лепетала Мелася.

В наступаючу неділю Малинкін справдив свою обіцянку й зайшов до Меласі з парадовими одвідинами,

убраний в фрак, з циліндром у руках. Мелася й справді сподобалась йому своєю веселістю та цікавою розмовою, навіть часом розумною, переплетеною й перенизаною, мов бісером, полтавськими жартами та смішками з реготом пополовині. Малинкінові було весело й приємно провести якийсь час з Меласею. Мелася була рада. Для неї, неначе восени в негідь та сльоту, негадано й несподівано зацвіла весна, зацвіли вишні та черешні, запишнилась уся земля красою сонця й квіток.

Од того часу Мелася сливе щобожого дня бігала до канцелярії назустріч коханому Малинкінові, слідкувала за ним, бігала за ним навздогінці, так що ці одвідини примітили вже й урядовці, і ті, що часто вештались коло забудування.

«І як би йому дати знак, що я його кохаю без краю, без міри, що я без його не можу животіти й дихать. В наші часи ліберальні та просвічені панни, навіть дами ходять же з візитами до паничів, ні в кого не питаючись дозволу, бо вважають на себе, як на рівню чоловікам в правах. Чи не піти б пак до Малинкіна й мені, щоб оддать візит? Я цим виразно натякнула б йому, що люблю його дуже й гаряче. Може б, і він догадавсь...»

І Мелася довго чепурилась тієї неділі коло дзеркала, позамазувала пудрою найдрібніші плямочки на виду й побігла до Малинчиної квартири. Вона смикнула за держалко дзвоника так нервно, що дзвоник неначе загвалтував. Малинкін сидів дома сам над канцелярськими бумагами. Його батько й мати ще не прийшли з церкви. Мелася не розпитала гаразд в Марковицької за його й була певна, що він живе сам в опрічній квартирі.

Малинкіна стривожив такий наглий гвалт дзвочика, та ще й зрання.

«Чого це мама й тато так швидко вертаються з церкви, наче не достоявши до кінця служби? Може, мама нагло занедужала в церкві, бо вона вже давненько кородиться на груди...» — подумав Малинкін, одсовуючи засув.

Він одчинив двері й остовпів з дива. Перед ним стояла Мелася, убрана, як пава. Вона швидко, мов сорока, вскочила в прихожу й залепетала.

— А от і я сподобила вас одданням вашого візиту до мене! День добрий вам! — лепетала вона, здушивши йому руку своїми обома рученятами по-паничівському.

— Доброго здоров'я. Прошу до світлиці, — запрошував панич Меласю з якоюсь ніби соннотою та длявістю в голосі і в рушеннях.

Йому, очевидячки, було ніяково од такого несподіваного візиту дами, котрої не знали ні його тато, ні мама. Він міркував нишком, чи знає пак Мелася, що він живе не окроми од батька, не в опрічній квартирі, а вкупі з старими?

Малинкін запросив Меласю до зали й посунув до неї крісло. Мелася сіла, наче птиця впала, і розпочала розмову на сьогочасні теми, нахапані навіть не з книжок, а на льоту та на скоку од других в розмовах по салонах. В неї була думка, що й Малинкін прогресист і народовець, і вона мала на думці підійти під його погляди. Але вона помилилась. Панич тямив ці думки стільки, скільки тямить чудова картина, чудовий портрет якогось красуня. І спочував він цим думкам так само, як спочував би намальований портрет. Окрім служби, в його не було в голові нічогісінько. Малинкін, неначе з-за угла мішком пришиблений, як кажуть на селі, неохочо й мляво вів розмову. В його все вертілась в голові думка, що от-от незабаром одчиняться двері і в покоях з'являться батьки, захоплять його на гарячому вчинку з якоюсь розтріпаною, надто вже сьогочасною панією, котра нахабно вшелепалась до його серед білого дня.

Мелася за якусь хвилину наговорила, наказала повну хату, ще й кімнату, порушила язиком мертве застояне повітря, неначе млинком перегнала й перемлинкувала пашню. Малинкін все озирався на двері, зиркав на дзвоник, що теліпався над дверима в прихожій, й говорив мало.

Набалакавшись всмак, Мелася оговталась, озирнулася на кімнати й почала вважливо кмітить. Вона прикмітила, що житло чимале, надто просторне, що в покоях не паничівська обстава, а сім'єва. Незабаром через двері вона вгляділа в другому покої старечу заялозену кацавейку, що теліпалась на стіні, й жіноцьку хустку, забуту на столі. Мелася аж тоді схаменулась і догадалася, що вона зопалу, не розпитавшись гаразд, помилилась і потрапила не в кавалерську квартиру, а в житло Малинчиного панотця. Вона жваво схопилася з крісла й почала прощатся, а потім мерщій вибігла на вулицю, неначе вискочила опечена з пожежі.

«Оце ж я вшелепалась! Ну, та й вшелепалась»! — думала Мелася.

— Не забувайте ж за нас! Не минайте моєї хати! — ляснула Мелася на одході й швиденько побігла до Марковицької, щоб напевно досвідчитись і пересвідчиться, в чиє-то житло вона зопалу втирилась з своїми одвідинами, хоч вона й справді таки нехтувала людським поговором. Вона зловживала ліберальні ідеї, не маючи в голові й сліду їх, і тільки здіймала смачні вершечки з чужих глечиків з чужим молоком. Але тих глечиків вона і не наливала молочком, і не пеклювалась тим дійвом, неначе вона відьмила по чужих загородах і користувалась новими принципами, поставивши усе сьогочасне прямування наперевертъ, навіть сторч, догори ногами.

— Одже ж ти, Меласю, не дуже обачна людина: не розпитавшись броду, полізла в воду. Треба бути трохи обережнішою, — напутювала її Марковицька, бо була хоч і не обачніша за Меласю, але була багато досвідніша в справах залицяння та романів з паничами.

— Але ж, Марусю, поміркуй ти гаразд! чи не мала ж я права оддати візит, як самостійна людина й громадянка, хоча б Малинкін жив десь при якій сім'ї, чи хоч би і в батька? Він мені зробив візит, а я йому повинна ж таки оддать його з звичайності, хоч я й дама. Так воно припадає, як на мій погляд. Час би нам одкинути ті давні салонні забобони, ту старосвітську нісенітницю,— виправдувала себе ця псевдоліберална.

— Воно то так з твого погляду, і по сьогочасній логіці так випадає. І я держусь такої ж думки. Але я не вшелепалась би з візитом до панича в сім'ю, коли панич живе не окроми, а при батькові, і ще й досі не одселився на своє власне житло: якось було б мені ніяково. Це ти, Меласю, зопалу втнула штуку!

— Може, то ти, Марусю, надто вже міркована людина, — сказала Мелася.

Але це так тільки говорилось: їй все-таки було трохи ніяково, що вона, мужня жінка, присурганилась до панича, котрий жив при батькові.

— Коли ти вже оддала Малинкінові візит, то це випало непогано, бо тобі нешвидко б довелось оддать йому візит: Малинкіна посилають в командировку кудись далеченько, на Волгу, чи що, з кількома товаришами по якомусь ділу.

Мелася трошки стурбувалась. Її неначе щось здушило коло серця. Ця несподівана звістка збентежила її так, що вона аж голову похилила. Прощаючись з Марковицькою, вона спитала в неї, котрого дня має виїжджать з Києва Малинкін. В неї майнула думка виїхать на вокзал на провід милого і надивитись на його при од'їзді, і попрощаться.

«Як би то йому натякнуть і показати, що я його кохаю? Чим би прислужиться, щоб запобігти в його ласки, прихильності, а потім, може, й кохання?» — думала Мелася, вертаючись до господи.

Думала вона, голову ламала, і надумала справить йому чудовий дорожній ручаний саквояжик, туди убгать гарненький вишиваний рушник для втирання виду в дорозі з додачею паничівського приряддя: гарного гребінця та щіточки для вусів.

«Треба ще до цього усього додати й букет з яких-небудь осінніх квіток, щоб цим виразніше натякнуть, якими квітками зацвіло моє серденько од його й для його. І, може, я цим приверну його до себе».

Мелася діждалася дня од'їзду, купила саквояжик, зготувала чудовий рушник, повишиваний та вигаптуваний прехорошими взірцями.

— Це, мамо, ти для тата думаєш посилати цю чудову цяцю? — питала в Меласі доня.

— Атож! А для кого ж більше я мала б посилать таку гарну й дорогу цяцю, — одповідала Мелася.

— І квітки пошлеш татові? — питала далі дівчинка.

— Ну, тато цим не здобріє й не покористується. Йому байдуже за квітки. Це був би глум для його. Квітки я наготувала для Марусі Марковицької,— дурила мама доню.

В день Малинчиного од'їзду Мелася заздалегідь виїхала на вокзал і стала, ніби вартовий на варті, на сходах на приході, коло дверей. Мелася зирнула на майдан коло вокзалу і вгляділа там Малинкіна. Як він виходив по східцях, вона, поздоровкавшись з ним, промовила маленьку промову, красномовно сказала про свою приязнь до його і, врешті, дуже жалкувала, що він виїжджає аж за Волгу на такий довгий час з Києва. Любов в неї раптом спахнула, мов полум'я. Вона, несвідомо, од того спаху вже простягла руки, щоб обняти його за шию й пригорнуть до себе. Але вона вгляділа жандарма й побо-

ялась, що він зараз напише заповістку в поліцію, і спинилась.

— Прийміть же наші презенти од щирого серця! Ця річ од однієї вашої знайомої й навіть трохи родички, — сказала Мелася, ніби наздогад, подаючи йому саквояжик, — а ця нікчемна річ — в додаток вже од мене, як знак щирої прихильності до вас.

Малинкін взяв подарунки й звичайненько подякував за приязнь родичці й Меласі. Само по собі всі на сходах звернули ввагу на ті презенти, а найбільше на букет. Дехто говорив, що це, певно, од'їжджає якийсь артист; інші балакали, що якийсь поет з Петербурга, коли дама сподобила його таких приносин прилюдно на вокзалі. Але знайшлись ще й такі, що знали й Меласю, і Малинкіна. Ці тільки здвигали плечима од недомислу та од Меласиної нахабної вихватки, та ще й на вокзалі при людях.

Провівши панича до вагона, Мелася випитала в його, коли він вертатиметься до Києва і якого дня. Вона мала на думці виїхать йому назустріч на вокзал.

Поїзд рушив з місця. Малинкін з'явився в одчиненому вікні, скинув брилик і замахав ним на розставанні. Саквояжик теліпавсь, почеплений дужкою на руці, а квітки панич шпурнув десь на поличку й навіть забувся за їх.

Мелася верталась додому, і денний світ неначе пригас для неї, неначе чад запаморочив її думки, засліпив очі, затемрявив ясне небо. Мелася вернулась в свої покої збентежена, стурбована, з червоними од сліз очима.

«Яке чудне людське серце! — вертілась в Меласі думка сливе цілий той день; поїхав один милий, я була ладна співати веселої пісні: «Ой поїхав мій миленький, — бодай не вернувся»! А от поїхав другий милий, і в мене все вертиться на умі смутна пісня: «Поїхав милий, — зосталася туга!»

І та туга тяглася довго, безперестанку. Мелася ходила, як неприкаяна, світом нудила, стала байдужна до усього, навіть до своєї коханої доні, неначе вона була чужісінька для неї. Вона не лаяла куховарки, навіть не вмикувалась в куховарчині справи, не присікувалась до неї за кожний дріб'язок без усякої причини, як було передніше. Гувернантка постерегла цю байдужність і замороченість в Меласі й сама пеклювалась усім: і пекарнею, і дітьми.

«Одже ж, борони боже, ще збожеволіє безталанна од залицяння до того красуня, — думала поміркована німкеня, пораючись коло усього. — Шкода й її, шкода й дітей».

Мелася насилу діждалась дня, призначеного Малинкіним для вертання. Вона неначе ожила, повеселішала, пожвавішала, побігла до Люби, розказала їй за усе, неначе на духу, бо не могла ніякісіньким способом вдержать в голові секретів. Од Люби Мелася покатала звощиком в оранжерею, витратила на чудовий дорогий букет сливе останні гроші й звідтіля покатала просто на вокзал.

Серце в неї неначе замерло, як поїзд прикотивсь до вокзалу. В Меласі заграли очі. Вона стояла коло дверей і слідкувала очима за кожною людиною. Натовп сплив, як і наплив, а Малинкіна не було.

Мелася довго стояла коло дверей, доки не спорожнився вокзал. На неї найшов смуток. Її брала досада, брала й злість. Похнюпившись, вона верталась по сходах назад. З злістю штовхнула рукою якусь бабу й протовпом поміж людьми побігла по східцях наниз.

Мелася приїхала додому зла, нервна, роздратована і вже ладна вилаять Малинкіна незгірше, як колись лаяла свого Мишука.

Малинкінові продовжили командировку надалі несподівано, бо роботи було багацько і урядовці не могли увинуться за такий недовгий час. Вже аж перед різдвом вернувсь Малинкін. І Мелася наче ожила, стала бадьориста й жвава, подобрішала й пожвавішала. На різдвяні святки вона справила великий бенкет, ще й з ялинкою для дітей; запросила Марковицьку й Любу, і Малинкіна, і генерала. Вечеря була багата. Мелася втрачалась, не питаючись, чи в батька є зайві гроші, і марнувала їх святками й на бенкети, і на театри.

За два дні перед водохрищем Мелася запросила гостей на вечерок. Вона клопоталась та бігала, як несамовита, готуючи усе на вечерок. Коли це надвечір несподівано в прихожу ввійшла стара Гуковичева, Текля Опанасівна. За нею звощик з дворником перли здорову плетену скриню та пакунок з завинутими в килим подушками, прив'язаними поверх скрині. Гуковичева несла в обох руках дрібніші речі: якісь кошики та завиніння, щось зав'язане в здоровій хустці. Прихожа, за тими пакунками та одежею, кинутою жужмом, нагадувала багажний склад на вокзалі.

— Нащо це ви, мамо, такого багато понабирали з дому? — спитала з дива Мелася. — Чи на прощу зібрались аж у Єрусалим, чи що?

— Це я покинула твого батька достоту так, як ти покинула свого чоловіка,— обізвалась знехотя Гуковичева.

— Нащо ж ви покинули батька? Що там у вас скоїлось у домі? Де ж ви притулитесь в мене з такими завальними речами? — аж крикнула Мелася.

— Я не думаю в тебе шукать притулку! Дай мені мерщій обідать, а ввечері я переберусь в мебльовані кімнати поблизу од Михайлівського монастиря та й житиму там, бо вдома мені далі невидержка.

— Чом же невидержка? — спитала Мелася з дива.

— Тим мені невидержка, що твій тато знавіснів, — одрубала стара.

— Що ви кажете? Це, надісь, ви так говорите з досади? Там в вас, мабуть, щось таке скоїлось: трапилось щось неприємне в сім'ї.

— Мабуть, таких сім'їв, як моя й твоя, і на світі не знайдеш. Чи твій батько знавіснів, чи, може, збожеволів, я цього гаразд не стямкувала. Я з ним лаялась, змагалася та й годі сказала. Їдь вже ти додому та хазяйнуй там, та змагайся з ним. Мені вже осточортіло те змагання. Може, він тебе послухає, бо мене ні в чому не слухає й має мене за ніщо,— говорила мати, роздягаючись.

— Але ж на ваш прожиток тут в гостиниці треба чимало грошей? — якось запикуючись, обізвалась Мелася.

— Отак, дочко, як і на твій прожиток тутечки. Про мене, їдь вже ти з дітьми додому та й хазяйнуй, бо я туди, мабуть, вже ніколи не поїду,— бурчала стара, сідаючи на канапі.

Така материна гадка була дуже несподобна Меласі, та ще саме тоді, як у неї «зацвіло серденько», як співають в пісні, і розпочинався приємний роман, з котрого передостанній або й останній одділ вона мала надію скінчить от-от незабаром.

— Батько твій геть-то вже щиро й правдиво додержує умови з моїми родичами, котрі були так само, як і я, настоятелями на маєтність після небіжчика дядька і котрі мають право взяти одчіпного по небіжчикові. Платить та й платить їм гроші з доходів, з млина та з лісу, та з пашні, а з хазяйства і в нас буває часом недохватка.

Я встоюю за те, щоб нічого не платить отим ненажерливим родичам. А він таки своєї! Неначе затявся та все мене дратує, все сперечається та свариться зо мною, неначе накупився. Невидержка мені далі та й годі.

— А хто ж оце держатиме хазяйство в домі? — спитала Мелася.

— А хто ж? Красуня Килина ж, що була економкою в дядька в дворі в останні часи і всім правувала в оселі, як він вже з глузду з'їхав чи збожеволів і жив одлюдком на селі. Ота красуня, мабуть, незабаром забере усе в господі в свої пазурі. А батько їй потурає, в усьому сприяє та слухає тільки її, ще й покриває: каже, що вона знає буртянське хазяйство краще од мене. Переполовинить вона незабаром усе наше надбання, — говорила стара.

Ця Килина й була причиною, що Гуковичева покинула старого, бо не стерпіла його залицяння. Стара й досі любила свого чоловіка й ні разу не зраджувала його й не скривдила в своїх почуваннях. Мелася догадувалась за ту найпершу причину несподіваного од'їзду матері до Києва.

— Гм... гм... Цю Килину треба б було давно витурлить з садиби. Шкода, що вже минула панщина. А я знала б, куди її заправторить. Та ба! Тепер інші часи, — муркнула Мелася.

— Отут у Києві сидітиму коло монастиря та щодня ходитиму до божого дому, то принаймні хоч спасатимусь на старість.

— Що ж ви тут робитимете? Хіба щодня по п'ять акафистів читатимете, як читає Таїса Андріївна? —питала, аж зуби зціпивши од злості, Мелася.

— Нехай читатиму принаймні по три на день, то й з того буде якась користь: і те піде за спасіння моєї душі та душі твого батька за його провину та його поганий вчинок, — говорила стара з бідканням. — А для мене, на мій вжиток небагато грошей піде.

Мелася задумалась. Вона була хазяйновита й дуже шкодувала, що її добро пропадає марно. Од'їжджаючи з дому, вона покладала надію на маму, як на кам'яну гору. А тепер та кам'яна гора рушила з села й посунулась просто до неї в Київ і всурганилась в її покої. Мелася й вуха опустила, і голову похилила.

По обіді стара вже смерком поїхала до монастиря, поблизу напитала собі дві мебльовані кімнати й зараз

туди перевезлась, щоб жити на спокої коло самісінької святої брами та спасать свою душу, ще й одмолювать провину свого старого, котру вона більше вигадувала й збільшувала через свої старечі примхи та ревниве заздріння.

Мелася, випровадивши матір, готувалась стрічати гостей. Незабаром прибігла Марковицька вкупі з Малинкіним. Придибав і веселий та жартівливий генерал Лозинський. Прийшла й Люба і привела з собою якусь давню свою приятельку. І весела розмова, сміх та жарти не переставали ні на часок і тяглися сливе до глупої ночі. Малинкін любив це веселе Меласине товариство, в котрому він розважав себе після канцелярської нудоти, а ще більше припадали йому до вподоби Меласині смачні та тривні вечері та добрі вина.

Од того часу Мелася перестала ходить по місті на гулянку з генералом. Її вже бачили скрізь на гулянках та по театрах з Малинкіним або з Марковицькою. Марковицька заводила романи та залицяння безперестанку, неначе вона задля того й народилась на світ божий. За її надто сміливі походінки заговорили по салонах. Незабаром так само заговорили й за Меласю. За неї й за Марковицьку пішов по місті поговір, пішла недобра слава.

Настала весна. Почались гулянки в Царському садку, в Шаті. Весела Меласина компанія часто сиділа сливе до світу на веранді за тим самим столом в тому ж таки куточку, де ще так недавнечко справляв веселі бенкети та випивачки Мишук з своєю Каміллою-Дивом. Мелася з Марковицькою таки зовсім не шанувались: гуляли напропали, тинялись по кафе-шантанах та по таких закутках, куди порядні панії й очей не показували.

Перед Меласею почали зачинять двері в домах знайомих їй сім'їв, де були дорослі дочки. Поговір дійшов і до спасениці Теклі Опанасівни, якось промкнувся в її келію й дуже збентежив стару. Неприязні до Меласі люде та навіть і приязні застерігали й Теклю Опанасівну. Хтось навіть написав за все батькові в Бурти.

Батько обурився, зараз написав Меласі лист, що він довідався за усі її вчинки та гулянки, і звелів, щоб вона зараз вибиралась з Києва та їхала додому. Разом з тим він дав знати листом і жінці, що не настаче грошей на їх обох, коли вони в Києві не хотять жити в сукупній квар-

тирі, а живуть нарізно; що вони обидві й зять неначе знавісніли й тільки б'ють байдики, нічого не роблять та тільки гроші гайнують.

«Ми жили усі в сукупнім домі, а тепер живемо нарізно в чотирьох місцях. Жити нам так, як ми тепереньки живемо, розбившись на чотири доми, це ж нечувана дурість при наших не бог зна яких засобах. Ми не мільйонери. Ви ж знищите й спустошите до решти й буртянську маєтність, як знищили Деркачівку. Я ваш приймак, але не наймит; і я ж не байдикував, як Мишук. Один я падкую коло всього, працюю до загину, щоб настачить грошей і на прожиток, і на ваші витребеньки. Коли зараз не вернетесь додому, то й я візьму та й сам згорну руки, перестану працювать і не буду більше слати вам грошей на ваше прожиття, бо незабаром вже й грошей на вас усіх не стане. Не гайтесь і не дляйтесь, і зараз їдьте додому! Ви обидві вже надто загонисті в своїх панських забагах і незабаром заженете Бурти в довги, як загнали Деркачівку, і запагубите й мене й себе, а Мелася занапастить і своїх дітей», — так скінчив свій лист старий приймак Теклі Опанасівни.

Мелася, не довівши свого залицяння з Малинкіним до кінця, мусила везти свій роман на село незакінченим і перетятим в найцікавішому місці. Мати забрала Меласю й дітей, і вони вкупі зараз вернулись в Бурти, бо в їх вже не було грошей на оплать за квартири.

На Таїсу Андріївну й Любу незабаром спало велике лихо. Елпідифор Ванатович, доставши високий чин, через свій бюрократичний світогляд уявив собі, що він тепер має таку силу й право, яке має турецький султан в своїй державі, котрий правує усім й усіма по своїй безмежній волі. З того часу він почав правувать тюрмою по-султанській: обходився не тільки з тюряжниками й слугами, але й з урядовцями в канцелярії як з наймитами, гримав на їх, часто кричав, верещав, лаяв їх на всі застави, як часом економи в дідичів клянуть та лають сільських робітників. Сторожів та арештантів Елпідифор Ванатович лупив по морді або куди влучав за найменшу провину, а часом і без провини, щоб нагнать страху. З повітовими наглядачами та управителями тюрм при одвідинах розмовляв якось ніби через плече, одвернувши лице набік, аж доки вони догадувались та давали йому хабара. Взявши хабар, він зараз повертав лице й очі на їх природне міс-

це, дивився прямо в вічі урядовцям і розмовляв ласкавіше й прихильніше. Незабаром Ванатович так осточортів та остогид усім, що один дрібний писар з його ж таки канцелярії потаємці написав в Петербург виказ, що Ванатович має охват на руку, що він злодійкуватий, забирає в свою кишеню щороку остачу невитрачених за рік скарбових грошей; що він записує в книгах празникового вартовим та слугам по тридцять три карбованці, а як вони порозписуються в книзі, то видає їм тільки по три карбованці, а решту кладе в свою кишеню. Той урядовець виказав за все, за всі вчинки: як Ванатович поводився з повітовими наглядачами тюрм, як мордував служників, як брав з кожного хабарі, переполовинив скарбову вовняну й бавовняну пряжу, котру цілими вагонами приставляли з Москви та Лодзі в тюрму, де арештанти вироблювали на продаж полотна, килимки й постоли та черевики; виказав і за те, що казна дала йому до рук п'ять тисяч карбованців на ремонт тюремних забудувань і вже минуло чотири годи, а він ніякого ремонту не зробив, бо ті тисячі програв у карти. До контрольної палати такі чутки про Елпідифора ще й передніше доходили. Ванатовича оддали під суд. На суді постановили такий присуд, щоб за марнування скарбових грошей та за продаж скарбової пряжі вислать його на заслання на Сибір, куди він одначе схоче, і одняти од його всі чини й ордени. Він застряг на Уралі в переселенській канцелярії, де йому дали місце писаря, і незабаром од горя та сорому засумував, достав чахотку і вмер.

Бідна Таїса Андріївна та Люба, прогайнувавши до решти свої грошаки й халупчину, зостались без шага в кишені. Їм дала пристановище в себе Таїсина багатенька сестра, зглянувшись на їх горе. Люба, не маючи ніяких засобів для прожиття, мусила напитувать собі по багатирях лекцій музики й бігала по домах з ранку до вечора та вчила дітей грати на фортеп'яні, щоб розстараться грошей хоч на простеньку одежу.

— Така вже, мабуть, наша доля! — не раз бідкалась добра Таїса Андріївна перед своїми приятельками. — Ніхто з нас не винен, бо таку долю бог нам дав. А од своєї долі і не випручаєшся, і не викупишся, і нікуди не втечеш, ніяким муром не одмуруєшся, бо знайде людину, хоч би вона в мур замурувалась. На все божа воля.

Мишуків приятель Некрашевич позаводив такі коні,

понаймав такі дорогі стані в Києві, так пнувся з останнього ради спорту, що за недовгий час протринькав усі батьківські тисячі й свою чималу спадщину, ще й напозичався в банках. Банки за довги спродали його село й усі його дорогі коні. Батьківщина й дідизна була прогайнована необачно й легкодумно на аристократичну модну забавку.

Мелася, вернувшись до своєї оселі й до господи, довго нудила світом та ходила, мов неприкаяна. Але потім згодом її палке кохання почало стигнути, згасать, як згасає гаряче проміння сонця на заході; і самий вид красуня неначе все тонув у якомусь тумані, як тоне дивна фата моргана в степах. В неї наче прокинулась вдача запопадної й падковитої до хазяйства людини, а з плином часу збляк і зник навіть самий пишний вид красуня, як блякне й зникає все на світі.

Минуло ще років з п'ять. Текля Опанасівна почала вже сивіть, все кахикала та хоробилась на груди. Ліда вряди-годи подавала за себе звістку з Кавказу, писала, що їй жити непогано, тільки все шкодувала, що її бог не благословив дітьми. Але одного дня стара мати достала з пошти лист од Ліди з чорною печаткою. В неї руки чогось затрусились так, що вона не змогла навіть роздерти конверта. Мелася вхопила лист, розгорнула листочок і прочитала сумну звістку. Ліда писала, що її чоловік заметився випадком в лазареті од слабого на тиф і помер. Наприкінці листа Ліда просила батька й матір, щоб вони дозволили їй вернуться додому й дали їй в себе пристановище.

— Шкода! дуже мені шкода любого, колись сподобного мені чоловіка. Коли Ліді не спосудилось в житті, то, будь ласка, напиши їй, нехай їде й перебирається до нас на завсіднє життя.

Ліда вернулась в батьків дім. Вона була зовсім молода на виду, але голова почала вже сивіть: її горе було надто велике.

Текля Опанасівна не довго й жила після того. Вона несподівано занедужала й нагло вмерла. Ліда не дозволила Меласі шматувать її половини маєтності та продавати землю частками, як до того часу Мелася продавала, коли їй треба було грошей на якісь потрібки, а то й витребеньки та вигадки. Ліда, щоб не дармувать вдома та щоб вгамувати якоюсь роботою своє велике горе, зараз-

таки вкупі з учителькою завела денне пристановище для дітей на літній час. В неї була думка трохи згодом завести ще й школу для дівчат, як тільки вона зробить діляницю поля і забере собі свою частку спадщини.

Мелася мусила жити на селі й нудила світом, бо в неї й роботи було мало. Батько усім правував в хазяйстві. Мелася видала дочку заміж за сусіднього небагатого хуторянина дуже рано, як дочці минуло шістнадцять год, а синка оддала в приватну гімназію в Києві й помістила його в пансіоні при гімназії. Але незабаром після того помер і старий Гукович. Мелася не довго й морочилась з своєю часткою поля, продала її за добрі гроші й переїхала на завсіднє проживання в Київ. Свого сина вона не взяла до себе, а оддавала в найми покої з обідом і чаєм для багатеньких урядовців й офіцерів. Син підбільшав, і батько порадив йому запротестувать проти продажу його спадків матір'ю. Але Мелася на це не вважала. Вона довгенько пробувала то в Берліні, то в Парижі й гайнувала синове добро, невважаючи на його протести, що вона зоставить його навіть без усякого засобу.

1902 року.
Київ.

ПРИМІТКИ

НА ГАСТРОЛЯХ В МИКИТЯНАХ

Вперше надруковано у виданні: «Іван Нечуй-Левицький. Нові повісті й оповідання. На гастролях в Микитянах. Повість з життя українських артистів», т. 8, К., 1911, стор. 3—148. Цей том вийшов 1912 р. у Києві другим заводом, до якого автор вніс деякі незначні правки.

У радянський час повість тричі передруковувалась у виданнях творів І. С. Нечуя-Левицького за редакцією Юра Меженка (ДВУ, Харків — Київ, 1927 — 1931) та у виданні: «І. С. Нечуй-Левицький, Твори в чотирьох томах», т. 4, Держлітвидав України, К., 1956, стор. 354 — 462.

Подається за прижиттєвим виданням 1912 р.

До стор. 61. ...*Софія Леонівна... пішла до Ольги Павлівни...* — У першодруці надруковано: «*до Софії Павлівни*».

До стор. 72. Ви, мабуть, з білоцерківської гамарні? — У першодруці від редакції пояснено: «*Гамарня — літейний завод*».

До стор. 87. На Софію Леонівну найшов смуток — У першодруці помилка: «*На Ольгу Леонівну...*».

ГАСТРОЛІ

Вперше надруковано у виданні: «З потоку життя. Альманах. Упорядкували М. Коцюбинський і М. Чернявський». Херсон, 1905, стор. 105—162. За життя письменника друкувалось ще раз у виданні: «Іван Нечуй-Левицький. Повісті та оповідання», т. IX, вид. 2, К., 1914, стор. 245—310.

Чорновий автограф оповідання зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. 1, № 4781). В кінці автографа дата й місце написання твору: «1903 року, 25 марця, Київ».

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. 1, № 27831) зберігається з багатьма слідами авторедактури частина відбитки оповідання з альманаху «З потоку життя» (перший, другий і початок третього розділу — до речення: «Щирість вашу знають і в щирості вашій давно пересвідчилась»). Текст першодруку письменник доопрацював, готуючи до видання 9-й том своїх творів, до якого увійшло оповідання «Гастролі». На першій

сторінці відбитки рукою Нечуя-Левицького написано: «До печаті. Для друку. Це оповідання друкувать після «На гастролях в Микитянах», як кінець його або 2-гу частину».

І. Нечуй-Левицький, відгукуючись на запрошення М. Коцюбинського і М. Чернявського взяти участь в альманасі «З потоку життя», думає спочатку надіслати до нього два тематично зв'язані між собою твори, що стали відомі пізніше під назвами «На гастролях в Микитянах» і «Гастролі». У листі до М. Коцюбинського від 7 січня (ст. ст.) 1903 року він пише: «Я скінчив здорову повість: «Не однакові на вдачу» [1], але вона більша за «Причепу» і в збірник не влізе, бо здорова. Хотіли оце з неї надрукувати два уривки в київ[ському] збірникові [2], але вони, як вирвані з середини, будуть не зрозумілі, як звичайно бувають недотямки усякі шматки та клапті. Теперечки послали в збірникові до цензури половину мого оповідання «Київські прохачі» — теж без кінця і просили, що як я скінчу нове оповідання *про артистів* (бо з наших повітів їх є вісім в операх ще й капельмейстер в Петербурзі — Томщинський), то щоб замінити уривок, присланий до цензури, цим новим оповіданням. Але цих оповіданнів в мене буде два. А я почав писати не *перше*, а *друге*. А друкувати треба їх вкупі доконче, бо публіка не втяме гаразд, як надрукувати передніше друге, а потім перше. Між ними є органічний зв'язок. Вийде, певно, аркушів з 12. Може, й для вашого збірника це буде занадто здорове. Я постерегаю, що на київський збірник не встигну увинутись. Певно, доведеться послати Вам» (фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського, інв. № 1954).

Зрозуміло, що характер видання, намагання упорядників представити в ньому якомога більше авторів та й обмежена сума асигнованих на друкування альманаху грошей примусили Коцюбинського попередити Нечуя-Левицького: «Дуже б нам цікаво дістати од Вас оповідання про артистів, це якраз підходить до нашого збірника, та 12 аркушів трохи страшно, не видержить кишеня. Може б, Ви знайшли можливим дати одно з них, ще аркушів 6—7 можна б уділити одному авторові, коли той автор такий відомий і такий шановний скрізь» (М. Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 342).

Оповідання «Гастролі» було тим твором, який подав письменник в альманах «З потоку життя». Позаяк Коцюбинський просив поспішити з поданням рукопису, Нечуй-Левицький надіслав твір в чернетці. «Мушу, — писав він Коцюбинському, — послати чорняк. Але чи розберете Ви його з поправками, виправками та дописками збоку? Якби було добре для самого оповідання, щоб я його перечитав і виправив дещо вдруге, в чистому рукописі! Чи не спромоглись би Ви, принаймні потім, коли рукопис вийде з цензури, дати мені його для прочитання, щоб дещо повикидати та дещо вкоротити?» (фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського, інв. № 1956).

Ще до того, як посилати свій твір в альманах, Нечуй-Левицький попереджав Коцюбинського: «Коли приймете мій утвір до свого

[1] Таку назву спочатку мала повість «Неоднаковими стежками».

[2] Очевидно, в альманасі «Нова рада», який видавав М. Старицький.

збірника, то я проситиму, щоб друкувати так, як написано» (фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського, інв. № 1954).

Тому-то Коцюбинський всупереч своєму переконанню — необхідності «держатися загальної форми» — бере до уваги вимогу Нечуя-Левицького і 2 квітня 1905 року пише Чернявському, який тоді займався упорядкуванням альманаху: «...І. С. Левицький застерігає, щоб ми друкували його оповід[ання] «Гастролі» так, як він хоче: скрізь треба, щоб було *цей, ця*, а не *сей, ся. Міні*, а не *мені. Йіх*, а не *їх. Листя, життя*, а не *листє, життє*. Мусимо догодити старому, що ж діяти. Через те, будьте ласкаві, зверніть на се увагу, а може ще, коли буде потрібно, спишетесь з ним...» (М. Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 396).

Стежачи за тим, щоб оповідання «Гастролі» побачило світ в такому вигляді, як хотів того автор, Коцюбинський повідомляв Нечуєві-Левицькому: «Недавно дістав я з цензури свій збірник. Тяжко покалічила його цензура, багато зовсім викинула, та Ваших «Гастролів», хвалить бога, не зачепила. Конче пришлю Вам коректуру та уважатиму своїм обов'язком зберегти всі особливості Вашого письма» (М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 5, стор. 388).

Водночас Коцюбинський дуже ввічливо полемізував з Нечуєм-Левицьким: «Я розумію, що кожен, хто видає книжку якогось автора, особливо відомого і заслуженого, мусить рахуватися з його способом писання навіть щодо граматичних форм мови та правопису. Хоч з другого боку уявляю собі, як трудно такому видавцеві або редакторові, напр., альманаху, прикласти той принцип до діла. Уявім собі, що у збірнику міститься кілька творів різних авторів і кожен автор пише своїм правописом. Тоді такий літературний збірник буде нагадувати скоріш видання етнографічної комісії або наукового товариства і дасть привід не тільки нашим ворогам глузувати з нас, але й щирим українцям навряд чи сподобається. Я мало тямлю в філології, проте думаю, що тут щось треба зробити, в чомусь поєднатися» (М. Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 388).

Власне, ця думка Коцюбинського і знаходить в основному свою реалізацію в альманасі «З потоку життя». Ось чому Нечуй-Левицький, готуючи вдруге оповідання до друку, настоює на своєму: виправляє у відбитці першодруку оповідання *їй* на *йій*, *се* на *це*, прийменник *з* на *с;* такі форми як *своїй власній* на *свої власні* тощо. Крім того, усуває друкарські помилки, робить багато стилістичних змін, скорочує текст, викреслює та замінює окремі слова, багато працює над відшукуванням слів-синонімів, виправляючи. наприклад, *палку жагу, загойдалась вода, оселі, назбираю грошей, зразець, співи рознеслись, залюбовавсь, рухи, кімнатах, вовтузиться, хутенько* на *пекучу жагу, заколивалась вода, садибі, розстараюсь грошей, лад, співи лились, милувався, жести, покоях, дляється, мерщій*.

Зіставляючи першодрук оповідання з його текстом у 9-му томі прижиттєвого видання творів Нечуя-Левицького, встановлюємо, що в другій його редакції письменник робить досить значиме скорочення: знімає останній абзац, тобто штрих, який проливає світло на пізніші стосунки героїв. Наводимо цей абзац.

«Блукаючи влітку по українських південних містах на гастролі, Літошевський раз якось заїхав по дорозі до Николаїдоса, щоб побачитись з давнім приятелем та погостювати. Але Николаїдос привітав його якось неохоче, з байдужністю, навіть з нехтуванням. Артист уявки побачив і пересвідчився, що цей підлепливий та легкодумний проноза вже навіть забувсь і про давнє єднання, і про колишнесь приятелювання та братання».

Подається за виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Повісті та оповідання», т. IX, вид. 2, К., 1914, стор. 245—310.

НІЧ НА ДНІПРІ

Вперше надруковано в журн. «Рідний край» (1906, № 3, січень, стор. 3—6). За життя письменника друкувалось ще раз у виданні: «І. Нечуй-Левицький. Нові повісті й оповідання», т. VII, К., 1910 (на обкладинці — 1911), стор. 315—327. Подається за цим виданням.

ХРЕСТИНИ

Подається за виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Твори», т. 9, вид. 3, Харків—Київ, ДВОУ «Література і мистецтво», 1931, стор. 174—183.

БІДА БАБІ ПАРАСЦІ ГРИШИСІ

Вперше надруковано окремим виданням: «Біда бабі Парасці Гришисі. Оповідання І. Нечуя-Левицького», К., 1909. За життя письменника друкувалось ще раз, очевидно, без його участі окремим виданням: «Біда бабі Парасці Гришисі. Оповідання І. Нечуя-Левицького», вид. 2, [Черкаси], вид-во «Сіяч», 1917.

Подається за першодруком.

БІДА БАБІ ПАЛАЖЦІ СОЛОВ'ЇСІ

Вперше надруковано окремим виданням: «Біда бабі Палажці Солов'їсі. Оповідання І. Нечуя-Левицького», К., 1909. У 1918 році, очевидно, без участі автора вийшло ще раз окремим виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Біда бабі Палажці Солов'їсі», вид. 2, [Черкаси], вид-во «Сіяч».

Подається за першодруком.

ДВІ МИЛІ

Подається за виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Твори», т. 9, вид. 3, Харків—Київ, ДВОУ «Література і мистецтво», 1931, стор. 261—263.

АПОКАЛІПСИЧНА КАРТИНА В КИЄВІ

Вперше надруковано у виданні: «Н. Є. Крутікова. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. Статті та матеріали», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 242—246.

Автограф зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. 1, № 27836). Знаходиться він у зошиті з таким заголовком: «Сільські й міські сюжети для оповідань, пейзажі й характеристики. Од 1909, 1910-го року й до 1914-го».

Подається за автографом.

НЕОДНАКОВИМИ СТЕЖКАМИ

Вперше надруковано у виданні: «І. Нечуй-Левицький. Нові повісті й оповідання», т. VII, К., 1910 (на обкладинці — 1911), стор. 3—254. За життя письменника більше не друкувалось.

Подається за першодруком.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. І. С. Нечуй-Левицький. *Фото кінця 90-х років* . . . . . 4—5
2. Остання сторінка автографа оповідання І. С. Нечуя-Левицького «Гастролі» . 184—185
3. Обкладинка першого видання твору І. С. Нечуя-Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі» . . . . . 224—225
4. Титульна сторінка видання «Повісті й оповідання» І. С. Нечуя-Левицького, в якому була опублікована повість «Неоднаковими стежками» . . . . . 288—289

ЗМІСТ

НА ГАСТРОЛЯХ В МИКИТЯНАХ 5
ГАСТРОЛІ 130
НІЧ НА ДНІПРІ 188
ХРЕСТИНИ 199
БІДА БАБІ ПАРАСЦІ ГРИШИСІ 211
БІДА БАБІ ПАЛАЖЦІ СОЛОВ'ІСІ 228
ДВІ МИЛІ 255
АПОКАЛІПСИЧНА КАРТИНА В КИЄВІ 259
НЕОДНАКОВИМИ СТЕЖКАМИ 264
ПРИМІТКИ 483
Список ілюстрацій 490

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ ИВАН СЕМЕНОВИЧ

Собрание сочиинений в десяти томах, т. 8

(На украинском языке)

*

Редактор *В. А. Зіпа*
Оформлення художника *В. Й. Хоменка*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічний редактор *М. А. Рекес*
Коректор *Р. К. Пустова*

*

Зам. № 357. Вид. № 58. Тираж 20.000. Папір № 1, 84x108$^{1}/_{32}$. Друк. фіз. аркушів 15,375+4 вкл. Умовн. друк. аркушів 26,25. Обліково-видавн. аркушів 27,01. Підписано до друку 21.II — 1967 р. Ціна 1 крб. 35 коп.

*

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.

*

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Рєпіна 4.